

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Διδακτορική Διατριβή

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
ΤΩΝ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΩΝ
ΚΑΙ ΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΑΥΤΟΥΣ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ελισάβετ Μαδαριάγα

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Επίκ. καθηγ. Μ. Λουκάκη
Καθηγ. Θ. Δετοράκης
Καθηγ. Α. Μαρκόπουλος

ΡΕΘΥΜΝΟ 2001

'... ήγοντές τινες ἀπὸ Σουνίου ...'

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν πρωτοήρθα στην Κρήτη -χάρη σε μια υποτροφία του Ελληνικού Κράτους- και είχα την ευκαιρία να παρακολουθήσω μαθήματα στο Πανεπιστήμιο καθώς και να έχω πρόσβαση στην βιβλιοθήκη του, με μάγεψε η προσωπικότητα του Μιχαήλ Χωνιάτη, του επισκόπου της πόλης του Πλάτωνα και του Σωκράτη, για τον οποίο είχα διαβάσει ότι υπήρξε ένας από εκείνους τους βυζαντινούς λογίους οι οποίοι μεταλαμπάδευσαν και διατήρησαν αναμμένη τη φθίνουσα φλόγα του Ελληνισμού¹. Στο Πανεπιστήμιο συνάντησα την κα. Λουκάκη, η οποία γνώριζα ότι είχε δουλέψει το χειρόγραφο του Escorial (265) Υ-II-10 -όπου σώζεται μεγάλο μέρος του έργου του Μιχαήλ Χωνιάτη- στη διατριβή της για τον Γρηγόριο Αντίοχο· τη ρώτησα για το ενδεχόμενο να επιλέξω ως αντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής κάποια πτυχή του έργου ή του βίου του βυζαντινού αυτού λογίου. Μου απάντησε ότι, επειδή και άλλοι βυζαντινολόγοι ασχολούνται αυτόν τον καιρό με τον Μιχαήλ Χωνιάτη, ίσως θα ήταν πιο ενδιαφέρον να ασχοληθώ με κάποιες άλλες προσωπικότητες που μνημονεύονται στο ίδιο χειρόγραφο και οι οποίες δεν είχαν ακόμη ερευνηθεί επαρκώς. Μια από αυτές είναι -μου είπε- ο επίσης Μητροπολίτης Αθηνών Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, και γενικότερα, η οικογένειά των Αγιοθεοδωριτών. Έτσι προέκυψε η εργασία αυτή.

Τα περισσότερα γνωστά μέλη της οικογένειας Αγιοθεοδωρίτη έζησαν τον 12ο αιώνα, σύμφωνα με την εικόνα που προβάλλουν οι βυζαντινές ιστορικές πηγές της εποχής. Ο λεγόμενος, όσον αφορά το Βυζάντιο, 'αιώνας των Κομνηνών' κατέχει ιδιαίζουσα θέση στην μεσαιωνική ιστορία τόσο του Βυζαντίου όσο και της Δύσης· είναι ο αιώνας των Σταυροφοριών και, επίσης, η ιστορική περίοδος όπου αναδύεται η λογοτεχνία στην καθομιλουμένη γλώσσα τόσο στην ελληνόφωνη Ανατολή όσο και στην λατινόφωνη Δύση. Στην δυτική Ευρώπη λαμβάνει χώρα η γνωστή ως 'Αναγέννηση του 12ου αιώνα', με την μεγάλη αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την αρχαία ελληνική γραμματεία -κυρίως για την Φιλοσοφία- που τη χαρακτηρίζει. Το Βυζάντιο συνέβαλε σημαντικά στον κορεσμό της δίψας της Ευρώπης για φιλοσοφία ακόμα και πριν από την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους στρατιώτες της Δ' Σταυροφορίας. Η Βασιλεύουσα των Κομνηνών, όπως χαρακτηριστικά λέει ο Δ. Ζακυθηνός, μετατρέπεται σε 'χώρον διεθνών συγκρούσεων' και σε 'σημείο συναντήσεως παγκοσμίων πολιτικών και οικονομικών ανταγωνισμών'². Οι επισκέψεις δυτικών λογίων και διπλωματών πληθαίνουν και γίνονται αφορμή για συχνές και έντονες πνευματικές επαφές με την Βυζαντινή διάνοηση, ενώ ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι

¹ I. CARLETON THALLON, *A medieval humanist, Michael Akominatos*, Νέα Υόρκη 1923 (ανατ. 1973), σ. 39.

² Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Τò Βυζάντιον από τοῦ 1071 μέχρι τοῦ 1453*, Αθήνα 1972, σ. 6.

σχέσεις της Σικελίας και της Βόρειας Ιταλίας με την Κωνσταντινούπολη³, σε μια εποχή όπου η Ιταλία υφίσταται την μάχη δύο εξουσιών, της Βυζαντινής και της Γερμανικής αυτοκρατορίας, για την απόκτηση επιρροής στην Ιταλική χερσόνησο αλλά και στη Νορμανδοκρατούμενη Σικελία.

Είναι ανάγκη, αλλά και βαθιά επιθυμία μου, να ευχαριστήσω εδώ όσους μου συμπαραστάθηκαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής αυτής.

Θέλω να εκφράσω την βαθιά μου ευγνωμοσύνη στα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής που ανέλαβε την εποπτεία της διδακτορικής αυτής διατριβής στο Παν/μιο Κρήτης. Στον καθηγ. κ. Δετοράκη, ένας από τους πρώτους δασκάλους μου της Βυζαντινής Φιλολογίας στην Κρήτη, εκφράζω τον σεβασμό και τις θερμές μου ευχαριστίες, μεταξύ άλλων γιατί δική του ήταν η πρωτοβουλία να εγγραφώ στο Παν/μιο Κρήτης, για να εκπονήσω διδακτορική διατριβή, εκπληρώνοντας έτσι την επιθυμία μου να σπουδάσω εδώ. Διευκόλυνε τις γραφειοκρατικές διαδικασίες ώστε η εγγραφή μου να γίνει εφικτή· με βοήθησε πάντα με την χαρακτηριστική ευγένειά του και με εκπληκτική προθυμία. Ο καθηγ. κ. Αθανάσιος Μαρκόπουλος με βοήθησε πάντα ευγενικά, έκανε πολλές και σημαντικές διορθώσεις στην εργασία μου, που αφορούσαν τόσο το περιεχόμενο και τη βιβλιογραφία όσο και τη γλώσσα. Για όλα του εκφράζω την ειλικρινή ευγνωμοσύνη μου. Η επίκ. καθηγ. κ. Μαρίνα Λουκάκη ήταν η κυρίως επόπτρια της εργασίας αυτής. Χωρίς την ανεξάντλητη υπομονή, την απεριόριστη -και μεταδοτική- αισιοδοξία και τον ευγενικό τρόπο που την χαρακτηρίζουν, αλλά κυρίως, χωρίς τις επιστημονικές της υποδείξεις, δε θα μπορούσα να φέρω εις πέρας το έργο μου. Γι' αυτό και νιώθω ανήμπορη να της εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου με λόγια. Τα θετικά αποτελέσματα της έρευνάς μου οφείλονται στον σωστό ερευνητικό προσανατολισμό της· για τα ενδεχόμενα αρνητικά ή ανεπαρκή στοιχεία της εργασίας ευθύνομαι εγώ αποκλειστικά.

Θυμάμαι επίσης με ευγνωμοσύνη τους καθηγητές μου του Τμήματος Κλασικών Σπουδών του Παν/μίου της Χώρας των Βάσκων, οι οποίοι με διευκόλυναν και με ευνόησαν πολλές φορές σε ζητήματα διαδικαστικά και γραφειοκρατικά την εποχή κυρίως της μεταγραφής μου στο Παν/μιο Κρήτης. Ειδικά ευχαριστώ την κ. Όλγα Omatos, την πρώτη δασκάλα μου νέων ελληνικών, για τη συνεχή συμπαράστασή της καθώς και γιατί χρηματοδότησε έμμεσα την παραμονή μου στην Ελλάδα τα πρώτα χρόνια, εντάσσοντάς με σε ευρωπαϊκό πρόγραμμα 'Σωκράτης' για τη σύνταξη μεθόδου νέων ελληνικών για ισπανούς κλασικούς φιλόλογους· στο πρόγραμμα αυτό συνεργάστηκαν το Τμήμα Κλασικών Σπουδών του Παν/μίου της Χώρας των Βάσκων και ο Τομέας Γλωσσολογίας του Παν/μίου Κρήτης, με υπεύθυνο και γενικό συντονιστή τον κ. Φώτη Καβουκόπουλο. Χάρη σε άλλο ένα πρόγραμμα 'Σωκράτης', στο οποίο με ενέταξε επίσης η κ. Omatos, παρέδιδα για τέσσερα εξάμηνα μαθήματα ισπανικής γλώσσας στο Παν/μιο Κρήτης. Οι

³ SETTON, "The byzantine background", σ. 29.

παραδόσεις αυτές έγιναν και χάρη σε οικονομική συνδρομή που προσφέρθηκε με πρωτοβουλία του καθηγητή Νίκου Χατζηνικολάου, στον οποίο εκφράζω επίσης την ευγνωμοσύνη μου. Ευχαριστώ ειλικρινά και τον κ. José María Egea, τον πρώτο δάσκαλό μου στην Βυζαντινή Φιλολογία στο Παν/μιο της Χώρας των Βάσκων, ο οποίος και μεταγενέστερα με βοήθησε πρόθυμα όσες φορές χρειάστηκε.

Ο διδάσκων στο ίδιο Παν/μιο Javier Alonso Aldama με στήριξε επίσης πολλές φορές, τόσο όσον αφορά την εργασία μου όσο και σε διοικητικά ζητήματα, τα οποία, χωρίς την επέμβασή του στην Ισπανία, θα μου ήταν πολύ πιο δύσκολο να διεκπεραιώσω. Δεν ξεχνώ την ενεκτίμητη χείρα βοήθειας που μου έδωσε και η φίλη μου Arantxa Otaegi τότε που, ενώ ήμουν στην Κρήτη, έπρεπε να εγγραφώ σε μαθήματα του μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών στο Παν/μιο της Χώρας των Βάσκων.

Οφείλω επίσης ευχαριστίες στη κ. Μαρία Στασινοπούλου διδάσκουσα στο Παν/μιο της Βιέννης, καθώς και στους υπαλλήλους της βιβλιοθήκης του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών της Αυστριακής Ακαδημίας των Επιστημών στη Βιέννη· η πολύτιμη βοήθεια της κ. Στασινοπούλου καθώς και η ιδιαίτερη διάθεση εξυπηρέτησης κυρίως του ελληνομαθή βιβλιοθηκαρίου και επιστήμονα κ. Μιχαήλ Grünbart διευκόλυναν πολύ την ερευνητική μου δραστηριότητα κατά τη σύντομη παραμονή μου στη Βιέννη με υποτροφία Erasmus-Socrates.

Στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, η βιβλιοθήκη ήταν για μένα όλα αυτά τα χρόνια σαν δεύτερο σπίτι· όχι μόνο για τις πολλές ώρες που περνούσα εκεί αλλά και για την ευγένεια και την εξυπηρετικότητα των υπαλλήλων. Δεν είναι τυχαίο ότι η αφοσίωσή τους στην δουλειά, υπό τη διεύθυνση του κ. Μ. Τζεκάκη, μετέτρεψε τη βιβλιοθήκη του Ρεθύμνου στην πλουσιότερη σε έντυπα αποθέματα και στην καλύτερα οργανωμένη πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη όλης της Ελλάδας. Ο Γιώργος Μοτάκης, υπεύθυνος του υπολογιστικού κέντρου, στάθηκε πολύτιμος αρωγός στην προσπάθειά μου. Όλους, και όσους δεν κατονομάζω -γιατί είναι πολλοί-, θα τους θυμάμαι πάντα και τους είμαι για πάντα ευγνώμων. Στο Γραφείο Διεθνών Σχέσεων δεν μπορώ παρά να εκφράσω επίσης την βαθιά ευγνωμοσύνη μου για την συνεχή συμπαράστασή τους· πρωτίστως, ευχαριστώ από καρδιάς την κ. Ευαγγελία Βασιλάκη, η οποία μου φέρθηκε από την αρχή της παραμονής μου στην Κρήτη περισσότερο σαν φίλη παρά ως διοικητική υπάλληλος.

Ευχαριστώ θερμά το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών, το οποίο με στήριξε οικονομικά επανειλημμένως. Η χρηματοδότηση για τρία χρόνια, με υποτροφία που μου επέτρεψε να ασχοληθώ σχεδόν αποκλειστικά με την έρευνα και με τη σύνταξη της εργασίας, ήταν καθοριστική για την πρόοδο της διατριβής.

Ομολογώ ότι πολλοί ανώνυμοι Ρεθεμνιώτες με βοήθησαν ανιδιοτελώς καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής μου στην Κρήτη. Έτσι κατάφεραν να μη νιώθω ποτέ ξένη εδώ. Θέλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην κ. Σταυρούλα Τσιριντάνη, η οποία μου προσέφερε δωρεάν μαθήματα γερμανικής γλώσσας στο φροντιστήριό της, όταν ακόμα δεν είχα υποτροφία και ούτε οικονομικές δυνατότητες.

Τέλος, πολλοί φίλοι μου -οι περισσότεροι φοιτητές στο Ρέθυμνο καθώς και ισπανομαθείς- με υποστήριξαν κατά καιρούς. Ανέκαθεν διόρθωναν τα ελληνικά μου και με εμπύχωναν ενθουσιωδώς, μέσω επαίνων που αντιλαμβάνομαι μεν ότι ήταν υπερβολικοί αλλά είχαν μοναδικό σκοπό να με ενθαρρύνουν. Η συμπεριφορά τους αυτή λέει πολλά για την ανθρώπινη ποιότητά τους. Την μεγαλύτερη ευθύνη διόρθωσης της γλώσσας του κειμένου ανέλαβαν τελευταία οι γλωσσολόγοι Μαρία Αργυρούδη και Παρασκευή Θώμου και ο φιλόλογος Ορέστης Καραβάς. Ο βυζαντινός φιλόλογος Μανόλης Πατεδάκης ανέλαβε γλωσσικές διορθώσεις αλλά μου έκανε επίσης σημαντικές παρατηρήσεις για το αντικείμενο της εργασίας. Ευχαριστώ και τη φίλη μου Τίνα Τσιάτσικα, γιατί μου επέτρεψε να διδάξω ισπανικά στο δικό της φροντιστήριο. Λίγοι άνθρωποι με βοήθησαν τόσο όσο η φίλη μου Δόξα Δακανάλη, η οποία καταπιάστηκε ακόμα και με τις δουλειές του σπιτιού μου σε περιόδους ιδιαίτερου φόρτου εργασίας για μένα.

Το να γράψω την διατριβή μου στα ελληνικά ήταν μια πρόκληση αγάπης. Μόνη επιδίωξή μου είναι τα ελληνικά μου να είναι σωστά και κατανοητά. Ας μου συγχωρεθεί αν, σε πείσμα των προσπαθειών μου, δεν κατάφερα να εκφραστώ με την ευχέρεια λόγου ενός Έλληνα, ἔγὼ γὰρ ἄμοιρός εἰμι λόγου· οὐ γὰρ παιδείας ἐλληνικῆς ἐν σχολῇ γέγονα ἵνα στροφὴν λόγων πορίσωμαι καὶ εὐγλωττίαν διδαχθῶ· καὶ οἶδα ὅτι ἐπιμέμφονταί μού τινες δρασσόμενοι τὴν ἀμαθίαν μου⁴.

⁴ ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΣ, *Στρατηγικόν*, σ. 75 (έκδ. WASSILIEWSKY-JERNSTEDT).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος (σ. 1)

Περιεχόμενα (σ. 5)

Βιβλιογραφία (σ. 7)

Εισαγωγή (σ. 31)

1. Αντικείμενο και σκοπός της εργασίας.
2. Παρουσίαση και χρονολόγηση των σχετικών κειμένων.

Μέρος Πρώτο

Κεφάλαιο Α΄:

Αγιοθεοδωρίτης: Προσωπογραφικά και Γενεαλογικά.

- I. Το πατρώνυμο 'Αγιοθεοδωρίτης' (σ. 1).
- II. Τα πρόσωπα. Οι δεσμοί συγγένειας ανάμεσα στους γνωστούς μέχρι τώρα Αγιοθεοδωρίτες (σ. 10).

Κεφάλαιο Β΄:

Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης.

I: Βίος και σταδιοδρομία.

- I.1. Βίος. Χρονολογικά (σ. 60).
- I.2. Μόρφωση (σ. 75).
- I.3. Επαγγελματική σταδιοδρομία (σ. 77).

II: Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης πρεσβευτής του Μανουήλ Κομνηνού. Κληρικοί και λόγιοι σε πρεσβευτικές αποστολές μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης τον 12ο αιώνα (σ. 113)

II.1. Οι πρεσβευτικές αποστολές του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη (σ. 115)

II.2. Άλλοι βυζαντινοί επίσκοποι και διδάσκαλοι της Μεγάλης Εκκλησίας ως αυτοκρατορικοί πρεσβευτές στη Δύση (σ. 138)

II.3. Δυτικοί ανώτατοι κληρικοί και άλλοι λόγιοι σε διπλωματικές αποστολές στο Βυζάντιο (σ. 154)

II.4. Πνευματικές αλληλεπιδράσεις Βυζαντίου-Δύσης. Η συμβολή των πρεσβευτικών ανταλλαγών και των Ιταλών μεταφραστών (σ. 170)

Μέρος Δεύτερο

Ο Παρηγορητικός Λόγος του Γρηγορίου Αντιόχου στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη.

Έκδοση και μετάφραση του κειμένου.

I. Ο Γρηγόριος Αντίοχος (σ. 200).

II. Το Κείμενο (σ. 203).

II.1. Χρονολογία (σ. 203)

II.2. Το χειρόγραφο (σ. 204)

II.3. Η Παραμυθία ως ρητορικό είδος (σ. 205)

II.4. Περίληψη του Λόγου (σ. 209)

II.5. Ρυθμός του Λόγου (σ. 211)

II.6. Έκδοση και μετάφραση (σ. 214)

II.7. Σχόλια (σ. 241)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΗΓΕΣ

- ΑΧΡΙΔΗΝΟΣ, *Επιτάφιος* : ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΧΡΙΔΗΝΟΣ, *Λόγος ἐπιτάφιος ἐπὶ τῇ ἐξ' Ἀλαμανῶν δεσποίνῃ*, ἐκδ. REGEL, *Fontes* 2, XX, σσ. 311-330.
- ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ: ACROPOLITAE GEORGII *Opera*, ἐκδ. A. HEISENBERG, I: *Historia, Breviarium historiae, Theodori Scutariotae additamenta*, Λειψία 1903 (Ανατ. 1978, επιμ. P. Wirth, B.S.G.R. Teubneriana).
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ': Καρδινάλιος BOSO, *Βίοι του Αδριανού Δ' και του Αλεξάνδρου Γ'*, ἐκδ. L. DUCHESNE, *Liber Pontificalis* II, Παρίσι 1892.
- ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ, *Περὶ Τέχνης Ῥητορικῆς*: ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ, *Περὶ Τέχνης Ῥητορικῆς*, ἐκδ. USENER-RADERMACHER, *Dionysii Halicarnassei Opuscula*, τ. I, (B.G. TEUBNER), Λειψία 1899-1929.
- ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, *Λόγος εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον* : ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, *Λόγος εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, ἐκδ. στο PG 97, 1268-1301.
- ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Βασίλειος Καματηρός*: ἐκδ. LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 46-95.
- ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Επιτάφιος στον πατέρα του 3*: ἐκδ. SIDERAS, *Unedierte Grabreden*, σσ. 127-166.
- ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Ευφροσύνη* : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Εἰσιτήριος τῶ αὐτοκράτορι κῦρ Ἰσαακίῳ τῷ Ἀγγέλῳ καὶ παρηγορητικὸς ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς ἀοιδίμου μητρὸς αὐτοῦ Εὐφροσύνης*, ἐκδ. REGEL, *Fontes* II, Λόγος XVIII, σσ. 300-304.
- ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Κωνσταντίνος Ἄγγελος* : ἐκδ. M. BACHMANN-F. DÖLGER, "Die Rede des Μέγας Δρουγγάριος Gregorios Antiochos auf den Sebastokrator Konstantinos Angelos", *BZ* 40 (1940), σσ. 353-405.
- ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Μιχαὴλ Ἀγιοθεοδωρίτης (VII)*: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Παρηγορητικὸς λόγος στον Μιχαὴλ Ἀγιοθεοδωρίτη* (ἐκδοση στην εργασία αυτή).
- ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Νικόλαος Ἀγιοθεοδωρίτης (II)*: ἐκδ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης*, II, σσ. 400-409.
- ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Νικόλαος Ἀγιοθεοδωρίτης (III)*: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Επιστολή προς τον Νικόλαο Ἀγιοθεοδωρίτη*, *Scorialensis gr.* (265)Υ-II-10, ff. 403^{r-v}.
- ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Νικόλαος Καταφλώρον* : ἐκδ. SIDERAS, *Unedierte Grabreden*, σσ. 51-74.
- ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Ἐκκλησία Σάρδεων*: ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ *Παραμυθίας και Φιλιππῶν, Ἐκκλησία Σάρδεων*, *Ορθοδοξία* 5 (1930), σσ. 542-545.
- BONCOMPAGNO: BONCOMPAGNI, *Liber de Obsidione Ancone (a. 1173)*, στο Ludovico Antonio MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, 25 τ., Μιλάνο 1723-51, τ. 6\10, σσ. 918-946.

- BROWNING, «A new source»: Robert BROWNING, «A new source on Byzantine-Hungarian relations in the twelfth century: the inaugural lecture of Michael ho tou Anchialou as hypatos ton philosophon», *Balkan Studies* 2 (1961), σσ. 173-214 (= BROWNING, *Studies*).
- BROWNING, “Ο Μαρκιανός έλληνικός κώδικας XI.31”: R. BROWNING, “Ο Μαρκιανός έλληνικός κώδικας XI.31 και ή βυζαντινή σχεδογραφία”, *Παρνασσός*, 15 (1973), σσ. 506-519 = *Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας* 87, Αθήνα 1973 = “Il codice Marciano gr. XI.31 e la schedografia bizantina”, *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei, Medioevo e Umanesimo* 24, Πάδοβα 1976, σσ. 21-34 = *Studies*, αρ.θ. XVI.
- CLASSEN, “Das Konzil”: P. CLASSEN, «Das Concil von Konstantinopel 1166 und die Lateiner», *BZ* 18 (1955), σσ. 339-368.
- ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Νεόφυτος* : ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *’Επιτάφιος εις τόν μακαρίτην άρχιμανδρίτην τών έν Αθήναις μοναστηρίων κύρ Νεόφυτον*, έκδ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Χωνιάτης* I, σσ. 259-282.
- DARROUZÈS, “Notice” : Jean DARROUZÈS, “Notice sur Grégoire Antiochos (1160-1196)”, *REB* 20 (1962), σσ. 61-92.
- DARROUZÈS, *Documents inédits* : DARROUZÈS Jean, *Documents inédits d’écclésiologie byzantine*, Παρίσι 1966.
- DARROUZÈS, “Obit”: Jean DARROUZÈS, «Obit de deux métropolités d’Athènes, Léon Xéros et Georges Bourtzès d’après les inscriptions du Parthénon», *REB* 20, 1962, σσ. 190-195.
- DARROUZÈS, *Οφφίκια* : Jean DARROUZÈS, *Recherches sur les όφφίκια de l’Église byantine*, Παρίσι 1970.
- DARROUZÈS, «Primauté»: Jean DARROUZÈS, «Les Documents Byzantins du XIIe siècle sur la Primauté Romaine», *REB* 23 (1965), σσ. 42-88.
- DARROUZÈS, «Prôtes»: Jean DARROUZÈS, «Liste des prôtes de l’Athos», *Millénaire du Mont Athos*, 963-1963, I, Chevetogne 1963, σσ. 407-447.
- DARROUZÈS, «Questions»: Jean DARROUZÈS, «Questions de droit matrimonial», *REB* 35 (1977), σσ. 107-157.
- DARROUZÈS, *Regestes*: J. DARROUZÈS, *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople*, I: *Les actes des patriarches*, τεύχ. 5: *Les Regestes de 1310 à 1376*, Παρίσι 1977, και τεύχ. 6: *Les Regestes de 1377 à 1410*, Παρίσι 1979.
- DARROUZÈS, «Stilbès»: Jean DARROUZÈS, «Le Mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins», *REB* 21 (1963), σσ. 50-100.
- DARROUZÈS, *Tornikès* : *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours*, έκδ. Jean DARROUZÈS, Παρίσι 1970.
- DARROUZÈS, “Transferts”: Jean DARROUZÈS, “Le traité des transferts: édition critique et commentaire”, *REB* 42 (1984), σσ. 147-214.
- DÖLGER F., “Der Kodikellos des Christodulos in Palermo. Ein bisher unbekannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde”, *Archiv für Urkundenforschung* 11 (1929). Ανατ. στο F. DÖLGER, *Byzantinische Diplomatie*.
- DÖLGER-WIRTH, *Regesten* : F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches* (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A, Abt. 1), Μόναχο και Βερολίνο 1924-65, I-V. (2η έκδοση του τεύχ. III, επιμ. P. WIRTH, Μόναχο 1977).
- DONDAINE, “Concile” : A. DONDAINE, «Hugues Ethérien et le concile de Constantinople de 1166», *Historisches Jahrbuch* 77 (1958), σσ. 473-483.

- DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan»: A. DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 19 (1952), σσ. 67-134.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, "Αλωσις: ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, συγγραφή τῆς εἴθε ὑστέρας κατ' αὐτὴν ἀλώσεως..., ἐκδ. Στ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Eustazio di Tessalonica, La Espugnazione di Tessalonica*, Παλέρμο 1961 (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi e Monumenti, Testi 5)
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μιχαήλ Αγγιάλου* 1-2: ἐκδ. WIRTH, *Opera minora*, 1: σσ. 78-99, 2: σσ. 100-140.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης* (VIII): ἐκδ. WIRTH, *Opera minora*, Λόγος Η, σσ. 141-151
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης* (XII): ἐκδ. TAFEL, *Opuscula*, σσ. 342-343.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης* (I): ἐκδ. WIRTH, *Opera minora*, Λόγος Α, σσ. 3-16.
- ZACOS-NESBITT II: G. ZACOS-J.W. NESBITT, *Byzantine Lead Seals*, II, Βέρνη 1984.
- ΖΕΠΙΟΣ: *Jus graecoromanum*. Επιμελεία Ἰω. καὶ Παν. ΖΕΠΙΟΣ, (ἐκ τῆς ἐκδόσεως C.E. ZACHARIAE VON LINGENTAL), 8 τόμοι, Αθήνα 1931 (2η φωτ. αναπ. Aalen 1962).
- FALCANDUS: HUGONIS FALCANDI, *Historia de rebus gestis in Siciliae Regno*, στο Ludovico Antonio MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, 25 τ., Μιλάνο 1723-51, τ. 7\2, σσ. 247-344.
- FESTA, *Lascaaris* : N. FESTA, *Theodori Ducae Lascaaris Epistolae CCXVII*, Φλωρεντία 1898.
- GAUTIER P., «L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé», *REB* 31 (1973), σσ. 165-202.
- GAUTIER, *Michel Italikos* : P. GAUTIER, *Michel Italikos, Lettres et discours*, Παρίσι 1972 (*Archives de l'Orient Chrétien* 14).
- GAUTIER, *Théophylacte d'Achrida* : P. GAUTIER, *Théophylacte d'Achrida, Discours, Traités, Poésies, Θεσσαλονίκη* 1980 (CFHB XVI\1, Series Thessalonicensis).
- GIANGUZZI Concettina, «La vita di S. Lorenzo di Frazzano, di Francesco Ambrogio Maja», *Archivio storico messinese* 64, Μεσσήνη 1993.
- GOUILLARD, "Synodikon": J. GOUILLARD, «Le Synodikon de l'Orthodoxie», *TM* 2 (1967), σσ. 1-298.
- ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Παραμυθητικός στον Ανδρόνικο Γ' για το θάνατο της μητέρας του (Ξένης)*, στο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Βυζαντινή Ιστορία* 10, 6 = I 490-495 (CSHB, ἐκδ. SCHOPEN).
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τοὺς κοιμηθέντας* : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Λόγος εἰς τοὺς Κοιμηθέντας*, ἐκδ. W. JAEGER-H. LANGERBECK, *Gregorii Nysseni Opera*, Λέιντεν 1967, τόμος IX, σσ. 28-68.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Πλακίλλα* : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Επιτάφιος εἰς Πλακίλλαν Βασίλισσαν*, ἐκδ. W. JAEGER-H. LANGERBECK, *Gregorii Nysseni Opera*, Λέιντεν 1967, τόμος IX, σσ. 475-490.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Πουλχερία* : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς Πουλχερίαν Παραμυθητικός λόγος*, ἐκδ. W. JAEGER-H. LANGERBECK, *Gregorii Nysseni Opera*, Λέιντεν 1967, τόμος IX, σσ. 461-472.

- GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes* : V. GRUMEL, *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople, I: Les actes des patriarches*, τεύχ. 2 και 3: *Les Regestes de 715 à 1206*. Παρίσι 1947. Αναθεωρ. έκδ. J. DARROUZÈS, Παρίσι 1989.
- HANI J., *Plutarque, Consolation à Apollonios*, Παρίσι 1972.
- HARING, "The Liber de Differentia": N.M. HARING, "The Liber de Differentia naturae et personae by Hugh Etherian and the letters addressed to him by Peter of Vienna and Hugh of Honau", *MS* 24 (1962), σσ. 1-34.
- HAVELBERG: ANSELMUS HAVELBERGENSIS, *Dialogi*, στο MIGNE, *PL* 188, 1139 (= *Anselme de Havelberg. Dialogues*, Βιβλίο I, Παρίσι 1966, Sources Chrétiennes 18).
- HEIMBACH, *Basilica* : C. HEIMBACH, *Basilicorum libri LX*, τόμος 6, Λειψία 1870.
- ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΣΑΡΙΤΗΣ: A. HEISENBERG, "Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion, I: Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes", στο HEISENBERG, *Quellen und Studien*, II.
- HEISENBERG: *Quellen und Studien* : A. HEISENBERG, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973.
- HOFMANN, "Paps und Patriarch": G. HOFMANN, «Paps und Patriarch under Kaiser Manuel I Komnenos», *EEBΣ* 23 (1953), σσ. 74-82.
- HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*: Wolfram HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, Βιέννη 1974 (WBS 11).
- HORNA, "Eine unedierte Rede": Konstantin HORNA, «Eine unedierte Rede des Konstantinos Manasses», *WS* 28 (1906), σσ. 171-204.
- ITALIKOS, *Κωνσταντίνος Αγιοθεοδώριτης (XIV)*: έκδ. GAUTIER, *Michel Italikos*, σσ. 89-91.
- JACOB André, "La traduction de la Liturgie de saint Jean Chrysostome par Léon Toscan. Édition Critique", *OCP* 32 (1966), σσ. 111-162.
- ΚΙΝΝΑΜΟΣ: ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΙΝΝΑΜΟΥ, 'Επιτομή τῶν κατορθωμάτων τῷ μακαρίτῃ βασιλεῖ καὶ Πορφυρογεννήτῳ κυρίῳ Ἰωάννῃ τῷ Κομνηνῷ, καὶ ἀφήγησις τῶν πραχθέντων τῷ αἰοιδίμῳ υἱῷ αὐτοῦ τῷ βασιλεῖ καὶ Πορφυρογεννήτῳ κυρῷ Μανουήλ τῷ Κομνηνῷ ..., έκδ. A. MEINEKE, CSHB, Βόννη 1836.
- KURTZ, «Νικηφόρος Κομνηνός»: E. KURTZ, (Πώσ.) 'Μονωδίες του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και του Κωνσταντίνου Μανασσή για το θάνατο του Νικηφόρου Κομνηνού', *VV* 17 (1910), σσ. 283-322. Κείμενα στις σσ. 290 και 303 αντίστοιχα.
- ΛΑΜΠΙΡΟΣ, *Μιχαήλ Χωνιάτης*: Σπ. ΛΑΜΠΙΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, I, II, Αθήνα 1879-1880 (Ανατ. Groningen 1968).
- LAURENT V., *Corpus* : V. LAURENT, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. I-V, Παρίσι 1963-1981.
- LAURENT V., «La liste épiscopale»: V. LAURENT, «La liste épiscopale de la métropole d'Athènes d'après le synodikon d'une de ses églises suffragantes», *Mémorial Louis Petit*, Βουκουρέστι 1948, σσ. 272-291.
- LAURENT, *Les sceaux byzantins du médaillier Vatican*, Πόλη Βατικανού 1962.
- LAURENT, *Orghidan* : V. LAURENT, *Documents de sigillographie. La collection C. Orghidan*, Παρίσι 1952.

- LAURENT, *Regestes*: V. LAURENT, *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches, τεύχ. 4: Les Regestes de 1208 à 1309*, Παρίσι 1971.
- LEFORT, «Prooimion»: J. LEFORT, “Prooimion de Michel, neveu de l’Archevêque de Thessalonique, didascale de l’Évangile”, *TM* 4 (1970), σσ. 375-395.
- LOUKAKI, *Antiochos* : Marina LOUKAKI, *Grégoire Antiochos. L’Éloge du patriarche Basile Kamatèros*, Παρίσι 1995 (Byzantina Sorbonensia 13).
- MAJURI, «Anecdota Prodromea»: A. MAJURI, “Anecdota Prodromea del Vat. Gr. 305”, *Rendiconti della r. Accad. dei Lincei, Cl. di Scienze mor. stor. e filol.*, σειρά 5, τόμ. 17, Ρώμη 1908, σσ. 518-554.
- ΜΑΚΡΕΜΒΟΛΙΤΗΣ, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης* (V): έκδ. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *Noctes Petropolitanae*, σσ. 247-248.
- MACRIDES, “Justice” : Ruth MACRIDES, “Justice under Manuel I Komnenos. Four Novels of Manuel I Komnenos”, *FM* 6, (1983), σσ. 99-204.
- ΜΑΛΑΚΗΣ, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης* (IV): έκδ. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *Noctes Petropolitanae*, σσ. 154-162.
- ΜΑΝΑΣΣΗΣ, *Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης* (IX): έκδ. HORNA, “Eine unedierte Rede”, σσ. 173-184.
- ΜΑΝΑΣΣΗΣ, *Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης* (X): έκδ. HORNA, “Eine unedierte Rede”, σ. 185.
- MANGO, “Conciliar edict”: Cyril MANGO, “The Conciliar edict of 1166”, *DOP* 17 (1963), σσ. 317-330.
- ΜΑΝΟΥΗΛ ΣΑΒΙΟΣ, *Επιτάφιος: ΜΑΝΟΥΗΛ ΣΑΒΙΟΥ, πρωτοψάλτου Χάνδακος επιτάφιος στον Αλέξιο Καλλιέργη*, έκδ. Θεοχάρης ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Θησαυρίσματα* 21 (1991), σσ. 34-42.
- MARKOPOULOS A., *Anonymi professoris Londinensis epistolae*, Βερολίνο 2000 (CFHB 37. Series Berolinensis).
- MENANΔΡΟΣ, *Περὶ Ἐπιδεικτικῶν* : έκδ. D.A. RUSSEL-N.G. WILSON, *Menander Rhetor*, Οξφόρδη 1981.
- ΜΙΧΑΗΛ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ, *Αρματοδρομία* (XI): έκδ. HORNA, “Eine unedierte Rede”, σσ.194-197.
- ΜΙΧΑΗΛ ΑΛΟΥΣΙΑΝΟΣ, *Εγκόλπιο* (XIII), έκδ. HORNA, “Eine unedierte Rede”, σ. 198.
- ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ: Έκδ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Χωνιάτης*.
- ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΣ: έκδ. GAUTIER, *Michel Italikos*.
- ΜΙΧΑΗΛ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ: έκδ. LEFORT, «Prooimion”.
- MINIO-PALUELLO L. Έκδ., *Aristoteles Latinus, I 1-5 (Categoriae vel Predicamenta)*, Λέιντεν 1961, II 1-2 (*De Interpretatione vel Peri ermenias*), 1965., κ.ο.κ.
- MM: F. MIKLOSICH-J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I-VI, Βιέννη 1860-1890.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, *Γοργονία*: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, *Εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν ἐπιτάφιος* (Orat. 8), έκδ. MIGNE, *PG* 35, 790-818.
- ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ: ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονικὴ διήγησις*, έκδ. J-L VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia*, Βερολίνο/Νέα Υόρκη 1975 (CFHB 11, 1-2).

- OIKONOMIDES, *A collection* : N. OIKONOMIDES, *A collection of dated Byzantine lead seals*, Ουάσιγκτον 1986.
- OIKONOMIDES, *Listes de préséance* : N. OIKONOMIDES, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ-ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Χαράγματα*: Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ-Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἤτοι ἐπιγραφαὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κίωνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους*, Αθήνα 1973.
- ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ: PACHYMERIS GEORGII, *de Michaele et Andronico Paleologis libri tredecim*, ἐκδ. I. BEKKER, Βόννη 1835, 2 τ. (CFHB).
- PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *Noctes*: A. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *Noctes Petropolitanae*, Αγία Πετρούπολη 1913.
- ΠΑΤΜΟΣ : *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου*, 2 τόμοι (Αθήνα 1980): I, *Αὐτοκρατορικά*, ἐκδ. Ἑρα ΒΡΑΝΟΥΣΗ.
- PETIT, "Documents inédits": Louis PETIT, "Documents inédits sur le concile de 1166 et ses derniers adversaires", *VV* 11 (1904), σσ. 465-493.
- POLEMIS, "Constantine Psaltopoulos": I. D. POLEMIS, «Constantine Psaltopoulos and its unpublished address to Michael Hagiotheodorites», *BF* 21 (1995), σσ. 159-165.
- ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, *Επιτάφιος στην Ειρήνη-Ξένη, μητέρα του Μανουήλ Κομνηνού*, στο MIGNE, *PG* 133, 1396 (= HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, σσ. 229-230)
- ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, *Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης (XV)*: ἐκδ. MAJURI, *Anecdota Prodromea*, σσ. 535-540.
- ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΑΧΡΙΔΟΣ: ἐκδ. GAUTIER, *Théophylacte d'Achrida*.
- REGEL, *Fontes I-II*: W. REGEL εκδ., *Fontes Rerum Byzantarum, fasciculi 1 et 2: rhetorum saeculi XII orationes politicae*, Αγία Πετρούπολη 1892-1917 (Ανατ. Λειψία 1982).
- ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Α'-Στ ': Γ. Α ΡΑΛΛΗΣ- Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τῶν τε ἀγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἀγίων Πατέρων*, Α'-Στ ', Αθήνα 1852-1859.
- ΣΑΚΚΟΣ 1166: Στέργιος Ν. ΣΑΚΚΟΣ, 'Ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστίν. Β': *Εριδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα', *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.* 11 (1966), σσ. 1-212.
- ΣΑΚΚΟΣ 1170: Στέργιος Ν. ΣΑΚΚΟΣ, 'Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδος τοῦ 1170', *Χαριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Παναγιώτην Κ. Χρήστου*, *Σπουδαστήριον τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματολογίας* 6, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 311-352.
- SALERNITANUS: ROMUALDI SALERNITANI, *Chronicon*, στο Ludovico Antonio MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, 25 τ., Μιλάνο 1723-51, τ. 7|1, σσ. 1-244.
- SCHLUMBERGER, *Sigillographie*: G. SCHLUMBERGER, *La sigillographie de l'empire byzantin*, Παρίσι 1884.
- SENECA, *Consolatio ad Marciam*: L. ANNEO SENECA, *La Consolazione a Marcia*, επιμ. Α. TRAGLIA, Ρώμη 1965.

- SIDERAS, *Unedierte Grabreden* : Alexander SIDERAS, *25 unedierte byzantinische Grabreden*, Θεσσαλονίκη 1990.
- SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*: Alexander SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend*, Βιέννη 1994 (WBS 19).
- ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ: IOANNIS SCYLITZAE, *Synopsis historiarum*, έκδ. I. THURN, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973 (CFHB 5, Series Berolinensis).
- ΣΤΙΑΒΗΣ, *Προοίμιο*: COSTANTINO STILBES, *La Prolusione del Maestro dell' Apostolo*, έκδ. Raffaella Lia CRESCI, Μεσσήνη 1987 (Letteratura e civiltà bizantina II).
- TAFEL, *Opuscula*: T.L.F. TAFEL, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula*, Φραγκφούρτη 1832 (Ανατ. Άμστερνταμ 1964).
- ΤΟΡΝΙΚΗΣ, Άννα Κομνηνή: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΡΝΙΚΗΣ, *Λόγος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς *Αννης τῆς καισαρίσσης*, έκδ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 220-323.
- ΨΑΛΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης (VI)*: έκδ. POLEMIS, "Constantine Psaltopoulos".
- VASSIS I., "Graeca sunt, non leguntur. Zu den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos", *BZ* 86-87 (1993-1994), σσ. 1-19.
- VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos* : J. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos. Traité des offices*, Παρίσι 1966.
- WIRTH, *Eusthiana*: Peter WIRTH, *Eusthiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werke des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Άμστερνταμ 1980.
- WIRTH, *Opera minora* : Peter WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis opera minora*, Βερολίνο 2000 (CFHB 32, Series Berolinensis).

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- ABULAFIA, «Ancona»: D. ABULAFIA, «Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155-1173», *Papers of the British School at Rome* 52 (1984), σσ. 195-216.
- AGAPITOS, «Mischung»: P. AGAPITOS, «Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: die Grabrede des Eustathios von Thessalonike auf Nikolaos Hagiotheodorites», *JÖB* 48 (1998), σσ. 119-146.
- AGNELLO, *Palermo Bizantina*: Giuseppe AGNELLO, *Palermo Bizantina*, Ἀμστερνταμ 1969 (Zetemata Byzantina 1).
- AHRWEILER, “Administration”: Hélène GLYKATZI-AHRWEILER, “Recherches sur l’administration de l’empire byzantin aux IXe-XIe siècles”, *Bulletin de Corr. Hell.* 84 (1960), σσ. 1-111 = *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1971, αρ.θ. VIII.
- AHRWEILER, “Recherches”: Hélène GLYKATZI-AHRWEILER, “Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: Nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités”, *TM* 6 (1976), σσ. 99-124
- AHRWEILER, *Byzance et la Mer*: Hélène GLYKATZI-AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, Παρίσι 1966.
- AHRWEILER, *Ιδεολογία*: Ελένη ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, (μετάφ. Τούλας Δρακοπούλου), Αθήνα 1977.
- ANASTOS M.V., «The transfer of the Illyricum, Calabria and Sicily to the jurisdiction of the patriarchate of Constantinople in 732-33», *Studi Bizantini e Neoell.* 9 (1957), σσ. 14-31.
- ANGOLD, «Administration»: Michael ANGOLD, «The imperial administration & the patriarchal clergy in twelfth century», *BF* XIX (1993), σσ. 17-33.
- ANGOLD, *Church and society* : Michael ANGOLD, *Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Καίμπριτζ 1995.
- ANGOLD, *Exile*: Michael ANGOLD, *A Byzantine government in exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Οξφόρδη 1975.
- BAKER, *Relations* : D. BAKER εκδ., *Relations between East & West in the Middle Ages*, E.U.P., Εδιμβούργο 1973.
- BAPZOS, *Γενεαλογία*: Κ. ΒΑΡΖΟΣ, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, I-II, Θεσσαλονίκη 1984 (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20).
- BARRACLOUGH Geoffrey, *La Papauté au Moyen Age*, 1968.
- BECK, “Ministerpräsident”: H.-G. BECK, «Der byzantinische Ministerpräsident”, *BZ* 48 (1955), σσ. 309-338.
- BECK, *Χιλιετία*: H.-G. BECK, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, ελλ. μετάφρ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, MIET, Αθήνα 1992².
- BECK, *Kirche*: H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959 (Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.2.1).
- BLASS-DEBRUNNER *A Greek Grammar*: F. BLASS-A. DEBRUNNER, *A Greek Grammar of the New Testament*, Σικάγο 1961 (Αγγλ. μετάφρ. της 9-10ης γερμανικής έκδοσης).

- BÖHLIG, *Untersuchungen* : Gertrud BÖHLIG, *Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner (mit besonderer Berücksichtigung der Schriften des Michael Psellos)*, Βερολίνο 1956 (Berliner Byzantinistische Arbeiten 2).
- BRÉHIER L., «L'enseignement classique et l'enseignement religieuse à Byzance», *Revue de histoire et de philosophie religieuses XXI* (1941), σσ. 34-69.
- BRÉHIER L., «Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople», *B 3* (1926), σσ. 73-94 και 4 (1927-28), σσ. 13-28.
- BROWNING Robert, «Greek influence on the Salerno School of Medicine», *Βυζάντιο και Ευρώπη. Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση* (Δελφοί 20-24 Ιουλίου 1985), Αθήνα 1987, σσ. 189-194.
- BROWNING, "Courants intellectuels": Robert BROWNING, "Courants intellectuels et organisation scolaire a Byzance au XIe siècle", *Past and Present* 68 (Νοέμβρ. 1975), σσ. 3 κ.ε. (Περίληψη στο *TM 6* (1976), σσ. 219-222).
- BROWNING, «Enlightenment»: Robert BROWNING, «Enlightenment and Repression in Byzantium in the eleventh and twelfth centuries», *Past and present* 69 (1975), σσ. 3-23 (= BROWNING, *Studies*).
- BROWNING, «Patriarchal School»: Robert BROWNING, "The Patriarchal School at Constantinople in the 12th Century" I και II, *Byzantion* 32 (1962), σσ. 167-202 και 33 (1963), σσ.11-40 (= BROWNING, *Studies*).
- BROWNING, *Studies*: Robert BROWNING, *Studies in Byzantine History, Literature and Education*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977.
- BRYER, «Cultural Relations»: Anthony BRYER, «Cultural Relations between East and West in the Twelfth Century», στο D. BAKER εκδ., *Relations between East & West in the Middle Ages*, E.U.P., Εδιμβούργο 1973.
- Βυζαντινή Διπλωματία*: Ζ. ΟΥΝΤΑΛΤΣΟΒΑ-Γ. ΛΙΤΑΒΠΙΝ-Ι. ΜΕΝΤΒΕΝΤΙΕΦ, *Βυζαντινή Διπλωματία*, Αθήνα 1995 (Ελληνικά Γράμματα).
- CATAUDELLA, "Sul platonismo": Q. CATAUDELLA, «Sul platonismo dell'età bizantina e sulla leggenda cristiana di Platone»: *VIII Congr. Intern. di Studi Bizantini I*, Παλέρμο 1951, σσ. 6-15.
- CAVALLO, «La Trasmissione»: Guglielmo CAVALLO, «La Trasmissione scritta della cultura greca antica in Calabria e in Sicilia tra i secoli X-XV. Consistenza, tipologia, fruizione», *Scrittura e Civiltà* 4 (1980), σσ. 157-245.
- CHALANDON, *Les Comnène* : Ferdinand CHALANDON, *Les Comnène. Étude sur l' Empire byzantin au XIe et au XIIe siècle, II. Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Παρίσι 1912.
- CHEYNET J.-C., «Du prénom au patronyme, les étrangers à Byzance (10e-12e siècles)», στο OIKONOMIDES, *Studies in Byzantine sigillography*, σσ. 57-66.
- CHEYNET J.C.-VANNIER J.F., *Études prosopographiques*, Παρίσι 1986 (Byzantina Sorbonensia 5).
- CHEYNET, *Pouvoir*: J.-C CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Παρίσι 1990 (Byzantina Sorbonensia 9).
- CIGGAAR K. N., *Western Travellers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations*, Λέντεν-Νέα Υόρκη-Κολωνία 1996.
- CONSTANTINIDES, *Higher Education*: C.N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204- ca. 1310)*, Λευκωσία 1982.

- CRESCI, “Sulla fortuna”: Lia Rafaella CRESCI, “Sulla fortuna di Gregorio di Nazianzo nel XII secolo”, *Bollettino della badia greca de Grottaferrata* 37 (1983), σσ. 3-17.
- CRISCUOLO, «Chiesa»: Ugo CRISCUOLO, “Chiesa ed insegnamento a Bisanzio nel XII secolo: sul problema della cosiddetta ‘Accademia Patriarcale’”, *Sicilorum Gymnasium* 28 (1975), σσ. 373-390.
- DANIÉLOU, *Symboles* : J. DANIÉLOU, *Les Symboles Chrétiens Primitifs*, Du Seuil, Παρίσι 1961.
- DARROUZÈS Jean, «Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès» *REB* 23 (1965), σσ. 148-167.
- DE GREGORIO, «Osservazioni»: G. DE GREGORIO, «Osservazioni ed ipotesi sulla circolazione del testo di Aristotele tra Occidente e Oriente», *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, επιμ. Guglielmo CAVALLO, Giuseppe DE GREGORIO και Marilena MANIACI, τ. II, Spoleto 1991, σσ. 475-498.
- DÉCARREAUX, *Normands* : Jean DÉCARREAUX, *Normands, papes et moines en Italie méridionale et en Sicile. XIe - XIIe siècle*, Παρίσι 1974.
- DELEHAYE P., «L’organisation scolaire au XIIe siècle», *Traditio* V (1947), σσ. 211-268.
- DIEHL, “Logothète τῶν σεκρέτων” : Charles DIEHL, «Un haut fonctionnaire byzantin, le logothète (τῶν σεκρέτων)», *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga*, Παρίσι 1933, σσ. 217-227.
- DÖLGER F., *Byzantinische Diplomatie*, Ettal 1956.
- DÖLGER, *Beiträge* : F. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Finanzverwaltung*, Darmstadt 1960.
- DUCELLIER, *Façade*: Alain DUCCELLIER, *La façade maritime de l’Albanie au moyen âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*. Θεσσαλονίκη 1981 (Institute for Balkan Studies 177).
- DUCELLIER, *L’Albanie*: Alain DUCCELLIER, *L’Albanie entre Byzance et Venise (Xe-XVe s.)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1987.
- DUCEV, «Religiosi»: Ivan DUCEV, «Religiosi come ambasciatori nell’Alto Medioevo. Contributo allo studio della spiritualità bizantino-slava»: *Bisanzio e l’Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Vita e Pensiero, Μιλάνο 1982, σσ. 42-55.
- DUCHESNE L., «L’Illyricum ecclésiastique», *BZ* 1, 1892, σσ. 531-550.
- DVORNIK F., *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1974.
- ZAKYΘHNOΣ Διονύσιος A., *Αναγέννησις και Αναγεννήσεις. Ελληνικάί Ανακεφαλαιώσεις*, Αθήνα 1978.
- ZERWICK, *Biblical Greek*: Maximilian ZERWICK S.J., *Biblical Greek*, Ρώμη 1963 (Φωτ. αναπ. 1977).
- FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica*: Giorgio FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis, I: Patriarchatus Constantinopolitanus*, Πάδοβα 1988.
- FERLUGA, *Byzantium on the Balkans*: FERLUGA Jadran, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine administration and the southern Slavs from the VIIth to the XIIth centuries*, Αμστερνταμ 1976.
- FERLUGA, «Durazzo e la sua regione»: Jadran FERLUGA, «Durazzo e la sua regione nella seconda metà del secolo X e nella prima del secolo XI», στο FERLUGA, *Byzantium on the Balkans*.

- FERLUGA, «L'Administration»: Jadran FERLUGA, «L'Administration byzantine en Dalmatie», (1957¹ Σερβικά, 1978² Ιταλικά). Περίληψη στο FERLUGA, *Byzantium on the Balkans*.
- FERLUGA, «La Dalmazia»: Jadran FERLUGA, «La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Comneno», *Studi Veneziani* 12 (1970), σσ. 63-83 (= FERLUGA, *Byzantium on the Balkans*).
- FERLUGA, «Sur la date de création du thème de Dyrrachium»: Jadran FERLUGA, «Sur la date de création du thème de Dyrrachium», *Actes du 12e Congrès Intern. d'Etudes Byzantines*, Οχρίδα 1961, τ. 2, σσ. 83-92 (= FERLUGA, *Byzantium on the Balkans*).
- FOLLIERI Enrica, «I santi della Calabria bizantina»: *Calabria Bizantina. Vita Religiosa e Strutture Amministrative*. Atti del primo e secondo incontro di Studi Bizantini, Πήγιο-Καλαβρία 1974, σσ. 71-93.
- GALLAGHER, “Gratian and Balsamon”: C. GALLAGHER, “Gratian and Theodore Balsamon: two Twelfth Century Canonistic Methods Compared”, στο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σσ. 61-89.
- GARZYA A., “Literarische und rhetorische Polemiken des Komnenenzeit”, *BSI* 34 (1973), σσ. 1-14 (= *Storia e interpretazione di testi bizantini : saggi e ricerche*, αρ.θ. 3, Λονδίνο 1974).
- GIOVANELLI Germano, *S. Bartolomeo Juniore, Fondatore di Grottaferrata*, Badia Greca di Grottaferrata 1962 (αρ.θ. 8).
- GIUNTA F., *Bizantini e Bizantinismo nella Sicilia Normanna*, Παλέρμο 1950.
- GRUMEL V., «Cause et date de l'annexion de l'Illyricum Oriental, de la Sicilie et de la Calabre au patriarchat byzantin», *Studi Bizantini e neoellenici* 7 (1953), σσ. 376 κ.ε.
- GRUMEL V., «L'Annexion de l'Illyricum Oriental, de la Sicilie et de la Calabre au patriarchat de Constantinople. Le témoignage de Théophane le Chronographe», *Mélanges Jules Lebreton 2 (Recherches de science religieuse 40)*, 1951-1952, σσ. 191-200.
- GRUMEL V., «Les origines du vicariat apostolique de Thessalonique», *Actes du 12e Congrès Intern. d'Etudes Byzantines*, Οχρίδα 1961, τ. 2, σσ. 451-461.
- GRUMEL V., «Titulature»: V. GRUMEL, «Titulature des métropolités byzantins. II: Métropolités hypertimes», *Mémorial Louis Petit*, Βουκουρέστι 1948, σσ. 152-184.
- GUILLAND, “Ο ἐπὶ τῶν Δεήσεων”: R. GUILLAND, “Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le Maître des Requêtes. “Ο ἐπὶ τῶν Δεήσεων”, *B* 35 (1965), σσ. 97-118.
- GUILLAND, «Logothètes»: R. GUILLAND, «Les logothètes», *REB* 29 (1971), σσ. 1-115.
- GUILLAND, «Orphanotrophe»: R. GUILLAND, «Études sur l'histoire administrative de l'Émpire Byzantin. L'orphanotrophe» *REB* 23 (1965), σσ. 205-221.
- GUILLAND, *Recherches* : R. GUILLAND, *Recherches sur les institutions byzantines*, I-II, Βερολίνο-Άμστερνταμ 1967 (Berliner Byzantinistische Arbeiten 35).
- GUILLOU A., «Geografia amministrativa del Katepanato bizantino d'Italia (IX-XI sec.)», στο *Calabria Bizantina. Vita Religiosa e Strutture Amministrative*. Atti del primo e secondo incontro di Studi Bizantini, Πήγιο-Καλαβρία 1974, σσ. 113-134.
- GUILLOU A., «L'école byzantine dans l'Exarcate d'Italie», στο *La scuola nell'Occidente latino dell'Alto Medioevo*, 2 vol., 15-21 aprile 1971: *Settimane di studio del Centro*

- Italiano di studi sull'alto Medioevo XIX*, Spoleto 1972, σσ. 291-311 (= A. GUILLOU, *Culture et société en Italie Byzantine (VIe-XIe s.)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978).
- GUILLOU A., «Les populations grecques de Calabre et Sicile au Moyen Age», *Actes du XII Congrès International d'Études Byzantines*, II, σσ. 139 κ.ε., Βελιγράδι 1964.
- HAIJAR, *Synode Permanent* : Joseph HAIJAR, *Le Synode Permanent (Σύνοδος Ἐνδημοῦσα) dans l'Église byzantine des origines au XIe siècle*. Ρώμη 1962 (OCA 164).
- HALKIN, F., «Bulletin D'Hagiographie Italo-Grecque», *Analecta Bollandiana* 66 (1948), σσ. 289-298.
- HANI J., «La consolation antique», *REA* 75 (1973), σσ. 103-110.
- HARING N.M., «The case of Gilbert de la Porrée, Bishop of Poitiers (1142-1154)», *MS* 13 (1951), σσ. 1-41.
- HARING, «The Porretans and the Greek Fathers»: N. M. HARING, «The Porretans and the Greek Fathers», *MS* 24 (1962), σσ. 181-209
- HASKINS Ch.H., *Studies in Mediaeval Culture*, Οξφόρδη 1929.
- HASKINS Ch.H., *Studies in the History of the Medieval Science*, Καίμπριτζ 1927².
- HASKINS Ch.H., «The greek element in the renaissance of the twelfth century», *Amer. Hist. Rev.*, XXV (1919), σσ. 603-15.
- HASKINS Ch.H., *The Renaissance of the Twelfth Century*, Καίμπριτζ-Μασαχουσέτη 1927.
- HASKINS Ch.H., «The Spread of ideas in the Middle Ages»: *S* 1 (1926), σσ. 19-30.
- HASKINS Charles Homer, *The Rise of Universities*, (Νέα Υόρκη 1923), Καίμπριτζ 1975⁴.
- HAYEN P.A., «Le Concile de Reims et l'erreur théologique de Gilbert de la Porrée», *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 10 (1936), σσ. 29-102.
- HENDY M.F., *Studies in the byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Καίμπριτζ 1985.
- HYDE J.K., *Medieval Italy*: J.K. HYDE, *Society and Politics in Medieval Italy. The Evolution of the Civil Life, 1000-1350*, Λονδίνο 1973.
- HUSSEY, *Orthodox church* : HUSSEY J.M., *The orthodox church in the byzantine empire*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1986.
- JANIN R., *Constantinople byzantine*, Παρίσι 1964².
- JANIN, *Églises* : R. JANIN, *Les Églises et les monastères, (La Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. I^e partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique)*, III, Παρίσι 1969².
- Ἡ Καθημερινή Ζωή στὸ Βυζάντιο : Ἡ Καθημερινή Ζωή στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση. Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988. Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1989.
- KAZHDAN, «The notion of Byzantine diplomacy»: A. KAZHDAN, «The notion of Byzantine diplomacy», στο SHEPARD-FRANKLIN, *Byzantine diplomacy*, σσ. 3-21.
- KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodurity»: A. KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodurity pri dvore Manuila Komnina», *ZRVI* 9, 1966, σσ. 85-94.

- KAZHDAN, *Change*: A. KAZHDAN-Ann WHARTON EPSTEIN, *Change in Byzantine Culture in the 11th and 12th Centuries*, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 1985.
- KAZHDAN, *People and Power* : A. KAZHDAN-G. CONSTABLE, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Ουάσιγκτον 1982.
- KAZHDAN, *Studies* : A. KAZHDAN-S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the 11th and 12th Centuries*, Καίμπριτζ 1984.
- KAZHDAN-RONCHEY, *Aristocrazia* : Alexander P. KAZHDAN-Silvia RONCHEY, *L'Aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Παλέρμο 1997.
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*: Βασίλης ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του, Θεσσαλονίκη 1988 (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 22).
- KLIBANSKY, *Continuity*: R. KLIBANSKY, *The Continuity of the Platonic Tradition during the Middle Ages*, Λονδίνο 1981.
- KODER J., *Liutprand von Cremona in Constantinople*, Βιέννη 1980 (Byzantina Vindobonensia 13).
- ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαήλ Χωνιάτης*: Φωτεινή Χ. ΚΟΛΟΒΟΥ, Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το corpus των επιστολών, Αθήνα 1999 (Ακαδημία Αθηνών, Πονήματα. Συμβολές στην έρευνα της Ελληνικής και της Λατινικής γραμματείας 2).
- KRESTEN Otto., «Zum Sturz des Theodoros Styppeiotes», *JÖB* 27 (1978), σσ. 49-103.
- KUSTAS G.L., *Studies in Byzantine Rhetoric*, Θεσσαλονίκη 1973.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*: Δημήτριος Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, ελλ. μετάφρ. 2ης αγγλ. έκδ., 'Κοινωνική προσπάθεια' Σ.Α., Αθήνα 1983.
- LAMMA, *Commeni e Staufer* : Paolo LAMMA, *Commeni e Staufer. Recherche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII*, 2 τόμοι, Ρώμη 1955.
- LECLERQ Jean, «Les relations entre le monachisme oriental et le monachisme occidental dans le haut moyen âge», *Millénaire du Mont Athos, 963-1963*, I, Chevetogne 1963, σσ. 407-447.
- LEMERLE, *Ουμανισμός*: P. LEMERLE, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, ελλ. μετάφρ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, MIET, Αθήνα 1985².
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΟΥ Α. Βασιλική, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο*. Αθήνα-Κομοτηνή 1996 (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe).
- LOENERTZ, "Chancelier": R.-J. LOENERTZ, «Le Chancelier impérial à Byzance au XIVE et au XIIIe siècle», *OCP* 26 (1960), σσ. 275-300.
- LOUKAKI, "Contribution": Marina LOUKAKI, "Contribution à l'étude de la famille Antiochos", *REB* 50 (1992), σσ. 185-205.
- LOUKAKI, «Douze didascales»: Marina LOUKAKI, «Remarques sur le corps de douze didascales au XIIe siècle», *ΕΥΨΥΧΙΑ*, Mélanges offertes à Hélène Ahrweiler, Παρίσι 1998, σσ. 427-438.
- LOUNGHIS, *Les ambassades byzantines* : T.C. LOUNGHIS, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades*, Αθήνα 1980.

- MAGDALINO Paul, «Eustathios and Thessalonika», *ΦΙΛΕΛΛΗΝ* (Studies in honour of Robert Browning), Βενετία 1996, σσ. 225-238.
- MAGDALINO, “Die Jurisprudenz”: P. MAGDALINO, «Die Jurisprudenz als Componente der bizantinischen Gelehrtenkultur des 12 Jahrhunderts», στο BURGMANN, FÖGEN και SCHMINCK Εκδ., *Cupido Legum*, σσ. 169-177.
- MAGDALINO, “The reform edict”: Paul MAGDALINO, “The reform edict of 1107”, στο MULLET and SMYTHE Εκδ., *Alexios I Comnenos. Papers of the 2nd Belfast Byz. Intern. Colloquium 1989*, Μπέλφαστ 1996 (BBTT 4.1).
- MAGDALINO, *Enlightenment and repression* : P. MAGDALINO *Enlightenment and repression in the twelfth-century Byzantium. The evidence of the canonists*, στο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σσ. 357-373.
- MAGDALINO, *Manuel I* : P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Καίμπριτζ 1993.
- MANDALARI M.T., «Enrico Aristippo arcidiacono di Catania nella vita culturale e politica del secolo XII», *Bolletino St. Catanese* IV, σσ. 87-113.
- ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ Α., “Η ὀργάνωση τοῦ σχολείου”, στο “*Η Καθημερινή Ζωή στὸ Βυζάντιο*”, σσ. 325-333.
- MATTHEW, *The Norman Kingdom*: Donald MATTHEW, *The Norman Kingdom of Sicily*, C.U.P., Καίμπριτζ 1992.
- MCGARRY D.D., «Educational theory in the *Metalogicon* of John of Salisbury», *S* 23 (1948), σσ. 659 κ.ε.
- MERGIALI-FALANGAS, “Saint Paul” : SOPHIA MERGIALI-FALANGAS, “L’École Saint Paul de l’Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire”, *REB* 49 (1991), σσ. 237-246.
- MEYENDORFF, “Balsamon”: J. MEYENDORFF, “Balsamon, the empire and the barbarians”, στο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σσ. 533-542.
- MILLER D.A., “The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine period”, *B* 36 (1966) (Mémorial Henri Grégoire), σσ. 438-470.
- MINIO-PALUELLO L., «Giacomo Veneto e l’Aristotelismo Latino», στο A. PERTUSI, *Venezia et l’Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, Fondazione Giorgio Cini. Centro di Cultura e Civiltà, Βενετία 1966, σσ. 53-74.
- MINIO-PALUELLO L., «Iacobus Venetus Grecus», *Traditio* 8 (1958), σσ. 265-304.
- MINIO-PALUELLO L., «The text of the Categoriae: the latin tradition», *Classical Quarterly* 39 (1945), σσ. 63-74.
- MORTREUIL, *Droit byzantin* : J.A.B. MORTREUIL, *Histoire du droit byzantin ou du droit romain dans l’Empire d’Orient depuis la mort de Justinien jusqu’ à la prise de Constantinople en 1453*, I-III, Παρίσι-Μασσαλία 1843-1846 (Ανατ. Osnabrück 1966).
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο : Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Β’ διεθνούς συμποσίου, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, Επιμέλεια Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Αθήνα 1993 (Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/ E.I.E.).
- ΜΠΙΟΝΗΣ Κ. Γ., *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν, τὰ σωζόμενα*, 2 τόμοι, Αθήνα 1937 και 1949 (Ανατ. ἐκ τῆς Θεολογίας, τόμοι 19 και 20 1941\48 και 1949).
- NICOL D. M., *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1986

- NICOL D.M., *Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972.
- NICOL, «Introduction»: Donald M. NICOL, «Introduction», στο BAKER, *Relations*.
- NICOL, «Prosopography»: Donald M. NICOL, «The Prosopography of the Byzantine Aristocracy», στο ANGOLD, *The byzantine aristocracy*. (= NICOL, *Studies in Late Byzantine History*).
- NICOL, «Symbiosis»: Donald M. NICOL, «Symbiosis and Integration. Some Greco-Latin Families in Byzantium in the 11th to 13th Centuries», *BF* 7 (1979) (= NICOL, *Studies in Late Byzantine History*).
- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ Μαρία, «Ὁ ἐπὶ τοῦ Κανικλείου καὶ ἡ ἐφορεία τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς», *Σύμμεικτα τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Ἐθνικὸν Ἰδρυμα Ἐρευνῶν I* (1966), σσ. 78-80.
- OBOLENSKY Dimitri, «The principles and methods of byzantine diplomacy», *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines* (Ochride 1961), Βελιγράδι 1963, t.1., σσ. 45-61.
- OBOLENSKY, *Commonwealth*: OBOLENSKY Dimitri, *The byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, Λονδίνο 1971.
- OHNSORGE, *Abenland und Byzanz*: Werner OHNSORGE, *Abenland und Byzanz*, Darmstadt 1979.
- OHNSORGE, *Legaten*: Werner OHNSORGE, *Die Legaten Alexanders III. (1159-1169)*, Βερολίνο 1928.
- OIKONOMIDES N., *Studies in Byzantine sigillography*, [1], Ουάσιγκτον 1987.
- OIKONOMIDES, «Byzantine diplomacy»: N. OIKONOMIDES, «Byzantine diplomacy, A.D 1204-1453: means and ends», στο SHEPARD-FRANKLIN, *Byzantine Diplomacy*.
- OIKONOMIDΗΣ N., Ἡ διανομὴ των βασιλικῶν επισκέψεων τῆς Κρήτης (1170-1171) καὶ ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ, *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικῆ Συνεδρίου*, Αθήνα 1968 (= *Documents et études sur les institutions de Byzance*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1976, XVII), σσ. 195-201.
- OIKONOMIDΗΣ, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*: N. OIKONOMIDΗΣ εκδ., *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικὸ Δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, Αθήνα 1991 (Ε. Β. Μ. Μ., Δίπτυχα-Παράφυλλα 3).
- OIKONOMIDÈS N., «La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle», *REB* 43 (1985), σσ. 167-195.
- OIKONOMIDÈS, «Évolution»: N. OIKONOMIDÈS, «L'Évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *TM* 6 (1976), σσ. 125-152.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀθηναϊκά: Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀθηναϊκά ἐκ τοῦ ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰῶνος, Ἀρμονία 3/5 (1902), σσ. 209-224 καὶ 273-284.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οἰκονομικά*: Ελ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οἰκονομικά τοῦ ἔγγαμου κληῖρου στὸ Βυζάντιο*, Αθήνα 1986 (Forsch. zur byzant. Rechtsgeschichte. Athener Reihe 1)
- PATLAGEAN Évelyne, «Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parenté aux 9e-10e siècles», στο ANGOLD, *The byzantine aristocracy*.

- PERTUSI “Aspetti”: Agostino PERTUSI, «Aspetti organizzativi e culturali dell’ambiente monacale greco dell’Italia meridionale», στο *L’Eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII*, Atti II settimana internazionale di studio (Mendola), Μιλάνο 1965, (Miscellanea del Centro di studi medievali, IV), σσ. 382-417.
- PERTUSI Agostino, «Il ‘thema’ di Calabria: sua formazione, lotte per la sopravvivenza, società e clero di fronte a Bisanzio e a Roma», στο *Calabria Bizantina. Vita Religiosa e Strutture Amministrative*. Atti del primo e secondo incontro di Studi Bizantini, Πήγιο-Καλαβρία 1974, σσ. 135-158
- PERTUSI Agostino, «Italo-Greci e Bizantini nello sviluppo della cultura Italiana dell’Umanesimo», *Venezia et l’Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, Fondazione Giorgio Cini. Centro di Cultura e Civiltà, Βενετία 1966, σσ. 35 κ.ε.
- PERTUSI Agostino, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Βενετία-Ρώμη 1964 (Ανατ. 1979).
- PERTUSI Agostino, *Saggi Veneto-Bizantini*, Φλωρεντία 1990 (Civiltà Veneziana - Saggi 37).
- PERTUSI, “Monasteri e monaci”: Agostino PERTUSI «Monasteri e monaci Italiani all’Athos nell’alto Medioevo», *Le Millénaire du Mont Athos (963-1963)*, τόμ. Α, 1963, σσ. 238 κ.ε.
- PERTUSI, «Bisanzio e l’irradiazione»: Agostino PERTUSI, «Bisanzio e l’irradiazione della sua civiltà in Occidente nell’alto Medioevo», *Centri e vie di irradiazione in Occidente nell’alto Medioevo*, 18-23 aprile 1963: *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull’alto Medioevo*, 11, Spoleto 1964, σσ. 75 κ.ε.
- PERTUSI, «L’Irradiazione della cultura»: Agostino PERTUSI, «L’Irradiazione della cultura e della civiltà bizantina dopo il 1204 in Italia e nell’Europa Occidentale», *Actes du XVe Congrès Intern. d’Étud. Byzant.*, IV, 2, Αθήνα 1976.
- PERTUSI, «Monaci e monasteri»: Agostino PERTUSI, «Monaci e monasteri della Calabria bizantina», στο *Calabria Bizantina. Vita Religiosa e Strutture Amministrative*. Atti del primo e secondo incontro di Studi Bizantini, Πήγιο-Καλαβρία 1974.
- PETIT L., «Les Évêques de Thessalonique», *EO* 4 (1901), σσ. 136-145.
- ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κώλυμα : Κ.Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Τό κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας έβδομου βαθμοῦ έξ αίματος στό βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1985.
- POLLO-PUTO, *Ιστορία της Αλβανίας*: S. POLLO-A. PUTO, *Ιστορία της Αλβανίας (από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα)*, ελλ. μετάφρ. Μπάμπης ΑΚΤΣΟΓΛΟΥ, Θεσσαλονίκη (χωρίς χρονολ.).
- POLEMIS I. D., “Philologische und historische Probleme in der schedographischen Sammlung des *Codex Marcianus* gr. XI.31”, *B* 67 (1997), σσ. 252-263.
- PREMUDA, «Il ruolo della medicina Araba»: Loris PREMUDA, «Il ruolo della medicina Araba nella storia del pensiero medico-scientifico mediterraneo», στο Lionello LANCIOTTI εκδ., *Venezia e l’Oriente*, Φλωρεντία 1987, σσ. 353-362.
- PREVIALE, “Teoria e prassi” : L. PREVIALE, “Teoria e prassi del panegirico bizantino”, *Emerita* 17 (1949), σσ. 72-105 και 18 (1950), σσ. 340-366.
- PRINZING-SALAMON, *Byzanz und Ostmitteleuropa*: G. PRINZING-M. SALAMON Εκδ., *Byzanz und Ostmitteleuropa, 950-1453*. Beiträge zur einer Table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996. Wiesbaden, 1999 (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 3).
- PSALTES: *Grammatik* : S. PSALTES, *Grammatik des byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1913.

- QUELLER, «Diplomatic personnel»: Donald E. QUELLER, «Diplomatic personnel employed by the counts of Flanders in the Thirteenth Century», στο QUELLER, *Medieval diplomacy*.
- QUELLER, *Medieval diplomacy*: Donald E. QUELLER, *Medieval diplomacy and the Fourth Crusade*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1980.
- QUELLER, *The office of ambassador*: Donald E. QUELLER, *The office of ambassador in the Middle Ages*, P.U.P., Πρίνστον 1967.
- RASHDALL, The universities: Hastings RASHDALL, *The universities of Europe in the Middle Ages*, Οξφόρδη 1936¹. Νέα έκδοση σε τρεις τόμους από τους F.M. POWICKE-A.B. EMDEN, Οξφόρδη 1987.
- RAYMOND Marcel, *Marsile Ficin*, Les Belles Lettres, Παρίσι 1958.
- ROSSI TAIBBI Giuseppe, *Vita di S. Elia il Giovane*, Παλέρμιο 1962 (Istituto Siciliano di Studi bizantini e neoellenici. Testi, n. 7).
- RUSSO Francesco M.S.C., «Note di Agiografia Calabro-Bizantina». (Rassegna bibliografica del decennio 1952-1962), *Boll. Grott.* 17 (1963), σσ. 57-71.
- RUSSO Francesco M.S.C., *Relazioni culturali tra la Calabria e l'Oriente bizantino nel Medioevo*, Αθήνα 1956.
- RUSSO, «Il monachismo calabro-greco»: Francesco M.S.C. RUSSO, «Il monachismo calabro-greco e la cultura bizantina in Occidente», *Boll. Grott.* 5 (1951), σσ. 5-29.
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ, "Αγιοθεοδωρίτες": Αλέξης Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, "Σημειώσεις ύστεροβυζαντινής προσωπογραφίας: οί "Αγιοθεοδωρίτες (12ο-13ο αι.)", *Τετράμηνα* 43 (1990), σσ. 2835-2838.
- SCADUTO M. *Il monachismo basiliano nella Sicilia medievale*, Ρώμη 1947.
- SCHMINCK, "Zur Entwicklung": Andreas SCHMINCK, "Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenenepoche", στο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σσ. 555-587.
- SCHREINER, «Der Dux von Dalmatia»: P. SCHREINER, «Der Dux von Dalmatia und die Belagerung Anconas im Jahre 1173. Zur Italien und Balkanpolitik Manuels I.», *B* 41 (1971), σσ. 285-311.
- SCHWYZER, *Griechische Grammatik*, I-II: E. SCHWYZER, *Griechische Grammatik I-II*, Μόναχο 1939-1940.
- SETTON, "The byzantine background": K.M. SETTON, *The byzantine background to the italian renaissance*, Proc. Amer. Phil. Soc., 100[1], Φιλαδέλφεια 1956, σσ. 18 κ.ε. (= SETTON K.M., *Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1974).
- SHEPARD-FRANKLIN, *Byzantine Diplomacy* : Jonathan SHEPARD-Simon FRANKLIN εκδ., *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*. Variorum Reprints, Κάμπριτζ 1992.
- SPADARO, "Chiesa": Maria Dora SPADARO, «Chiesa d' Oriente e Chiesa d' Occidente sotto la Dinastia dei Comneni», *BF* 22 (1996), σσ. 79-97.
- SPECK P., *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel*, Μόναχο 1974.
- SPITERIS, *Primato* : Jannis SPITERIS, *La Critica Bizantina del Primato Romano nel secolo XII*, Ρώμη 1979 (OCA 208).
- STEENBERGHEN, *Introduction*: Fernand Van STEENBERGHEN, *Introduction à l'étude de la philosophie médiévale*, Λουβέν-Παρίσι 1974.
- STÉPHANOÛ P.E., "Jean Italos. L'Immortalité de l' âme et la résurrection", *EO* 32 (1933), σσ. 413-427.

- STEVENS, *De Theodoro Balsamone.*: G.P. STEVENS, *De Theodoro Balsamone. Analysis operum ac mentis iuridicae*, Ρώμη 1969 (Corona Lateranensis 16).
- STONE A.F., “The Grand Hetaireiarch John Doukas: the career of a twelfth-century soldier and diplomat”, *B* 69 (1999), σσ. 145-164.
- SVORONOS, *Études* : N. SVORONOS, *Études sur l’organisation intérieure, la société et l’économie de l’empire byzantin*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973.
- TAKAYAMA, *The administration*: Hiroshi TAKAYAMA, *The administration of the Norman Kingdom of Sicily*, Λέιντεν-Νέα Υόρκη-Κολωνία 1993 (The Medieval Mediterranean 3).
- TIFTIXOGLU V., «Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit», *BZ* 62 (1969), σσ. 25-72.
- VACCARI A., «La Grecia nell’Italia meridionale», Ρώμη 1925 (OCA 3), σσ. 273-328.
- VERPEAUX, «Μεσάζων»: J. VERPEAUX, «Contribution à l’étude de l’administration byzantine: ὁ μεσάζων», *BSI* 16 (1954), 15 (1954), σσ. 270-296.
- WEISS R., «The Greek Culture of South Italy in the Later Middle Ages», *Proceedings of the British Academy*, 1951, σσ. 23 κ.ε.
- WETHERBEE Winthrop, *Platonism and Poetry in the Twelfth Century. The literary influence of the school of Chartres*, P.U.P., Πρίνστον 1972.
- WHITE L.T., *Latin monasticism in Norman Sicily*, Κάμπριτζ-Μασαχουσέτη 1938.
- WIERUSZOWSKI Helene εκδ., *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*, Ρώμη 1971 (Storia e Letteratura. Racolta di Studi e Testi 121).
- WINNIFRITH Tom εκδ. *Perspectives on Albania*, Hong Kong 1992.
- WIRTH, “Zur Frage”: P. WIRTH, “Zur Frage nach dem Beginne des Episkopats des Eustathios von Thessalonike”, *JÖB(G)* 16 (1967), σσ. 143-146 (= WIRTH, *Eustathiana*, σσ. 35-38).
- WIRTH, *Untersuchungen*: P. WIRTH, *Untersuchungen zur byzantinischen Rhetorik des Zwölften Jahrhunderts*, Μόναχο 1960.
- WOLSKA-CONUS W., “L’école de droit et l’enseignement du droit à Byzance au XIe siècle”, *TM* 7 (1979), σσ. 1-107.
- WOLSKA-CONUS W., «Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque», *TM* 6 (1976), σσ. 223-243.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ, ΛΕΞΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

- AHR:** American Historical Review.
B: Byzantion
BB: Byzantinobulgarica
BZ: Byzantinische Zeitschrift.
BF: Byzantinische Forschungen
Boll. Grott.: Bolletino della Baddia Greca di Grottaferrata.
BSI: Byzantinoslavica.
CFHB: Corpus Fontium Historiae Byzantinae.
CSHB: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.
DHGE: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* (C. KOROLEVSKY εκδ.)
DOP: Dumbarton Oaks Papers.
ΕΕΒΣ: Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
EHR: The English Historical Review
EO: Échos d'Orient.
ZRVI: Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta.
FM: Fontes Minores.
IRAIK : Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole.
JÖB: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.
MEE: *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία*.
MGH: *Monumenta Germaniae Historica*: SS: Scriptorum; Libelli: Libelli de lite imperatorum et pontificum; *Epp.*: Epistolae; *Const.*: Constitutiones et acta publica imperatorum et regum; SS. r. G.: Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum.
MS: Medieval Studies.
NE: Νέος Ἑλληνομνήμων.
OCA: Orientalia Christiana Analecta.
OCP: Orientalia Christiana Periodica.
ODB: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, A. P. KAZHDAN εκδ., 3τ., O.U.P., Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991.
PG: J.P. MIGNE, *Patrologia Graeca*.
PGL: LAMPE G.W.H, *A Patristic Greek Lexicon*, Οξφόρδη 1972³.
PL: J.P. MIGNE, *Patrologia Latina*.
PLP: *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Βιέννη 1976-1994.
REA: Revue des Études Anciennes.
REB: Revue des Études Byzantines.
REG: Revue des Études Grecques.
RIS: L.A. MURATORI εκδ., *Rerum Italicarum Scriptorum*.
S: *Speculum*
TIB: J. KODER-F. HILD, *Hellas und Thessalia*, Tabula Imperii Byzantini 1 = Öst. Akad. Wiss., phil.-hist. Kl., Denkschr. 125, Βιέννη 1976.
TM: Travaux et Mémoires
VV: Vizantijskij Vremennik.
WBS: Wiener Byzantinistische Studien.
WS: Wiener Studien

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κύριο αντικείμενο της εργασίας αυτής είναι η προσωπογραφική μελέτη της Βυζαντινής οικογένειας των Αγιοθεοδωριτών. Οι Αγιοθεοδωρίτες, μαζί με άλλες ονομαστές Βυζαντινές οικογένειες, προβλήθηκαν και άκμασαν τον 12ο αιώνα. Τα περισσότερα γνωστά μέλη της οικογένειας των Αγιοθεοδωριτών σταδιοδρομούν επί βασιλείας Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και καταλαμβάνουν υψηλά κρατικά και εκκλησιαστικά αξιώματα⁵.

Το 1966, ο Alexander P. Kazhdan δημοσίευσε -στο περιοδικό του Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών Βελιγραδίου- άρθρο για την οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών⁶. Το πόνημα αυτό είναι η μοναδική μελέτη που έχει αφιερωθεί μέχρι στιγμής στους Αγιοθεοδωρίτες του 12ου αιώνα. Η μεγάλη συμβολή του Kazhdan, με όσες παραλείψεις και ανακρίβειες εμπεριέχει το άρθρο του, συνίσταται στο ότι ανέδειξε και παρουσίασε συγκεντρωμένες, για πρώτη φορά, τις κυριότερες πηγές που αφορούν τους Αγιοθεοδωρίτες του 12ου αιώνα.

Σε μεταγενέστερο βιβλίο του (1984), ο Kazhdan αναφέρεται και πάλι στους Αγιοθεοδωρίτες -ιδιαίτερα στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη- με αφορμή τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης⁷, χωρίς να προσφέρει νέα στοιχεία. Η έρευνα δεν είχε προχωρήσει σημαντικά μέχρι τότε. Από τα δεκαπέντε γνωστά μέχρι τώρα κείμενα που σχετίζονται με τους Αγιοθεοδωρίτες, είχαν εκδοθεί μόνο εννέα⁸. Η Επιστολή του Μιχαήλ Ιταλικού προς έναν ανώνυμο φίλο του για το θάνατο του Κωνσταντίνου Αγιοθεοδωρίτη (βλ. παρακάτω, Κείμενο XIV) εκδόθηκε για πρώτη φορά ολόκληρη το 1969 από τον Ugo Criscuolo και επανεκδόθηκε από τον Gautier στην μονογραφία του για τον Ιταλικό, το 1972. Το 1991 ο Αλέξανδρος Σιδεράς εξέδωσε χωρίς σχόλια και με ατελές κριτικό υπόμνημα, τη Μονωδία του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη (Κείμενο I). Ο P. Wirth (2000) την επανεξέδωσε, μαζί με το υπόλοιπο των ρητορικών έργων του Ευσταθίου που παρέμεναν ανέκδοτα στο *Scorialensis gr.* (265) Y-II-10. Στο Ευσταθιανό corpus της έκδοσης Wirth συγκαταλέγεται και ο Προσφωνητικός του Ευσταθίου στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη (VIII). Δεν συμπεριλαμβάνεται σε αυτό η Επιστολή του

⁵ Από τις πηγές του 12ου αιώνα γνωρίζουμε τα ονόματα τριών Αγιοθεοδωριτών που διέπρεψαν στην κρατική διοίκηση και στην Εκκλησία. Ο Ιωάννης (1) μαρτυρείται στο σημαντικό κυβερνητικό λειτούργημα του Μεσάζοντα. Ο Μιχαήλ υπήρξε επίσης Μεσάζων και κατείχε τα αξιώματα του Επί του Κανικλείου, του Ορφανοτρόφου και του Λογοθέτη του Δρόμου· ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης μαρτυρείται ως Μέγας Λογαριαστής των Ευαγών Σεκρέτων και Ορφανοτρόφος· διέπρεψε επίσης στην Εκκλησία και κατείχε τα αξιώματα του Διδασκάλου του Ευαγγελίου και του Μαΐστορος των Ρητόρων· ολοκλήρωσε τη σταδιοδρομία του ως Μητροπολίτης Αθηνών και ως ο πρώτος Υπέρτιμος μητροπολίτης της Ορθοδόξου Εκκλησίας.

⁶ A. KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodority pri dvore Manuila Komnina», *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta*, (ZRVI) 9 (1966), σσ. 85-94.

⁷ KAZHDAN-FRANKLIN, *Studies*, σσ. 115-195.

⁸ Βλ. παρακ., παρουσίαση και χρονολόγηση των κειμένων.

Ευσταθίου στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη (XII), η οποία παραμένει στην έκδοση του Tafel (1832). Τέλος, ο Ιωάννης Πολέμης εξέδωσε το 1995 τον Προσφωνητικό λόγο του διδασκάλου Κωνσταντίνου Ψαλτόπουλου στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη (VI). Όσο για τα ανέκδοτα κείμενα του Γρηγορίου Αντιόχου που αφορούν τον Μιχαήλ και τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας εκδίδεται ο Παρηγορητικός λόγος που ο Αντίοχος αφιέρωσε στον Μιχαήλ με αφορμή το θάνατο της αδελφής του Άννας (VII). Από τις δύο Επιστολές του (II και III) προς τον Νικόλαο που σώζονται, μαζί με τον Παρηγορητικό, στο *Scorialensis gr.* (265) Y-II-10, την II εξέδωσε -θεωρώντας ότι απευθυνόταν στον Μιχαήλ Χωνιάτη- ο Σπ. Λάμπρος (1880)· η επιστολή III παραμένει αδημοσίευτη.

Στην επισκόπηση που, τέσσερα χρόνια πριν από το άρθρο του Kazhdan για τους Αγιοθεοδωρίτες, είχε πραγματοποιήσει ο Browning⁹ για την αμφιλεγόμενη 'Πατριαρχική Σχολή' της Κωνσταντινούπολης, το όνομα του Διδασκάλου του Ευαγγελίου Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη παραλείπεται. Ο Βασίλης Κατσαρός δεν συμπεριλαμβάνει τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη ανάμεσα στους πατριαρχικούς διδασκάλους, στην διατριβή του για τον βίο και το έργο του Ιωάννη Κασταμονίτη, στο πλαίσιο της οποίας αφιερώνει ένα υποκεφάλαιο στην οργάνωση της παροχής ανωτέρων και ανωτάτων σπουδών στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα¹⁰.

Καθοριστικά για την προσωπογραφική μελέτη της οικογένειας των Αγιοθεοδωριτών στάθηκαν τα πονήματα του V. Grumel¹¹ και του J. Darrouzès¹². Πρόοδο στην έρευνα για τους Αγιοθεοδωρίτες μετά τον Kazhdan επέφεραν επίσης οι εργασίες της Μ. Λουκάκη¹³ και του P. Magdalino¹⁴. Εκείνη επεσήμανε τις σχέσεις του Γρηγορίου Αντιόχου με τα αδέρφια Αγιοθεοδωρίτη και διόρθωσε αρκετές ανακρίβειες προερχόμενες από τα προηγούμενα πονήματα του A. Kazhdan. Ο Magdalino προσέφερε νέα στοιχεία όσον αφορά τον Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (1), τον Νικόλαο και τον Μιχαήλ, καθώς και για το θεσμό του μεσάζοντα, τον οποίο ο Μιχαήλ και ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1) αντιπροσώπευσαν επί Μανουήλ Κομνηνού.

Ο Kazhdan ισχυρίζεται στο άρθρο του 1966¹⁵ ότι οι Αγιοθεοδωρίτες εξαφανίζονται από τη δημόσια σκηνή από τα τέλη του 12ου αιώνα. Ωστόσο, η έρευνα μάς απέδειξε ότι μέλη της οικογένειας εξακολουθούν να παίζουν ενεργό ρόλο στη δημόσια ζωή του Βυζαντίου και τον 13ο αιώνα, ενώ η οικογένεια συνεχίζει να μαρτυρείται και τον 14ο αιώνα.

⁹ Βλ. BROWNING, "Patriarchal School" I και II.

¹⁰ Βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σσ. 163-209.

¹¹ GRUMEL, «Titulature», σσ. 158-163.

¹² Βλ. DARROUZÈS, «Obit», σσ. 195-196 και "Notice", σσ. 64-65, 70, 72. Πρβλ. σημαντικές αναφορές του ίδιου στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη στα βιβλία *Οφφίκια* και *Tornikes*, σποράδην.

¹³ Βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σποράδην.

¹⁴ MAGDALINO, *Manuel I*, σποράδην.

¹⁵ KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodorty, σ. 94.

Χρησιμοποιούμε ως βασικές πηγές τα ρητορικά κείμενα που κάνουν μνεία για τους Αγιοθεοδωρίτες ή απευθύνονται σε αυτούς και γράφτηκαν από εξέχουσες πνευματικές προσωπικότητες του 12ου αιώνα, όπως ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο Γρηγόριος Αντίοχος, ο Μιχαήλ Ιταλικός, ο Θεόδωρος Πρόδρομος και ο Κωνσταντίνος Μανασσής. Τα ρητορικά αυτά κείμενα (λόγοι και επιστολές) αναφέρονται μόνο στα μέλη της οικογένειας που έζησαν τον 12ο αιώνα. Τα παρουσιάζουμε και τα χρονολογούμε στο τέλος αυτής της εισαγωγής. Καταγράφονται επίσης στην βιβλιογραφία, στον κατάλογο των πηγών, συνοδευόμενες από τον αριθμό παραπομπής τους (I, II, ...) στην Εισαγωγή αυτή. Παράλληλα επεξεργαζόμαστε κάθε είδος πληροφορίας από όλων των ειδών τις πηγές.

Τα σωζόμενα ρητορικά κείμενα σχετικά με τους Αγιοθεοδωρίτες φανερώνουν το πεδίο των δημοσίων συναναστροφών και των κοινωνικών διασυνδέσεών τους και απεικονίζουν τη χρησιμότητα της μελέτης των δημοσίων προσώπων των πρωταγωνιστών της Ιστορίας για την καλύτερη γνωριμία των σχετιζομένων μαζί τους ατόμων, καθώς και της εποχής τους. Π.χ., η εξέταση της ζωής του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη και η επαναξιολόγηση των απόψεων για το έτος θανάτου του, προσφέρουν νέα στοιχεία για την επαγγελματική σταδιοδρομία του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και του Γρηγορίου Αντιόχου.

Η ανεύρεση νέων στοιχείων και η έκδοση ορισμένων από τα ανέκδοτα κείμενα διεύρυναν σημαντικά τις ερευνητικές δυνατότητες όσον αφορά τους Αγιοθεοδωρίτες και μας ενθαρρύνουν να επανεξετάσουμε τα μέχρι τώρα δεδομένα. Δίδεται έμφαση στη γενεαλογική σχέση των μελών της οικογένειας, στην μόρφωση και στην επαγγελματική σταδιοδρομία του κάθε Αγιοθεοδωρίτη. Καταβάλλεται προσπάθεια να ενταχθεί το κάθε πρόσωπο και η κάθε γνωστή σε μας δημόσια δραστηριότητά του σε όσο το δυνατόν ακριβέστερα χρονικά όρια.

Η εργασία αυτή χωρίζεται σε δύο μέρη. Το Πρώτο Μέρος αποτελείται από δύο κεφάλαια. Το Κεφάλαιο Α' πραγματεύεται τα γενεαλογικά και προσωπογραφικά ζητήματα γύρω από τους Αγιοθεοδωρίτες. Το Κεφάλαιο Β' αφιερώνεται συγκεκριμένα στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη και χωρίζεται σε δύο υποκεφάλαια. Το υποκεφάλαιο Ι ασχολείται με τα βιογραφικά του. Στο υποκεφάλαιο ΙΙ εξετάζουμε την δραστηριότητά του ως αυτοκρατορικού πρεσβευτή.

Ο λόγος που αποφασίσαμε να αφιερώσουμε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στον Μητροπολίτη είναι ότι πρόκειται για το μέλος της οικογένειας για το οποίο σώζονται περισσότερα στοιχεία, καθώς και διότι διετέλεσε πρεσβευτής του Μανουήλ Κομνηνού στην Ιταλία και στην Σικελία. Με την αφορμή αυτή, προχωρούμε σε μια εκτενέστερη εξέταση των πολιτικών και εκκλησιαστικών εξελίξεων της περιόδου που έζησε, σε σχέση με τη δυτική Ευρώπη, στο πολιτικό αλλά και στο πνευματικό πεδίο των διμερών σχέσεων. Παρουσιάζουμε την πρεσβευτική δραστηριότητα του Νικόλαου όπως αυτή περιγράφεται στα κείμενα που την μαρτυρούν, ενώ ταυτόχρονα καταβάλλεται μια προσπάθεια ένταξης των πρεσβειών του Αγιοθεοδωρίτη στην ιστορική

συγκυρία του 2ου μισού του 12ου αιώνα και στις διπλωματικές επαφές μεταξύ Βυζαντίου και του Βασιλείου της Σικελίας συγκεκριμένα. Εξετάζουμε επίσης τις πρεσβευτικές ανταλλαγές ανάμεσα στους δύο κόσμους, με έμφαση στους βυζαντινούς επισκόπους και πατριαρχικούς διδασκάλους ως αυτοκρατορικούς πρεσβευτές καθώς και στα μέλη του ανώτατου κλήρου της Δύσης που επισκέφτηκαν την Κωνσταντινούπολη ως διπλωματικοί απεσταλμένοι.

Θεωρούμε ότι η ερμηνεία του Kazhdan¹⁶ χωρίου της Μονωδίας (I) του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης μετέφερε βοήθεια εν είδει τροφίμων στην Σικελία μπορεί όντως να ευσταθεί, δεδομένου ότι η οικονομική άνθιση του Βυζαντίου τον 12ο αιώνα το επέτρεπε, αλλά και επειδή στα τέλη της δεκαετίας των 1160 και στις αρχές των 1170 η Σικελία υπέστη δύο σεισμούς, από τους οποίους, ο πρώτος -ο οποίος προηγήθηκε και προκλήθηκε από ηφαιστειακή έκρηξη της Αίτνας- είχε, σύμφωνα με δυτικές πηγές, φοβερές υλικές αλλά και ψυχολογικές επιπτώσεις στον πληθυσμό γενικά και, συγκεκριμένα, στα ορθόδοξα μοναστήρια της ανατολικής πλευράς του νησιού.

Το Δεύτερο Μέρος της εργασίας είναι καθαρά φιλολογικό. Εκδίδεται και μεταφράζεται στα νέα ελληνικά ο Παρηγορητικός Λόγος του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη για το θάνατο της αδελφής του Άννας (κειμένο VII). Επίσης, με την αφορμή του κειμένου αυτού, αναφερόμαστε στις σχέσεις του Αντιόχου με την οικογένεια των Αγιοθεοδωρίτων, και συγκεκριμένα, με τον Μιχαήλ και τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη. Παρατίθενται επίσης σχόλια καθώς και μια μελέτη του ρυθμού του πεζού λόγου.

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι δεν σώζεται το συγγραφικό έργο κανενός από τα μέλη της οικογένειας, με εξαίρεση το ποίημα (XI) του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, το οποίο περιγράφει σε δωδεκασύλλαβους στίχους μια αρματοδρομία που έλαβε χώρα στον Ιππόδρομο της πρωτεύουσας. Μολονότι αναμφισβήτητα ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης -που ανήκε στην σφαίρα των πιο μορφωμένων ανθρώπων του καιρού του και ο οποίος διετέλεσε Οικουμενικός Διδάσκαλος καθώς και, πιθανότατα, Μαΐστωρ των Ρητόρων- πρέπει να υπήρξε συγγραφέας πολλών κειμένων, το γεγονός είναι ότι μέχρι σήμερα κανένα έργο δεν έχει αναγνωρισθεί ως δικό του. Οι αυθαίρετες πληροφορίες που κατά καιρούς έχουν δοθεί για υποτιθέμενη πατρότητα του Νικόλαου σχετικά με κάποια ή κάποιες Ακολουθίες του Ευχολογίου της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν πιστεύουμε ότι ευσταθούν¹⁷.

¹⁶ «Brat'ja Ajofeodurity», σ. 92 και, του ίδιου, *People and Power*, σ. 56. Βλ. παρακάτω, σσ. 115 κ.ε.

¹⁷ Πρβλ. ΠΑΠΑΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, 'Αθηναϊκά', σ. 211: "Ο Νικόλαος συνέταξεν ακολουθίαν εις τὸ ἅγιον Εὐχέλαιον καὶ ἑτέραν εις κεκοιμημένους, ψαλλομένην ἑπάνω τοῦ τάφου· φέρονται δὲ καὶ τινὰ σχόλια εις τὰ Βασιλικά ἐπ' ὀνόματι Ἀγιοθεοδωρίτου τινός, ἅτινα συνέταξε πιθανῶς ὁ Νικόλαος πρὸ τῆς εις ἀρχιερέα προαγωγῆς του, ῥητῶς δὲ λέγεται συγγραφεὺς νομικῆς πραγματείας περὶ τοῦ "Ὅτι ὁ βασιλεὺς ἔχει ἐξουσίαν ἀμείβειν τοὺς θρόνους", τους μητροπολιτικούς· και ΣΑΒΒΙΑΗΣ, "Αγιοθεοδωρίτες", σ.

Το σύνολο των γνωστών μέχρι τώρα ρητορικών έργων, ως επί το πλείστον επιστολών και λόγων, που έχουν ως παραλήπτες τους Αγιοθεοδωρίτες του 12ου αιώνα, αποτελείται από τα εξής κείμενα:

Κείμενα σχετικά με τον ΝΙΚΟΛΑΟ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗ:

- I. Μονωδία Ευσταθίου Θεσσαλονίκης. (*Scorialensis gr.* (265) Y-II-10, ff. 34^r-37^r, τέλη 12ου αιώνα-αρχές του 13ου). Έκδ. SIDERAS, *Unedierte Grabreden* (1991), σσ. 31-50 και WIRTH, *Opera minora* (2000), Λόγος Α, σσ. 3-16. Χρονολογείται το 1175, έτος θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη. Βλ. παρακάτω, σσ. 61 κ.ε. (Βλ. επίσης SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*, σσ. 185-187).
- II. Επιστολή Γρηγορίου Αντιόχου. (*Scorialensis gr.* (265) Y-II-10, ff. 396^v-399^r). Έκδ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Χωνιάτης II* (1880), σσ. 400-409. Χρονολογείται στο διάστημα 1166 (πρώτη μνεία του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη ως μητροπολίτη Αθηνών)-1175 (θάνατος του ίδιου). Όσα γνωρίζουμε για τη ζωή του Γρηγορίου Αντιόχου δεν μας

2837: "Από τὰ ἔργα του Νικόλαου ξεχωρίζουν ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Εὐχελαίου καί ἡ πραγματεία γιά τὸ δικαίωμα τοῦ ἡγεμόνα τούς θρόνους ἀμοίβειν. *Εἰγραψε, ἐπίσης, σχόλια στά 'Βασιλικά' τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα Στ' τοῦ Σοφοῦ (886-912)' καί, του ἴδιου, *Εγκυκλοπαιδικό προσωπολογικό λεξικό βυζαντινῆς ἱστορίας καί πολιτισμοῦ* (ΕΠΑΒΗΠ), Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ Ἐκδ., Αθήνα 1996, 1997, 1998 (Τόμοι I, II, III), ὅπου θεωρεῖται ἐπίσης δεδομένο ὅτι ὁ Νικόλαος Αἰγιοθεοδωρίτης υπῆρξε 'συγγραφέας ἀξιόλογου ἔργου', βλ. λήμμα, σ. 97. Ὅσο γιὰ τὴν νομικὴ πραγματεία, πρόκειται γιὰ πρόσταξη του Αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Δούκα γιὰ τους μητροπολίτες συγκέλλους καί πρωτοσυγκέλλους, ἡ ὁποία προβλήθηκε ἀπὸ τους δυσαρεστημένους ἀρχιερεῖς τῆς συνόδου τῆς 11ης Ἰουλίου 1173 γιὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι ὁ αὐτοκρατορικός τίτλος του Ὑπερτίμου δὲν ἔδινε στον Νικόλαο Αἰγιοθεοδωρίτη τὸ δικαίωμα νὰ καταλάβει τιμητικὴ θέση σὲ ἀρχιερατικὴ σύνοδο (βλ. παρακάτω, σ. 106). Γιὰ τὰ σχόλια στὰ Βασιλικά, θεωροῦμε ὅτι υπάρχουν ἐνδείξεις που στηρίζουν τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ ἔργο του Κωνσταντίνου Αἰγιοθεοδωρίτη (βλ. παρακ., σσ. 12 κ.ε.). Κατὰ καιροῦς ἔχει ἐπισημανθεῖ ἐπίσης ὅτι σὲ ὀρισμένες Βενετικὲς ἐκδόσεις χειρογράφων του 14ου καί 16ου αἰώνα καταγράφεται κάποιος Νικόλαος Μητροπολίτης Αθηνῶν ὡς δημιουργὸς μιᾶς νεκρώσιμης ἀκολουθίας του Ἁγίου Εὐχελαίου, ἡ ὁποία ὡστόσο, χρονολογείται τὸν 14ο αἰώνα: βλ. C. ÉMEREAU, "Hymnographi Graeci", *EO* 23 (1924), σσ. 407-414, σ. 414, J. GOAR, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Βενετία 1730 (ανατ. Graz 1960), σ. 357 (De sancto mortuorum oleo, Observatio), BECK, *Kirche*, σ. 707. Παρόλο που ὁ Αἰγιοθεοδωρίτης εἶναι ὁ μόνος μητροπολίτης Αθηνῶν με τὸ ὄνομα Νικόλαος μέχρι τὶς μέρες μας (βλ. FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica*, σσ. 489-493), ἡ χρονολόγηση του κειμένου τὸν 14ο αἰώνα ἀλλὰ καί τὸ αἰρετικό -πιθανόν ὄχι τόσο ἀπὸ πρόθεση, παρά ὡς ἀποτέλεσμα λαϊκῆς ἐμπνευσης- περιεχόμενό του (βλ. περιγραφή ἀπὸ τὸν GOAR, στο ἴδιο) συνιστοῦν σοβαρὰ ἐμπόδια γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ἐν λόγῳ Ακολουθίας στον Νικόλαο Αἰγιοθεοδωρίτη. Γιὰ τὸ θέμα του νεκρώσιμου Εὐχελαίου δημοσιεύθηκε πρόσφατα διδακτορικὴ διατριβὴ του Πρωτοπρεσβυτέρου Δημητρίου Β. ΤΖΕΡΠΟΥ, *Ἡ Ἀκολουθία τοῦ Νεκρώσιμου Εὐχελαίου κατὰ τὰ χειρόγραφα Εὐχολόγια τοῦ ἰδ' ἰστ' αἰ. Συμβολὴ στὴν Ἱστορία καί τὴν Θεολογία τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας*, Αθήνα 2000· γιὰ τὸν Νικόλαο Αἰγιοθεοδωρίτη, βλ. κυρίως σσ. 44-46, με πολλές λανθασμένες πληροφορίες σχετικά τόσο με τὴν ζωὴ ὅσο καί τὸ υποτιθέμενο συγγραφικό ἔργο του, καί 261-262, ὅπου ὁ συγγραφέας τονίζει τὶς δυσκολίες που προκύπτουν ὅσον ἀφορὰ τὴν ἀπόδοση στον Αἰγιοθεοδωρίτη.

επιτρέπουν να περιορίσουμε αυτά τα χρονικά όρια (βλ. παρακάτω, σσ. 200 κ.ε.). Ορισμένοι ερευνητές, στηριζόμενοι στο γεγονός ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης μαρτυρείται στην επιστολή αυτή ως Υπέρτιμος, την χρονολογούν μετά το 1173, διότι θεωρούν βέβαιο ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης έλαβε τον τίτλο λίγο πριν το 1173 ή στις αρχές αυτού του έτους (βλ. GRUMEL, «Titulature», σ. 163, DARROUZÈS, «Notice», σ. 70, KAZHDAN, *Studies*, σ. 123). Ωστόσο, η χρονολόγηση αυτή δεν είναι διόλου ασφαλής (βλ. παρακάτω, σσ. 105-107). Η επιστολή αυτή γράφτηκε μεταξύ 1166-1175. Βλ. επίσης LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 152.

III. Επιστολή Γρηγορίου Αντιόχου (*Scorialensis gr. (265)Y-II-10*, ff. 403^{r-v}). Για τη χρονολόγησή της στο διάστημα 1166-1175 ισχύουν όσα είπαμε για την επιστολή II. Πρβλ. παρακάτω, σ. 203. Βλ. επίσης LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 152-153.

II. Επιτάφιος του Ευθυμίου Μαλάκη. (*Petropolitanus gr. 250*, ff. 97^r-100^v, τέλη 12ου αιώνα-αρχές του 13ου). Έκδ. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *Noctes Petropolitanae* (1913), σσ. 154-162. Χρονολογείται το 1175, έτος θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη. Βλ. παρακάτω, σσ. 61 κ.ε. Πρβλ. SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*, σ. 197.

Π. Επιστολή του Μακρεμβολίτου. (*Petropolitanus gr. 250*, ff. 131^{r-v}). Έκδ. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *Noctes Petropolitanae* (1913), σσ. 247-248. Χρονολογείται στο διάστημα 1166 (πρώτη μνεία του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη ως Μητροπολίτη Αθηνών)-1175 (θάνατος του ίδιου). Στην επιστολή αυτή ο Νικόλαος μνημονεύεται ως Υπέρτιμος.

Για τους Μακρεμβολίτες, βλ. GAUTIER, *Théophylacte d'Achrida*, σσ. 80-81. Το 2ο μισό του 12ου αιώνα είναι γνωστοί δύο φορείς αυτού του πατρωνύμου: ο Δημήτριος Μακρεμβολίτης, ο οποίος διετέλεσε πρεσβευτής στην Γένοβα στα τέλη του 1155 (βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1402, πρβλ. παρακάτω, σ. 159), και ο Μεγαλοδοξότατος Μέγας Δρουγγάριος Ιωάννης Μακρεμβολίτης, παρών στη σύνοδο της 12ης Μαΐου 1157. Ένας ανώνυμος Μακρεμβολίτης, πιθανότατα ο Ιωάννης, καταγράφεται στη Σύνοδο της 6ης Μαρτίου του 1166 με τον τίτλο του Μεγαλεπιφανεστάτου και το αξίωμα του Πρωτοασκηρήτη (βλ. MAGADALINO, *Manuel I*, σσ. 504 και 507). Πιθανολογούμε ότι ο ανώνυμος Μακρεμβολίτης, συντάκτης της επιστολής αυτής προς τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, είναι ο Ιωάννης Μακρεμβολίτης. Πρβλ. ODB, λήμμα Makrembolites.

Κείμενα σχετικά με τον ΜΙΧΑΗΛ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗ:

ΠΙ. Προσφωνητικός Λόγος του Κωνσταντίνου Ψαλτόπουλου. (*Scorialensis gr. (265) Y-II-10*, ff. 128^r-129^r). Έκδ. POLEMIS, «Constantine Psaltopoulos»

(1995), σσ. 162-165. Χρονολογείται μετά τον Σεπτέμβριο του 1176 (μάχη στα Μυριοκέφαλα). Σύμφωνα με τον KAZHDAN («Brat'ja Ajofoedority», σσ. 87-88), ο σχετικά σύντομος αυτός λόγος του Κωνσταντίνου Ψαλτόπουλου προς τον Λογοθέτη του Δρόμου γράφτηκε το 1158. Ο Μιχαήλ συνοδεύει μαζί με άλλους αξιωματούχους τον αυτοκράτορα σε μια εκστρατεία. Ο Kazhdan σχετίζει τη ναυμαχία για την οποία γίνεται λόγος στο κείμενο με την Νορμανδική επιδρομή το καλοκαίρι του 1158, και την προς ανατολάς εκστρατεία για την οποία γίνεται επίσης λόγος με εκείνη που πραγματοποίησε ο Μανουήλ Α τον ίδιο χρόνο στην Κιλικία της Αρμενίας. Συμπεραίνει ότι ο Μιχαήλ θα ήταν Λογοθέτης ήδη αυτή τη χρονιά, καθώς ο Ψαλτόπουλος τον αποκαλεί έτσι. Ωστόσο, Λογοθέτης του Δρόμου το 1158 ήταν ο Ιωάννης Καματηρός (βλ. παρακάτω, σ. 33), και άρα ο λόγος αυτός πρέπει να είναι μεταγενέστερος. Ο Ιω. Πολέμης, εκδότης του Λόγου αυτού, σχετίζει την εκστρατεία με εκείνη που οδήγησε στην ήττα των Βυζαντινών στα Μυριοκέφαλα τον Σεπτέμβριο του 1176: βλ. «Constantine Psaltopoulos», σσ. 159-160. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 133, και σημ. 28. Για τον Διδάσκαλο Κωνσταντίνο Ψαλτόπουλο, βλ. επίσης BROWNING, «Patriarchal school» II, σ. 23.

- ΠΙ. Παρηγορητικός Λόγος του Γρηγορίου Αντιόχου για το θάνατο της αδελφής του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη (*Scorialensis gr.* (265) Y-II-10, ff. 201^r-204^r). Ανέκδοτος μέχρι τώρα, εκδίδεται στο δεύτερο μέρος αυτής της εργασίας. Χρονολογείται το διάστημα 1166-1175 (βλ. παρακάτω, σσ. 203-204). Πρβλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 131-133.
- ΠΙΙ. Προσφωνητικός Λόγος του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης. (*Scorialensis gr.* (265) Y-II-10, ff. 357^r-361^r). Έκδ. WIRTH, *Opera minora* (2000), Λόγος Η, σσ. 141-151. Χρονολογείται ανάμεσα στο 1170 (ενηθρόνιση του Πατριάρχη Μιχαήλ Γ' Αγγιάλου) και το 1175 (θάνατος του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη). Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, αδελφός του Μιχαήλ, μνημονεύεται στο κείμενο και μάλλον ζούσε ακόμη -στην ουσία, το κείμενο δε διευκρινίζει αν είναι ακόμα ζωντανός, αλλά αναφέρεται μόνο στη σταδιοδρομία του· ωστόσο, το επιτακτικό κάλεσμα σε βοήθεια που ο Ευστάθιος απευθύνει στον Λόγο αυτό προς τον Λογοθέτη αποδεικνύει ότι ο Ευστάθιος δεν ήταν ακόμα επίσκοπος αλλά διάκονος· εφόσον όλοι οι ερευνητές συμφωνούν ότι χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης το 1175 ή αργότερα, συμπεραίνεται ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης πρέπει να ζούσε ακόμη κατά τη σύνταξη από τον Ευστάθιο του Λόγου αυτού. Ο Νικόλαος μνημονεύεται και ως Υπέρτιμος (για τη χρονολογική αξιολόγηση του τίτλου αυτού βλ. παραπάνω, II). Η απεγνωσμένη αίτηση βοήθειας που ο Ευστάθιος απευθύνει στον Λογοθέτη του Δρόμου στο λόγο αυτό (βλ. σσ. 148-149) οδήγησε ήδη τον KAZHDAN στο χρονικό συσχετισμό του με το Υπομνηστικό του ίδιου του Ευσταθίου (έκδ. WIRTH, *Opera minora*,

Λόγος Ρ, σσ. 289-310) και με την περίοδο της επαγγελματικής σταδιοδρομίας του ως διακόνου της Αγίας Σοφίας. Όπως ο ίδιος ο Ευστάθιος λέει στο *Υπομνηστικό*, ο Πατριάρχης Λουκάς Χρυσοβέργης τον είχε προβιβάσει στην κλίμακα των διακόνων -σε ένα βαθμό όπου δικαιούτο μισθό- στη θέση κάποιου αγνώστων στοιχείων συναδέλφου που είχε αναγκαστεί να παραιτηθεί. Όμως, ο επόμενος πατριάρχης, ο Μιχαήλ Αγγιάλου (1170-1178), επανατοποθέτησε στη θέση του το άτομο που ο Λουκάς είχε καθαιρέσει, με αποτέλεσμα ο Ευστάθιος να χάσει θέση, μισθό και υπόληψη και να περιέλθει σε μια δεινή οικονομική κατάσταση (βλ. WIRTH, 'Zur Geschichte des Diakonats an der Hagia Sofia', *BF* 2 (1967), σσ. 380-382 = *Eustathiana*, σσ. 101-103 και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οικονομικά*, σσ. 85 κ.ε.). Ο Λόγος αυτός μπορεί να χρονολογηθεί λοιπόν ανάμεσα στην αρχή της πατριαρχίας του Μιχαήλ Αγγιάλου (1170) και στο θάνατο του Νικόλαου (1175). Βλ. σχετικά, KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodoritj», σ. 89 και, του ίδιου, *Studies*, σ. 123. Πρβλ. WIRTH, *Opera minora*, σ. 20*.

IX. Προσφωνητικός Λόγος του Κωνσταντίνου Μανασσή. (*Marcianus App. class.* XI 22, ff. 170^v-172^v, τέλη του 13ου αιώνα). Έκδ. HORNA, "Eine unedierte Rede" (1906), σσ. 173-184. Χρονολογείται στο διάστημα 1166-1182. Μετά το Πάσχα του 1167 ο Μανουήλ Κομνηνός εξεστράτευσε στην Σαρδική. Κατά τη διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων προδόθηκε από τον πρωτοστάτορα Αλέξιο Αξούχο (βλ. παρακάτω, σ. 37). Ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης ήταν ένα από τα μέλη του έκτακτου δικαστηρίου που ο Μανουήλ κάλεσε από την Κωνσταντινούπολη για την εκδίκαση της υπόθεσης. Σύμφωνα με την υπόθεση του Horna (σ. 172) σε αυτή την εκστρατεία αναφέρεται ο Προσφωνητικός. Όμως ο Kazhdan θεωρεί αδύνατη την ταύτιση του σχετικού χωρίου (σ. 178.158-162) με κάποια συγκεκριμένη εκστρατεία του Μανουήλ. Τόσο στο Λόγο αυτό όσο και στην Επιστολή (X) ο Μανασσής απευθύνει δέηση προς τον Λογοθέτη του Δρόμου γιατί έχει συκοφαντηθεί ενώ δηλώνει αθώος. Ο Μιχαήλ προσφωνείται Λογοθέτης του Δρόμου και υπάρχουν υπαινιγμοί για το ρόλο του ως μεσάζοντα. Ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης μαρτυρείται σε αυτές τις δύο θέσεις από το 1166 και είχε πεθάνει το 1185. Όμως το 1182 Λογοθέτης του Δρόμου είναι ο Βασίλειος Καματηρός και γνωρίζουμε ότι ο Μιχαήλ δεν ήταν πλέον μεσάζων γύρω στο 1175. Άρα οι μόνες σίγουρες ημερομηνίες για τη σύνθεση και των δύο κειμένων του Μανασσή που προκύπτουν από τη ζωή του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη είναι το 1166 και το 1182.

X. Επιστολή του Κωνσταντίνου Μανασσή. (*Marcianus App. class.* XI 22, f. 173^r). Έκδ. HORNA, "Eine unedierte Rede" (1906), σ. 185. Χρονολογείται στα 1166-1182. Βλ. παραπ., IX.

XI. Έκφραση αρματοδρομίας στον Ιππόδρομο Κωνσταντινουπόλεως (σε δωδεκασύλλαβους στίχους), του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. (*Wiener Suppl.*

3935, f. 187^r. \ *Vindobonensis suppl. gr.* 125, ff. 8^r-v, του 2ου μισού του 13ου αιώνα). Έκδ. HORNA, “Eine unedierte Rede” (1906), σσ. 194-197. Χρονολογείται το 1168. Η 1η Φεβρουαρίου του έτους 1168 δηλώνεται ρητά στο ίδιο το κείμενο ως ημερομηνία διεξαγωγής της αρματοδρομίας.

- XII. Επιστολή Ευσταθίου Θεσσαλονίκης. (*Parisin. gr.* 1182, f. 251^v). Έκδ. TAFEL, *Opuscula*, (1832), σσ. 342-343. Χρονολογείται μετά το 1175 (έτος θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη) και πριν το 1185 (μνεία του θανάτου του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη από τον Ευστάθιο, στο έργο του για την Άλωση της Θεσσαλονίκης). Στην επιστολή ο Νικόλαος μνημονεύεται ως νεκρός (σ. 342.82-84)· μάλιστα, έχει μόλις πεθάνει (σ. 343.2-3). Στην αρχή της επιστολής γίνεται λόγος για τους βασιλείς στον πληθυντικό: ο Αλέξιος, γιος του Μανουήλ Κομνηνού, χρίστηκε συμβασιλέας το καλοκαίρι του 1172. Ο KAZHDAN (*Studies*, σ. 129-130) χρησιμοποίησε την επιστολή αυτή για να δικαιολογήσει την άποψή του ότι ο Ευστάθιος δεν ήταν ακόμα Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τη χρονιά του θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη (που ο ίδιος τοποθετεί το 1178). Γι' αυτό επικαλείται το γεγονός ότι ο Ευστάθιος χρησιμοποιεί, απευθυνόμενος στον Νικόλαο, την προσφώνηση δέσποτα (σ. 343.84) αλλά κυρίως το γεγονός ότι στην Επιστολή εκφράζεται μια δέηση (σ. 342.9) του Ευσταθίου προς τον Λογοθέτη Μιχαήλ, κάτι που, από τη μια δε θα άρμοζε σε έναν Ευστάθιο επίσκοπο και, από την άλλη, θα συνέδεε χρονολογικά το κείμενο αυτό με το Υπομνηστικό και με τον Προσφωνητικό στον Μιχαήλ (βλ. παραπάνω, VIII). Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι: 1) η προσφώνηση δέσποτα αποτελεί απλώς παραλλαγή ενός χωρίου της ΠΔ (βλ. Ψ. 113, 9. Ο Ευστάθιος χρησιμοποιεί το χωρίο αυτό και σε άλλες περιπτώσεις με διαφορετική σημασία, βλ. λ.χ. WIRTH, *Opera minora*, Λόγος P, σ. 296.72. Αποτελεί επίσης συνηθισμένο τρόπο αναφοράς στον παραλήπτη μιας επιστολής στη ρητορική αλληλογραφία των Πατέρων της Εκκλησίας: βλ. επιστολές, λ.χ., Ιω. Δαμασκηνού). 2) Ο Ευστάθιος αυτοαποκαλείται ή ήμῶν ταπεινότης (342.10), όπως συνηθίζουν να κάνουν οι αρχιερείς (το σημείωσε ο ANGOLD, *Church and Society*, σ. 179). 3) Όσον αφορά τη δέηση, ο τόνος της σε αυτή την επιστολή δεν είναι τόσο δραματικός όσο στα άλλα δύο κείμενα. Ο Ευστάθιος θα μπορούσε να είχε απευθυνθεί στον Λογοθέτη του Δρόμου και Μεσάζοντα με οποιοδήποτε αίτημα. Άλλωστε, υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης εκτελούσε, προς το τέλος της ζωής του, καθήκοντα παρεμφερή με εκείνα του Επί των Δεήσεων του Πατριαρχείου- 4) Το κείμενο είναι μια επιστολή, άρα ενδέχεται να εστάλη από περιοχή εκτός Κωνσταντινουπόλεως (βλ. σ. 343.68-72: Ἡμῖν δὲ, ὅτι γράμμασι προσκυνήσαντες, καὶ διὰ προσώπων οὐκ ἔξω λόγου πιπτόντων ὁμοίως προσενεχθέντες, οὐκ ἔσχομεν μαθεῖν, εἰ τὸ ἡμῶν

ἀξίωμα εἰσῆλθεν ἐνώπιον τῆς σῆς ἀντιλήψεως...) που δεν αποκλείεται να είναι η Θεσσαλονίκη.

- XIII. Επίγραμμα εγκολπίου του Μιχαήλ Αλουσιάνου, γραμματικού ενός ανωνύμου Αγιοθεοδωρίτη ἐπὶ τοῦ Κανικλείου. (*Marcianus* 524, f. 106^r, του 13ου ἢ 14ου αἰώνα). Ἐκδ. HORNA, "Eine unedierte Rede" (1906), σ. 198. Ἄν ὁ ανώνυμος Αγιοθεοδωρίτης εἶναι ὄντως ὁ Μιχαήλ (ἐνδεχόμενο που θεωροῦμε πιθανό, καθὼς σώζεται σφραγίδα του με τὸ ἀξίωμα του Ἐπί του Κανικλείου), τὸ ἐπίγραμμα χρονολογεῖται στο διάστημα 1159 (πτώση του Ἐπί του Κανικλείου Στυππειώτη)-1166 (μαρτυρεῖται ὡς Ἐπί του Κανικλείου ὁ Ἰωάννης Καματηρός).

Κείμενα σχετικὰ με τὸν ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗ:

- XIV. Ἐπιστολή, σε μορφή μονωδίας, του Μιχαήλ Ἰταλικού πρὸς τὸν ἀδελφὸ του, γιὰ τὸ θάνατο του Κωνσταντίνου Αγιοθεοδωρίτη. (*Barroccianus* 131, f. 229^v, του 14ου αἰώνα). Ἐκδ. U. CRISCUOLO, «Due nuove epistole di Michele Italico», *Le Parole e le Idee* 11 (1969), σσ. 330-338, σσ. 334 κ.ε. GAUTIER, *Michel Italikos* (1972), σσ. 89-91. Χρονολογεῖται τὸ 1134 (θάνατος του Κωνσταντίνου Αγιοθεοδωρίτη). Ὁ Gautier (*Italikos*, σ. 50) χρονολόγησε τὸ θάνατο του Κωνσταντίνου Αγιοθεοδωρίτη στο διάστημα μεταξύ 1130-1136. Ὁ Σιδεράς (*Byzantinischen Grabreden*, σσ. 159-160) υπέθεσε ὅτι ὁ Κωνσταντίνος πέθανε γύρω στο 1135. Ωστόσο, θεωροῦμε πιθανό ὁ Κωνσταντίνος νὰ ἀπεβίωσε πρὶν τὸν Αὐγούστο του 1134 (βλ. παρακάτω, σσ. 14-17).
- XV. Μονωδία του Θεοδώρου Προδρόμου. (*Vaticanus gr.* 305, ff. 81^v-84^r, του 13ου αἰώνα). Ἐκδ. MAJURI, «Anecdota Prodromea» (1908), σσ. 535-540. Χρονολογεῖται τὸ 1134 (θάνατος του Κωνσταντίνου Αγιοθεοδωρίτη). Πρβλ. XIV. Βλ. ἐπίσης SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*, σσ. 159-160.

Μέρος Πρώτο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Αγιοθεοδωρίτης: Προσωπογραφικά και Γενεαλογικά.

I. Το πατρώνυμο 'Αγιοθεοδωρίτης'.

Το επώνυμο Αγιοθεοδωρίτης δεν εμφανίζεται στις πηγές πριν τον 12ο αιώνα· φαίνεται, δηλαδή, ότι πρόκειται για μια από τις νέες εκείνες οικογένειες οι οποίες αναδείχθηκαν πάλι στις παλαιότερες αριστοκρατικές (Αργυρός, Σκληρός, Δαλασσηνός ...) και κατέλαβαν τις υψηλές θέσεις στην αυλή και την εκκλησία, στο πλαίσιο της γενικής αναδιοργάνωσης της άρχουσας τάξης που έλαβε χώρα επί Κομνηνών ανάμεσα στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα¹⁸.

Σύμφωνα με τον Kazhdan, στο διάστημα αυτό συγκροτείται και αποκτά πρωταγωνιστικό ρόλο ο στενός κύκλος των οικογενειών που είχαν δεσμούς συγγένειας με τους Κομνηνούς· ο κύκλος αυτός διευρύνεται συνεχώς, μέχρι να φτάσει να αποτελέσει την πλειοψηφία των ευγενών. Με αυτό τον τρόπο, στα χρόνια του Αλεξίου Κομνηνού, ενσωματώθηκαν στις τάξεις της αυλικής αριστοκρατίας μια σειρά από *homines novi*, οι οποίοι προέρχονταν από χαμηλές κοινωνικές τάξεις που υπηρετούσαν την Αυλή, όπως ήταν οι ξένοι μισθοφόροι και οι διάφοροι βασιλικοί υπηρέτες. Η συγγενική -έστω και μακρινή- σχέση με το βασιλικό οίκο εξασφάλιζε την είσοδο στην τάξη των ευγενών. Η ευρύτερη οικογένεια των Κομνηνών κρατά τώρα τα ηνία των πιο σημαντικών κέντρων εξουσίας και άρα του στρατού. Οι στρατιωτικοί ευγενείς που δεν ανήκουν στην οικογένεια των Κομνηνών αναγκάζονται ή να εξαφανιστούν από το προσκήνιο ή να ενταχθούν στην πολιτική αριστοκρατία. Γι' αυτό, πολλοί επαρχιακοί στρατιωτικοί ευγενείς 'μεταμορφώνονται' σε μέλη της πολιτικής αριστοκρατίας· το φαινόμενο αυτό εντείνεται επί Αλεξίου Κομνηνού και ο Kazhdan υποστηρίζει ότι προκλήθηκε από την βαθμιαία αριστοκρατικοποίηση¹⁹ της στρατιωτικής ηγεσίας από τον 10ο αιώνα. Αυτή η ηγεσία διεκδικεί και καταλαμβάνει, στηριζόμενη στη συγγένεια με την Δυναστεία, τις πιο καίριες θέσεις της εξουσίας, κυρίως της στρατιωτικής.

¹⁸ Βλ. KAZHDAN-RONCHEY, *Aristocrazia*, σσ. 146-152.

¹⁹ Κατά τον KAZHDAN, (βλ. *Aristocrazia*, σσ. 147-148), αυτή η διαδικασία μεταμόρφωσης της στρατιωτικής ηγεσίας προωθήθηκε από την εξέλιξη της ίδιας της στρατιωτικής λειτουργίας: ο στρατός, ενώ απαρτιζόταν πριν από ντόπιους της κάθε επαρχίας στρατιώτες, τώρα επανδρώνεται με στρατιώτες-ιππότες, που διατηρούν με την πολιτεία μια σχέση σχεδόν φεουδαρχικού τύπου.

Επί Μανουήλ Κομνηνού οι τάσεις στην εξέλιξη της ελίτ της βυζαντινής κοινωνίας που παρατηρούνται επί Αλεξίου κορυφώνονται. Η ευρύτερη οικογένεια των Κομνηνών επικρατεί τώρα αδιαμφισβήτητα στις τάξεις των ευγενών και αποτελεί κατά αποκλειστικότητα τη στρατιωτική ηγεσία. Ωστόσο, είναι σημαντικό το ποσοστό των πολιτικών αριστοκρατικών οικογενειών που εξακολουθούν να σχηματίζονται, κυρίως ως επακόλουθο της μεταμόρφωσης των πρώην στρατιωτικών οικογενειών, στην οποία αναφερθήκαμε.

Η αντίδραση σε αυτή την κατάσταση επήλθε μετά το θάνατο του Μανουήλ Κομνηνού και μέχρι την Δ' Σταυροφορία. Αυτό το διάστημα η πολιτική (γραφειοκρατική) αριστοκρατία κερδίζει έδαφος εις βάρος των στρατιωτικών οικογενειών²⁰.

Ο Μ. Angold τοποθετεί πιο νωρίς την ιστορική συγκυρία που προέτρεψε αυτή τη μαζική ανάδειξη των νέων μεγάλων γραφειοκρατικών οικογενειών: το φαινόμενο γίνεται αισθητό γύρω από τη μέση ήδη περίοδο της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού, τότε που ο Αυτοκράτορας άρχισε να αφοσιώνεται περισσότερο στη ρύθμιση της Δικαιοσύνης και στην υπεράσπιση της Ορθοδοξίας παρά στις στρατιωτικές υποθέσεις. Αυτή την περίοδο προέβαλλαν στο προσκήνιο οικογένειες όπως των Αγιοθεοδωριτών και των Καματηρών²¹.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι οι Αγιοθεοδωρίτες, οι οποίοι αποτελούν μια αμιγώς πολιτική ή γραφειοκρατική αριστοκρατία, σύμφωνα με την κατάταξη του Kazhdan²², είναι γνωστοί από πιο νωρίς, συγκεκριμένα από τη δεκαετία του 1130, και η παρουσία τους στην πολιτική και εκκλησιαστική σκηνή αποκτά ειδικό βάρος από τις αρχές της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού.

Στο Βυζάντιο, τα επίθετα που συνοδεύουν τα κύρια ονόματα εξελίσσονται βαθμιαία σε πατρώνυμα, δηλαδή αποκτούν κληρονομικότητα, από τον 9ο αιώνα. Η διαδικασία αποκτά σταθερότητα από τον 10ο αιώνα²³. Τον 12ο αιώνα έχει πλέον ολοκληρωθεί και ο κάθε Βυζαντινός αριστοκράτης χρησιμοποιεί κανονικά όνομα και πατρώνυμο²⁴.

Οι πρώτες αναφορές του πατρωνύμου Αγιοθεοδωρίτης που γνωρίζουμε ανάγονται στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα και συγκεκριμένα στα τέλη της βασιλείας του Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118-1143)²⁵. Συναντάμε φορείς αυτού

²⁰ Βλ. KAZHDAN-RONCHEY, *Aristocrazia*, σ. 150.

²¹ ANGOLD, «Administration», σ. 23.

²² Βλ. KAZHDAN-RONCHEY, *Aristocrazia*, σ. 358.

²³ Évelyne PATLAGEAN «Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parenté aux 9e-10e siècles» στο ANGOLD, *The byzantine aristocracy*, σσ. 23-43, βλ. σ. 32. J.-C. CHEYNET, «Du prénom au patronyme, les étrangers à Byzance (10e-12e siècles)», στο OIKONOMIDES, *Studies on Byzantine sigillography*, σσ. 57-58. Για τη σημασία που αποκτά η έννοια της συγγένειας βλ. KAZHDAN, *Change*, σσ. 102-103 και πρβλ. MAGDALINO, «Byzantine snobbery», στο ANGOLD, *The byzantine aristocracy*, σ. 69 και Προσφών. ΜΑΝΑΣΣΗ (IX), σ. 176.111 κ.ε.

²⁴ CHEYNET, στο ίδιο, σ. 57.

²⁵ Βλ. παρακάτω αναλυτική αναφορά των ονομάτων.

του επιθέτου μέχρι και τον 14ο αιώνα. Οι βυζαντινές αριστοκρατικές οικογένειες απέφευγαν την ομωνυμία με άλλες οικογένειες²⁶. Γι' αυτό αλλά και λόγω του συντόμου της ιστορικής περιόδου όπου μαρτυρείται η πιο έντονη παρουσία των Αγιοθεοδωριτών, φαίνεται αδιαμφισβήτητο ότι όλοι οι γνωστοί μας Αγιοθεοδωρίτες ανήκαν στην ίδια οικογένεια. Αυτό δε σημαίνει ότι είναι εύκολο να αποφανθεί κανείς, τουλάχιστον σε κάποιες από τις περιπτώσεις, για την μεταξύ τους συγγένεια, λόγω έλλειψης μαρτυριών των πηγών.

Ο Α. Kazhdan -βασιζόμενος στον Κ. Horna- υπέθεσε ότι η οικογένεια μπορεί να ανάγει τις ρίζες της στην Βουλγαρία²⁷. Η υπόθεση του Kazhdan στηρίζεται στους στίχους δύο επιγραμμάτων που συνοδεύουν δύο εγκόλπια και παραδίδονται από το Χφ. *Marc. gr.* 524, ff. 106^r και 18^v. Τα κείμενα αυτά δημοσίευσε ο Κ. Horna²⁸. Στο πρώτο εγκόλπιο που εκδίδει ο Horna διαβάζουμε:

Εἰς ἐγκόλπιον τοῦ Ἀλουσιάνου Μιχαήλ τοῦ γραμματικοῦ, τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου, ἔχον τίμιον ξύλον τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ, ξύλον ἀπὸ τοῦ τόπου, ἔνθα ἐποιήσατο τὴν προσευχὴν ὁ Χριστὸς ἐν τῇ νυκτὶ τοῦ πάθους, λίθους ἀπὸ τοῦ ἁγίου τάφου τοῦ Χριστοῦ, τοῦ τάφου τῆς θεοτόκου, τοῦ ὄρους τῶν ἐλαιῶν, τοῦ τόπου τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τοῦ ὄρους τοῦ Σινᾶ:

Ἔς τοῦ προσευχῆς ἐκφυὲν φέρω ξύλον
σταυροῦ τε Χριστοῦ καὶ τάφου μητρὸς λόγου,
ὄρους ἐλαιῶν, Γολγοθᾶ, Σινᾶ λίθους.

Αλουσιάνος είναι το βαπτιστικό όνομα ενός γνωστού Βούλγαρου ευγενή, επιγόνου του Τσάρου Σαμουήλ και γιου του Ιωάννη Βλαδίμηρου²⁹.

Ο Kazhdan, ακολουθώντας την υπόδειξη του Horna αλλά και παρασυρόμενος από τη στίξη της έκδοσης των στίχων από τον τελευταίο, πίστεψε ότι το εγκόλπιο ανήκε στον Μιχαήλ Αλουσιάνο Αγιοθεοδωρίτη. Συνέδεσε τα πατρώνυμα Αγιοθεοδωρίτης και Αλουσιάνος και υπέθεσε ότι οι Αλουσιάνοι, με την ένταξή τους στη βυζαντινή κοινωνία, υιοθέτησαν ως πατρώνυμο το Αγιοθεοδωρίτης στη θέση του βουλγαρικού τους επωνύμου. Ο

²⁶ CHEYNET, «Du prénom au patronyme», ό.π., σ. 62.

²⁷ KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodorigity», σ. 87.

²⁸ «Eine unedierte Rede», σ. 198.

²⁹ OSTROGORSKY, *Histoire de l'état byzantin*, γαλλ. μετάφρ. J. GOUILLARD, Παρίσι 1956, σσ. 348-349. ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία Ι* (Έκδ. RENAUD, BELL. LETTRES), σσ. 79 κ.ε. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Synopsis historiarum*, (Έκδ. THURN, CFHB 5), σσ. 413-414 (και 360), ΖΩΝΑΡΑΣ, *Epitomae historiarum*, (Έκδ. BÜTTNER-WOBST, CSHB), σσ. 601-603. Ο Σκυλίτζης αναφέρει ότι ο Αλουσιάνος, Βούλγαρος ευγενής εξορισμένος στην Αρμενία, δραπετεύσε από τον τόπο φυλάκισής του. Ο Ψελλός τον γνώρισε προσωπικά και διηγείται πώς αυτομόλησε προς το βυζαντινό στράτευμα του Μιχαήλ Δ του Παφλαγόνα (1034-1041) το φθινόπωρο του 1041. Ο Αυτοκράτορας του απένειμε μεγάλες τιμές (έλαβε το αξίωμα του μαγίστρου). Πρβλ. CHEYNET, ό.π., σσ. 60-61, KAZHDAN, *Change*, σ. 78, CHEYNET, *Pouvoir*, σσ. 52 και 387-9. Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 168, σημ. 237: στο τυπικό της Μονής Παντοκράτορος (Βλ. P. GAUTIER, «Le Typikon du Christ Sauveur Pantokrator», *REB* 32 (1984), σ. 119) καταγράφονται ένας οίκος και προάστεια του Ἀλουσιάνου ανάμεσα στις δωρεές του Ιωάννη Β' Κομνηνού στο μοναστήρι.

Cheynet όμως διόρθωσε τη στίξη της έκδοσης του Horna και έδωσε, νομίζουμε, την πιο οικονομική αλλά και λογική λύση στην, πιθανότατα, παρεξήγηση του Horna και του Kazhdan. Ο Cheynet³⁰ λοιπόν διαβάζει:

Ἐἰς ἐγκόλιον τοῦ Ἀλουσιάνου Μιχαήλ, τοῦ γραμματικοῦ τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου τοῦ Ἁγιοθεοδώριτου ...’.

Με την αλλαγή της θέσης του πρώτου κόμματος, το χωρίο δηλώνει κάτι τελείως διαφορετικό· δηλαδή ότι το εγκόλιον ανήκε στον Μιχαήλ Αλουσιάνο, τον γραμματικό τοῦ ἐπὶ τοῦ Κανικλείου τοῦ (Ανωνύμου)³¹ Ἁγιοθεοδώριτη.

Χάρη σε μια σωζόμενη σφραγίδα γνωρίζουμε ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδώριτης, Λογοθέτης του Δρόμου στο δεύτερο μισό της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού, διετέλεσε *Επί του Κανικλείου*, γύρω στις αρχές της δεκαετίας των 1160³². Ἄρα, είναι πιθανό ο ανώνυμος Αγιοθεοδώριτης *Επί του Κανικλείου* που αναφέρεται στο πρώτο εγκόλιον να είναι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδώριτης. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι ίσως ο Ιωάννης Αγιοθεοδώριτης (1) υπήρξε *Επί του Κανικλείου*. Ἄλλωστε, απαντούν και άλλοι φορείς του ονόματος ή του επωνύμου *Αλουσιάνος* από τον 13ο έως και τον 15ο αι³³. ένας μάλιστα Μιχαήλ Αλουσιάνος, υπήρξε κληρικός στην Κωνσταντινούπολη το 1357, την ίδια εποχή με τον Ιωάννη Αγιοθεοδώριτη (4), όμως δεν γνωρίζουμε αν ήταν *Επί του Κανικλείου*. Σε περίπτωση που αποδειχθεί ότι ο Ανώνυμος Αγιοθεοδώριτης του εγκολπίου είναι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδώριτης, ο γραμματικός του, ο Μιχαήλ Αλουσιάνος, θα μαρτυρούσε ότι και τα δύο πατρώνυμα συμβίωναν τον 12ο αιώνα. Το ενδεχόμενο αυτό αλλά και η διατήρηση του πατρωνύμου *Αλουσιάνος* σε μεταγενέστερους αιώνες δείχνουν ότι το βουλγαρικό αυτό όνομα και στη συνέχεια πατρώνυμο διατηρήθηκε αυτοτελές στο Βυζάντιο και δεν εγκαταλείφθηκε ούτε μεταποιήθηκε από τους φορείς του. Επομένως, το πρώτο εγκόλιον του Μιχαήλ Αλουσιάνου, σύμφωνα με την ανάγνωση που προτείνουμε, δε δηλώνει όσον αφορά τον ανώνυμο Αγιοθεοδώριτη παρά μια σχέση επαγγελματική και όχι συγγενική.

Το δεύτερο εγκόλιον που εξέδωσε ο Horna³⁴, ανήκει επίσης στον Μιχαήλ Αλουσιάνο:

Εἰς ἐγκόλιον Μιχαήλ τοῦ Ἀλουσιάνου, ἔχον μέρος τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Γαβρᾶ.

Ἐγκάρδιον τρέφοντα σοὶ πόθου φλόγα
καὶ τμήμα σῆς φέροντα τοῖς στέρνοις κάρας
Ἀλουσιάνον Μιχαήλ κύκλω σκέποις,

³⁰ *Pouvoir*, σ. 368, σημ. 45.

³¹ Ο CHEYNET θεωρεί δεδομένο ότι πρόκειται για τον Μιχαήλ, βλ. *Pouvoir*, Index, λήμμα Hagiotheodorites.

³² Βλ. KRESTEN, “Zum Sturz”, σ. 99, ο οποίος δε γνωρίζει την ύπαρξη της σφραγίδας του Μιχαήλ Αγιοθεοδώριτη *Επί του Κανικλείου*, και παρακάτω, σ. 34.

³³ Βλ. *PLP*, αριθ. 697.

³⁴ *Eine unedierte Rede*, σ. 198 (από το *Xφ. Marc. gr. 524, f. 18^v*).

ἀθλητὰ Γαβρά, βλαστὲ Τραπεζούντων'.

Ο Horna διευκρίνισε ότι ο Ἅγιος Θεόδωρος που αναφέρουν οι στίχοι είναι ο Θεόδωρος Γαβράς³⁵, διοικητῆς τῆς Τραπεζούντας, ο οποίος πέθανε το 1098 ἀπὸ βίαιο θάνατο πολεμώντας κατὰ των Σελτζούκων. Ἀμέσως μετὰ το μαρτυρικό του θάνατο -προτίμησε να πεθάνει παρά να αρνηθεῖ τὴν πίστη του-, ἡ Ἐκκλησία τῆς Τραπεζούντας τον λάτρεψε ὡς μεγαλομάρτυρα για τὴν ἐμμόνη του στη χριστιανική πίστη και τον 14ο αἰῶνα τον ἀνέδειξε σε ἅγιο τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει τὸ ἐρώτημα ἀν αὐτὸς ὁ Ἅγιος Θεόδωρος εὐθύνεται για τὴ δημιουργία του πατρωνύμου Ἀγιοθεοδωρίτης, με τὴν ἴδια διαδικασία που δημιουργήθηκαν τὰ πολυάριθμα του ἴδιου εἴδους: Ἀγιοχριστοφορίτης, Ἀγιοφλωρίτης, Ἀγιοαθανασίτης, Ἀγιονικολαΐτης, Ἀγιοπετρίτης, Ἀγιογεωργίτης, κλπ., που συσχετίζουν τον πρῶτο φορέα τους με τον ἀντίστοιχο ἅγιο και, συγκεκριμένα, με τὸ μοναστήρι³⁶ του συγκεκριμένου ἁγίου στο οποίο ἦταν μοναχός. Ὁ πρῶτος Ἀγιοθεοδωρίτης πρέπει να ἦταν μοναχός ἢ να κατείχε κάποια θέση, υπεύθυνη ἢ ὄχι, σε ἓνα μοναστήρι ἢ ἐκκλησία του Ἀγίου Θεόδωρου, πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη. Τὰ ἀδελφία ἢ τὰ ἀνήψια³⁷ τους κληρονομούσαν ἀπὸ αὐτοὺς τὰ ἐν λόγῳ πατρωνύμια, τὰ οποία μετατρέπονταν σε πατρώνυμο τῆς οικογένειας.

Ὁ Θεόδωρος Γαβράς θεωρήθηκε μάρτυρας τῆς Ἐκκλησίας στην Τραπεζούντα ἀπὸ τὰ τέλη του 11ου αἰῶνα· στις ἀρχές του 12ου (δεκαετία των 1130) ἐζήτησαν οἱ πρῶτοι γνωστοί σε μας Ἀγιοθεοδωρίτες. Σύμφωνα με τον Cheynet³⁸, ἀρκοῦσαν δύο γενιές για να ἐκχριστιανιστεῖ και να ἐξομοιωθεῖ με τὰ βυζαντινά πατρώνυμα τὸ ὄνομα ενός νεόφερτου ξένου. Ἀπὸ τὸ δεύτερο ἐγκόλπιο εἶναι σαφές ὅτι οἱ Ἀλουσιάνοι και ὁ Θεόδωρος Γαβράς σχετίζονταν μεταξύ τους και εἶναι πιθανόν ὁ πρῶτος Ἀλουσιάνος (ἦταν τὸ μικρὸ ὄνομά του, ὄχι τὸ πατρώνυμο), τον οποίο γνώρισε προσωπικά ὁ Ψελλός, να γνώρισε τον Γαβρά ἐν ζῳή. Ἄρα θα ἦταν εὐκόλο να υποθέταμε ὅτι τὸ γνωστὸ βουλγαρικό ὄνομα Ἀλουσιάνος ἀντικαταστάθηκε με τὸ ἐλληνικό και χριστιανικό Ἀγιοθεοδωρίτης προς τιμὴν του Ἀγίου Θεόδωρου Γαβρά. Αὐτὸ θα στήριζε τὴν ἐρμηνεία του πρῶτου ἐγκολπίου ἀπὸ τους Horna-Kazhdan. Και ὁμως ἡ θεωρία αὐτή, παρ' ὅτι ἐλκυστική, δὲν μπορεῖ να ἀποδειχθεῖ.

³⁵ Βλ. PAPAPOULOS-KERAMEUS, 'Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν Τραπεζούνας', VV 12 (1905), σσ. 132-147, βλ. σ. 132. A. BRYER, «A Byzantine Family: the Gabrades, c. 979-c.1653», *University of Birmingham Historical Journal* XII (1970), σσ. 164-87 και, A. BRYER-St. FASSOULAKIS-D.M. NICOL, «A byzantine family: the Gabrades. An additional note», *BSI* 36 (1975), σσ. 38-45 (= A. BRYER, *The Empire of Trebizonda and the Pontos*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1980). X M. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, *Η βυζαντινὴ ἀριστοκρατικὴ οικογένεια των Γαυράδων (Γαβράδων)*, Ἀθήνα 1993, σ. 44. Διάφορες ἐκκλησίες και ἓνα μοναστήρι ἀφιερωμένο στον Ἅγιο Θεόδωρο Γαβρά υπήρξαν στην Τραπεζούντα: A. BRYER, *Topography of the Pontos*, I, σ. 237. JANIN, *Églises*, σσ. 255, 271, 281.

³⁶ Βλ. KAZHDAN-RONCHEY, *Aristocrazia*, σ. 326.

³⁷ Για τὴν εὐρεία σημασία του ὅρου ἀνεψιός, βλ. PATLAGEAN, «Les débuts», ὁ.π., σσ. 34-35 και NICOL, «Prosopography», σ. 84.

³⁸ «Du prénom au patronyme», σ. 60.

επιπλέον δεν είναι απαραίτητη καθώς υπάρχει μια πιο απλή και αυτονόητη ερμηνεία των δεδομένων του εγκολπίου, όπως εξηγήσαμε: το επίμαχο εγκόλπιο απλώς αναφέρει σαφέστατα δύο διαφορετικά πρόσωπα. Από την άλλη, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Θεόδωρο Γαβρά, σε αντίθεση με την Τραπεζούντα, όπου υπήρχαν διάφορα μοναστήρια και εκκλησίες από τα τέλη του 11ου αιώνα. Άρα, τίποτα, κατά την γνώμη μας, δεν επιτρέπει να εικάσουμε, με μόνη την μαρτυρία του πρώτου εγκολπίου ότι οι Αγιοθεοδωρίτες σχετίζονται προγονικά με τον Αλουσιάνο και την Βουλγαρία. Και το δεύτερο εγκόλπιο δηλώνει μόνο μια σχέση λατρείας του Μιχαήλ Αλουσιάνου προς τον συγκεκριμένο Άγιο Θεόδωρο τον Γαβρά.

Ο Άγιος Θεόδωρος (κυρίως στη μορφή του Στρατηλάτη) ήταν ένας από τους πιο δημοφιλείς στους Βυζαντινούς. Δεκάδες εκκλησίες και μοναστήρια ήταν αφιερωμένα στους διάφορους αγίους Θεοδώρους στην Κωνσταντινούπολη και στην υπόλοιπη αυτοκρατορία³⁹. Το γεγονός αυτό καθιστά σχεδόν αδύνατο το συσχετισμό του ιδρυτή του πατρωνύμου Αγιοθεοδωρίτη με κάποιο συγκεκριμένο θρησκευτικό ίδρυμα. Παρ' όλα αυτά, μπορούμε να παραθέσουμε εδώ κάποιες ενδείξεις αναφορικά με την υπόθεση:

1. Είναι γνωστό ότι σε πολλές εκκλησίες της πρωτεύουσας λειτουργούσαν σχολεία του Πατριαρχείου. Στη σχολή του Αγίου Παύλου του Ορφανοτροφείου δίδασκε για κάποιο διάστημα ο Βασίλειος Πεδιαδίτης, ο οποίος γι' αυτό τον λόγο επωνομάστηκε ο Άγιοπαυλίτης⁴⁰. Στα τέλη του 11ου αιώνα λειτουργούσε στην εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων *ἐν τοῖς Σφωρακίου*⁴¹ μια σχολή γραμματικής. Το 1082 ο Ευστράτιος, έπειτα μητροπολίτης Νικαίας, καταγράφεται ως *Πρώξιμος* της σχολής αυτής⁴². Είναι αβέβαιο αν η σχολή λειτουργούσε ακόμα τον 12ο αιώνα, αλλά αυτό δε συνιστά εμπόδιο για το ενδεχόμενο ο πρώτος Αγιοθεοδωρίτης να σχετίζεται με τη συγκεκριμένη εκκλησία και σχολή, από όπου θα μπορούσε να έχει προέλθει το πατρωνύμιο Αγιοθεοδωρίτης, το οποίο μετατράπηκε σε πατρώνυμο με την πάροδο του χρόνου.

2. Η σφραγίδα 1431 που δημοσίευσε ο Laurent⁴³, η οποία φέρει στην μπροστινή της όψη μια εικόνα της Παναγίας Αγιοσορίτισσας, συσχετίζει τον *Πρώτο*⁴⁴ Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη με την Θεοτόκο των Βλαχερνών. Στην Αγία Σορό, παρεκκλήσι που έχαιρε της αμέριστης λατρείας των

³⁹ Βλ. JANIN, *La géographie ecclésiastique de Constantinople*, Παρίσι 1969², σσ. 148 κ.ε.

⁴⁰ Βλ. BROWNING, "Patriarchal School" I, σ. 176 και II, σ. 21, ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 186 και MERGIALI-FALANGAS, "Saint Paul", σ. 241.

⁴¹ Βλ. JANIN, *Églises*, σ. 152. Πρβλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, "Αθήναι (Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν)", *MEE* 2, σ. 180, όπου υποστηρίζεται -χωρίς διευκρίνιση πηγών- ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης ἔχρημάτισε μοναχός τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ "Ἁγίου Θεοδώρου Τύρωνος".

⁴² Βλ. BROWNING, "Patriarchal School" I, σ. 173.

⁴³ LAURENT, *Corpus*, V, 2, σ. 279.

⁴⁴ Βλ. παρακάτω, σσ. 107 κ.ε.

Κωνσταντινουπολιτών και βρισκόταν στο κτιριακό συγκρότημα των Βλαχερνών, φυλάσσονταν, σύμφωνα με μαρτυρία ξένου επισκέπτη, λείψανα του Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη⁴⁵. Αυτό θα μπορούσε επίσης να σχετίζεται με τις καταβολές του πατρωνύμου Αγιοθεοδωρίτης.

Θα πρέπει λοιπόν στο μέλλον, πριν επιχειρήσουμε να αποφανθούμε για την καταγωγή των Αγιοθεοδωριτών αλλά και για τις καταβολές του πατρωνύμου αυτού, να διαλευκάνουμε πρώτα ποιος ήταν ο πρώτος φορέας του πατρωνύμου Αγιοθεοδωρίτης και, ως επακόλουθο, να μάθουμε ποιο μοναστήρι ή εκκλησία και ποιος Άγιος Θεόδωρος (ο Στρατηλάτης, ο Τήρων, ο Γαβράς...) πυροδότησε τη δημιουργία του εν λόγω πατρωνύμου.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1), ο οποίος θα μπορούσε να είναι ο πατέρας των Νικόλαου, Μιχαήλ και Ιωάννη (2), ήταν ο γενάρχης της οικογένειας που γόνοι της διέπρεψαν αργότερα στην Εκκλησία και την Αυλή και έδωσαν κύρος στην οικογένεια, ώστε η συγγένεια με αυτή να είναι ποθητή⁴⁶. Παρόλο που αυτή δεν αποτελεί ακόμη παρά μια εικασία χωρίς αποδείξεις και που αφήνει συνειδητά στο περιθώριο τον Κωνσταντίνο Αγιοθεοδωρίτη, ο οποίος μαρτυρείται νωρίτερα από τον Ιωάννη (1), υιοθετείται και από εμάς ως η πιο πιθανή περίπτωση, χάρη στις αποδεδειγμένες σχέσεις του Ιωάννη (1) με την Αυλή, στην οποία διέπρεψαν και οι μεταγενέστεροι συγγενείς του.

Οι Αγιοθεοδωρίτες είχαν δεσμούς συγγένειας τουλάχιστον με τους Βαλσαμών (12ο αι.)⁴⁷, με τους Τορνίκη (13ο αι., αρχές)⁴⁸ και, μέσω αυτών, με τους ίδιους τους Κομνηνούς. Δεν πιστεύουμε ότι η δεύτερη σύζυγος του Ιωάννη Δούκα Κομνηνού, γιου της Άννας Κομνηνής, ήταν μια κόρη του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, όπως εικάζει ο Κ. Βαρζός⁴⁹. Ωστόσο, δεν αποκλείεται οι Αγιοθεοδωρίτες να είχαν συγγενέψει με τους Κομνηνούς ακόμα και τον 12ο αιώνα ή πριν, διά μέσου γενεαλογικών, αγνώστων πάντως ακόμα σε μας, ατραπών, πράγμα που θα δικαιολογούσε την πρόοδο των μελών της οικογένειας στην κλίμακα των αυλικών και εκκλησιαστικών αξιωμάτων την εποχή των Κομνηνών.

⁴⁵ Antoine de Novgorod (13ος-14ος αιώνας), βλ. JANIN, *Églises*, σ. 177.

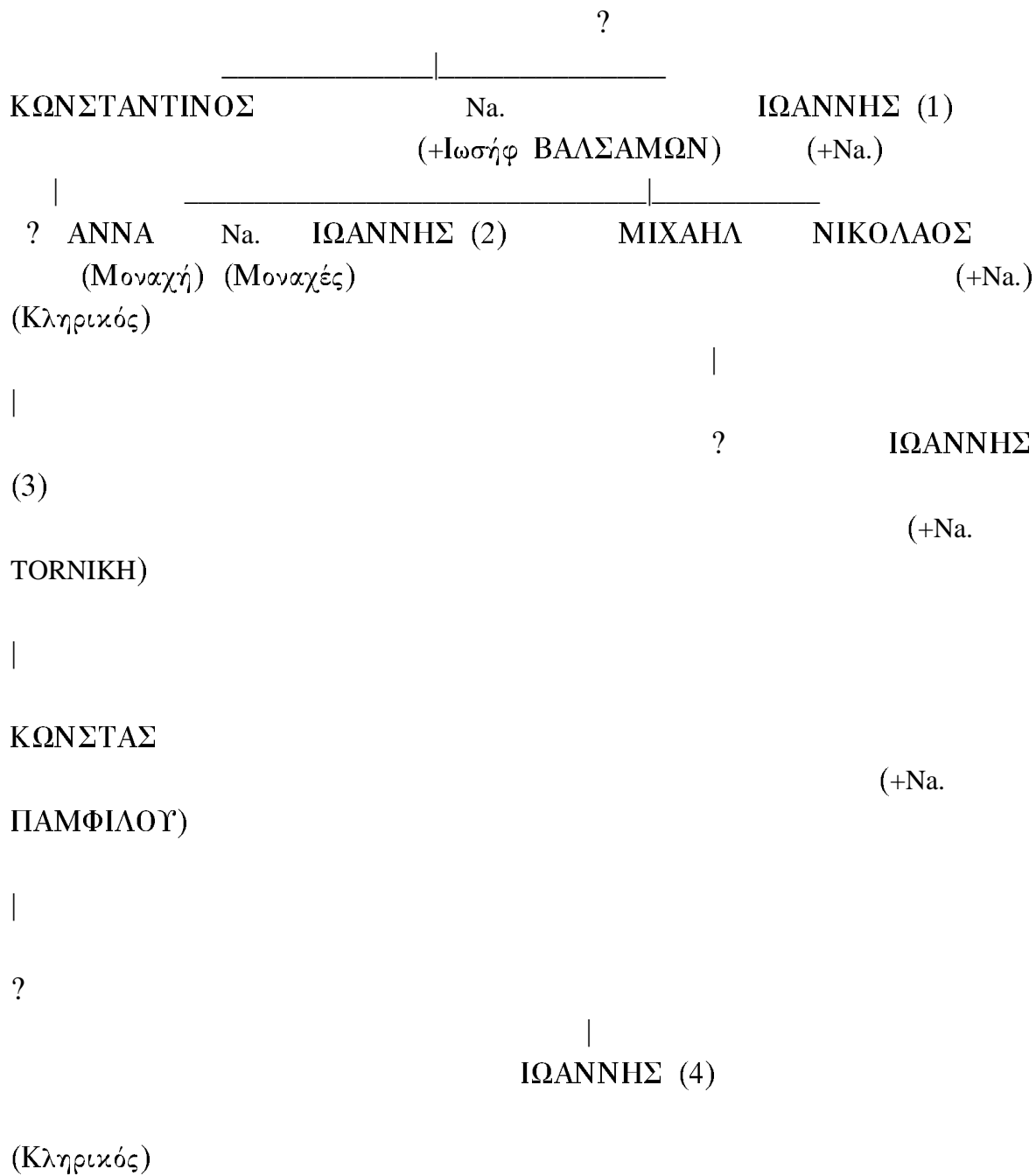
⁴⁶ LAURENT, *Regestes* 1232, Critique, 3.

⁴⁷ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σσ. 58.90-59.95 και βλ παρακάτω, σ. 19.

⁴⁸ LAURENT, *Regestes* 1232 και βλ παρακάτω, σσ. 51-52.

⁴⁹ ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία, Ιωάννης Δούκας* 66, σ. 319, και Νικηφόρος Κομνηνός 115, σσ. 87 κ.ε. και βλ. παρακάτω, σσ. 25-26.

Αγιοθεοδωρίτης: Προτεινόμενο γενεαλογικό δένδρο.

II. Τα πρόσωπα. Οι δεσμοί συγγένειας ανάμεσα στους γνωστούς μέχρι τώρα Αγιοθεοδωρίτες:

(ΙΒ αιώνας, 1ο μισό)

Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης⁵⁰

Γνωρίζουμε δυο κείμενα τα οποία, σύμφωνα με τον τίτλο που φέρουν στο χειρόγραφο όπου σώζεται το καθένα, απευθύνονται ή αναφέρονται στον Κωνσταντίνο Αγιοθεοδωρίτη: μια Επιστολή-Μονωδία του Μιχαήλ Ιταλικού (XIV) σε έναν αδελφό του με θέμα το θάνατο του Κωνσταντίνου και μια Μονωδία του Θεοδώρου Προδρόμου (XV) για τον Κωνσταντίνο. Πρέπει βέβαια να διευκρινιστεί ότι ο Ιταλικός δε γράφει στην πραγματικότητα σε κάποιον αδελφό του· ο Majuri διευκρίνισε ότι η επιγραφή της Επιστολής στο χειρόγραφο αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη του γραφέα, ο οποίος, από την ρητορική προσφώνηση που χρησιμοποιεί ο Ιταλικός (*φίλτατε αδελφέ*), είχε συμπεράνει ότι ο αποδέκτης ήταν ένας αδελφός του αποστολέα. Ο Majuri εικάζει επίσης ότι ο Ιταλικός έμαθε για το θάνατο του Κωνσταντίνου από τον Πρόδρομο -πιθανολογεί ότι αυτός είναι ο *φίλτατος αδελφός* του Ιταλικού- μέσω της Μονωδίας (XV), η οποία αναφέρεται από τον Ιταλικό ως *ή δὲ σὴ ἐπὶ τούτῳ ἐπιστολή*⁵¹.

Κανένα από τα δύο κείμενα δεν αναφέρεται στην πιθανή συγγένεια του Κωνσταντίνου Αγιοθεοδωρίτη με άλλους Αγιοθεοδωρίτες του 12ου αιώνα όπως ο Ιωάννης (1), ο Ιωάννης (2), ο Νικόλαος και ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης. Ο Magdalino υποθέτει ότι ήταν πατέρας του Νικόλαου και άρα και των δύο γνωστών αδελφών του⁵². Ενδέχεται επίσης να ήταν ένας αδελφός του Ιωάννη (1) και θείος των αδελφών αυτών⁵³, υπόθεση υπέρ της οποίας τασσόμαστε. Ωστόσο, η μόνη αλήθεια είναι ότι στο σημερινό στάδιο της έρευνας στερούμαστε των ελάχιστων στοιχείων που θα μας επέτρεπαν να αποφανθούμε με κάποια ακρίβεια για τα διάφορα ενδεχόμενα. Το μόνο που μπορεί να υποστηριχθεί με σχετική βεβαιότητα είναι η ύπαρξη μιας κάποιας συγγενικής σχέσης μεταξύ τους.

⁵⁰ Για τον Κωνσταντίνο Αγιοθεοδωρίτη, βλ. KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodorigy», σσ. 85-86, GAUTIER, *Italikos*, σσ. 49-50 και έκδοση της επιστολής σε μορφή Μονωδίας του Μιχαήλ ΙΤΑΛΙΚΟΥ (XIV) προς τον Κωνσταντίνο στις σσ. 89-91. Για τη Μονωδία του ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ (XV) στον Κωνσταντίνο, βλ. PG 133, 1059D και έκδ. MAJURI, «Anecdota Prodromea», σσ. 535-540.

⁵¹ Πρβλ. GAUTIER, *Italikos*, Εισαγωγή, σ. 14 και, στο ίδιο, Επιστολή του Μιχαήλ ΙΤΑΛΙΚΟΥ (XIV), σ. 91.9-10. MAJURI, «Anecdota Prodromea», σσ. 550-551 και σημ. 1.

⁵² MAGDALINO, «Die Jurisprudenz», σ. 177.

⁵³ Ο GUILLAND, «Logothètes», σ. 61, εικάζει ότι ο Ιωάννης (1) ήταν ο πατέρας του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη.

Ο Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης ήταν φίλος του Μιχαήλ Ιταλικού⁵⁴ και του Θεόδωρου Προδρόμου⁵⁵. Ο Μιχαήλ Ιταλικός υπήρξε δάσκαλος τόσο του Αγιοθεοδωρίτη στην Ρητορική και την Φιλοσοφία όσο και του Προδρόμου τουλάχιστον στην Ρητορική⁵⁶.

Έχοντας δάσκαλο στην Ρητορική αλλά και στην Φιλοσοφία τον Μιχαήλ Ιταλικό, και προσθέτοντας την τέχνη της ρητορικής στην άρτια γνώση των νόμων, ο Κωνσταντίνος υπήρξε αντάξιος του φημισμένου Τριβωνιανού⁵⁷ και ασχολήθηκε με τη σύνταξη ή τον σχολιασμό νομικών συλλογών⁵⁸.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, στη Μονωδία του για το θάνατο του Κωνσταντίνου, μιλά επίσης για ένα διακεκριμένο νομικό, δικαστή⁵⁹, νοτάριο ή συμβολαιογράφο (αναφέρεται σε ενασχόληση με διαθήκες⁶⁰) και διδάσκοντα νομικής⁶¹. Γνωρίζουμε ότι τον 11ο αιώνα, με την ίδρυση της

⁵⁴ Βλ. Επιστολή ΙΤΑΛΙΚΟΥ (XIV), σ. 90.8: Τοῦ δὲ φιλτάτου μοι φίλου ἀποιχομένου, πληγείς εἰς βᾶθος τὴν ψυχὴν καὶ τὴν γνώμην...

⁵⁵ Βλ. Μονωδ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ (XV), σ. 539.25 κ.ε.: *Ω δυσδαίμων ἐγὼ κατ' ἐκείνην ἡμέραν, ὅτε σε τὸν φήμαις φίλον καὶ ὄμματι φίλον ἐποίησάμην, ὅτε μοι καὶ μετέδωκας λόγον καὶ λόγον ἀντέλαβες καὶ τὴν καθήκουσαν φίλοις ἐξέπλησας συνουσίαν. εὐδαίμων ἦν ἂν ἐγὼ, εἰ τῆς εὐδαιμονίας ἐκείνης τότε μὴ παραπέλαυον· ἦ γὰρ ἂν εὐφορώτερον ὑπέστην ἄρτι τὸ πάθος, ψυχρότερον τὸ δάκρυον κατεστάλαξα καὶ ὁ στεναγμός, ὡς ἐπὶ ἀκουομένῳ φίλῳ καὶ μὴ ὄραθέντι, κουφότερος ἐξεπέμπετο.

⁵⁶ Βλ. GAUTIER, *Italikos*, σσ. 16-17, 49 και το χωρίο στην σ. 90.19-22. R. BROWNING, "Unpublished correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodromos", *BB 1* (1962), σσ. 279-297 (= *Studies*, VI), σσ. 280, 293(138).

⁵⁷ Βλ. Επιστολή ΙΤΑΛΙΚΟΥ (XIV), σ. 90.19-24: Ἐἰς τὴν ὑποδεστέραν ῥητορικὴν ὄλοις ἰστίοις ἐφέρετο, ἐμοὶ χρώμενος κυβερνήτῃ· καίτοι τῇ δεξιᾷ ἐμοῦ προτείνοντος τὴν φιλοσοφίαν, τῇ ἀριστερᾷ δὲ τὴν τέχνην τῶν λόγων, ἐκεῖνος ἄκων μὲν διὰ τὴν ἀνάγκην, ἐπιδεδίωξεν δὲ ὅμως τῶν ἀριστερῶν ἀντεδράττετο· καὶ ῥητορικῇ στομώσας τὴν γλῶτταν καὶ νομοθετικῇ πυκάσας τὸν νοῦν, αὐτόχρομα Τριβωνιανός ὁ πολυθρύλλητος ἦν...'. Για την στενή σχέση της Νομικής και της Ρητορικής στον Ψελλό, βλ. W. WOLSKA-CONUS, "Les écoles de Psellos et de Xiphilin", σ. 224 και, για τον Κωνσταντίνο Αγιοθεοδωρίτη, MAGDALINO, "Die Jurisprudenz", σ. 173.

⁵⁸ Επιστολή ΙΤΑΛΙΚΟΥ (XIV), σ. 90.24-25: οὐ μόνον ἐν νεαραῖς, ἀλλὰ καὶ ἐν κώδιξι καὶ ἐν διγέστοις καὶ ἐν ἄλλοις ὁπόσοις τὰ πολιτικά συντετάχεται.

⁵⁹ Μονωδ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ (XV), σ. 536.1-2: τὸ δὲ ἄρα βῆμα σιγᾶ, καὶ πενθούτων νῦν ἐκκλησία ἢ πάλαι δικαστῶν ἐκκλησία. Στο ἴδιο, σ. 540.4: περιέτυχον δικαστηρίῳ καὶ νόμοις, καὶ τὸν νομοθέτην ἦ καὶ νόμον ἀντικρυς οὐκ ἰδὼν, ἀδικίαν κατεψηφισάμην...

⁶⁰ Μονωδ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ (XV), σ. 540.7-9: ἄθρόως ἐξοίγη, σφώτατε Κωνσταντίνε, καὶ ὁ πολλὰ φιλοσοφῆσας περὶ διαθηκῶν καὶ ταῖς διαθήκαις ὄρος γενόμενος, οὐδὲ διαθέσθαι συνεχωρήθης περὶ τῶν ἑαυτοῦ· οὕτω κάτοξεν τὸ πάθος καὶ ξυρός ἠκονημένος ἢ νόσος ἐκείνη, ἢ σοὶ μὲν αἰτία θανάτου, ὦ δρυμυτάτου ἀκούσματος, ἡμῖν δὲ πόνων καὶ νόσων καὶ αὐτοῦ βαρυτέρων θανάτου'. Διάφορες σφραγίδες που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 11ου και στις αρχές του 12ου και που ανήκαν σε έναν Κωνσταντίνο νοτάριο θα μπορούσαν να ήταν δικές του. Βλ., π.χ., στο Ιωάννα ΚΟΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα Συλλογῆς Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1996, την υπ' αριθ. 96, σ. 56, του 11ου ή 12ου αιώνα, που φέρει την εικόνα του Αγίου Θεόδωρου.

⁶¹ Βλ. Μονωδ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ (XV), σσ. 537.13-17: τῆς γὰρ σοὶ χρυσῆς τᾷ ὄντι γλώττης καὶ τετριμμένης εἰς τὸ ἄκρον διὰ τὸ εὐφωρον ὁ λόγος, ἢ θαυμασία καθιεμένη μήρινθος, οὐ νεανίσκων μόνον οὐδὲ παιδίων, ἀλλὰ συμπάσης ἀπλῶς ἡλικίας ἐδουλαγωγῆσεν ἀκοήν. Καὶ 540.19-20: ὠλόλυξέ σε καὶ ὅσον περὶ τὰ βήματα καὶ τοὺς νόμους τὸν φίλον ἄμα καὶ τὸν διδάσκαλον. Ο ἴδιος συγκρίνει τον Κωνσταντίνο, για την πειστικότητά του, με τους Πύρρωνα (360-227 π.Χ., φιλόσοφο από την Ηλεία Πελοποννήσου, ιδρυτή της Σκεπτικῆς

Σχολής Νομικής από τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Μονομάχο, ο υπεύθυνος της επίσημης διδασκαλίας της Νομικής επιστήμης ήταν ο Νομοφύλαξ. Παρόλο που ο Πρόδρομος αναφέρει ρητά τη δραστηριοποίηση του Κωνσταντίνου στη διδασκαλία του Δικαίου, ο Αγιοθεοδωρίτης δε μαρτυρείται ποτέ με το αξίωμα του Νομοφύλακα. Αν πράγματι το έφερε, παραξενεύει πάντως το γεγονός ότι τόσο ο Πρόδρομος όσο και ο Ιταλικός παραλείπουν να το επισημάνουν⁶². Ο Κωνσταντίνος ήταν προπάντων ένας νομικός αφοσιωμένος στην επιστήμη του, αν και δεν αδιαφορούσε και για τις άλλες επιστήμες⁶³. Αντίθετα με ό,τι ισχυρίζεται ο Gautier, η Μονωδία του Προδρόμου δεν λέει ότι ο Κωνσταντίνος ήταν γιατρός, αλλά ότι ασκούσε ιατρική επιρροή στην ψυχή των φίλων του⁶⁴.

Ένας ανώνυμος Αγιοθεοδωρίτης εμφανίζεται ως σχολιαστής των Βασιλικών⁶⁵. Επίσης, ένας άλλος σχολιαστής αυτής της νομικής συλλογής αναφέρει έναν Αγιοθεοδωρίτη ως δάσκαλό του⁶⁶. Ο Mortreuil, ακολουθώντας τους Zachariä von Lingenthal και Heimbach, ισχυρίστηκε ότι τα σχόλια γράφτηκαν τον 13ο αιώνα (περί τα 1200). Σύμφωνα με τον Mortreuil, ο Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης δε θα μπορούσε να είναι ο Αγιοθεοδωρίτης σχολιαστής και ο δάσκαλος στον οποίο αναφέρεται ο δεύτερος υπομνηματιστής, επειδή θα ήταν πολύ προχωρημένης ηλικίας. Ωστόσο, δεν είναι τελείως αποδεδειγμένο το ότι τα εν λόγω σχόλια προστέθηκαν στις αρχές του 13ου αιώνα και όχι νωρίτερα⁶⁷. Η γνώμη του Mortreuil θεωρήθηκε

σχολής) και Σέξτο (Ρωμαίο νομικό): Μονωδ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ (XV), σσ. 538.33-539.2: *Ωμοι στόμα εκείνο και γλώσσα εκείνη και ή απόρρητος χάρις τῆς εὐφραδείας· Πύρρωνας μὲν και Σέξτους ὅλους ἐπέισατε και οἷς τὸ 'οὐ πείσεις οὐδ' ἐὰν πείσης' τῆς γλῶσσης προάλλεται. Με τους ίδιους ειδικούς συγκρίνει άλλωστε και ο Γεώργιος Τορνίκης την Άννα Κομνηνή, αναφερόμενος στον σχολιασμό (πιθανόν προφορικό) των αρχαίων φιλοσόφων, κυρίως Πλάτωνα και Αριστοτέλη, που η Καισάρισσα πραγματοποιούσε (Βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 301.13 (Λόγος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς *Αννης τῆς καισαρίσσης).

⁶² Για το ημικκλησιαστικό οφφίκιο του Νομοφύλακα, βλ. παρακάτω, σσ. 84 κ.ε.

⁶³ Επιστολή ΙΤΑΛΙΚΟΥ (XIV), σ. 90.14-17: Εἰ γὰρ και φιλοσοφίαν οὐκ ἀνέμιξε νομικῆ, οὐδὲ τοῖς ἐκεῖθεν ρεύμασι τὴν Ῥωμαϊκὴν κατεγλύκανε τέχνην, ἀλλ' οὐδ' ὡς τῶν ἀρίστων ἀπελιμπάνετο. Ἐπόθει μὲν γὰρ ἀψασθαι τῆς ὑπερκαθημένης τῶν ὅλων φιλοσοφίας ... Ο MAGDALINO, "Die Jurisprudenz", σ. 176, σχολιάζει την αναφορά στην *Ρωμαϊκή Τέχνη*, ισχυριζόμενος ότι ο όρος δηλώνει μια απομάκρυνση ή αποξένωση των Βυζαντινών του 12ου αιώνα από το Ρωμαϊκό Δίκαιο.

⁶⁴ GAUTIER, *Italikos*, σ. 49. Βλ. Μονωδ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ (XV), σ. 538.

⁶⁵ Βλ. C. HEIMBACH, *Basilicorum libri LX*, τ. 6, Λειψία 1870, σσ. 202-203, και νέα έκδοση των σχολίων από τους H.J. SCHELTEMA-D. HOLWERDA-N. VAN DER WAL εκδ., *Basilicorum Libri LX*, Σειρά Β, Τόμος ΙΧ (Σχόλια στο Βιβλίο LX, Τίτλους XVII-LXIX), Groningen 1985, βλ. σχόλια στους Τίτλους 17 και 18, σσ. 3477 κ.ε. και 3522 κ.ε. αντίστοιχα. Πρβλ. MORTREUIL, *Droit byzantin*, σσ. 242-243 και 486-488.

⁶⁶ SCHELTEMA-HOLWERDA-VAN DER WAL, Βιβλ. LX, Τίτ. 37, 29, σ. 3710.17: Καὶ ἰδοὺ μανθάνεις, ὅτι τὸ περὶ μοιχείας ἐντὸς πενταετίας και ἐντὸς ἑξ μηνῶν κινεῖται. Ὁ μὲν διδάσκαλός μου Ἀγιοθεοδωρίτης ἔλεγεν ἐντὸς μὲν πενταετίας κινεῖσθαι παρὰ τοῦ πατρὸς και τοῦ ἀνδρός ...

⁶⁷ Βλ. A. SCHMINCK, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*, Φραγκφούρτη 1986 (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 13), σ. 50.

ήδη από τον Gautier⁶⁸ αποδεικτικά ανεπαρκής· ο ίδιος όμως συμφώνησε με εκείνον να θεωρεί ως τον πιο πιθανό Αγιοθεοδωρίτη σχολιαστή των Βασιλικών τον Μιχαήλ, Λογοθέτη του Δρόμου περίπου στα 1160-1180⁶⁹. Οι Heimbach και Pohl προτίμησαν τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη για τον ρόλο του σχολιαστή⁷⁰. Και όμως, ούτε η δουλειά του Λογοθέτη του Δρόμου έχει άμεση σχέση με την νομική επιστήμη ούτε οι ενδείξεις στις οποίες ο Gautier στηρίζει την εικασία του είναι πιο πειστικές από εκείνες του Mortreuil, και κανείς δεν αξιολογεί, ως προς το ενδεχόμενο που μας απασχολεί, χωρία της επιστολής του Ιταλικού που θεωρούμε πιθανό ότι δείχνουν τον Κωνσταντίνο σχολιαστή⁷¹:

... αυτόχρομα Τριβωνιανός ό πολυθρύλητος ήν, ού μόνον έν νεαραῖς, αλλά και έν κώδιξι και έν διγέστοις και έν ἄλλοις όπόσοις τᾶ πολιτικά συντετάχαι

ὠ κεφάλαια νομικά και τεχνικῶς μέν ἀναπτυσσόμενα, καλῶς δὲ φραζόμενα...

Όταν ο Ευστάθιος αναφέρει, σχετικά με την ενασχόληση του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη με την νομική επιστήμη, ότι αυτός κληρονόμησε το επάγγελμα από τους προγόνους του⁷², πιστεύουμε ότι εννοεί τον Κωνσταντίνο.

Ο Fabricius υπέθεσε ότι υπήρξε κάποιος Αγιοθεοδωρίτης μοναχός, συντάκτης μιας Σύνοψης Νεαρών⁷³. Στη Σύνοψη αυτή αναφέρονται δήθεν οι Έλληνες σχολιαστές των Βασιλικών. Ο Fabricius είχε ταυτίσει τον συγγραφέα με τον ίδιο Αγιοθεοδωρίτη που αναφέρεται ως σχολιαστής στα Βασιλικά. Όσον αφορά την υπόθεση αυτή, αποδείχθηκε ήδη από τους Treu, Du Theil και Mortreuil ότι η ύπαρξη τόσο του βιβλίου αυτού όσο και του συγγραφέα του ήταν μια απατηλή ψευδοεπιστημονική εικασία του Nicolas Comnène

⁶⁸ *Italikos*, σ. 49.

⁶⁹ GUILLAND, "Logothètes", σσ. 61-62.

⁷⁰ Βλ. MORTREUIL, στο ίδιο, σ. 487. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, 'Αθηναϊκά', σ. 211, ΣΑΒΒΙΑΗΣ, "Αγιοθεοδωρίτες", σ. 2837.

⁷¹ GAUTIER, *Italikos*, σσ. 90.23-25 και 91.2-3. Ο ίδιος σχολιάζει τον Τριβωνιανό, τον νομικό που διηύθυνε το μεγαλειώδες έργο της σύνταξης του *Codex iuris civilis* επί Ιουστινιανού, και αναφέρεται στο πρώτο χωρίο της επιστολής που παραθέτουμε ως "Allusion à ses travaux juridiques sur lesquels nous sommes très mal informés". Αν και ταυτόχρονα αναγνωρίζει (σ. 49) ότι δεν γνωρίζουμε επίσης τίποτα για μια υποτιθέμενη ενασχόληση του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη με τους νόμους (το ότι υπέγραψε τέσσερις αυτοκρατορικές νεαρές το 1166 δεν αποδεικνύει τίποτα σχετικά με την υπόθεση). Βλ. επίσης, MAGDALINO, "Die Jurisprudenz", σ. 173. Πρβλ. SCHMINCK, ό.π., σσ. 48-50.

⁷² Βλ. Πρβλ. Μονωδ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 10.76-80: "Η τῶν νόμων διδασκαλία περιελεύσεται τούτους εις μνήμην, ήν καθήκουσαν έκ προγόνων παραλαβών, ού μόνον εις ἄρτιον περιεσώσατο έαυτῶ, αλλά και διένειμε, τῷ τῆς διδασκαλίας ταλάντῳ πολλησάμενος".

⁷³ *Hagiotheodoreti monachi et jurisconsulti synopsis Novellarum*: βλ. FABRICIUS, *Bibliotheca Graeca* X, σ. 515. Πρβλ. PG 133, 1060.

Papadopoli, ότι η εν λόγω Σύνοψις δεν υπήρξε ποτέ, ούτε οι σχολιαστές την αναφέρουν πουθενά⁷⁴.

Ο Κωνσταντίνος ήταν, όπως είπαμε, μαθητής του Μιχαήλ Ιταλικού στη Ρητορική και στη Φιλοσοφία, όπως και ο ίδιος ο Θεόδωρος Πρόδρομος. Ο Πρόδρομος πέθανε γύρω στα 1156 με 1158⁷⁵. Ο Ιταλικός δίδασκε ρητορική στην αρχή της σταδιοδρομίας του, περί τα 1120-1130 μέχρι -περίπου- το 1146, που αναγορεύθηκε Μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως⁷⁶. Γνώρισε τον Κωνσταντίνο *ἐν χρόνοις πολλοῖς*⁷⁷. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος μας πληροφορεί ότι ο Κωνσταντίνος πέθανε νέος⁷⁸ και αφήνει να εννοηθεί ότι η αιτία θανάτου ήταν ο υψηλός πυρετός⁷⁹.

Για την ημερομηνία θανάτου του Κωνσταντίνου Αγιοθεοδωρίτη, ο Gautier⁸⁰, στηριζόμενος στην αναφορά της Επιστολής του Προδρόμου στους *καίσαρες* -την οποία ερμηνεύει ότι εννοεί τους Νικηφόρο Βρυέννιο και Ιωάννη Ρογήρο⁸¹- πιστεύει ότι ο Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης πέθανε πιθανότατα ανάμεσα στο 1130 -ημερομηνία άφιξης του Ρογήρου στην Κωνσταντινούπολη- και το 1136 -terminus ante quem του γάμου του με την κόρη του Ιωάννη Β' Κομνηνού, μετά τον οποίο έλαβε και τον τίτλο του Καίσαρα. Όπως όμως αναγνωρίζει ο Gautier, η απόδειξη δεν είναι ατράνταχτη. Εξάλλου, δεν αναφέρονται μόνον οι *καίσαρες* στον πληθυντικό, αλλά και οι *βασιλίδες* (σ. 540.16). Ο Καίσαρ Νικηφόρος Βρυέννιος ήταν ο σύζυγος της Άννας Κομνηνής και απεβίωσε γύρω στα 1136/38. Μόνο μετά το θάνατό του ο τίτλος του Καίσαρα πέρασε στον Ιωάννη Ρογήρο, σύζυγο της Μαρίας Κομνηνής, πρωτότοκης κόρης του Ιωάννη Β', η οποία έγινε κατά αντανάκλαση *Καισάρισα*⁸². Στις πηγές ονομάζεται και *βασιλίσα*⁸³. Η Άννα Κομνηνή πέθανε στις αρχές του δεύτερου μισού του 12ου αιώνα, και αποκαλείτο επίσης *καισάρισα*⁸⁴ και *βασιλίσ*⁸⁵. Η πιο άμεση λύση θα ήταν να υποθέσουμε ότι οι *βασιλίδες* είναι οι σύζυγοι των δύο *Καισάρων*, η Άννα Κομνηνή και η Μαρία Κομνηνή. Οι *βασιλίδες* θα μπορούσαν να ήταν επίσης

⁷⁴ Βλ. MORTREUIL, *ό.π.*, σ. 486, σημ. e και MAJURI, "Anecdota Prodrômea", σ. 550.

⁷⁵ Βλ. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, σ. 32.

⁷⁶ BROWNING, "Patriarchal School" I, σ. 196. GAUTIER, *Italikos*, σ. 16.

⁷⁷ Βλ. Επιστολή ΙΤΑΛΙΚΟΥ (XIV), σ. 90.10 κ.ε.: *καὶ διερευνησάμενος πανταχόθεν καὶ πεῖραν λαβὼν ἐφεῦρον ἐν συμβουλῇ δοκιμώτατον, ἐν γνώμαις στερρότατον, ἐν πράγμασιν ἐμπειρότατον, ἐν νόμοις εὐδοκιμώτατον, μᾶλλον δέ, ἵνα τᾶληθές εἶπω, τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὅτιπερ κράτιστον.*

⁷⁸ Μονωδ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ (XV), σ. 537.12-13.

⁷⁹ Βλ. Μονωδ. ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ (XV), σ. 539.8 κ.ε.

⁸⁰ *Italikos*, σ. 50.

⁸¹ *ἐθρήνησάν σε καὶ βασιλίδες τὸν εὐνούστατον ἀπολέσασαι· Ἐπένησάν σε καίσαρες, οἱ σοφοὶ τὸν σοφὸν καὶ οἱ πρὸς ἔω ἀπόδημοι τὸν πρὸς δύσιν τὴν ἀνηλιωτάτην ἀπόδημον* (σ. 540.16-18). Βλ. MAJURI, «Anecdota Prodrômea», σ. 551, σημ. 2, για τον οποίο, το χωρίο αναφέρεται στο ζεύγος Βρυεννίου-Κομνηνής.

⁸² Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία, Μαρία Κομνηνή* 75, σ. 350.

⁸³ Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, στο *ίδιο*, σ. 354.

⁸⁴ Βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 221 και σποράδην, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 181, 192--194.

⁸⁵ DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 227.3 και σποράδην.

η σύζυγος του Ιωάννη Β', η Ειρήνη η Ουγγαρική, η οποία πέθανε το 1134, και η Άννα Κομνηνή, αδελφή του Αυτοκράτορα. Αν όμως, όπως φαίνεται να αποδεικνύει ο Κωνσταντίνος Βαρζός, ο τίτλος του Καίσαρα αποκτήθηκε από τον Ιωάννη Ρογήρο μόνο μετά το θάνατο του Βρυεννίου (†1136/38), τότε ο Πρόδρομος πρέπει με την αναφορά στους καίσαρες να εννοεί όχι τους δύο άνδρες αλλά ένα από τα δύο ανδρόγυνα των καισάρων.

Ωστόσο, από τη μία πλευρά, αυτή η λύση δεν εξηγεί την αναφορά στις βασιλίδες και, από την άλλη, το γεγονός ότι οι Καίσαρες αποκαλούνται σοφοί, παραπέμπει αμέσως στην Άννα Κομνηνή αλλά και στον ιστορικό συγγραφέα Βρυέννιο, στον οποίο ο Πρόδρομος έχει αναφερθεί και σε άλλα κείμενά του με αυτό το επίθετο⁸⁶. Το γεγονός ότι ο Πρόδρομος αναφέρεται και στις Βασιλίδες και στους Καίσαρες χωριστά μας δίνει την εντύπωση ότι σκέφτεται από τη μια την Ειρήνη την Ουγγαρική (†1134) και την κόρη του, την Μαρία Κομνηνή (1106/7-†1144/5)⁸⁷, και από την άλλη το ανδρόγυνο των Καισάρων Άννας Κομνηνής-Νικηφόρου Βρυεννίου. Αν η υπόθεσή μας είναι σωστή, προκύπτει προσωρινά ότι ο Κωνσταντίνος Αγιοθεωωρίτης πέθανε ανάμεσα στο 1111, πρώτη μνεία του Βρυέννιου με τον τίτλο του Καίσαρα⁸⁸, και το 1134, ημερομηνία θανάτου της Αυτοκράτειρας Ειρήνης της Ουγγαρικής.

Αλλά, εκτός από τις Βασιλίδες και τους Καίσαρες, το χωρίο της Μονωδίας του Προδρόμου (XV) αναφέρει κάποια πρόσωπα που απουσίαζαν εκείνη τη στιγμή σε ανατολικές της Κωνσταντινούπολης περιοχές, σ. 540.17-18: 'Επένθησάν σε Καίσαρες, οί σοφοί τόν σοφόν, και οί πρὸς ἔω ἀπόδημοι τὸν πρὸς δύσιν τὴν ἀνηλιωτάτην ἀπόδημον. Ο Majuri εικάζει ότι ο Ιταλικός ήταν αυτός που βρισκόταν εκτός Κωνσταντινουπόλεως την περίοδο του θανάτου του Κωνσταντίνου και ότι πληροφορήθηκε την απώλεια του φίλου από επιστολή του Προδρόμου, η οποία θα μπορούσε να ταυτιστεί με την ίδια την Μονωδία του (XV)⁸⁹. Ερμηνεύει δηλαδή ως αναφερόμενο στον Ιταλικό το χωρίο οί πρὸς ἔω ἀπόδημοι. Είναι σαφές ότι ο απόδημος προς την ανηλιωτάτη δύση της αναφοράς του Προδρόμου είναι ο νεκρός Κωνσταντίνος. Ωστόσο, όσον αφορά το πρώτο σκέλος της πρότασης, νομίζουμε ότι είναι απίθανο το χωρίο, που αναφέρει τις Βασιλίδες και τους Καίσαρες, ξαφνικά να στρέφεται στον Ιταλικό. Θα ήταν πιο εύλογο να σκεφτούμε ότι αναφέρεται στον Αυτοκράτορα, που κατά τη δεκαετία του 1130 ανέλαβε στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά του εμιράτου των Δανισμενδιτών, εκστρατείες που στόχευαν επίσης στην επαναφορά της βυζαντινής κυριαρχίας

⁸⁶ Βλ. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, σ. 376: ο Βρυέννιος αποκαλείται από τον Πρόδρομο σοφός και πάνσοφος.

⁸⁷ Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, ό.π., σ. 353: η Μαρία προσαγορευόταν ως η βασιλεία σου, και η ίδια αναφερόταν στον εαυτό της ως η βασιλεία μου, έκφραση που μεταχειρίζονταν οι βασιλείς. Ο Βαρζός θεωρεί ότι άσκησε κατά καιρούς καθήκοντα αντιβασιλέα τόσο του πατέρα της Ιωάννη Β' όσο και του αδελφού της Μανουήλ Α'.

⁸⁸ Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία, Άννα Κομνηνή* 32, σ. 180

⁸⁹ «Anecdota Prodromea», σ. 551, και βλ. παραπ., σ. 10.

στην αρμενική Κιλικία και στην Αντιόχεια⁹⁰. Αυτό το ενδεχόμενο θα μας επέτρεπε να ανεβάσουμε το t.p.q. για το θάνατο του Κωνσταντίνου μέχρι -το νωρίτερο- το 1130 και να πούμε, συμπληρώνοντας τα συμπεράσματα στα οποία καταλήξαμε στην προηγούμενη παράγραφο, ότι πέθανε ανάμεσα στα 1130 και 1134.

Η Αυτοκράτειρα Ειρήνη έφυγε από τη ζωή στις 13 Αυγούστου του 1134 στη Βιθυνία, όταν ο Ιωάννης Β' είχε ήδη ξεκινήσει τη δεύτερη προς ανατολάς εκστρατεία του. Ο θάνατος της συζύγου του ανάγκασε τον Αυτοκράτορα να διακόψει προσωρινά την στρατιωτική επιχείρηση, για να συνοδεύσει τη σορό της στην Κωνσταντινούπολη⁹¹. Πάντως, τον Αύγουστο του 1134, ο Βασιλεύς και η Βασίλισσα βρίσκονταν ανατολικά της Κωνσταντινούπολης και θα μπορούσαν κάλλιστα να είναι οι πρός έω απόδημοι, στους οποίους αναφέρεται ο Θεόδωρος Πρόδρομος. Αυτό το στοιχείο μάς επιτρέπει να διακινδυνεύσουμε να πούμε ακόμα και ότι ο Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης πρέπει να πέθανε το 1134, πριν τον μήνα Αύγουστο⁹².

⁹⁰ Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία, Ιωάννης Β' Κομνηνός* 34, σσ. 207-208, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 35 κ.ε.

⁹¹ Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία, Ιωάννης Β' Κομνηνός* 34, σσ. 227-228 και σημ. 121 και CHALANDON, *Les Comnène II*, σσ. 11, 82 και 88.

⁹² Πρβλ. SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*, σσ. 159-160, ο οποίος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Κωνσταντίνος πέθανε πριν τον Βρυέννιο, γύρω στο 1135.

Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1)⁹³

Διάφορες γνώμες έχουν εκφραστεί για τη σχέση του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (1) με τους άλλους γνωστούς Αγιοθεοδωρίτες του 12ου αιώνα. Ο Laurent⁹⁴ υποστηρίζει ότι ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1) είναι πατέρας των αδελφών Νικόλαου, Ιωάννη και Μιχαήλ του 12ου αιώνα, και παππούς του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (3), ο οποίος μαρτυρείται επί Πατριάρχου Μανουήλ Σαραντηνού (1217-1222). Ο Magdalino⁹⁵ θεωρεί ότι ο Μιχαήλ και ο Νικόλαος ήταν αδελφοί του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (1). Η άποψή μας είναι -και συμπίπτει με αυτή του Laurent- ότι η χρονική διαφορά μεταξύ των περιόδων επαγγελματικής ακμής του Ιωάννη (1) και των Μιχαήλ και Νικόλαου συνηγορεί υπέρ του γεγονότος ότι ο Ιωάννης (1) και ο Ιωάννης (2) είναι δύο διαφορετικά πρόσωπα και ότι ο Ιωάννης (1) είναι κατά μια γενιά μεγαλύτερος των τριών αδελφών, ίσως ο πατέρας τους⁹⁶.

Από μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη⁹⁷, γνωρίζουμε ότι ο Ιωάννης είχε μια αδελφή, η οποία ήταν παντρεμένη με τον Ιωσήφ Βαλσαμόνα. Εικάζεται ότι ο Ιωσήφ ήταν συγγενής του σχολιαστή των ιερών κανόνων Θεοδώρου Βαλσαμόνος⁹⁸.

Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, ο Μανουήλ Κομνηνός ανέθεσε στον Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (1) τα καθήκοντα του μεσάζοντα.⁹⁹ Μια εσφαλμένη ανάγνωση του οικείου χωρίου του Νικήτα Χωνιάτη οδήγησε τον Guiland να υποστηρίξει ότι ο Ιωάννης ήταν Πρωτονοτάριος του Δρόμου¹⁰⁰, ενώ ο ίδιος ερευνητής ερμηνεύει το ίδιο χωρίο ως αναφερόμενο στον Ιωάννη τον ἐκ Πούτζης. Αυτός ο τελευταίος επαναδιορίστηκε από τον Μανουήλ Α' σε

⁹³ Πρβλ. KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodorigy», σ. 86.

⁹⁴ LAURENT, *Regestes* 1232, Critique, 3.

⁹⁵ *Manuel I*, σ. 256.

⁹⁶ Βλ. παρακάτω, *Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης*, σ. 24.

⁹⁷ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 58.90-91: καὶ τοῦ Βαλσαμῶν Ἰωσήφ, ὃς γαμβρὸς ἦν τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου ἐπ' ἀδελφῆ.

⁹⁸ Κάποιος Βαλσαμών ήταν γραμματέας του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη, όπως ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης (βλ. παρακάτω, στο όνομα): FESTA, *Lascaris*, επιστολή αριθ. 115, σ. 159. ANGOLD, *Exile*, σ. 72 και σημ. 54, CONSTANTINIDES, *Higher education*, σ. 21.

⁹⁹ Βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 54.78-84: ... μελεδωνόν δὲ μεσεύοντα καὶ τῶν οἰκείων ὑποδρηστῆρα διαταγμάτων τὸν Ἀγιοθεοδωρίτην τίθησιν Ἰωάννην. Καὶ ἦν ὁ μὲν τῷ προσώπῳ τοῦ βασιλέως ἀεὶ ὀπτανόμενος καὶ τὰ τούτου ἐντάλματα ὅσα καὶ ἐμφάσεις ἐκ κρείττονος μοίρας δεχόμενος, ὑπουργοῖς δὲ οὐκ ὀλίγοις τῶν γραφομένων καὶ λεγομένων ἐκέχρητο λογίοις ἀνδράσιν, ὅσοις ἢ αὐλῆ ἐνέβριθεν ἢ βασίλειος, πρὸ πάντων δὲ τῷ Στυππειώτῃ Θεοδώρῳ, περὶ οὗ δηλώσομεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς. Πρβλ., του ίδιου, *Σύνοψις Χρονική*, ἐκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* 7, 1897, σσ. 220-221. Βλ. BECK, «Ministerpräsident», σσ. 323 κ.ε., VERPEAUX, «ὁ μεσάζων», σ. 271. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 254. Για τους όρους μελεδωνόν και ὑποδρηστῆρα, βλ. LOENERTZ, «Le chancelier impérial», σ. 276. Για το λειτούργημα του μεσάζοντα, βλ. επίσης, παρακάτω, *Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης*.

¹⁰⁰ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 54.75-78: Ἐμέλησε δὲ καὶ τῶν κοινῶν τῷ βασιλεῖ τῷδε πράξεων. καὶ τῶν μὲν δημοσίων εἰσφορῶν φροντιστὴν καὶ λογιστὴν μέγιστον τὸν ἐκ Πούτζης Ἰωάννην προβάλλεται καὶ αὐτός, ὥσπερ ὁ πατὴρ ἐκείνῳ καὶ βασιλεὺς πρότερον, ὄντα καὶ τοῦ δρόμου πρωτονοτάριον, ... GUILLAND, «Logothètes», σ. 61 και σημ. 16.

μια θέση διοικητή οικονομικών και φορολογικών υποθέσεων (τῶν μὲν δημοσίων εἰσφορῶν φροντιστὴν καὶ λογιστὴν μέγιστον), που πιθανότατα αντιστοιχεί στο αξίωμα του Μέγα Λογαριαστή των Σεκρέτων¹⁰¹. Τη θέση διατηρούσε, σύμφωνα με τον Χωνιάτη, από τον προηγούμενο Αυτοκράτορα Ιωάννη Β' και ήταν επίσης Πρωτονοτάριος του Δρόμου.

Σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, οι δύο αυτοί άνδρες έπεσαν θύματα των μηχανορραφιών του υφισταμένου τους, Θεοδώρου Στυππειώτη¹⁰². Ο φιλόδοξος Στυππειώτης, καιροῦ λαβόμενος, προφασίστηκε μια δικαιολογία και έπεισε τον Αυτοκράτορα να στείλει τον Ιωάννη έξω από το κέντρο εξουσίας. Ο Ιωάννης εστάλη προς τα δυτικά εδάφη της Αυτοκρατορίας ως Πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου με την εσκεμμένη εντολή της ρύθμισης της κατάστασης που είχε δημιουργήσει η έριδα ανάμεσα στον Ιωσήφ Βαλσαμώνα, άνδρα της αδελφής του Αγιοθεοδωρίτη και άρα γαμπρό του, και στον Μιχαήλ Παλαιολόγο¹⁰³.

Ο Χωνιάτης αναφέρει ότι ο Αυτοκράτορας διόρισε τον Ιωάννη εκ Πούτζης τῶν δημοσίων εἰσφορῶν φροντιστὴν καὶ λογιστὴν μέγιστον (Μέγα Λογαριαστή των Σεκρέτων) και τον Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη μελεδωνόν μεσεύοντα (μεσάζοντα) αλλά και ύποδρηστῆρα τῶν οἰκείων διαταγμάτων. Ο Αγιοθεοδωρίτης πρέπει να κατείχε κάποιο κυβερνητικό αξίωμα, το οποίο αναφέρεται από τον χαρακτηρισμό ύποδρηστῆρα τῶν οἰκείων διαταγμάτων, καθώς το μεσαστίκιον δεν αποτελούσε αξίωμα αλλά ήταν ένα λειτουργήμα ή μια υπηρεσία που ο Αυτοκράτορας ανέθετε σε έμπιστούς του ανθρώπους. Ο

¹⁰¹ GUILLAND, "Logothètes", σ. 40.58. Ο Ιωάννης ο εκ Πούτζης μαρτυρείται ως Μέγας Λογαριαστής και Πρωτονοτάριος στη Σύνοδο του 1157, με τον τίτλο του Σεβαστού: βλ. GUILLAND, "Logothètes", σ. 40, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 504 και 254.

¹⁰² ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 58.83-88: Εὐρόει δὲ καὶ τῷ "Αγιοθεοδωρίτῃ" Ιωάννῃ τὰ διαβούλια, πλὴν τούτῳ ἢ ταχύπους τῶν πραγμάτων φορὰ καὶ ἀγχιιστροφος ὑποσκελιστὴν ἐνδέξιον τὸν Στυππειώτην ἐφιστᾷ Θεόδωρον, ὃς συντρέχων ἢ ἀντιτρέχων τῷ Ιωάννῃ καὶ μετὰ τοῦτον ἔχων τὰ δεύτερα οὐκ ἠνείχετο οὐδ' ἡγάπα τοῖς παροῦσιν ἐφ' Ὡικτινοῖς, ἀλλὰ τὰς κορυφαίας γλιχόμενας καὶ περὶ τὴν ἀκρόρειαν λιχνευόμενος ὄλον πρὸς τὸ ἀνώτατον τὸν δρόμον ἐπέτεινε.

¹⁰³ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σσ. 58.90-59.95: Καὶ δὴ καιροῦ λαβόμενος, καθ' ὃν οὐκ ὀλίγα ξυνέπεσε τὰ διάφορα μεταξὺ ἀνδρὸς εὐγενοῦς, τοῦ Παλαιολόγου φημὶ Μιχαήλ, καὶ τοῦ Βαλσαμῶν Ιωσήφ, ὃς γαμβρὸς ἦν τοῦ "Αγιοθεοδωρίτου" ἐπ' ἀδελφῆ, ἐπέθετο κραταιότερον καὶ συντείνας ἐξοστρακίζει τοῦτον τῶν ἀνακτόρων ὡς ἀπὸ σκοπιᾶς οὐρανοῦ καὶ ὡς εἰς χῶρον ἐκσφενδονᾷ μυχαίτατον τὴν πραιτορίαν ἀρχὴν τῆς "Ελλάδος καὶ τῆς τοῦ Πέλοπος, εὗ τὰ ἐκεῖ διαθήσοντα καὶ τὰς τῶν εἰρημένων ἀνδρῶν διαλυσόμενον ἔριδας. Βλ. GUILLAND, "Logothètes", σ. 60, CHALANDON, *Les Comnène I*, σσ. 222 κ.ε., KAZHDAN, *Change*, σ. 66, KRESTEN, "Zum Sturz", σσ. 52 κ.ε., BECK, "Ministerpräsident", σσ. 323 κ.ε., MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 254. Για τον Μιχαήλ (Δούκα) Παλαιολόγο (†1156), βλ. J.F. VANNIER, "Les premiers Palaiologues. Étude généalogique et prosopographique", στο J.C. CHEYNET-J.F. VANNIER, *Études prosopographiques*, Παρίσι 1986 (Byzantina Sorbonensia 5), σσ. 153-155 και POLEMIS, *Doukai*, αριθ. 137. Βλ. επίσης MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 510, όπου καταγράφεται ως ένας από τους προστάτες των γραμμάτων επί Μανουήλ Κομνηνού, γνωστός από τα ιστορικά ποιήματα του Θεοδώρου Προδρόμου. Για τη δραστηριότητά του ως πρεσβευτή στην Αγκόνα και στην Γένοβα το 1155, βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten 1398a* και 1401 και, παρακάτω, σ. 158.

Ιωάννης (1) θα μπορούσε να ήταν Επί των Οικειακών¹⁰⁴ ή Μέγας Λογαριαστής των Ευαγών Σεκρέτων¹⁰⁵, τα γραφεία των οποίων διαχειρίζονταν την βασιλική περιουσία¹⁰⁶, δεδομένου ότι ο μεσάζων ασχολείται με τα κοινά,¹⁰⁷ τα δημόσια, και όχι με τα οικεία¹⁰⁸, τα του Βασιλέως. Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός δηλώνει μια άμεση σχέση του αξιωματούχου με την αυτοκρατορική γραμματεία εις βάρος μιας άμεσα οικονομικού περιεχομένου δραστηριότητας και θα λέγαμε ότι αναφέρεται συγκεκριμένα στα καθήκοντα του *Επί του Κανικλείου*¹⁰⁹. Ο Dölger θεώρησε ότι ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1) ήταν Λογοθέτης του Δρόμου, όταν αντικαταστάθηκε από τον Στυππειώτη¹¹⁰. Όμως η πιθανότητα ο Αγιοθεοδωρίτης να ήταν Επί του Κανικλείου ενισχύεται και από το γεγονός ότι, όταν ο Θεόδωρος Στυππειώτης πέτυχε με προσχήματα να απομακρύνει τον Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (1), εκείνος προβιβάστηκε αμέσως -πριν ακόμη ο Ιωάννης αναχωρήσει για την Ελλάδα- σε Επί του Κανικλείου (το αργότερο στα μέσα του 1155¹¹¹) και ανέλαβε τα καθήκοντα του μεσάζοντα¹¹², διαδεχόμενος τον Αγιοθεοδωρίτη¹¹³. Επομένως, ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1) πρέπει να κατείχε προηγουμένως το αξίωμα του Επί του Κανικλείου.

¹⁰⁴ Για το αξίωμα, βλ. GUILLAND, "Logothètes", σσ. 95 κ.ε. και ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, "Évolution", σσ. 136-137 και παρακάτω, Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης, σ. 58.

¹⁰⁵ Για το αξίωμα, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, "Évolution", σ. 141 και, παρακάτω, Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, σσ. 79 κ.ε.

¹⁰⁶ Ο Θεόδωρος Παντεχνής ήταν Επί των Οικειακών από το 1148 μέχρι το 1181-82: GUILLAND, "Logothètes", σσ. 97-99, DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 50-51. Το 1145, το Σέκρετον του Επί των Οικειακών -αλλά και το Σέκρετον του Μεγάλου Λογαριαστή των Ευαγών Σεκρέτων-, καταχωρεί πρόσταγμα του Μανουήλ Κομνηνού για τη Μονή της Πάτμου. Το έγγραφο καταγράφει το όνομα του αξιωματούχου Επί των Οικειακών· πρόκειται για κάποιον Ρωμανάκη. Το όνομα του Μεγάλου Λογαριαστή των Ευαγών Σεκρέτων δεν καταγράφεται: MM 6, αριθ. 26, σ. 105 = ΠΑΤΜΟΣ, αριθ. 19, σ. 192, DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1340).

¹⁰⁷ Βλ. LOENERTZ, "Chancelier", σ. 276.

¹⁰⁸ GUILLAND, "Logothètes", σ. 99.

¹⁰⁹ Για το αξίωμα, βλ. τη βασική μελέτη του DÖLGER, "Kodikellos", σσ. 50-65 και ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, "Ο επί του κανικλείου και η έφορεία τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς".

¹¹⁰ DÖLGER, "Kodikellos", σ. 54

¹¹¹ Βλ. GUILLAND, "Logothètes", σ. 61, σημ. 16, KRESTEN, "Zum Sturz", σ. 89 (Exkurs 4).

¹¹² Πρβλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 59.95-12: ...οὐκοῦν ὁ μὲν (Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης) ἐσκευαγῶγει τὰ πρὸς τὴν ἐξοδον. ἡ δὲ τύχη μηδὲ καθαρῶς τὴν τούτου μετάβασιν ἀναμείνασα, πρὸς τὸν Στυππειώτην μετεσκευαστο καὶ προσπλακεῖσα, πῶς ἂν εἶποι τις, ἀσμένως καὶ χαριέστατα ταῖς καθ' ὅραν ἐκλείζειν ἀναβάσει καὶ τὴν ἐκ δόξης εἰς δόξαν παρεῖχεν ὑψωσιν. καὶ τέλος τὸν μὲν (Στυππειώτη) εἰς τὴν τοῦ ἐπί τοῦ κανικλείου προβιβάζει μεγαλοπρεπῆ τιμὴν καὶ τὴν παρὰ τῷ βασιλεῖ μεγίστην οἰκείωσιν καὶ μείζωσιν ἐτέραις κατακυδρῶι προκοπαῖς, τὸν δ' (Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη) ἀγνωμονοῦσα καὶ βλωμοῦ ἄρτου τίθεισι προσδεᾶ (...) τὸ δ' ἀπὸ τοῦδε ἤγε τὰ πράγματα ὁ ἀνὴρ ὅδε (ο Στυππειώτης) ὡς ἠβούλετο, βαθυγνώμων ὢν καὶ πεπνυμένος καὶ ἐπίχαρις τὸ ἦθος καὶ πτηνὸς τὴν φρόνησιν. ἤρεῖτο δὲ ὅσα ἐπέταττε βασιλεύς, ἐπέταττε δ' οὗτος ὅσα ἐκεῖνος ἠβούλετο.

¹¹³ Πρβλ. την παραλλαγή ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* 7, 1897, σ. 221.22-24: Καὶ ὁ "Αγιοθεωρίτης (sic) δὲ διάδοχον εἶδε τὸν Στυππειώτην Θεόδωρον, ὃς καὶ ἐπὶ τοῦ κανικλείου τετίμητο. ἤγε τοίνυν ὁ ἀνὴρ ὅδε τὰ πράγματα ὡς ἠβούλετο ...

Όσο για τον Στυππειώτη, τιμωρήθηκε αυστηρά μετά από ελάχιστο χρονικό διάστημα. Τα τελευταία ίχνη του σε αυτοκρατορικά έγγραφα απαντούν το 1159. Ο Λογοθέτης του Δρόμου Ιωάννης Καματηρός τον ενέπλεξε σε μια υπόθεση προδοσίας. Με εντολή του Μανουήλ Κομνηνού ο Στυππειώτης έχασε μάτια και γλώσσα¹¹⁴.

Κατά τα άλλα, ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1) δεν άφησε, από όσο γνωρίζουμε μέχρι τώρα, κανένα άλλο ίχνος της ύπαρξής του. Το 1155 (ανάρρηση του Στυππειώτη σε Επί του Κανικλείου), μαρτυρείται ως Πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου, αλλά φαίνεται ότι πολύ σύντομα, σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, η τύχη, άγνωμονοῦσα τον Ιωάννη, τον κατάντησε από ανώτατο αξιωματούχο σε ζητιάνο.

¹¹⁴ Βλ. KRESTEN, "Zum Sturz", με όλη τη βιβλιογραφία και, παρακάτω, *Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης*.

Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (2)

Ο Ιωάννης (2) αναφέρεται από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης ως αδελφός του Μιχαήλ και του Νικόλαου¹¹⁵. Το γεγονός ότι κάποιος Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1) υπηρετεί στην Αυλή κατά τις αρχές της βασιλείας του Μανουήλ Α Κομνηνού δίνει την εντύπωση ότι είναι ο μεγαλύτερος των τριών αδελφών ή, αν πρόκειται για δυο άτομα, ο πατέρας τους. Δεχόμαστε ως πιθανότερο το δεύτερο από αυτά τα ενδεχόμενα -βλ. παραπάνω Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1). Η ύπαρξη τριών αδελφών, με τα ονόματα Ιωάννης, Μιχαήλ και Νικόλαος, μαρτυρείται σαφώς στα κείμενα¹¹⁶.

Ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (2) απεβίωσε πρώτος από τα αδέρφια του· είχε ήδη πεθάνει την περίοδο του θανάτου της αδελφής του, της μοναχής Άννας. Ο Γρηγόριος Αντίοχος, στον παρηγορητικό λόγο που αφιερώνει στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη με την αφορμή αυτή, αναφέρει μόνο την παρουσία του Μιχαήλ και του Νικόλαου δίπλα στη νεκρή· δεν αναφέρεται καθόλου σε έναν νεκρό αδελφό¹¹⁷. Μνημονεύεται ως ήδη νεκρός και στον Επιτάφιο του Ευθυμίου Μαλάκη, παρόλο που και πάλι δεν αναφέρεται το όνομά του¹¹⁸.

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης κάνει αναφορά στην εύκλεια του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (2)¹¹⁹ αλλά, γενικά, τα κείμενά μας δεν προσφέρουν καμιά σαφή πληροφορία για μια ενδεχόμενη δημόσια δραστηριότητά του.

Ο Kazhdan υποστήριξε ότι, σύμφωνα με τον Ευστάθιο, ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (2) ήταν Έπαρχος της Πόλης -έτσι ερμήνευσε το χωρίο τῆ πόλει λαχεῖν του Προσφωνητικού στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη- όταν ο Μιχαήλ ανέλαβε Λογοθέτης του Δρόμου¹²⁰. Ωστόσο, το εν λόγω χωρίο του Ευσταθίου αναφέρεται σαφώς, μέσω της αναφοράς στην Αθήνα που

¹¹⁵ Προσφ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (VIII) στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, σ. 143.89-91, όπου αναφέρεται το βαπτιστικό του όνομα: «καὶ Ἰωάννης μὲν ἐκεῖνος, ὁ βαθὺ κληρωσάμενος τὸ μακάριον, ὃν ἀδελφὸν μὲν σοι ἢ φύσις, ἀδελφὰ δὲ φρονοῦντα ἢ ἐκ Θεοῦ χάρις, ἢ δὲ τοῦ ἀγαπᾶν σύμπνοια εἰς μίαν ὡσπερ ψυχὴν συνηγμένον παρήγαγον...») και Επιτάφ. ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 161. 25 κ.ε., όπου είναι σχεδόν βέβαιο ότι πρόκειται για τον Ιωάννη: ἦν σοι καὶ ἄλλος ἀδελφὸς ἡδὺ τι χρῆμα καὶ κάλλιστον, θρέμμα ἄνθος, νεότητος, φρονήσεως ἀγαλμα, λόγων μέλημα, ἀλλὰ παρῶχτό σοι ἀκχεῖνος τοῖς θεσμοῖς δουλεύσας τῆς φύσεως ...!.

¹¹⁶ Προσφ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (VIII), σ. 144.8-10: ὅπου, αφού έχει αναφερθεί στον Ιωάννη, ο Ευστάθιος προσθέτει: Ἐὶ γὰρ ἀδελφικῆ συζυγία παρανατέλλων λαμπρὸν ἐπάμφαινε, καὶ ἦν αὕτη ζηλωτὴ τριάς τὸ τέλειον ἐφ' ἅπασι καλοῖς διεκφαίνουσα!.

¹¹⁷ Παρηγορ. ΑΝΤΙΟΧΟΥ (VII), βλ. έκδ. παρακάτω, σσ. 214 κ.ε.

¹¹⁸ Επιτάφ. ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 161. 26-28 (βλ. επίσης παραπ. σημ. 98): ἀλλὰ παρῶχτό σοι ἀκχεῖνος τοῖς θεσμοῖς δουλεύσας τῆς φύσεως. Γλυκὺ τι θέαμα καὶ ἥλιος ἐξανίσχων, ἀλλὰ δύνει καὶ οἴχεται.

¹¹⁹ Προσφ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (VIII), σ. 143.91-94: ἀπαλαῖς ἔτι χερσὶ τῆς ἀμβροσίας ἠψατο καὶ τοῦ νέκταρος τῆς θείας βασιλικῆς γαληνότητος, καὶ ταχύ πρὸς εύκλειαν ἠῤῥητο καὶ σύντροφον τῆ καθ ἡλικίαν αὐξήσει τὴν εὐδαιμονίαν καὶ αὐτὸς ἐκκληρώσατο.

¹²⁰ KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodory», σ. 90.

ακολουθεί, στον Μητροπολίτη της πόλης αυτής Νικόλαο και όχι στον Ιωάννη (2)¹²¹.

¹²¹ Προσφ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (VIII), σ. 144.28-31: «Ἐστι δὲ ἄρα τοῦτο ἀστεία τις περιπέτεια τὴν ἐν λόγῳ λάμψασαν ἀδελφικὴν δυάδα, τὸν μὲν τῷ λόγῳ ἐπονομάζεσθαι (Μιχαήλ), τὸν δὲ (Νικόλαο) τῇ πόλει λαχεῖν ἧς οἱ λόγοι γνῶρισμα (Ἀθήνα). Βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 132, σημ. 23.

Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης

Ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης είναι, χωρίς αμφιβολία, αδελφός του Νικόλαου και του Ιωάννη (2)¹²² και, ενδεχομένως, γιος του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (1)¹²³.

Πουθενά δε συναντάμε αναφορές στην ηλικία του, ώστε να μπορούμε να γνωρίζουμε με ασφάλεια τη θέση που κατείχε στη σειρά των τριών αδελφών. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι επέζησε όλων των άλλων αρρένων αδελφών του, γιατί η Μονωδία του Ευσταθίου (I) για το θάνατο του Νικόλαου (1175) απευθύνεται σε αυτόν· ο Επιτάφιος λόγος του Ευθυμίου Μαλάκη (IV) για τον Νικόλαο τον αναφέρει επίσης ως ζώντα και, τέλος, ο Ευστάθιος, στην Επιστολή του προς τον Μιχαήλ (XII), αναφέρει τον Νικόλαο ως πρόσφατα μακαρίτη.

Ο Α. Kazhdan διατύπωσε την άποψη ότι ο Μιχαήλ ήταν ο πρωτότοκος των αδελφών¹²⁴. Ο Π. Αγαπητός θεωρεί ότι μάλλον ήταν ο μικρότερος αδελφός του Νικόλαου¹²⁵. Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης εισηγήθηκε σε αρχιερατική σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη ένα ζήτημα που αφορούσε το γαμικό δίκαιο και, συγκεκριμένα, τον τρίτο γάμο¹²⁶. Στο συνοδικό σημείωμα¹²⁷ που εξεδόθη ως τελική απόφαση της συνόδου για τη συγκεκριμένη περίπτωση λέγεται ότι ο εμπλεκόμενος στην υπόθεση είναι ένας συγγενής του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη, ονόματι Μιχαήλ, ο οποίος είναι σαράντα χρονών, χήρος και άτεκνος, και είχε ζητήσει από τη σύνοδο να του επιτραπεί να παντρευτεί για τρίτη φορά. Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για τον αδελφό του Νικόλαου, τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη· γνωρίζουμε ότι ο

¹²² Πρβλ. Προσφων. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (VIII) στον Μιχαήλ, σ. 143.89 κ.ε.: 'Και 'Ιωάννης μὲν ἐκεῖνος, ὁ βαθὺ κληρωσάμενος τὸ μακάριον ὃν ἀδελφὸν μὲν σοι ἢ φύσις, ἀδελφὰ δὲ φρονοῦντα ἢ ἐκ Θεοῦ χάρις...', 143.2-3: 'Οἷος δὲ καὶ ὁ λοιπὸς ἱερός ἀδελφός...', 144.8 κ.ε.: 'Τῇ γὰρ ἀδελφικῇ συζυγίᾳ παρανατέλλων λαμπρὸν ἐπάμφαινε, καὶ ἦν αὕτη ζηλωτὴ τριάς τὸ τέλειον ἐφ' ἅπασι καλοῖς διεκφαίνουσα' (...) καὶ 144.28 κ.ε., αναφερόμενος στον Μιχαήλ και τον Νικόλαο αντίστοιχα: *Ἐστι δὲ ἄρα τοῦτο ἀστεία τις περιπέτεια τὴν ἐν λόγῳ λάμψασαν ἀδελφικὴν δυάδα, τὸν μὲν τῷ λόγῳ ἐπονομάζεσθαι, τὸν δὲ τῇ πόλει λαχεῖν ἧς οἱ λόγοι γνῶρισμα'. Παρηγορ. ANTIΟΧΟΥ (VII) στον Μιχαήλ, βλ. παρακάτω, σσ. 214 κ.ε., στ. 305: '... γλυκὺς ὁμαίμων τὸν Ἄαρών, ἀρχιερωσύνη κατ' ἐκεῖνον τετιμημένος καὶ τὸν κροσσῶτὸν περιβεβλημένος ποδῆρη...'. Και στο ίδιο, στ. 346: 'οἶδας τὸν ἐν ἱεράρχαις ὁμόγνιον, τὸν ὡς ἀνθρακα πολυτίμητον λίθον ἐναρμοσθέντα τῇ χρυσῇ στεφάνῃ τῶν χρυσῶν Ἀθηνῶν'. Επιτάφιο ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 161 (απευθύνεται στον Μιχαήλ): 'ἦν σοι καὶ ἄλλος ἀδελφός ἡδὺ τι χρῆμα καὶ κάλλιστον, θρέμμα ἄνθος, νεότητος, φρονήσεως ἄγαλμα, λόγων μέλημα, ἀλλὰ παρῶχτό σοι κακείνος τοῖς θεσμοῖς δουλεύσας τῆς φύσεως'.

¹²³ Ὑπὲρ αὐτοῦ του ενδεχομένου είναι ο GUILLAND, "Logothètes", σ. 61. Πρβλ. παραπ., *Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (I)*.

¹²⁴ KAZHDAN, «Brat'ja Ajfoeodurity», σ. 87.

¹²⁵ AGAPITOS, "Mischung", σ. 124.

¹²⁶ Για το θέμα του κωλύματος στη σύναψη τρίτων γάμων στο Βυζάντιο, αλλά και για το συγκεκριμένο περιστατικό, το οποίο σχετίζεται και με τον προβληματισμό της ημερομηνίας θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη, βλ. παρακ., σσ. 62 κ.ε. και σημ. 304.

¹²⁷ Βλ. Α. PAULOV, «Η Σύνοδος υπό τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Χαρίτων» (ρωσικά), VV 2 (1895), σ. 506.8 κ.ε. Πρβλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1143 και 1160.

Μιχαήλ ήταν παντρεμένος τουλάχιστον το 1175, όπως φαίνεται από τη Μονωδία του Ευσταθίου στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, στην οποία ο Ευστάθιος παρακαλεί τον νεκρό Νικόλαο να βοηθήσει τον Μιχαήλ ώστε να αποκτήσει πολλά παιδιά¹²⁸, αλλά και από την αναφορά του Ευθυμίου Μαλάκη σε μια νύφη του νεκρού Νικόλαου, η οποία ίσως να είναι γυναίκα του Μιχαήλ.

Παρά τις δυσκολίες που έχουν επισημανθεί από τους ερευνητές για τη χρονολόγηση του σημειώματος, πιθανολογούμε ότι η όλη υπόθεση έλαβε χώρα το 1173¹²⁹. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Μανασσή, ο Μιχαήλ προσελήφθη ως βασιλικός γραμματέας μόλις ολοκλήρωσε την εγκύκλιο παιδεία. Γνωρίζουμε από διάφορες μαρτυρίες ότι στο Βυζάντιο οι νέοι έφταναν συνήθως σε αυτό το ανώτερο στάδιο της μόρφωσής τους γύρω στα δεκαέξι τους. Αν ο Μιχαήλ ήταν σαράντα ετών το 1173, δεκαέξι θα ήταν το 1149 (και άρα, γεννήθηκε το 1133), όταν ένα από τα πιο αξιόλογα στελέχη της κυβέρνησης του Μανουήλ Κομνηνού ήταν ακόμα ο Επί του Κανικλείου Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1), ενδεχομένως ο πατέρας του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. Αυτό εξηγεί τόσο την προσοχή με την οποία ο Αυτοκράτορας περίμενε να μορφωθεί και να ανδρωθεί ο Μιχαήλ ώστε να τον προσλάβει στην υπηρεσία του -κάτι στο οποίο αναφέρεται και ο Ευστάθιος- όσο και την αστραπιαία πρόοδο της πολιτικής του σταδιοδρομίας¹³⁰.

Αν είναι έτσι, το 1173 ο Μιχαήλ θα ήταν σαράντα ετών και πιθανόν αρκετά μικρότερος του Νικόλαου, ο οποίος ήταν ήδη, για παραπάνω από δέκα χρόνια, Μητροπολίτης¹³¹. Γενικά, μας δίδεται η εντύπωση ότι ο Νικόλαος, για τον οποίο εικάζουμε ότι γεννήθηκε κατά την πρώτη ή τη δεύτερη δεκαετία του 12ου αιώνα, ήταν μεγαλύτερος του Μιχαήλ. Προς το ενδεχόμενο αυτό συμβάλλει ίσως το γεγονός ότι ο Μιχαήλ πέθανε περίπου δέκα χρόνια αργότερα από τον Νικόλαο (1182-85 και 1175 αντίστοιχα).

Ο Βαρζός υπέθεσε ότι ο Ιωάννης Δούκας Κομνηνός, νεότερος γιος της Άννας Κομνηνής και του ιστοριογράφου Νικηφόρου Βρυέννιου, παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο μια κόρη του Λογοθέτη του Δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη¹³². Πρωτότοκος γιος του ζεύγους ήταν, σύμφωνα με την ίδια υπόθεση, ο Νικηφόρος Κομνηνός¹³³, ο οποίος γεννήθηκε γύρω στο 1144. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ο Ιωάννης Δούκας θα ήταν γαμπρός του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη και ο Νικηφόρος Κομνηνός εγγονός του. Ο Βαρζός στηρίζει τη γνώμη του σε ένα χωρίο της Μονωδίας του Κωνσταντίνου Μανασσή¹³⁴ για το θάνατο του Νικηφόρου Κομνηνού, στο οποίο λέγεται ότι

¹²⁸ Μονωδ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 16.47-49: 'Επίπεμψον και τῷ ἀδελφῷ ἐπιρροὴν πλειόνων ἀγαθῶν, προσεπιτιθεὶς καὶ τὸ τῆς εὐπαιδίας καλὸν καὶ πληθυσμὸν τὸν εἰς τέκνωσιν·

¹²⁹ Για τη γενική επιχειρηματολογία που οδηγεί σε αυτό το συμπέρασμα, βλ. παρακάτω, σσ. 62 κ.ε.

¹³⁰ Βλ. παρακ., σ. 30.

¹³¹ Βλ. παρακ., σσ.103-104.

¹³² ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία, Ιωάννης Δούκας Κομνηνός* 66, σ. 319 και σημ 12. Βλ. POLEMIS, *Doukai*, Ioannes Doukas 78. Πρβλ. STONE, "The Grand Hetaireiarch John Doukas", σ. 147.

¹³³ Βλ. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία, Νικηφόρος Κομνηνός* 115.

¹³⁴ 'εγγράφω γάρ τοι κύκλω τούτῳ τῷ ἱερῷ καὶ τὸν σοφὸν λογοθέτην, τὸν αὐτοῦ μητροπάτρων, ἄνδρα καὶ τῷ λόγῳ περιφανῆ καὶ τὸ γένος αἰδέσιμον, ἐξ Αἰνείου γάρ και

ο παππούς του Νικηφόρου ήταν κάποιος σοφός Λογοθέτης, η οικογένεια του οποίου καταγόταν από τον Αινεία και την Ρώμη, καθώς και στο ότι ο ίδιος ο Μανασσής εγκωμιάζει επώνυμα τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη στο γνωστό Προσφωνητικό του Λόγο (ΙΧ). Ωστόσο, αφ' ενός μεν δεν γνωρίζουμε τίποτα για μια πιθανή δυτική¹³⁵ καταγωγή των Αγιοθεοδωριτών, αφ' ετέρου δε ο Νικηφόρος Κομνηνός γεννήθηκε περί το 1144 (E. Kurtz¹³⁶, χρονολόγησε το θάνατό του το 1173, ημερομηνία εκφώνησης της Μονωδίας του Μανασσή), χρονολογία που μας φαίνεται πρώιμη για τη ζωή του Μιχαήλ, στον οποίο ο Ευστάθιος εύχεται το 1175, μέσω του νεκρού Νικόλαου, να αποκτήσει παιδιά. Και αν όντως ο Μιχαήλ ήταν σαράντα ετών το 1173 -και δεν είχε παιδιά-, τα χρονολογικά δεδομένα της ζωής του Μιχαήλ και του Νικηφόρου ταιριάζουν ακόμα λιγότερο.

Μόρφωση.

Τα κείμενα που διαθέτουμε δεν μας προσφέρουν καμία ουσιαστική πληροφορία για τις πρωτοβάθμιες σπουδές του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. Για την εγκύκλιο όμως παιδεία αντλούνται κάποια σχετικά στοιχεία από τον Προσφωνητικό λόγο του Κωνσταντίνου Μανασσή στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη (ΙΧ).

Όσον αφορά την οργάνωση της προπαιδείας (της πρώτης ή πρωτοβάθμιας, όπως θα λέγαμε σήμερα, εκπαίδευσης) στο Βυζάντιο, τα αποτελέσματα της έρευνας συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι καθ' όλη την ιστορία του Βυζαντίου ήταν ιδιωτικής φύσεως (σχολεία της Εκκλησίας, μοναστηριακά, ιδιωτικοί δάσκαλοι)¹³⁷. Οι μαθητές διδάσκονταν από τον γραμματιστή, όχι μόνο ανάγνωση και γραφή (πάνω σε βιβλικά κείμενα) αλλά και τα ιερά γράμματα, ως μια πρώτη μύηση στην πίστη της Ορθόδοξης εκκλησίας¹³⁸.

Το κράτος πρέπει να ενδιαφερόταν περισσότερο για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τη λεγόμενη εγκύκλιο παιδεία,¹³⁹ η οποία αναδείκνυε τα

“Ρωμαίων τήν τοῦ γένους εἴλικε σειράν” (ἐκδ. E. KURTZ (Ρώσ.) ‘Μονωδίες του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και του Κωνσταντίνου Μανασσή για το θάνατο του Νικηφόρου Κομνηνού’ VV17 (1910), σσ. 283-322, βλ. σ. 308).

¹³⁵ Πρβλ. Elizabeth JEFFREYS, “Western infiltrations of the byzantine aristocracy: some suggestions”, στο ANGOLD, *The Byzantine aristocracy*, σ. 206. Ο λογοθέτης του Μανασσή πρέπει να ήταν ένας Δούκας -για τους οποίους υπάρχει ρητή μαρτυρία που τους συσχετίζει προγονικά με τον Αινεία, άρα με τη Δύση (βλ. JEFFREYS, ό.π. και POLEMIS, *Doukai*, σσ. 3 και 13)- ή κάποιος από τους Καματηρούς, που είχαν συγγενέψει με τους Δούκες από τα τέλη του 11ου αιώνα. Βλ. επίσης MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 253.

¹³⁶ Ό.π., σ. 285.

¹³⁷ LEMERLE, *Ουμανισμός*, σ. 93.

¹³⁸ Βλ. Βασίλης ΚΑΤΣΑΡΟΣ, ‘Η εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ’ Πορφυρογέννητου’, *ΔΙΑΒΑΖΩ* 129 (1985), σσ. 36-37 και, του ίδιου, *Κασταμονίτης*, σ. 169. Η συνηθισμένη εκπαιδευτική διαδικασία ενός νέου στα χρόνια του Μανουήλ Κομνηνού φωτίζεται από τον επιτάφιο λόγο του Νικόλαου Μεσαρίτη στον αδελφό του Ιωάννη, βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΣΑΡΙΤΗΣ, σσ. 22-24 και 28-33.

¹³⁹ Βλ. τα πραγματικά κατατοπιστικά, μολονότι παλιά, για το θέμα πονήματα του L. BRÉHIER (1926, 1927, 1941), LEMERLE, *Ουμανισμός*, σ. 94 και, κυρίως το κεφάλαιο Θ’, σσ.

υποψήφια στελέχη που θα επάνδρωναν τον κρατικό αλλά και τον εκκλησιαστικό μηχανισμό.

Το θέμα του βαθμού της κρατικής και της πατριαρχικής συμμετοχής ή πρωτοβουλίας στην οργάνωση της μέσης παιδείας στην Κωνσταντινούπολη απασχολεί διαρκώς την έρευνα¹⁴⁰. Το πρόβλημα συνδέεται και με το διαχωρισμό ανάμεσα στη μέση και στην ανώτατη παιδεία και με το αν αυτή η διάκριση ήταν όντως υπαρκτή στο Βυζάντιο. Αν δηλαδή υπήρχε πραγματικά, μετά την εγκύκλιο εκπαίδευσης, και ένα ανώτατο επίπεδο σπουδών¹⁴¹. Η εξέταση των επιστολών του γνωστού ως *Ανωνύμου Καθηγητή* του 10ου αιώνα επιβεβαιώνει την αντίληψη ότι τα σχολεία αυτά λειτουργούσαν ως επί το πλείστον με ιδιωτική πρωτοβουλία, αν και με κάποια, αυτονόητη εξάλλου, επίβλεψη της πολιτείας στην οποία εντάσσονταν¹⁴². Η διδασκαλία εξακολουθούσε να αποτελείται (όπως άλλωστε και στην ελληνιστική περίοδο¹⁴³) από τη γραμματική (με την αρχαία έννοια, δηλ., της γενικής εισαγωγής στην αρχαία ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία), τη ρητορική και τη διαλεκτική, αλλά και την μαθηματική τετρακτύ (αριθμητική, γεωμετρία, μουσική -ή αρμονική-, αστρονομία). Συμπληρώνονταν έτσι και οι επτά ελεύθερες τέχνες (*artes liberales*), που αντιστοιχούσαν στην Ρωμαϊκή παιδεία (*Trivium + Quadrivium*). Ο γραμματικός ήταν ο δάσκαλος των φιλολογικών μαθημάτων μέσης εκπαίδευσης αλλά εισήγε επίσης τους μαθητές στο επιστημονικό μέρος της εγκυκλίου παιδείας, την *Τετρακτύ*. Στηριζόταν για τη φιλολογική διδασκαλία του στη γραμματική της αρχαίας ελληνικής, εφαρμοσμένη στα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων, τα οποία οι μαθητές (που η γλώσσα τους απείχε πολύ από την αττικίζουσα, με την οποία όφειλαν να εξοικειωθούν) έπρεπε να κατανοούν, να ερμηνεύουν και να μάθουν να μιμούνται το ύφος και τις τεχνικές τους¹⁴⁴. Η εισαγωγή της *σχεδογραφίας*¹⁴⁵ στα σχολεία από τον 11ο αιώνα αποτέλεσε επανάσταση ως προς την παραδοσιακή διδασκαλία της γραμματικής.

218-238 (Τα σχολεία από τον Βάρδα ως τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο'), MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 330. Οι μαθητές ολοκλήρωναν την μέση εκπαίδευσή τους συνήθως στα δεκαέξι τους: LEMERLE, *Ουμανισμός*, σ. 346, σημ. 90 (για τον Γεώργιο Ακροπολίτη) και ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΣΑΡΙΤΗΣ, σ. 24.19: όμως ο Ιωάννης Μεσαρίτης συνέχισε τις σπουδές του, ανωτάτου επιπέδου, μετά από ένα διάστημα, βλ. σσ. 28.26-27 και 29.28-29.

¹⁴⁰ Πρβλ. Paul SPECK, *Die kaiserliche Universität*, σσ. 21 και 27, LEMERLE, *Ουμανισμός*, σσ. 233-235, 238, 240, WOLSKA-CONUS, "Les écoles de Psellos et de Xiphilin", σσ. 227-228, 232.

¹⁴¹ Πρβλ. παρακάτω, Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, σσ. 92 κ.ε.

¹⁴² ΚΑΤΣΑΡΟΣ, 'Η εκπαίδευση', σσ. 37 και 38-39 και, του ίδιου, *Κασταμονίτης*, σ. 169 και σημ. 38. Βλ. επίσης SPECK, *Die kaiserliche Universität*, σσ. 29 κ.ε. LEMERLE, *Ουμανισμός*, σσ. 220 κ.ε. Βλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, "L'épistolaire du "Professeur Anonyme" de Londres. Contribution prosopographique", *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. Α', Ρέθυμνο 1986, σσ. 139-144, και φιλολογική έκδοση των επιστολών του ανωνύμου καθηγητή από τον ίδιο, *Anonymi professoris Londinensis epistolae* (CFHB 37. Series Berolinensis). Πρβλ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η οργάνωση του σχολείου', σσ. 325-333.

¹⁴³ Βλ. Η. Ι. MARROU, *Histoire de l'Éducation dans l'Antiquité*, II, Παρίσι 1950², σσ. 448 κ.ε. Πρβλ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η οργάνωση του σχολείου', σ. 327.

¹⁴⁴ LEMERLE, *Ουμανισμός*, σσ. 226, 235. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, 'Η εκπαίδευση', σ. 37.

¹⁴⁵ Πρόκειται για πρακτικές ασκήσεις με τις οποίες οι μαθητές εξοικειώνονταν με τη γλώσσα και το ύφος της κλασικής ρητορικής. Κείμενα υπαγορεύονταν από τον δάσκαλο

Σύμφωνα με τον Μανασσή, ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης φοίτησε στην παιδική του ηλικία σε ένα γραμματικό, όπου και την έλευθέραν παιδείαν έξεπονεΐτο¹⁴⁶. Όσο μεγάλωνε και πλησίαζε στην εφηβεία τόσο εμπέδωνε τις γνώσεις του της γραμματικής, η οποία ρυθμίζει την ποίηση και συγκεντρώνει εμπειρία σε πολλά πράγματα καθώς και θέτει τους νόμους στα μαθήματα (τέχνες), μέχρι που, στο τέλος, ο Μιχαήλ απέκτησε μια τέλεια γνώση του αντικειμένου¹⁴⁷.

Ως κουρίζων μεΐραξ, ο Μιχαήλ προχώρησε σε ένα ανώτερο μορφωτικό στάδιο με την εκμάθηση της ρητορικής τέχνης σε ένα πιο προχωρημένο επίπεδο¹⁴⁸. Αμέσως μετά, άρα γύρω στα δεκαέξι του, προσελήφθη στο

και αποτελούσαν έπειτα αντικείμενο γραμματικών, υφολογικών και ιστορικών σχολίων. Για τη βυζαντινή σχεδογραφία, βλ. G. SCHIRÒ, "La schedografia a Bisanzio nei secoli XI-XII e la scuola dei SS XL Martiri", *Boll. Grott.* 3 (1949), σσ. 11-29. BROWNING, "Ο Μαρκανός έλληνικός κώδικας XI.31", σσ. 507-508, 518-519, VASSIS, "Graeca sunt, non leguntur", σσ. 2-3, I. ΠΟΛΕΜΗΣ, "Προβλήματα τής βυζαντινής σχεδογραφίας", *Ελληνικά* 45 (1995), σσ. 276-302, του ίδιου, "Γεώργιος Μαΐστωρ Αγιοτεσσαρακοντίτης", *Ελληνικά* 46, σσ. 301-306 και, του ίδιου, "Philologische und historische Probleme in der schedographischen Sammlung des Codex Marcianus gr. XI.31", *B* 67 (1997), σσ. 252-263. Πρβλ. LEMERLE, *Cinq études*, σσ. 235-241 και σημ. 110, BROWNING, "Enlightenment", σ. 9, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 329-330. Ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, όταν ήταν Λογοθέτης του Δρόμου και Ορφανοτρόφος, διεξήγε αγώνες σχεδογραφίας στη σχολή γραμματικής του Ορφανοτροφείου Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Προσφων. ΜΑΝΑΣΣΗ (IX), σ. 181.264 κ.ε.: "ΐσταται ποτε και παισι τροφίμοις γραμματικής εν οφθαλμοΐς βασιλέως αγών (...) ο λογοθέτης παραγυμνοΐ και περιλαλεΐ τὰ ανάκτορα και έτοιμάζει βρόχους τοΐς μεΐραξιν. *Ϊδοι τις αν τότε σοφιστικής δεξιότητα και επαινέσεται τὸ ευσύνετον και θαυμάσεται τὸ ευμήχανον". Με τα λόγια έτοιμάζει βρόχους τοΐς μεΐραξιν, ο Μανασσής αναφέρεται πιθανότατα στα σχέδη. Ο Νικόλαος Μεσαρίτης αναφέρει επίσης τα τής σχεδογραφίας αίνιγματα και λαβυρινθώδεις πλοκαΐ: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΣΑΡΙΤΗΣ, σσ. 24.4 κ.ε. και 28.30 κ.ε. Πρβλ. VASSIS, "Graeca sunt, non leguntur", σ. 10. Βλ. παρακ., σ. 42.

¹⁴⁶ Προσφωνητικό ΜΑΝΑΣΣΗ στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη (IX), σ. 177. 130-134: "Επει τοίνυν του βρεφικοΰ γάλακτος επιε και έβρεφοκομήθη τὰ δέοντα και ηΐδη παιδίσκος έφαινετο, έφοΐτα μὲν ές γραμματικοΰ και τήν έλευθέραν παιδείαν έξεπονεΐτο (έσθλοΰ γάρ έχει δΐδαξιν και τὸ τραφήναι καλῶς) και τήν εντρεφομένην κατά μικρόν παρεγύμνου ευμάθειαν· προσεΐχε δὲ τῶν ηΐλικιωτῶν ου τοΐς πωλικωτέροις και θρασυτέροις, αλλά τοΐς σωφρονεστέροις και ηΐπιωτέροις". Πρβλ. αναφορά στην έλευθέραν παιδείαν = θύραθεν. Προκύπτει η ερώτηση αν και πού έλαβε ο Μιχαήλ την θρησκευτική του παιδεία. Η Θεολογία δεν ήταν στο Βυζάντιο του 12ου αιῶνα καθόλου αμελητέας σημασίας υπόθεση, σε σημείο που δεν νοείται ανώτατος αυλικός λειτουργός χωρίς κάποια παραπάνω από στοιχειώδη θεολογική κατάρτιση. Άρα, το ότι ο μέλλον Λογοθέτης του Δρόμου διέθετε μια τέτοια κατάρτιση δε χωρεί αμφιβολία. Τα κείμενά μας δεν αναφέρονται όμως καθόλου σε αυτή την πλευρά της μόρφωσής του, άρα δεν μπορούμε να διευκρινίσουμε αν φοίτησε σε ιδιωτικούς θεολόγους ή παρακολούθησε καθιερωμένα από το Πατριαρχείο μαθήματα: βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 366.

¹⁴⁷ Προσφ. ΜΑΝΑΣΣΗ (IX), σ. 177.134-137: ... ηΐδη δὲ εις αυξην ανέβαινε και έμειρακιουτο τήν ηΐλικίαν και γραμματικήν έξηκριβου ηΐ μέτροις επιστατεΐ και συνάγει πολυπειρίαν και νομοθετεΐ τοΐς μαθήμασι· και ειχεν αυτῶ τέλος ηΐ τέχνη κατορθουμένη

¹⁴⁸ Προσφ. ΜΑΝΑΣΣΗ (IX), σ. 177.137-140: και ηΐν έτι κουρίζων μεΐραξ και μήπω χλοάζων τόν ΐουλον, και ηΐ σοφιστική τουττον ηΐγκαλίζετο τέχνη, παρα τής τέχνης εκδεχομένη, γενναιοτέρα εξ άπαλης και ανδρωδεστερα εκ παιδικής.

Παλάτι ως αυτοκρατορικός γραμματέας¹⁴⁹. Η άριστη ρητορική του κατάρτιση τον βοήθησε πολύ στην επαγγελματική του σταδιοδρομία¹⁵⁰. Δάσκαλοί του υπήρξαν -σύμφωνα πάντα με τον Μανασσή- οι καλύτεροι διδάσκοντες της εποχής¹⁵¹.

Στον Προσφωνητικό του, ο Ευστάθιος μας πληροφορεί ότι: ο Μιχαήλ μορφώθηκε γύρω από τον Αυτοκράτορα. Οι σπουδές του έγιναν υπό την επίβλεψη του ίδιου του Μανουήλ, ο οποίος περίμενε με ανυπομονησία την πρόοδό του, ώστε να τον προσλάβει στην δικη του υπηρεσία. Όταν έγινε λόγιος, οι πόρτες των ανακτόρων δεν έκλεισαν για τον Μιχαήλ, αντίθετα, όσο πιο πολύ προχωρούσε στη μάθηση, τόσο πιο συχνά εμφανιζόταν μπροστά στον Αυτοκράτορα (ἐπὶ πλέον ἔτι τῷ προσώπῳ τοῦ βασιλέως ὠπτάνετο). Έτσι, μόλις έφτασε στην κορυφή των γνώσεών του, αυξήθηκε κατακόρυφα και η δόξα του¹⁵².

Επαγγελματική Σταδιοδρομία.

Ο Kazhdan διατύπωσε τη γνώμη ότι η αρχική φάση της σταδιοδρομίας του Μιχαήλ μαρτυρείται από το εγκόλπιο που δημοσίευσε ο Horna, στο οποίο αποκαλείται, σύμφωνα με κάποιες ερμηνείες, γραμματικός και ἐπὶ τοῦ κανικλείου¹⁵³. Ο Dölger, με βάση αυτό το εγκόλπιο, είχε υποθέσει ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης υπήρξε για κάποιο διάστημα ταυτόχρονα γραμματικός ἐπὶ του Κανικλείου (ως ένα και μόνο ταυτόσημο αξίωμα) και Λογοθέτης του Δρόμου.¹⁵⁴ Θεωρεί ότι ο όρος γραμματικός μπορεί να

¹⁴⁹ Είναι η περίπτωση πολλών μορφωμένων ανθρώπων, οι οποίοι εγκαινίασαν την επαγγελματική τους σταδιοδρομία ως βασιλικοί γραμματείς, ανάμεσά τους: ο Μιχαήλ Ψελλός, ο ίδιος ο Μανασσής (βλ. BROWNING, 'Ο Μαρκιανός ελληνικός κώδικας XI.31', σσ. 511-512), ο Θεόδωρος Στυππειώτης (βλ. KRESTEN, "Zum Sturz", σ. 49), ο Γρηγόριος Αντίοχος, ο Ιωάννης Κίνναμος και ο Νικήτας Χωνιάτης. Πρβλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 12-13.

¹⁵⁰ Προσφ. ΜΑΝΑΣΣΗ (IX), σ. 177.140-143: ... ἄρτι τε τοῖς βασιλείοις ἐνεφυτεύετο καὶ τοῖς τοῦ βασιλέως ὑπογραμματεῦσιν ἐκατεγράφετο, καὶ τῆς εἰς τὸ μέλλον κρείττονος ἐπιδόσεως οὐκ ἀγεννή προέφαινε τὰ γνωρίσματα, καὶ τὴν μὲν ἐν λόγοις παιδείαν, ἢ γλῶσσαν ἐξευγενίζει καὶ στόμα ἐπικοσμεῖ.

¹⁵¹ Προσφ. ΜΑΝΑΣΣΗ (IX), σ. 177.143-146: γυμνασιάρχαι καὶ διδάσκαλοι τοῦτον ἐπαίδευσαν οἱ τῶν ἄλλων ἐπιστημονικώτεροι καὶ παιδευτικώτεροι καὶ πολλοῖς τοιούτοις ἀγῶσιν ἐγγυμνασάμενοι καὶ πολλῶν λογικῶν ὀλυμπιάδων μεστοί.

¹⁵² Προσφ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (VIII), σ. 143.75-88: ὡς ἐξ ἔτι παίδων ὁ τὰ πάντα κάλλιστος λογοθέτης τοῖς βασιλείοις ἐνέπρεπεν, οὐ μακράν που παρερριμένος πρὶν ἢ καὶ τελειωθῆναι εἰς λόγιον, ἀλλὰ συχνὰ τῆς βασιλικῆς ἐγγιστα γινόμενος ὄψεως. Ἐβράβευε γὰρ ταῖς ἀγωγαῖς τοῦ τότε παιδὸς τὸ ἀνάκτορον καὶ συχνὰ ἐγνωμάτευε πότε τοῦτον εἰς τὸ τέλειον ἀναχθέντα προσλήφεται· ὅθεν καὶ τοῦ τῆς σοφίας γάλακτος ἐμπιπλάμενος οὐδὲ τοῦ θαμίζειν εἰς τὰ βασίλεια ἐξεκλείετο καὶ τῆς στερεωτέρας τροφῆς γινόμενος ἐπὶ πλέον ἔτι τῷ προσώπῳ τοῦ βασιλέως ὠπτάνετο, προσαναβαίνοντι δὲ τὰ εἰς μάθησιν καὶ τὸ βασιλικὸν εὐμενὲς ἐπηρξάνετο καὶ τέλος εἰς τέλειον φθάσας σοφίας τε καὶ πάντων ἄλλων ὅσα κοσμεῖν οἶδε τὸν ἐφ' ἅπασιν μέγαν ἄνθρωπον, συνεξαρθεῖσαν εὔρε καὶ τὴν τοῦ κλέους ἀκρότητα οὕτως, ὡς ἐν μικροῖς μακρὰ περιλαλεῖν τὰ τῆς βρεφόθεν ἀγωγῆς ὑποβέβληται σοὶ οὐχ ἀπλῶς βασιλεῖ, ἀλλὰ τῷ ὑπὲρ ἅπαντας θεράποντας πρέποντα.

¹⁵³ HORNA, «Eine unedierte Rede», σ. 198. Πρβλ. KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodority», σ. 87.

¹⁵⁴ DÖLGER, «Kodikellos», σ. 55. Βλ. παρακάτω, σ. 34, σημ. 159.

υποδηλώνει τον επί του Κανικλείου¹⁵⁵ και στηρίζει το επιχείρημά του στο παράδειγμα του Θεοδώρου Στυππειώτη, ο οποίος, ενώ ήταν επί του Κανικλείου αποκαλείται αυτοκρατορικός ύπογραμματεῶν, αλλά και στο γεγονός ότι, μετά το θάνατο του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, ο Ευστάθιος τον αποκαλεί ἔν ὑπογραφεῦσι βασιλικοῖς μεγάλο¹⁵⁶. Ωστόσο, ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης πρέπει να κατείχε τη θέση τού επί του Κανικλείου μόνο πριν το 1166, όπου μαρτυρείται στο οφίκιο ο Ιωάννης Καματηρός (βλ. αμέσως παρακάτω)· εξάλλου, πιστεύουμε ότι ο χαρακτηρισμός του Ευσταθίου ταιριάζει απόλυτα στα καθήκοντα του μεσάζοντα που ο Μιχαήλ άσκησε επίσης για μεγάλο μέρος της πολιτικής του σταδιοδρομίας¹⁵⁷. Στο εγκόλπιο αναφερθήκαμε ήδη¹⁵⁸ όταν μιλήσαμε για την καταγωγή των Αγιοθεοδωριτών. Η όλη εκτίμηση του Kazhdan οφείλεται, κατά τη γνώμη μας, στη λανθασμένη στίξη των στίχων που αποτελούν το επίγραμμα του εγκολπίου. Το αντικείμενο αυτό ανήκε σε κάποιον Μιχαήλ Αλουσιάνο ο οποίος ήταν γραμματικός τού επί του Κανικλείου του Αωνόμου Αγιοθεοδωρίτη. Το ότι το εγκόλπιο δεν ανήκει στον Αγιοθεοδωρίτη δεν αναιρεί την πιθανότητα ο Αγιοθεοδωρίτης που αναφέρει να είναι ο Μιχαήλ, ο οποίος γνωρίζουμε από άλλες πηγές ότι εγκαινίασε τη σταδιοδρομία του ως βασιλικός γραμματικός και ότι υπήρξε επί του Κανικλείου.

Ας πάρουμε τη σταδιοδρομία του από την αρχή. Το ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης ήταν γραμματικός στην αρχή της σταδιοδρομίας του το μαθαίνουμε από τον Προσφωνητικό λόγο του Μανασσή¹⁵⁹. Στα επίσημα έγγραφα, βρίσκουμε ίχνη του Μιχαήλ από το 1158: το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου υπέγραψε αυτοκρατορική Λύση στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου¹⁶⁰, με την φόρμουλα διά, την οποία έχει διαπιστωθεί ότι χρησιμοποιούσαν οι αυλικοί αξιωματούχοι που εκτελούσαν καθήκοντα μεσάζοντα¹⁶¹. Όμως, σε αυτό το έγγραφο δε σημειώνεται το αξίωμά του.

¹⁵⁵ DÖLGER, στο ίδιο, σ. 53, σημ. 237.

¹⁵⁶ TAFEL, *Opuscula*, σ. 278.

¹⁵⁷ Βλ. παρακάτω, σ. 45 και σημ. 231.

¹⁵⁸ Βλ. παραπάνω, σσ. 3 κ.ε.

¹⁵⁹ IX, σ. 177.140-141: ... ἄρτι τε τοῖς βασιλείοις ἐνεφυτεύετο καὶ τοῖς τοῦ βασιλέως ὑπογραμματεῦσιν ἔκατεγράφετο.

¹⁶⁰ MM VI, αριθ. 28, σ. 113 = ΠΑΤΜΟΣ, αριθ. 20, βλ. σ. 200. Ο Καθηγούμενος και οι μοναχοί ζητούν από τον Μανουήλ Κομνηνό να επικυρώσει έγγραφα προγενέστερων αυτοκρατόρων που κατοχύρωναν στο μοναστήρι την αυτονομία του έναντι ξένων απαιτήσεων, κυρίως των πρακτόρων της Σάμου. Ο Αυτοκράτορας επικυρώνει (βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1423). Οι μοναχοί επικαλούνται το αυτόδεσποτον και ἐλεύθερον της δωρεάς του ιδρυτή Αλεξίου Κομνηνού στον τότε ηγούμενο, όροι που εξασφαλίζουν στο ίδρυμα απόλυτη αυτονομία απέναντι σε οποιαδήποτε εξωτερική, κρατική ή ιδιωτική, επέμβαση: Πρβλ. Hélène AHRWEILER, "Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles", *ZRVI* 10 (1967), σσ. 1-27, βλ. σσ. 8-10 και Ν. SVORONOS, "Les privilèges de l'église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel 1er Comnène", *TM* 1 (1965), σσ. 325-391 (= SVORONOS, *Études* VII), κυρίως σ. 373.

¹⁶¹ Οι μεσάζοντες της μέσης και της όψιμης βυζαντινής περιόδου συνταυτίστηκαν από κάποιους ερευνητές με τους γνωστούς μέχρι τον 10ο αιώνα ως παραδυναστεύοντες, βλ. BECK, "Ministerpräsident", σ. 318, ενώ άλλοι διαχωρίζουν το ρόλο των δύο αυλικών

Ένας χρυσόβουλλος λόγος του Μανουήλ Κομνηνού του Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς, υπογράφεται με τὸ διὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ Κανικλείου καὶ δικαιοδότη Θεοδώρου τοῦ Στυππειώτου¹⁶². Το χρυσόβουλλο αυτό αποτελεί το τελευταίο έγγραφο με ἰχνη του Στυππειώτη και σηματοδοτεῖ το terminus post quem του τέλους της πολιτικής του σταδιοδρομίας¹⁶³. Ο Στυππειώτης ἦταν τότε μεσάζων¹⁶⁴, διαδεχόμενος τον Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (1)¹⁶⁵. Τον Μάιο του 1160, ο Μιχαήλ υπογράφει την Πρόσταξη του Μανουήλ Κομνηνού για την μονή της Θεοτόκου Ἐλεούσας¹⁶⁶ του Παλαιοκάστρου Μακεδονίας, πάλι με την φόρμουλα διὰ και χωρίς αναφορά στο αξίωμά του.

λειτουργῶν, βλ. VERPEAUX, “Μεσάζων”, σ. 282-283, LOENERTZ, “Chancellerie”, σ. 277 και σημ. 1, AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σ. 142, σημ. 3, που θεωρεῖ ὅτι ο μεσάζων παίζει πιο πολύ το ρόλο ενός πρωθυπουργοῦ παρά ενός αντιβασιλέα, του οποίου περίπου τα καθήκοντα εκτελοῦσαν οι παραδυναστεύοντες, ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, “Évolution”, σσ. 131-132. Για την φόρμουλα διὰ τοῦ..., βλ. F. DÖLGER-J. KARAGIANNOPOULOS, *Byzantinische Urkundenlehre I*, Μόναχο 1968, σσ. 36-38 και 120, που θεωροῦν ὅτι, ὅταν η εν λόγω φόρμουλα βρίσκεται στο κάτω μέρος του recto ενός αυτοκρατορικοῦ εγγράφου, δηλώνει τον εισηγητή προς τον Αυτοκράτορα του αντικειμένου του εγγράφου (Σημείωση μεσολαβητή-Intervenientenvermerk), και ὅταν βρίσκεται στο verso του εγγράφου, δηλώνει τον αξιωματοῦχο που το επικυρώνει. Δεν αποτελεί ποτέ σημείωση καταχώρησης. Ἐνῶ η MACRIDES, “Justice”, σσ. 104-105 διαφωνεῖ με τη θέση αυτή και υποστηρίζει ὅτι νέα δεδομένα αποδεικνύουν ὅτι η σημείωση διὰ δεν ἀλλάζει σημασία ἀνάλογα με το σημεῖο του εγγράφου ὅπου τοποθετεῖται. Η λειτουργία της σημείωσης συνίσταται στο να δηλώνει τον αυλικό αξιωματοῦχο που παρέδιδε το έγγραφο, αφού αυτό παρασκευαζόταν κατάλληλα ὑπὸ την ἐπιστασία του, προς καταχώρηση στα ἀνάλογα σέκρετα. Ὅπως δηλώνουν ο ἴδιος ο ὅρος μεσάζων και η πρόθεση διὰ, ἀλλά και σύμφωνα με την περιγραφή των καθηκόντων του μεσάζοντα Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη που συναντάμε στα κείμενα (βλ. παρακάτω, σ. 45, σημ. 231), ο Μεσάζων εἶναι ἕνας μεσολαβητής ἀνάμεσα στον Βασιλέα και στους υπηκόους του, ο οποίος ἐνδεχομένως ἐλέγχει τις αιτήσεις, αποφασίζει ποιες θα γίνουν δεκτές ἀπὸ τον Αυτοκράτορα και ποιες ὄχι και επικυρώνει τις βασιλικές αποφάσεις ἐπὶ των θεμάτων στην εισηγήση των οποίων μεσολάβησε. Ἀπὸ τη στιγμή που αυτός παραδίδει τις αυτοκρατορικές αποφάσεις στα σέκρετα προς καταχώρησή (κατάστροφή) τους -ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης τοποθετεῖ πάντα, με ελάχιστες ἀμφίβολες περιπτώσεις, το διὰ στο κάτω μέρος του recto των εγγράφων, ἀμέσως μετὰ το αυτοκρατορικό μνηλόγιο, ἐνῶ στο verso τοποθετοῦνται οι διάφορες καταστροφές- συνηγορεῖ ὑπὲρ της θεωρίας που τον θέλει να εἶναι ἕνα εἶδος συντονιστῆ ὅλων των Σεκρέτων. Βλ. ἐπίσης, ANGOLD, *Exile*, σ. 156, E. DE VRIES-VAN DER VELDEN, *Théodore Metochite. Une réévaluation*, Ἀμστερνταμ 1987, σ. 250, και MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 254.

¹⁶² ΖΕΠΟΣ I (Coll. IV), αριθ. 63, σ. 385 = MACRIDES, “Justice”, Κείμενο I, σ. 120, βλ. σ. 107, σημ. 55 και σσ. 168-172. DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1426.

¹⁶³ MACRIDES, “Justice”, σ. 104, σημ. 32. Για τον Θεόδωρο Στυππειώτη, βλ. KRESTEN, “Zum Sturz”, με ὅλη τη βιβλιογραφία και, για τον χρυσόβουλλο λόγο του Μανουήλ Α’, βλ. σσ. 99 κ.ε. (Exkurs 8)· για το τέλος της πολιτικής του σταδιοδρομίας, βλ. σσ. 61 κ.ε. και 88-90 (Exkurs 4).

¹⁶⁴ Βλ. BECK, “Ministerpräsident”, σσ. 323 κ.ε.

¹⁶⁵ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σσ. 112.63-113.74. GUILLAND, “Logothètes”, σ. 60. KRESTEN, “Zum Sturz”, σσ. 99-102.

¹⁶⁶ Την πρόσταξη ἐκδίδει ο L. PETIT, “Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine”, *IRAIK* 6 (1900), σσ. 1-153, βλ. αριθ. V, σσ. 31-32. Η μονή θα παίρνει ἕνα ὀρισμένο ετήσιο χρηματικό ποσό πληρωτέο ἀπὸ τις φορολογικές εισπράξεις του τοπικοῦ θέματος Στρούμιτσας (ἢ Στρώμιτσας). Βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1437. Πρβλ. SVORONOS, “Les privilèges”, ὁ.π., σσ. 374, 377 και σημ. 273 και, του ἴδιου, “Notes à propos d’un procédé de techniques fiscales: la Δοχή”, στο SVORONOS, *Études IV*, σ. 99, MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 286.

Το 1158 Λογοθέτης του Δρόμου ήταν ο Ιωάννης Καματηρός¹⁶⁷ και Επί του Κανικλείου (και Μεσάζων) ο Στυππειώτης. Το 1166, αυτές τις θέσεις κατείχαν αντίστοιχα ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης (ο οποίος ήταν και Μεσάζων) και κάποιος Ιωάννης Καματηρός¹⁶⁸. Τα δύο αυτά αξιώματα βρίσκονταν σε διαδοχικά επίπεδα στην κλίμακα των αυτοκρατορικών αξιωμάτων αυτή την εποχή: το 1166 ο Λογοθέτης του Δρόμου είναι σε μια θέση κατά ένα βαθμό ανώτερη από εκείνη του Επί του Κανικλείου¹⁶⁹. Τι αξίωμα κατείχε ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης το 1158; Η Λύσις της Πάτμου εξεδόθη το Σεπτέμβριο 1158 και υπεγράφη από τον Μιχαήλ τον ίδιο χρόνο. Το χρυσόβουλλο της ίδιας χρονιάς εξεδόθη το Νοέμβριο, αλλά υπεγράφη από τον Στυππειώτη μόνο τον Ιανουάριο του 1159¹⁷⁰. Το Σεπτέμβριο του 1158 τη θέση του επί του Κανικλείου την κατείχε ακόμα ο Στυππειώτης. Είναι πιθανό ο Μιχαήλ να ήταν τότε Πρωτονοτάριος του Δρόμου. Ο Πρωτονοτάριος ανήκε στο ανώτερο προσωπικό του Λογοθέσιου του Δρόμου, -δηλαδή, το 1158, του Ιωάννη Καματηρού-, και έχει διαπιστωθεί ότι είναι ένας από τους αξιωματούχους που χρησιμοποιεί, κατά τον 12ο αιώνα, την υπογραφή με το διά, όταν εκπληρώνει τα πρόσθετα καθήκοντα του μεσάζοντα ή αναπληρώνει τον Λογοθέτη του Δρόμου- Μεσάζοντα, σε περίπτωση απουσίας του¹⁷¹. Ο Ιωάννης ο εκ Πούτζης κατείχε το αξίωμα στο τέλος της βασιλείας του Ιωάννη Κομνηνού και διορίστηκε και πάλι στην ίδια θέση από τον Μανουήλ Α'. Στις 12 Μαΐου του 1157, στη σύνοδο για την υπόθεση του Σωτήριχου Παντεύγενου, ο Ιωάννης εκ Πούτζης μαρτυρείται για τελευταία φορά με το αξίωμα του Πρωτονοταρίου¹⁷² (είναι και Μέγας Λογαριαστής των Σεκρέτων). Το 1166, Πρωτονοτάριος είναι ο Βασίλειος Καματηρός¹⁷³. Ο Μιχαήλ

¹⁶⁷ GUILLAND, "Logothètes", σ. 59.

¹⁶⁸ ΣΑΚΚΟΣ 1166, σ. 98. GUILLAND, "Logothètes", σ. 60. MACRIDES, "Justice", σ. 104, σημ. 34. Για τον Ιωάννη Καματηρό, γιο του Γρηγορίου Καματηρού, πρβλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 45, 46 και 49. KRESTEN, "Zum Sturz", σσ. 78-80 και σημ. 112, 85-88 (Exkurs 3). Ο Ιωάννης Καματηρός του Γρηγορίου, Λογοθέτη του Δρόμου το 1158, που προκάλεσε την πτώση του Στυππειώτη το 1164 (σύμφωνα με τους CHALANDON, *Les Comnène* II, σ. 223 και σημ. 2 και DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 45) ή το 1159 (σύμφωνα με τον KRESTEN, ό.π., σσ. 55 κ.ε. Το χρονολογικό πρόβλημα οφείλεται στο ότι ο Νικήτας Χωνιάτης παρεμβάλλει γεγονότα του 1164 κατά τη διήγηση γεγονότων του 1159) είναι διαφορετικός άνθρωπος από τον ομώνυμο Επί του Κανικλείου του 1166. Ο τελευταίος κατέχει ακόμα αυτό το αξίωμα επί Ανδρονίκου Α'. Βλ. LAMMA, *Comneni e Staufer* II, σ. 22 και σημ. 1. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 255.

¹⁶⁹ GUILLAND, "Logothètes", σ. 60.

¹⁷⁰ MACRIDES, "Justice", σ. 107.

¹⁷¹ Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, "Évolution", σ. 131 και σημ. 35 και, του ίδιου, *Listes de préséance*, σ. 311. GUILLAND, "Logothètes", σσ. 38 κ.ε. Το αξίωμα προτάθηκε ήδη, αν και για μια μεταγενέστερη περίοδο της σταδιοδρομίας του Μιχαήλ, από τον MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 253, σημ. 83 και 257.

¹⁷² MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 504. Για τον Ιωάννη εκ Πούτζης, βλ. επίσης KRESTEN, "Zum Sturz", σσ. 84-88 (Exkurs 2). Στην ίδια σύνοδο, ο Θεόδωρος Στυππειώτης καταγράφεται ως Επί του Κανικλείου και Πρωτονοτάριος (βλ. PG 140, 177D). Ο KRESTEN, "Zum Sturz", σσ. 53, σημ. 21 και 88, θεωρεί τη μαρτυρία ύποπτη και ο MAGDALINO την απορρίπτει.

¹⁷³ Παρών στη Σύνοδο του 1166, ως πανσέβαστος σεβαστός πρωτονοτάριος. Βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 35 και (1), 36, όπου προτείνεται η μη ταύτισή του με τον μέλλοντα ομώνυμο Πατριάρχη Βασίλειο Καματηρό.

Αγιοθεοδωρίτης θα ήταν Πρωτονοτάριος από το 1157/58 (*terminus post quem*) μέχρι το 1166 (*terminus ante quem*).

Όμως ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης διετέλεσε και *Επί του Κανικλείου*, σύμφωνα με τη μαρτυρία μιας σωζόμενης σφραγίδας του¹⁷⁴. Θα πρέπει να κατείχε αυτή τη θέση πριν προαχθεί σε εκείνη του Λογοθέτη του Δρόμου, η οποία ήταν τουλάχιστον ένα βαθμό ανώτερη. Ο Στυππειώτης εξαφανίζεται από τις πηγές το 1159 (υπογραφή ως Επί του Κανικλείου και Δικαιοδότης του χρυσόβουλλου λόγου του 1158). Ο επόμενος γνωστός επί του κανικλείου καταγράφεται το 1166 (ο Ιωάννης Καματηρός), στην ίδια σύνοδο που ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης είναι Λογοθέτης του Δρόμου και Ορφανοτρόφος¹⁷⁵. Νομίζουμε ότι η πιο πιθανή ημερομηνία για την κατοχή από τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη του αξιώματος του Επί του Κανικλείου την πλαισιώνουν το 1159 (έτος παύσης του Στυππειώτη) και, το αργότερο το 1166 (έτος όπου μαρτυρείται ο Ιωάννης Καματηρός στο αξίωμα). Ο Μιχαήλ θα ήταν Επί του Κανικλείου για κάποια χρόνια, διαδεχόμενος τον Στυππειώτη και προβιβαζόμενος από Πρωτονοτάριος (Πρωτονοτάριος από το 1157 μέχρι το 1159, Επί του Κανικλείου από το 1159 μέχρι το 1166; το αργότερο)¹⁷⁶.

Το 1166 ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης μαρτυρείται για πρώτη φορά ως Λογοθέτης του Δρόμου¹⁷⁷. Σώζεται μια σφραγίδα του με αυτό το αξίωμα¹⁷⁸. Αυτή τη χρονιά ενέκρινε τέσσερις αυτοκρατορικές Νεαρές¹⁷⁹ -που αφορούν θέματα δικαστικής δεοντολογίας καθώς και την εκδίκαση φόνων (περί τῶν ἐκουσίως φονευόντων)- ως Λογοθέτης του Δρόμου (και, μάλλον, ως *Μεσάζων*), επίσης με την υπογραφή *διά*.

Στη συνεδρίαση της 6ης Μαρτίου του 1166 της Συνόδου για το *ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἔστιν* -αλλά και της 30ής Ιανουαρίου και 18ης Φεβρουαρίου του 1170, με τις οποίες δόθηκε τέλος στην ίδια δογματική

¹⁷⁴ Βλ. EBERSOLT, *Révue Numismatique* (1914), αριθ. 308, σ. 224 = LAURENT, *Corpus II*, αριθ. 225.

¹⁷⁵ Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 507.

¹⁷⁶ Ο DÖLGER, "Kodikellos", σ. 55 και σημ. 252 και 253, υπέθεσε ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης μπορεί να κατείχε συγχρόνως για κάποιο διάστημα τα αξιώματα του (γραμματικού) επί του Κανικλείου και του Λογοθέτη του Δρόμου. Ωστόσο, πρώτον, ο Dölger βασίζεται μόνο στο κείμενο του εγκολπίου, για την πιστοποίηση του Μιχαήλ ως γραμματικού. Το εγκόλπιο είναι πολύ πιθανόν να αναφέρει τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, αλλά ανήκε στον γραμματικό του, τον Μιχαήλ Αλουσιάνο. Δεύτερον, στηρίζει την εικασία του στο ανακριβές στοιχείο ότι ο Μιχαήλ μαρτυρείται ως Λογοθέτης του Δρόμου στην αυτοκρατορική *Λύση* του Σεπτεμβρίου του 1158.

¹⁷⁷ Για το αξίωμα, βλ. D.A. MILLER, "The Logothète of the Drome in the Middle Byzantine period", *B 36* (1966), (Mémoires Henri Grégoire), σσ. 438-470. R. GUILLAND, «Les logothètes», *REB 29* (1971), σσ. 1-115 (για τον Λογοθέτη του Δρόμου, βλ. σσ. 31 κ.ε.).

¹⁷⁸ LAURENT, *Orghidan*, αριθ. 164, σ. 89. Ενδέχεται να του ανήκουν επίσης οι σφραγίδες ZACOS-NESBITT II, αριθ. 1012, σ. 445 και LAURENT, *Corpus II*, αριθ. 436.

¹⁷⁹ Βλ. ΖΕΠΟΣ I (Coll. IV), Νεαρές αριθ. 66, 67, 68 και 69, σσ. 389 κ.ε., 397 κ.ε., 403 κ.ε., 408 κ.ε. = MACRIDES, "Justice", Κείμενα II (ΖΕΠΟΣ 66), III (ΖΕΠΟΣ 67) και IV (ΖΕΠΟΣ 68). DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1465, 1466, 1467, 1468 (1469b). MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 256-257, 286-287.

έριδα¹⁸⁰- ο Λογοθέτης του Δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης φέρει επιπλέον τον τίτλο του *Πρωτονωβελισσιμούπερτάτου* και το αξίωμα του *Ορφανοτρόφου*¹⁸¹. Τέλος, υπογράφει, ως Λογοθέτης του Δρόμου, με το διά, το βασιλικό πρόσταγμα που ενέκρινε την συνοδική απόφαση της Ενδημούσας Συνόδου της 11ης Απριλίου του 1166 για το γάμο στον έβδομο βαθμό συγγένειας εξ αίματος¹⁸². Το θέμα είχε εισηγηθεί στη σύνοδο ο αδελφός του, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, Μητροπολίτης Αθηνών. Ο Guiland υποστήριξε ότι ο Αγιοθεοδωρίτης διαδέχθηκε στο αξίωμα του Λογοθέτη του Δρόμου τον Ιωάννη Καματηρό (τον ίδιο του 1158), που πέθανε γύρω στο 1165¹⁸³.

Ο Magdalino προτείνει να ταυτιστεί με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη ένας *Πρωτονοτάριος και μέγας Λογοθέτης*, ο οποίος προσυπογράφει, μαζί με άλλους αξιωματούχους, το τυπικό της μονής του Αγίου Μάμαντος της Κωνσταντινούπολης το 1164¹⁸⁴. Πρώτα απ'όλα, να πούμε ότι ο Ευστρατιάδης χρονολόγησε το τυπικό τον Νοέμβριο του 1159 (βλ. σ. 303.12). Οι Dölger-Wirth χρονολογούν το χρυσόβουλλο του Μανουήλ Κομνηνού που εγγυάται απόλυτη ελευθερία στη μονή από εξωτερικές επεμβάσεις τον Νοέμβριο του 1158¹⁸⁵, διότι, πράγματι, η ινδικτιών 7 που αναγράφεται στο έγγραφο συμπίπτει με την περίοδο Σεπτεμβρίου 1158-Σεπτεμβρίου 1159.

Μετά το κυρίως τυπικό, έπεται στην έκδοση Ευστρατιάδου, μια δικαστική επιβεβαίωσις του Κοιαίστορα και Νομοφύλακα Θεοδώρου Παντεχνή, με ημερομηνία Ιανουαρίου, ινδικτιώνος β', έτους ,Πχοβ' (= 6672 = 1164) (βλ. σ. 304.28). Ωστόσο, η β' ινδικτιών δεν αντιστοιχεί με το έτος 1164. Αντιστοιχεί όμως με το 1169. Πρέπει να είναι λάθος μεταγραφή, αντί για ινδικτιών Ιβ', στην οποία εντάσσεται όντως το έτος 1164, αν σκεφτούμε ότι το έτος 1169 είναι ακόμα πιο μακριά στο χρόνο από τη σύνταξη του κυρίως τυπικού. Ακολουθεί ένα *Σημείωμα επί τῆς τούτου βεβαιώσεως*, μια περίληψη των συμφωνηθέντων, που ολοκληρώνεται με την αναφορά του Παντεχνή στην δικαστική του επιβεβαίωση (Πρβλ. σσ. 308.28-29 και 304.28) του 1164. Ακολουθούν οι υπογραφές τού εν λόγω *Πρωτονοταρίου και Μεγάλου*

¹⁸⁰ MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 507, 508, 509 (συνοδικές λίστες λαϊκών συμμετεχόντων). Βλ. στα πρακτικά των συνόδων, ΣΑΚΚΟΣ 1166, σ. 154 και PETIT, "Documents inédits" σσ. 479, 490 (1170) = ΣΑΚΚΟΣ 1170, σσ. 186 και 195.

¹⁸¹ GUILLAND, *Orphanotrophe*, σσ. 213-214. Μια λάθος μεταγραφή του PETIT, "Documents inédits", σ. 479: 'τοῦ πρωτονοταρίου υπερτάτου λογοθέτου τοῦ δρόμου καὶ ὀρφανοτρόφου κυροῦ Μιχαήλ τοῦ "Αγιοθεοδωρίτου" ἀντί γιὰ 'τοῦ πρωτονωβελισσιμούπερτάτου', ἔδωσε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Μιχαήλ ἦταν πρωτονοτάριος τὸ 1170. Ὁ GUILLAND, *Orphanotrophe*, σ. 213, σημ. 81 το ἀντιλήφθηκε καὶ ὁ MAGDALINO, *Manuel I*, βλ. συνοδικές λίστες, τὸ διόρθωσε. Βλ. ἐπίσης Patricia KARLIN-HAYTER, "L'Hétériarque. L'évolution de son rôle du *De Cerimoniis* au *Traité des Offices*", *JÖB* 23 (1974), σσ. 101-143 = *Studies in byzantine political history*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981, XVIII (APPENDICE II), σσ. 140-141.

¹⁸² Τὸ διά τοῦ Λογοθέτου τοῦ δρόμου, τοῦ "Αγιοθεοδωρίτου Μιχαήλ: βλ. ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΛΗΣ Ε', σ. 313 = PG 133, 772. Βλ. παρακ., σ. 64 καὶ σημ. 310.

¹⁸³ GUILLAND, "Logothètes", σ. 61. DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 45 καὶ 49. KRESTEN, "Zum Sturz", σσ. 78-79.

¹⁸⁴ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 253, σημ. 83, βλ. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, 'Τυπικὸν τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος', *Ἑλληνικά* 1 (1928), σ. 308.

¹⁸⁵ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1425b.

Λογοθέτη, του Παντεχνή και τριών Κριτών του Βήλου, χωρίς ημερομηνία (βλ. σσ. 308-309). Οι υπογραφές αυτές, επομένως, προστέθηκαν το 1164 ή μετά από αυτή την ημερομηνία. Ωστόσο, προκύπτουν κάποιες δυσκολίες στην ταύτιση του Μιχαήλ με τον Πρωτονοτάριο και μέγα Λογοθέτη του Αγίου Μάμαντος: 1) Ο Πρωτονοτάριος (του Δρόμου) είναι αξιωματούχος που υπάγεται στον Λογοθέτη του Δρόμου: μπορεί το ίδιο άτομο να κατέχει τα δύο αξιώματα; 2) Ο όρος *Μέγας Λογοθέτης* αντικαθιστά συχνά τον όρο *Λογοθέτης των Σεκρέτων*¹⁸⁶, αλλά ποτέ, απ'όσο γνωρίζουμε, τον όρο *Λογοθέτης του Δρόμου*. Ο *Μέγας Λογοθέτης* εμφανίζεται ως αξίωμα στα τέλη του 12ου αιώνα, αντικαθιστώντας τον *Λογοθέτη των Σεκρέτων*¹⁸⁷. 3) Τον 12ο αιώνα, ένας από τους πιο συνηθισμένους αυλικούς τίτλους ενός *Λογοθέτη των Σεκρέτων* είναι το *πρωτονοβελίσσιμος*¹⁸⁸. Άρα, σκεφτόμαστε μήπως πρόκειται για μια ακόμα εσφαλμένη μεταγραφή του χειρογράφου, αντί για *Πρωτονοβελίσσιμος μέγας Λογοθέτης*, εννοώντας τον τότε *Λογοθέτη των Σεκρέτων*.

Προς το παρόν, το μόνο σίγουρο είναι ότι το 1166 αποτελεί το πιο σταθερό *terminus post quem* για την ανάληψη από τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη του αξιώματος του Λογοθέτη του Δρόμου¹⁸⁹. Το τελευταίο ίχνος της πολιτικής του δραστηριότητας αποτελεί ίσως μια Πρόσταξη του 1176 του Μανουήλ Κομνηνού για την Πάτμο, η οποία φέρει το *διά του λογοθέτου του δρόμου*, χωρίς το όνομα του αξιωματούχου¹⁹⁰.

Σύμφωνα με τον Guiland, τον διαδέχθηκε ο Βασίλειος Καματηρός, που απαντά στις πηγές σε αυτό το οφφίκιο το 1182¹⁹¹. Πρόκειται πιθανόν για τον πρωτονοτάριο του 1166¹⁹². Δεν γνωρίζουμε αν ο Αγιοθεοδωρίτης είχε πεθάνει τότε.

Μετά το Πάσχα του 1167 ο Μανουήλ Κομνηνός κατευθύνθηκε στην Σαρδική με σκοπό να οργανώσει εκστρατεία κατά των Ούγγρων. Όταν έφτασε εκεί μαζί με τα στρατεύματά του, ο Αλέξιος Αξούχος, Πρωτοστάτρω και συγγενής του Αυτοκράτορα¹⁹³, επιχείρησε να τον δολοφονήσει. Ο Μανουήλ ειδοποιήθηκε όμως έγκαιρα από κάποιον πιστό υπηρέτη, και ο

¹⁸⁶ Βλ. GUILLAND, "Logothètes", σ. 78.

¹⁸⁷ Βλ. DIEHL, "Logothète τῶν σεκρέτων", σ. 219 και GUILLAND, "Logothètes", σ. 101.

¹⁸⁸ Βλ. GUILLAND, "Logothètes", σ. 79.

¹⁸⁹ Βλ. επίσης KRESTEN, "Zum Sturz", σσ. 97 κ.ε. Ο Π. ΑΓΑΠΗΤΟΣ, ("Mischung", σ. 124), λέει ότι ανέλαβε Λογοθέτης περίπου το 1171: πρόκειται για λανθασμένη ανάγνωση των λεγόμενων από τον KRESTEN, "Zum Sturz", σ. 97.

¹⁹⁰ Βλ. MM VI, αριθ. 30, βλ. σ. 118 = ΠΑΤΜΟΣ, αριθ. 22, σσ. 217-224, βλ. σ. 220. Πρβλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, 'Η διανομή των βασιλικών επισκέψεων της Κρήτης', σποράδην. Λόγω αλλαγών στις βασιλικές επισκέψεις της Κρήτης και των δυσκολιών που το γεγονός επέφερε στην παροχή σιταριού που δικαιούτο ως αποτέλεσμα αυτοκρατορικών δωρεών η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου, οι μοναχοί ζητούν να παρέχονται στην μονή *νομίσματα αντί σίτου*. Οι MM και ο KRESTEN, ό.π., σ. 63 και σημ. 64, το χρονολογούν το 1161, αλλά η Ε. Βρανούση, ΠΑΤΜΟΣ, σσ. 192-193, απέδειξε ότι πρέπει να χρονολογηθεί το 1176. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1439. Πρβλ. SVORONOS, "Notes à propos d'un procédé de techniques fiscales: la Δοχή", στο SVORONOS, *Études* IV, σ. 100.

¹⁹¹ GUILLAND, "Logothètes", σσ. 61-62.

¹⁹² DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 48, LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 35(3) και 36.

¹⁹³ Για το πρόσωπο, βλ. ΒΑΡΖΟΣ, *Γενεαλογία*, αριθ. 123.

Αξιούχος συνελήφθη. Λόγω του υψηλού βαθμού του συλληφθέντος αξιωματούχου, ο Βασιλεύς κάλεσε κοντά του ως δικαστές τον τότε Λογοθέτη Μιχαήλ (Αγιοθεοδωρίτη), τον Στρατηλάτη Ιωάννη Δούκα¹⁹⁴, τον βασιλικό ευνούχο Θωμά και τον Κριτή του Βήλου Νικηφόρο τον Κάσπακα¹⁹⁵.

Τον 12ο αιώνα, ο Λογοθέτης του Δρόμου είναι ο υπεύθυνος να κηρύσσει τις αυτοκρατορικές νίκες πριν την επιστροφή των βασιλέων στην Πόλη¹⁹⁶. Επίσης, αναλαμβάνει να εκφωνήσει λόγο μέσα στους εορτασμούς για την κάθε νίκη¹⁹⁷. Το αξίωμα φέρουν άνθρωποι που θεωρούνται λόγιοι και που διακρίνονται για την μεγάλη τους επιδεξιότητα στο χειρισμό του λόγου, σε βαθμό τέτοιο, ώστε ο όρος λογοθέτης, η αρχική σημασία του οποίου ήταν λογιστής, να ερμηνεύεται ως προερχόμενος από τον λόγο¹⁹⁸. Ο Μανασσής εγκωμιάζει επανειλημμένως την εξαιρετική ικανότητα του Λογοθέτη στη ρητορική και στην ποίηση¹⁹⁹. Ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης παρουσιάζεται από τα κείμενα ως ένας εξαιρετικά μορφωμένος άνθρωπος που σίγουρα εκμεταλλεύθηκε την πολιτική του επιρροή για να ενθαρρύνει και να προστατεύσει την διανόηση²⁰⁰. Στο χφ. *Vind. Suppl.* 3935, f. 187 σώζονται 105

¹⁹⁴ Βλ. STONE, "The Grand Hetairiarch John Doukas", σ. 155.

¹⁹⁵ Βλ. KINNAMOS VI, σσ. 265-269. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σσ. 143-145. Ο Κίνναμος αναφέρει ρητά τον Μιχαήλ, αλλά χωρίς να διευκρινίσει το επίθετό του: 'Ιωάννης τε ὁ Δούκας καὶ Μιχαήλ, ὃς λογοθέτης ἐκείνου τοῦ χρόνου ἦν ...'. Δεδομένου ὅμως ὅτι ὁ κατ' ἐξοχὴν λογοθέτης αὐτὴν ἐποχὴν εἶναι ὁ τοῦ Δρόμου, καὶ ὅτι ὁ Αγιοθεοδωρίτης κατείχε το ἀξίωμα τουλάχιστον ἀπὸ το 1166, φαίνεται ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ὁ ἐν λόγῳ Μιχαήλ εἶναι ὁ Αγιοθεοδωρίτης. Πρβλ. CHALANDON, *Les Commènes* II, σσ. 219-220, LAMMA, *Comneni e Stauffer* II, σσ. 176-179. CHEYNET, *Pouvoir*, σ. 415. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 218-219. Σύμφωνα με τὴν ὑπόθεση τοῦ Horna, σε αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ γεγονότα ἀναφέρεται ὁ Προσφωνητικὸς Λόγος τοῦ Μανασσή πρὸς τὸν Μιχαήλ. Ὅμως, ὁ Kazhdan θεωρεῖ -καὶ ἔχει δίκιο- ἀδύνατο τὸ νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ ταυτίσει τὸ ἐν λόγῳ χωρὶς με κάποια συγκεκριμένη ἐστρατεία τοῦ Μανουήλ: HORNA, "Eine unedierte Rede", σ. 172, KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodoritj», σ. 88. Πρβλ. Προσφών. ΜΑΝΑΣΣΗ (IX), σ. 178.158-162: '... καὶ διατρέχει πτηνὸς τὰς ἡπείρους ὡς ἥλιος καὶ νῦν μὲν Εὐρώπη τοῦτον ἔχει καὶ Ἰστρος καὶ ὅσα παρίστρια, νῦν δὲ ἄνδρες ἀσιηγενεῖς χαλκοχίτωνες καὶ ὁ πολὺς ἐν ὄρεσι Ταῦρος καὶ ὅσα τῶν ἐθνῶν ὑποταύρια· ἐφριζαν τούτου τὴν σπάθην, ὅπόσοι νειλῶν πίνουσιν ὕδωρ καὶ ὅσοι τὰς σχατιάς οἰκοῦσι τῆς γῆς...'.
¹⁹⁶ Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 313-314.

¹⁹⁷ Βλ. Προσφών. ΜΑΝΑΣΣΗ (IX), σ. 180: Οὐκ ἐπιλείπουσί ποτε τρόπαια τῶ ἀυτοκράτορι κατορθούμενα (οὐ γὰρ οὐρανῶ ἐλλείπουσιν ἄστρα οὐδὲ ὕδωρ θαλάσση οὐδὲ ἡλίῳ κάλλος φωτός)· ταῦτα δὲ τὰ τροπαιουχήματα, ταύτας τὰς νίκας καὶ περιδόξους χρῆ μαθεῖν καὶ τὴν Βύζαντος, τὸν ἥλιον τῶν χωρῶν, τὸ κάλλος τῆς γῆς, τὸν ὀφθαλμὸν τοῦ παντός. Ἐνταῦθα ὁ λογοθέτης εἰς κάλλος γράφει καὶ ῥητορεύει καὶ τὰς τῆς θρεψαμένης σοφιστικῆς ἐπιδείκνυσι χάριτας καὶ εὐκελάδοις ἔλκει γραφαῖς καὶ καλλιστόμοις τέρπει φωναῖς, ὡς οἱ ὑπολύριοι δόνακες.

¹⁹⁸ Βλ. Προσφών. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (VIII) στὸν Μιχαήλ, σ. 144.28 κ.ε., ἀναφερόμενος στὸν Μιχαήλ καὶ τὸν Νικόλαο ἀντίστοιχα: «Ἐστὶ δὲ ἄρα τοῦτο ἀστεία τις περιπέτεια τὴν ἐν λόγῳ λάμψασαν ἀδελφικὴν δυάδα, τὸν μὲν τῶ λόγῳ ἐπονομάζεσθαι, τὸν δὲ τῆ πόλει λαχεῖν ἧς οἱ λόγοι γνώρισμα'. Πρβλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 38.

¹⁹⁹ Προσφών. ΜΑΝΑΣΣΗ (IX), σ. 180: ... ἐγὼ δὲ ἅ τῶν ἄλλων πλέον τεθαύμακα καὶ οἷς τὸν ἄνδρα τῶν λοιπῶν ὑπερτίθεμαι, ταῦτα δὴ καὶ ὡς ἐφικτὸν ἀνυμνήσαιμι, τὴν ἕγχα τῆς σοφιστικῆς, τὰς καλλιγλώττους γραφάς, τὴν περὶ τοὺς ἰάμβους καλλιτεχνίαν...

²⁰⁰ Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 344.

δωδεκασύλλαβοι στίχοι του Λογοθέτη του Δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, οι οποίοι περιγράφουν αρματοδρομία στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης. Το ποίημα εκδόθηκε από τον K. Horna²⁰¹. Οι ίδιοι οι στίχοι (1-6) μας πληροφορούν ότι η αρματοδρομία έλαβε χώρα την 1η Φεβρουαρίου του 1168.

Για την ιστορία του Λογοθέτη του Δρόμου γνωρίζουμε γενικά ότι δεν υπήρξε ποτέ πρεσβευτής²⁰², αν και, ως επικεφαλής -και ως διαχειριστής των οικονομικών, καθήκον από το οποίο προέρχεται ο όρος *λογοθέτης*- του δημόσιου Δρόμου, δηλ. του Ταχυδρομείου, έπαιζε μεγάλο ρόλο στις εξωτερικές σχέσεις της αυτοκρατορίας και ήταν ο αρμόδιος για την υποδοχή, την περίθαλψη και την εισαγωγή προς τον Αυτοκράτορα των ξένων πρεσβευτών. Ειπώθηκε ότι αρμοδιότητά του ήταν επίσης η επιλογή των βυζαντινών πρεσβευτών, οι οποίοι θα υπάγονταν στο Λογοθέσιο του Δρόμου, υπόθεση που έχει αμφισβητηθεί²⁰³. Στα τέλη του 10ου αιώνα, περιήλθε στη δικαιοδοσία του το *Σκρίνιον των Βαρβάρων*, το γραφείο που επιτηρούσε τις κινήσεις των ξένων πρεσβευτών αλλά και όλων των ξένων που διέμεναν ή εμπορεύονταν στην Πρωτεύουσα. Στις αρμοδιότητές του συμπεριλαμβανόταν και ο έλεγχος της εμπορικής κίνησης των λιμανιών· το *Σκρίνιον* διέθετε ένα σώμα διερμηνέων²⁰⁴.

Ο Λογοθέτης του Δρόμου είχε την ευθύνη να μεταφέρει στις επαρχίες τις αυτοκρατορικές διαταγές και να εγγυάται την εκτέλεσή τους²⁰⁵. Ίσως λόγω αυτού του είδους των αποστολών, ο πατριάρχης απάλλαξε τον μοναχό Μακάριο τον Ιεροσολυμίτη από τα καθήκοντα της μοναστηριακής του ιδιότητας ώστε να συνοδεύει τον Λογοθέτη του Δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη στα ταξίδια του και να τον υπηρετεί ως γραμματέα²⁰⁶. Προς το τέλος του 12ου αιώνα όμως φαίνεται ότι ο Λογοθέτης του Δρόμου αναλάμβανε και πρεσβευτικές αποστολές· προς αυτό το ενδεχόμενο οδηγεί η περίπτωση του Δημητρίου Τορνίκη²⁰⁷. Μένει να αποδειχθεί ότι δεν πρόκειται για μια εξαίρεση του κανόνα, που θα μπορούσε να εξηγηθεί από το προσωπικό κύρος του Τορνίκη, άσχετα με το τότε αξίωμά του. Ο Ψευδο-Κωδινός ομολογεί ότι δεν γνωρίζει σε τι συνίστατο το παλιό οφφίκιο του Λογοθέτη του Δρόμου, το οποίο είχε μετατραπεί τον 14ο αιώνα σε τιμητικό αυλικό τίτλο χωρίς καθήκοντα²⁰⁸.

²⁰¹ HORNA, «Eine unedierte Rede», σσ. 194-197: '... τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου πρὸς τινα ἐν ἀγρῷ οἰκοῦντα ἀξιόσαντα... πῶς ἐν τῇ πόλει ὁ ἵππικὸς ἀγὼν γέγονε... Μιχαήλ τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου'.

²⁰² MILLER, "The Logothète", σ. 439, GUILLAND, "Logothètes", σ. 34.

²⁰³ Βλ. MILLER, "The Logothète", σ. 439, LOUNGHIS, *Les ambassades byzantines*, σ. 283-284, Ευάγγελος ΧΡΥΣΟΣ, 'Η βυζαντινή διπλωματία ως μέσο επικοινωνίας', στο ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, σσ. 399-407, βλ. σσ. 399-400.

²⁰⁴ GUILLAND, "Logothètes", σσ. 36-37, MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 229.

²⁰⁵ GUILLAND, "Logothètes", σ. 34.

²⁰⁶ Βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes 1101 και, παρακάτω*, σ. 48.

²⁰⁷ Βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 38, ο οποίος υποστηρίζει μάλιστα ότι: «ce sont donc surtout les fonctions extérieures du logothète qui comptaient à l'époque». Πρβλ. GUILLAND, "Logothètes", σσ. 65-66.

²⁰⁸ Βλ. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos*, σ. 138.8, GUILLAND, "Logothètes", σ. 45.

Ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης μαρτυρείται για πρώτη φορά το 1166 ως Ορφανοτρόφος²⁰⁹. Ο Αλέξιος Αριστηνός είναι ο πρώτος γνωστός Ορφανοτρόφος τον 12ο αιώνα· υποχρεώθηκε από τον Πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170), στις αρχές της πατριαρχίας του, να υποβάλει παραίτηση²¹⁰. Ο μοναχός Κάνδιδος ο Ορφανοτρόφος, που μαρτυρείται σε ένα σημείωμα του Δούκα της Θεσσαλονίκης, Ιωάννη Κοντοστέφανου, του Νοεμβρίου 1162, σχετικό με την αγιορειτική Μονή της Λαύρας²¹¹, θεωρήθηκε από τον Guiland αξιωματούχος του Ορφανοτροφείου του Αποστόλου Παύλου Κωνσταντινουπόλεως· ωστόσο, από το παραπάνω σημείωμα είναι φανερό ότι πρόκειται για καθαρά εκκλησιαστικό και τοπικό λειτουργό, και μάλιστα, για ένα μοναχό της εν λόγω Μονής, ο οποίος πρέπει να ήταν επικεφαλής του μοναστηριακού ορφανοτροφείου. Δεν αποκλείεται επίσης ο Κάνδιδος να ήταν ταυτόχρονα μοναχός στην Λαύρα και Ορφανοτρόφος της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, πόλη με την οποία σχετίζεται η διένεξη που αποτελεί και το αντικείμενο του σημειώματος²¹². Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης²¹³ ανέλαβε επίσης τα καθήκοντα του Ορφανοτρόφου πριν χειροτονηθεί Μητροπολίτης. Αφού αυτό συνέβη μετά τον Μάιο του 1160, πιθανόν να διαδέχθηκε στο αξίωμα τον Αλέξιο Αριστηνό ή απλώς να τον αντικατέστησε προσωρινά κατά τη διάρκεια της φορολογικής αποστολής που ο Αριστηνός διεξήγαγε στην Ελλάδα, όταν ήταν Νομοφύλαξ και Ορφανοτρόφος²¹⁴. Αν υποθέσουμε ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης διαδέχθηκε τον Αριστηνό μετά την οριστική παραίτησή του, ο Νικόλαος θα ήταν Ορφανοτρόφος από το 1157 (ως t.p.q) μέχρι το πολύ το 1166 (ως t.a.q), πρώτη μαρτυρία του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη στο αξίωμα.

Ο Μιχαήλ πρέπει να αντικατέστησε τον αδελφό του μετά την εκλογή του τελευταίου ως Μητροπολίτη, άρα στο διάστημα ανάμεσα στην ημερομηνία θανάτου του προκατόχου τού Νικόλαου στην Αθήνα, Γεωργίου Βούρτζη (Μάιος 1160²¹⁵) -t.p.q., διότι η πρώτη γνωστή μνεία του Νικόλαου ως μητροπολίτη Αθηνών ανάγεται μόνο στο 1166- και στην πρώτη μαρτυρία του Μιχαήλ με το αξίωμα, το 1166. Ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης μαρτυρείται για τελευταία φορά ως Ορφανοτρόφος το 1170 στις συνοδικές συνεδρίες της 30ής Ιανουαρίου και 18ης Φεβρουαρίου του 1170, με τις οποίες δόθηκε

²⁰⁹ Στη σύνοδο για το *ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστίν*, συνεδρία της 6ης Μαρτίου του 1166. Τότε μαρτυρείται επίσης για πρώτη φορά με τον τίτλο του πρωτονοβελισιμοῦπερτάτου και το αξίωμα του Λογοθέτη του Δρόμου. Βλ. παραπ., σ. 35 και σημ. 163.

²¹⁰ Βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 56.

²¹¹ Βλ. *Actes de Lavra I*, έκδ. P. LEMERLE-A. GUILLOU-N. SVORONOS-D. PAPACHRYSSANTHOU, Παρίσι 1970, αριθ. 64, σσ. 327 και 331.30. Πρβλ. GUILLAND, "Orphanotrophe", σ. 213.

²¹² Για την ύπαρξη κληρικών ορφανοτρόφων σε επαρχιακές εκκλησίες και συγκεκριμένα στην Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, βλ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σ. 449, 131.

²¹³ Βλ. παρακ., σσ. 79 κ.ε.

²¹⁴ Αυτού του είδους οι αποστολές διαρκούσαν μήνες, ακόμα και χρόνια. Γνωρίζουμε ότι κατά την απουσία του, τον Αριστηνό αναπλήρωσε κάποιος άλλος, βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 55.

²¹⁵ Βλ. DARROUZÈS, "Obit", σσ. 190-191.

τέλος στην δογματική έριδα για το ό Πατήρ μου μείζων μού έστιν²¹⁶. Φαίνεται, ωστόσο, εύλογο να υποθέσουμε ότι διατήρησε το αξίωμα δια βίου και, άρα, μέχρι τη δεκαετία των 1180 (βλ. παρακάτω). Μας είναι άγνωστο ποιος τον διαδέχθηκε. Οι επόμενοι γνωστοί ορφανοτρόφοι απαντούν τον 13ο αιώνα²¹⁷.

Τον 10ο αιώνα, οι Ορφανοτρόφοι²¹⁸ θεωρούνταν σεκρετικοί, δηλαδή γραμματείς, όπως και οι λογοθέτες, οι χαρτουλάριοι, οι κουροπαλάτες και άλλοι²¹⁹. Ο Ορφανοτρόφος ήταν ένας διοικητής με μια δραστηριότητα οικονομικού περιεχομένου, την οποία διατηρούσε ακόμα και τον 14ο αιώνα, όπου ο Μανουήλ Φιλής τον περιγράφει ως τῶν βασιλικῶν χρημάτων ταμίης²²⁰.

Το Ορφανοτροφείο²²¹ του Αποστόλου Παύλου, ίδρυμα του βου αιώνα, παραπλεύρως της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ήταν μια ιδιάζουσα περίπτωση ανάμεσα στους ευαγείς οίκους. Αποτελούσε από μόνο του ξεχωριστό σέκρετον. Η εμβέλεια του απλωνόταν μόνο στην πρωτεύουσα, όπου ασκούσε δικαιοδοσία σε άλλα κοινωφελή ιδρύματα της πόλης²²². Ο Αλέξιος Κομνηνός ανανέωσε και διεύρυνε το Ορφανοτροφείο, προικίζοντάς το με γηροκομεία, νοσοκομεία, πτωχοκομεία, ξενώνες και σχολεία για τα ορφανά και για όλους τους φτωχούς. Ο Ορφανοτρόφος διαχειριζόταν την περιουσία των ορφανών μέχρι τα είκοσι της ηλικίας τους ή μέχρι που αυτοί παντρεύονταν. Το Ορφανοτροφείο διατήρησε πάντα την ιδιότητα του ευαγούς οίκου, αντισταθμίζοντας το χάσμα που προκάλεσε η βαθμιαία μεταμόρφωση των ευαγών σεκρέτων, δηλ. των γραφείων που διαχειρίζονταν την περιουσία των ευαγών οίκων, σε γραφεία διαχείρισης της βασιλικής περιουσίας υπό το νέο αξιωματούχο, δημιούργημα του Αλεξίου Κομνηνού, τον Μέγα Λογαριαστή των Ευαγών Σεκρέτων²²³.

Το Ορφανοτροφείο είχε τέτοια εμβέλεια, ώστε ο επικεφαλής αξιωματούχος του δεν ανέφερε στον Μέγα Λογαριαστή των Ευαγών Σεκρέτων, αλλά λογοδοτούσε ευθέως στον Αυτοκράτορα²²⁴. Απόδειξη της σημασίας που είτε είχε από την αρχή είτε απέκτησε με το χρόνο, είναι το γεγονός ότι, στη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της βασιλείας του Μανουήλ Α, Ορφανοτρόφος είναι το ίδιο πρόσωπο που εκτελεί ταυτόχρονα

²¹⁶ Βλ. παραπ., σ. 35 και σημ. 163.

²¹⁷ Βλ. GUILLAND, "Orphanotrophe", σ. 214.

²¹⁸ Για το αξίωμα, βλ. DÖLGER, *Beiträge*, σ. 43, GUILLAND, "Orphanotrophe", OIKONOMIDES, "Évolution", σ. 141, ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σσ. 314-320, ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σσ. 439-455 και, παρακ., σσ. 79 κ.ε.

²¹⁹ GUILLAND, "Orphanotrophe", σ. 207.

²²⁰ Βλ. DÖLGER, *Beiträge*, σ. 43, GUILLAND, "Orphanotrophe", σσ. 207-208. Πρβλ. Βλ. AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σσ. 141-142 και 272, SVORONOS, "Les privilèges...", ό.π., σσ. 368-369.

²²¹ Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σσ. 310-313.

²²² ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σ. 451, OIKONOMIDES, "Évolution", σ. 141, σημ. 103.

²²³ Βλ. OIKONOMIDES, "Évolution", σ. 141.

²²⁴ Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 230.

τα καθήκοντα του μεσάζοντα και του Λογοθέτη του Δρόμου, ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης²²⁵.

Ο Λογοθέτης Μιχαήλ, ως Ορφανοτρόφος, αλλά και ως λόγιος που ήταν σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πηγών, επιτηρούσε στη σχολή γραμματικής του Ορφανοτροφείου (βλ. αναφορά στους τροφίμους), σχολικούς αγώνες μαθητών οι οποίοι, στο πλαίσιο των ασκήσεων της σχεδογραφίας, διεξάγονταν παρουσία του Αυτοκράτορα²²⁶. Σχετικά με αυτό, ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης μας πληροφορεί ότι ο Αυτοκράτορας επισκεπτόταν τους τροφίμους με την ευκαιρία κάποιων εορτών, εξέταζε τις γνώσεις των μαθητών του σχολείου και τους βράβευε²²⁷.

Το αξίωμα του Ορφανοτρόφου του Αποστόλου (ή του Αγίου) Παύλου (αντίθετα με εκείνο του εκκλησιαστικού ορφανοτρόφου, που απαντά κυρίως στην επαρχία²²⁸) ανήκε στα αυτοκρατορικά και όχι στα πατριαρχικά οφφίκια, αν και προοριζόταν ή συνηθιζόταν να το κατέχουν κληρικοί ή μοναχοί²²⁹. Όταν επρόκειτο για τέτοιου είδους λειτουργήματα ευεργετικού χαρακτήρα, όπως η διοίκηση ευαγών οίκων, η Εκκλησία δεν τα θεωρούσε σοβαρές παραβάσεις της απαγόρευσης άσκησης λαϊκών επαγγελμάτων. Όταν ο Ορφανοτρόφος ήταν κληρικός ή μοναχός, δεν μπορούσε να προσθέσει στο οφφικίο του αυλικούς τίτλους, όπως του Ανθυπάτου για προηγούμενους αιώνες ή του Πρωτονοβελισιμούπερτάτου που έφερε ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης. Αν είναι έτσι, ο Μιχαήλ πρέπει να κατείχε τον τίτλο ως Λογοθέτης, αλλά όχι ως Ορφανοτρόφος²³⁰.

Παρ' όλα όσα έχουν ειπωθεί για το ότι το οφφίκιο του Ορφανοτρόφου πέρασε στο πρόσωπο του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, παραβαίνοντας τη συνήθη τακτική, σε έναν λαϊκό²³¹, εμείς νομίζουμε ότι ο Μιχαήλ ήταν κληρικός, όταν ανέλαβε τα εν λόγω καθήκοντα. Το ενδεχόμενο προκύπτει από ένα εκτενές χωρίο του Προσφωνητικού του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης που όμως δε

²²⁵ GUILLAND, "Orphanotrophe", σ. 213.

²²⁶ Βλ. Προσφων. ΜΑΝΑΣΣΗ (ΙΧ), σ. 181.264: ἴσταται ποτε καὶ παισὶ τροφίμοις γραμματικῆς ἐν ὀφθαλμοῖς βασιλέως ἀγών (...). Πρβλ. παραπ., σ. 28, σημ. 128. Το χωρίο αποτελεί απόδειξη ότι το β' μισό του 12ου αιώνα λειτουργούσε στο Ορφανοτροφείο η σχολή γραμματικής που είχε ιδρύσει ο Αλέξιος Κομνηνός με σκοπό την παροχή δωρεάν εγκυκλίου παιδείας στα ορφανά και στα άπορα παιδιά, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους (βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 330, KAZHDAN, *Change*, σ. 126). Πρβλ. MERGIALI-FALANGAS, "Saint Paul", που πιστεύει ότι στο συγκρότημα του Ορφανοτροφείου στεγάζονταν τον 12ο αιώνα δύο ειδών σχολές, μια για την εξυπηρέτηση των ορφανών (στο κτίριο του παλιού Ορφανοτροφείου, δίπλα στην Εκκλησία του Αγίου Παύλου) και μια ανωτάτων σπουδών υπό την επίβλεψη του Πατριαρχείου (μέσα στην Εκκλησία του Αγ. Παύλου). Η θέση είχε ήδη διατυπωθεί από τον Fuchs και απερρίφθη από τον BROWNING, "Patriarchal School" I, σ. 174.

²²⁷ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ I, σ. 284. Πρβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σ. 312.

²²⁸ DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 36 και σημ. 3, 194. Ο Ορφανοτρόφος εμφανίζεται σε μια επαρχιακή κατάσταση εκκλησιαστικών οφφικίων του 13ου αιώνα: βλ. DARROUZÈS, στο ίδιο, σσ. 194 και 545, Ε 10. Πρβλ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σσ. 444-445.

²²⁹ DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 36 και σημ. 3, 194. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 308.

²³⁰ Βλ. GUILLAND, "Orphanotrophe", σ. 209.

²³¹ GUILLAND, "Orphanotrophe", σ. 214. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 56, MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 308.

φαίνεται να έτυχε της ανάλογης προσοχής²³². Σύμφωνα με το χωρίο αυτό, ο Μιχαήλ έγινε δεκτός ανάμεσα στους κληρικούς της Αγίας Σοφίας (ό θεϊός ναός πονούμενον έχει σε) με το χαμηλότερο βαθμό του Αναγνώστη (ή τῶν θείων λογίων ... τῶν δὲ ἐξ ἀναγνώσεως εἰσδοχή), και μετά έγινε διάκονος και άρχων²³³ της Μεγάλης Εκκλησίας μάλλον ως Ιερομνήμων²³⁴ (ή τῶν θείων λογίων τῶν μὲν ἐξ ἀναμνήσεως προαγωγή, ἃ θησαυρῶ μνήμης ἔγκειται), αλλά ίσως και ως Υπομιμνήσκων και Ἐπί τῶν Δεήσεων²³⁵. κάτι που δεν αντιτίθεται στις ενδείξεις που υπάρχουν ότι ήταν παντρεμένος. Στη συνέχεια του λόγου του, όπου αναφέρεται στον ρόλο του Μιχαήλ ως μεσάζοντα, ο Ευστάθιος φαίνεται να εννοεί ότι ο Μιχαήλ ήταν κληρικός κατά το μεγαλύτερο μέρος της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας²³⁶. Υστερα, μάλλον προς το τέλος της ζωής του, έγινε μοναχός (έτέρας γίνη λογάδος, τῆς τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν, και ὅσοι πρὸς τὸν μονάδα βίον συνέστειλαν ἑαυτούς).

Ίσως κατά σύμπτωση, κατά τη σύνοδο του 1170 ο Ιερομνήμων, αλλά και ο Υπομιμνήσκων²³⁷, ονομάζονται Μιχαήλ²³⁸. Ωστόσο, στην ίδια σύνοδο ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης ήταν παρών ως πρωτονοβελισσιμοῦπέρτατος Λογοθέτης του Δρόμου και Ορφανοτρόφος, και άρα μάλλον πρέπει να απορρίψουμε το ενδεχόμενο να πρόκειται για το ίδιο άτομο.

Ορισμένα τακτικά οφφικίων της Μεγάλης Εκκλησίας ταυτίζουν τα καθήκοντα του Υπομιμνήσκοντος με του πατριαρχικού Ἐπί τῶν Δεήσεων²³⁹. Μεταξύ άλλων, ο Υπομιμνήσκων συγκεντρώνει τις αιτήσεις-δεήσεις του κόσμου, τις αναφέρει στον πατριάρχη και δίνει μια απάντηση σε αυτές.

²³² VIII, σ. 146.95-147.18: ἄλλα ὁ μόχθος ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων και ὅσα τὰς πόλεις διοικεῖ, ἐπὶ τα θεϊότερα τρέπεται, ὡς εἶναι σοι ὅλον τὸν βίον ἐν τῇ τῶν κρειττόνων σχολῇ· και γίνεται σοι κόπος οὗτος ἕτερος διάδοχος καλῶν καλοῖς και ὁ θεϊός ναός πονούμενον έχει σε και ἡ τῶν θείων λογίων τῶν μὲν ἐξ ἀναμνήσεως προαγωγή, ἃ θησαυρῶ μνήμης ἔγκειται, τῶν δὲ ἐξ ἀναγνώσεως εἰσδοχή, ἅπερ ὅσα και πηγῶν τῶν θείων πυξίων ἐξαναβλύζουσιν, τῶν δὲ και εἰς μέλος ἀναφωνουμένων ὑμνολογήματος. (... ..) ἔστι δὲ σοι και τὰ τῆς βρώσεως ταύτης ἠρτυμένα λόγω, τῶ νοστιμωτάτῳ ἄλατι, ὅτε και τὸν πολὺν ὄχλον διεκφυγῶν ἑτέρας γίνη λογάδος, τῆς τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν, και ὅσοι πρὸς τὸν μονάδα βίον συνέστειλαν ἑαυτούς και περὶ σὲ συναχθέντες αὐτοὶ τὴν τράπεζαν περιάδουσι τὸ Δαυϊτικὸν ψαλτήριον ἀρμοιτόμενοι. Ο ΚΑΖΗΔΑΝ, «Brat'ja Ajfeodority», σ. 89, περιορίστηκε να διαπιστώσει ότι ο Μιχαήλ έγινε μοναχός.

²³³ DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σ. 106.

²³⁴ DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 368 κ.ε. Ο Αλέξιος Αριστηνός ήταν Ιερομνήμων μέχρι περίπου το 1157, ενώ ήταν και Νομοφύλαξ και Ορφανοτρόφος: βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 54 και PG 133, 1262 B, 1264 A. Ο ιερομνήμων κρατούσε το κοντάκιο μπροστά στον πατριάρχη κατά τη διάρκεια των εκκλησιασμών και, επιπλέον, ήταν υπεύθυνος για τις χειροτονίες. Πρβλ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σσ. 262-263.

²³⁵ Ο Κωνσταντίνος ΜΑΝΑΣΣΗΣ, στον προσφωνητικό στον Μιχαήλ (IX), σ. 180.250-252, εγκωμιάζει σε αυτόν τὴν ἕγγα τῆς σοφιστικῆς, τὰς καλλιγλώττους γραφάς, τὴν περὶ τοὺς ἰάμβους καλλιτεχνίαν, αλλά και τὸ μνήμον και τὴν ἐπιείκειαν.

²³⁶ VIII, σ. 147.23-24: Τοιοῦτος, ὃ παρόντες, ἔπρεπε παραστατεῖν τῶ κρατεῖ αὐτοκράτορι τῶ ὑπὲρ πάντας βασιλεῖ ὁ τῶν θεραπόντων ὑπερφερῆς.

²³⁷ Για την ομοιότητα των δύο οφφικίων, βλ. DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σ. 374-375.

²³⁸ DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 530 και 105. Πρβλ. PETIT, "Documents inédits" σσ. 479-480 = ΣΑΚΚΟΣ 1170, σσ. 186-187. Πρβλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1109.

²³⁹ DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σ. 375.

Αυτή είναι και η κατεξοχήν αποστολή του πατριαρχικού άρχοντα που λέγεται 'Επί τῶν Δεήσεων²⁴⁰. Ωστόσο, ορισμένες από τις τάξεις των οφφικίων μας πληροφορούν ότι οι αναφορές αυτές παρουσιάζονταν στον αυτοκράτορα. Ένα από τα τακτικά αυτά λέει ότι ο 'Επί τῶν Δεήσεων παρουσιάζει τις δεήσεις στον πατριάρχη, και ύστερα απευθύνεται στον αυτοκράτορα μαζί με τον βαιφερενδάριο.

Τον Μάρτιο του 1166 μαρτυρείται ως Αυτοκρατορικός 'Επί τῶν Δεήσεων ο Μιχαήλ Καματηρός²⁴¹. Τον διαδέχθηκε πιθανότατα ο Νικηφόρος Κομνηνός²⁴². Ο Kazhdan, με αφορμή το χωρίο ὑπογραφέα τοῖς δεομένοις τοῦ σώζεσθαι, ὄν καὶ ὁ αὐτοκράτωρ χειριζόμενος τῷ κόσμῳ σωτηρίαν καλλιγραφεῖ στον Προσφων. Ευσταθίου (VIII), σ. 148.50 κ.ε., διερωτάται αν θα πρέπει να συμπεράνουμε από τα λόγια αυτά ότι ο Μιχαήλ ανέλαβε και τα καθήκοντα του αυτοκρατορικού 'Επί τῶν Δεήσεων, αντικαθιστώντας τον Νικηφόρο Κομνηνό²⁴³. Ο Kurtz, χρονολόγησε το θάνατο του Νικηφόρου Κομνηνού το 1173²⁴⁴. Ο Kazhdan θεωρεί πιο σωστή τη χρονολόγηση του θανάτου του αμέσως μετά την ανακήρυξη του Αλεξίου Β, του μόνου νόμιμου αρσενικού γιού του Μανουήλ Α, ως συμβασιλέα (1172)²⁴⁵. Σύμφωνα με τα καινούργια δεδομένα που παρουσιάσαμε, δεν αποκλείεται ο Μιχαήλ να ήταν 'Επί τῶν Δεήσεων, αλλά του Πατριαρχείου και όχι της Αυλής, όπως, λ.χ., ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης²⁴⁶, όταν ήταν ακόμα διάκονος της Μεγάλης Εκκλησίας. Ο Μιχαήλ παρουσιάζει τις δεήσεις στον αυτοκράτορα, σύμφωνα με το παραπάνω χωρίο, κάτι που δεν αποκλείεται για τον 'Επί τῶν Δεήσεων του Πατριαρχείου. Και όμως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο τα λόγια του Ευσταθίου να αναφέρονται στον ρόλο του Μιχαήλ ως μεσάζοντα.

²⁴⁰ DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 378-379.

²⁴¹ Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 507. GUILLAND, "Ο ἐπὶ τῶν Δεήσεων", σ. 106.

²⁴² ΒΑΡΖΟΣ, *Γεωαλογία*, αριθ. 115. Βλ. GUILLAND, "Ο ἐπὶ τῶν Δεήσεων", σ. 106. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 259.

²⁴³ «Brat'ja Ajofeodorigy», σ. 89.

²⁴⁴ E. KURTZ, 'Μονωδίες του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και του Κωνσταντίνου Μανασσή για το θάνατο του Νικηφόρου Κομνηνού' (Ρωσικά) *VV 17* (1910), σσ. 283-322. Κείμενα στις σσ. 290 κ.ε. και 303 κ.ε. αντίστοιχα.

²⁴⁵ Ο KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodorigy», σ. 89, σημ. 21, στηρίζει την επιχειρηματολογία του στο γεγονός ότι στη Μονωδία (σ. 292.70) που του απευθύνει ο Ευστάθιος πρόκειται για 'τους αυτοκράτορες', στον πληθυντικό.

²⁴⁶ Βλ. GUILLAND, "Ο ἐπὶ τῶν Δεήσεων", σ. 108, REGEL, *Fontes I*, σ. VIII. Παρόλο που η μαρτυρία δείχνει σαφώς τον Ευστάθιο ως διάκονο ἐπὶ τῶν δεήσεων καὶ μαῖστορα τῶν ῥητόρων, έχει λεχθεί ότι το αξίωμα του Ἐπί των Δεήσεων αρχίζει να εμφανίζεται ως εκκλησιαστικό μόνο από τον 13ο αιώνα (ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σ. 146). Το ότι ο Ευστάθιος υπήρξε διάκονος και Μαῖστωρ των Ρητόρων επιβεβαιώνουν και άλλες πηγές, βλ. ἐκδ. WIRTH, *Opera minora*, Λόγος II, σ. 289. Αυτόν τον λόγο-δέηση προς τον Μανουήλ Κομνηνό απηύθυνε πιθανότατα ο Ευστάθιος με την ιδιότητα του εκκλησιαστικού Ἐπί των Δεήσεων. Σε σημείωμα του Βησσαρίωνος στον κώδ. *Marc. gr.* 461, f. 1 (του 15ου αιώνα) λέγεται: 'Ιστέον ὡς ἡ ἐξήγησις τῆς 'Ιλιάδος "Ομήρου... Εὐσταθίου, μαῖστορος τῶν ῥητόρων καὶ ἐκκλησιαστικοῦ τῶν δεήσεων... (βλ. M. FORMENTIN, "La grafia di Eustazio di Tessalonica", *Boll. Grott* 37 (1983), σ. 19, σημ. 4). Πρβλ. WIRTH, "Studien zum Briefcorpus des Erzbischofs Eustathios von Thessalonike", *BZ* 56 (1963), σσ. 8-15 = *Eustathiana*, σσ. 49-56, βλ. σ. 55.

Φαίνεται πλέον αποδεδειγμένο ότι ο Μιχαήλ έφτασε τον ύψιστο βαθμό της εμπιστοσύνης του Μανουήλ Κομνηνού, διατελώντας μεσάζων αυτού του αυτοκράτορα περί τα 1160-1175²⁴⁷. Οι μαρτυρίες στα κείμενά μας είναι άφθονες: 'λαοῦ καὶ βασιλέως μέσον ἰστάμενος' τον αποκαλεί ο Μανασσής, αλλά και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο Μακρεμβολίτης και ο Γρηγόριος Αντίοχος αναφέρονται στα κείμενά τους στις αρμοδιότητες του μεσάζοντα ως διαμεσολαβητή των κοινών ανθρώπων μπροστά στον αυτοκράτορα. Ο Ευστάθιος και ο Γρηγόριος, μάλιστα, ζητούν, μέσω αυτού, προσωπική βοήθεια²⁴⁸.

²⁴⁷ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 256.

²⁴⁸ Προσφων. ΜΑΝΑΣΣΗ (ΙΧ), σ. 180.226. Βλ. επίσης, Παρηγ. ΑΝΤΙΟΧΟΥ (VII), στ. 353: 'καὶ ὃς ἀμήν σοι λέγων ἐπὶ πᾶσιν αὐτοῦ τοῖς ὑπάρχουσί σε κατέστησε'. Επιστολή ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (XII), σ. 342: 'εἶπερ ὁ κράτιστος ἡμῶν βασιλεύς, ὡσπερ ἐκείνον Θεός, οὕτω καὶ αὐτός εὖρηκέ σε θεραπεύειν τὸ αὐτοῦ ἔνθεον ἰκανότατον'. Επιτάφιος ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 157-8: 'καὶ ὅπερ εἶναι λέγεται τὸν ἀρχιερέα μεσίτην τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ Θεοῦ, τοῦτο κἀνταῦθα παρεδείκνυς ὁ ἀληθῆς ἀρχιερεὺς τοῦ Θεοῦ· ἐλάλεις πρὸς τὸν ἀδελφόν ὡς Ἀαρὼν πρὸς Μωϋσῆν τὸν ὑποφήτην Θεοῦ, ὁ δὲ ἀνήγε πρὸς τὸν καθ' ἡμᾶς Θεόν, τὸν αυτοκράτορα, τὰ λεγόμενα καὶ αὐθις διὰ σοῦ τοῖς ἀνθρώποις τὰ τοῦ αυτοκράτορος ἐχρημάτιζε'. Επιστολή ΜΑΚΡΕΜΒΟΛΙΤΟΥ (V), σ. 248: '... σοῦ τε τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς μεγάλης βουλῆς καὶ τοῦ κυρίου μου, τὰ πάντα καλοῦ λογοθέτου καὶ ἔργοις καὶ πράγμασιν'. Πρβλ. VERPEAUX, "ὁ μεσάζων", σ. 271, όπου τονίζει ότι οι ὅροι μεσάζων ἢ μεσιτεῦν αποκτούν τη σημασία του μεσολαβητή γενικά, αλλά και του συντονιστή των δημοσίων υποθέσεων, τον 11ο και 12ο αιώνα. Ο ὅρος μεσάζων δεν ορίζει ένα αξίωμα, αλλά αποτελεί ένα ανεπίσημο λειτουργήμα που ο Αυτοκράτορας αναθέτει κατά καιρούς σε ανθρώπους τις εὐνοίας του. Το λειτουργήμα, ὅπως καθιερώθηκε ἀπὸ τον 11ο αἰώνα (βλ. το εγκώμιο του Ψελλοῦ στον μεσάζοντα Κωνσταντῖνο Λειχοῦδη, Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* IV, σ. 399 και AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σσ. 142, 201-202 και, της ἰδίας, «La société byzantine au XIe siècle», *TM* 6 (1976), σ. 105 και σημ. 19), συνίστατο στον συντονισμό των διαφόρων σεκρέτων (κυβερνητικῶν γραφείων-υπουργείων), και αὐτός εξακολουθεῖ να εἶναι ο κύριος χαρακτήρας του τον 11ο αἰώνα (βλ. DIEHL, «Logothète τῶν σεκρέτων», κυρίως σ. 223 και GUILLAND, «Logothètes», σσ. 75 κ.ε., LEMERLE, *Cinq Études*, σσ. 260-263) ὅπως και τον 12ο αλλά και τους μεταγενέστερους αἰῶνες (βλ. OIKONOMIDES, «Évolution», σσ. 131-133 και ANGOLD, *Exile*, σσ. 155-161). Ο Beck αποκάλυψε τον Μεσάζοντα *Ministerpräsident*, δηλαδή, πρωθυπουργός (βλ. BECK, «Ministerpräsident»). Ο LOENERTZ, «Chancelier», κυρ. σσ. 282, 300, υποστήριξε ότι ο Μεσάζων ἦταν προπαντός ἕνας καγκελάριος της Αυτοκρατορίας, δηλαδή, ἕνας αυτοκρατορικός πρωτο-γραμματέας που, λόγω της σημασίας της θέσης του, μετατρέπονταν συχνά -ὄχι πάντα- σε ἕνα εἶδος πρωθυπουργοῦ. Η θεωρία του βασιλικῶν πρωτογραμματέα φαίνεται να επιβεβαιώνεται ἀπὸ τον ΝΙΚΗΤΑ ΧΩΝΙΑΤΗ, σ. 45, για τον Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (1): 'Καὶ ἦν ὁ μὲν τῷ προσώπῳ τοῦ βασιλέως ἀεὶ ὀπτανόμενος καὶ τὰ τούτου ἐντάλματα ὅσα καὶ ἐμφάσεις ἐκ κρείττονος μοίρας δεχόμενος, ὑπουργοῖς δὲ οὐκ ὀλίγοις τῶν γραφομένων καὶ λεγομένων ἐκέχρητο λογίους ἀνδράσιν, ὅσοις ἢ αὐτὴ ἐνέβριθεν ἢ βασιλείοις...' ἀλλὰ και ἀπὸ τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης για τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, τον οποίο αποκαλεῖ μετὰ θάνατον και αναφερόμενος πιθανότατα στην ιδιότητα του μεσάζοντα, ἐν ὑπογραφεῦσι βασιλικῶν μεγάλῳ (βλ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Ἄλωσις*, σ. 46.5-8 = TAFEL, *Opuscula*, σ. 278.55-57). Και ἄλλοι ερευνητές συμπίπτουν με τον Loenertz στο ὅτι το μεσαστικῶν δεν συνεπαγόταν αναγκαστικά ἕνα ρόλο πρωθυπουργοῦ, ἀν και υπῆρξαν ἐξαιρέσεις ἐξεχουσῶν προσωπικοτήτων που αντιπροσώπευσαν ἕνα πιο ἀπόλυτο ἐλεγχὸ των ἡνίων της ἐξουσίας (βλ. E. DE VRIES-VAN DER VELDEN, *Théodore Metochite. Une réévaluation*, Ἀμστερνταμ 1987, σσ. 248-252 και ANGOLD, *Exile*, σ. 160). Ἐτσι, στην ἀρχὴ της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνοῦ δύο ἄνδρες συμμερίζονταν την ἐξουσία, ο Ιωάννης ο εκ Πούτζης, τον οποίο τα κείμενα αναφέρουν ὡς τῶν δημοσίων εἰσφορῶν φροντιστὴν καὶ λογιστὴν μέγιστον (Μέγα Λογαριαστὴ των Σεκρέτων), και ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1) (βλ. οικεῖο υποκεφάλαιο),

Ο Μιχαήλ διαδέχθηκε πιθανόν ως μεσάζων τον Ιωάννη Καματηρό, Λογοθέτη του Δρόμου το 1158, ο οποίος είχε διαδεχθεί τον Θεόδωρο Στυππειώτη, δηλαδή, τον υπεύθυνο της αποχώρησης του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (1) από το αξίωμα, γύρω στα είκοσι χρόνια πριν²⁴⁹. Ο Μιχαήλ πρέπει να τον αντικατέστησε τόσο ως Λογοθέτης του Δρόμου όσο και ως Μεσάζων μετά το θάνατό του.

Ο Ευστάθιος, στην Άλωση της Θεσσαλονίκης, μας πληροφορεί ότι, όταν ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης πέθανε, τον διαδέχθηκε ο πολυμεμφής Θεόδωρος Μαυροζώμης²⁵⁰. Αυτό έγινε πριν το τέλος της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού (1180), γιατί γνωρίζουμε ότι κατά την εκστρατεία των Βυζαντινών στην Αίγυπτο (1169) ο Θεόδωρος πήρε μέρος ως ένας από τους πιο έμπιστους και υψηλόβαθμους αξιωματικούς του αυτοκράτορα²⁵¹. Επομένως, φαίνεται ότι ο Μαυροζώμης είχε διαδεχθεί τον Μιχαήλ ως μεσάζων γύρω στο 1169 ή το αργότερο στις αρχές της δεκαετίας του 1170²⁵².

Ως Λογοθέτης του Δρόμου και ως Ορφανοτρόφος, αλλά και ως Μεσάζων και, πιθανόν ως επί των Δεήσεων, ο Μιχαήλ αντιμετώπιζε καθημερινά πλήθος κόσμου που ζητούσε τη βοήθειά του ή τη μεσολάβησή του στον Αυτοκράτορα. Εκτελούσε το καθήκον του, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Μανασσή, με υποδειγματική υπομονή και προθυμία και το σπίτι του γινόταν έτσι καταφύγιο ξένων και ντόπιων²⁵³.

ως μελεδωνόν δὲ μεσεύοντα καὶ τῶν οἰκείων ὑποδρηστῆρα διαταγμάτων (ἦταν δηλ. ο Μεσάζοντας και ἔφερε το αξίωμα, εικάζουμε, του Επί του Κανικλείου). Αν και το λειτουργήμα είναι εντελώς ανεπίσημο -και, ἄρα, δεν καταγράφεται στα αυλικὰ οφφίκια- τον 12ο αἰώνα, ο μεσάζων συνηθίζεται να είναι το ἴδιο άτομο που κατέχει τα οφφίκια του ἐπὶ του Κανικλείου και του Λογοθέτη του Δρόμου. Τον 13ο αἰώνα το αξίωμα του Μεγάλου Λογοθέτη -που αντικαθιστά εκείνο του Λογοθέτη των Σεκρέτων στο τέλος του 12ου- είναι το προτιμώμενο (βλ. VERPEAUX, "ὁ Μεσάζων", σ. 278, GUILLAND, "Logothètes", σσ. 100-115, Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, «La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle», *REB* 43 (1985), σσ. 167-195, για τον μεσάζοντα, σσ. 169-170, DE VRIES-VAN DER VELDEN, στο ἴδιο και MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 258). Βλ. ἐπίσης παραπ., σ. 31 και σημ. 144.

²⁴⁹ MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 256, 259. Βλ. παραπάνω, σ. 35.

²⁵⁰ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, "Άλωσις, σ. 46.5-8 (= TAFEL, *Opuscula*, σ. 278.53-57).

²⁵¹ MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 211 και 257.

²⁵² MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 258.

²⁵³ Προσφων. ΜΑΝΑΣΣΗ (ΙΧ), σσ. 181-182: '... βαβαί, ποσάκις εἶδον τὸν ἄνδρα περιελκόμενον, ἀνθελκόμενον, ἐπισπώμενον, ἀντισπώμενον, ἱκετευόμενον, λιπαρούμενον, ταπεινοῖς, μεγαλογενέσι, νεάζουσι, χιονόθριξι, καὶ ἐπὶ χειλέων ἔχοντα τὴν ἀπόκρισιν καὶ πᾶσιν ἡμέρωσ λαλοῦντα καὶ μηδένα τῶν ἀπάντων ἀποσειόμενον, κἂν φυτοσκάφος εἴη, κἂν δρεπανίτης, κἂν ἀνθρακεύς, κἂν ἐκ καπνοῦ καὶ μαρίλης ἠσβολωμένος τὰ βλέφαρα (...) *Ἐγωγέ τοι πολλάκις ἐν δόμοις παρατυχῶν τοῦ ἀνδρός καὶ τὴν τοῦ πλήθους θεασάμενος σύρροιαν, ἱλιγγίασα καὶ ἐκινδύνευον καταβροντηθῆναι τὰς ἀκοάς. *Ἄρτι μὲν γὰρ ἀκτῖνες ἡλίου προσεγέλων τῇ γῆ καὶ πύλαι ἀνεπετάννυντο, καὶ σμῆνος δυσάριθμον ἐπεβόμβει τοῖς δόμοις, ἠὲ ἔθνεα εἶσι μελισσῶν ἀδινάων. Εἰσήεσαν δὲ οἱ μὲν τῆς τύχης εὐποτιμότερας ἢ ὀλβίων αἱμάτων ἀποφαίνοντες γνώρισμα, οἱ δὲ ταπεινοὶ τε καὶ ἄσημοι καὶ οὖς οὐδέποτε τύχη προσηνέσιν ἔβλεψεν ὄμμασι· παρῆσαν ἐκεῖ καὶ ἱερέων πρωτόαρχοι καὶ ἄνδρες ῥακενδύται καὶ ἄζυγες καὶ μονόβιοι καὶ ὅσοι ἐν μάχαις σιδηροφόροι καὶ χαλκοχίτωνες· παρῆσαν ἐκεῖ καὶ Μασσαγέται καὶ Σκύθαι, γαλακτοφάγων γένος ἀνδρῶν· οὐκ ἀπῆσαν οὐδὲ οἱ τῆς γλῶττης Ἄρράβων οὐδ' Ἴταλοὶ ἑλκεσίπεπλοι, ὀλίγα τῆς Ἑλλάδος συνιέντες φωνῆς. Οἱ μὲν ἐξήεσαν, οἱ δ' ἀντεισήεσαν καὶ τὸ πληρούμενον... κενούμενον ἐπληροῦτο δαψιλεστέρω τῷ ῥεύματι, ὡς εἴ τινες ποταμοὶ βαρυηγεῖς καὶ βαρύδουποι συμβάλλοιεν ἐπὶ θάλατταν'.

Κατά τον Kazhdan, ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης πέθανε γύρω στο 1183²⁵⁴. Ο Βαλσαμών, όταν σχολιάζει τον Δ' Κανόνα της Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως του 816, αναφέρει ότι ο Πατριάρχης (Λουκάς Χρυσοβέργης, 1157-1170· αγνοούμε το ακριβές έτος της πατριαρχικής απόφασης) επέτρεψε στον μοναχό Μακάριο τον Ιεροσολυμίτη να συνοδεύει τον Λογοθέτη του Δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη στα ταξίδια του και να τον υπηρετεί ως γραμματέας. Όταν γράφει ο Βαλσαμών, ο Μιχαήλ είναι μακαρίτης²⁵⁵. Όμως, η αναφορά αυτή του Βαλσαμώνος δε μας βοηθά στον ακριβέστερο προσδιορισμό της ημερομηνίας θανάτου του Μιχαήλ καθώς γνωρίζουμε ότι ο σχολιαστής ασχολήθηκε με το έργο του από τα 1170 μέχρι το θάνατό του, προς το τέλος του αιώνα²⁵⁶.

Σε χωρίο της Άλωσης της Θεσσαλονίκης ο Ευστάθιος μας πληροφορεί ότι ο Μιχαήλ έχει ήδη πεθάνει²⁵⁷. Οι Νορμανδοί κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη το 1185, οπότε μπορούμε να τοποθετήσουμε το θάνατο του Αγιοθεοδωρίτη σε κάποιο χρονικό διάστημα που προηγείται αυτού του ιστορικού γεγονότος. Οι τελευταίες αναφορές στον Μιχαήλ ως ζώντα ανάγονται, όπως είπαμε, στο 1175²⁵⁸ -με την αφορμή του θανάτου του Νικόλαου. Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψιν την πιθανότητα ο Προσφωνητικός λόγος του Κωνσταντίνου Ψαλτόπουλου (VI) να γράφτηκε μετά το Σεπτέμβριο του 1176, όπως υποστηρίζει ο Πολέμης²⁵⁹, και αν στην Πρόσταξη του 1176 του Μανουήλ Κομνηνού για την Πάτμο²⁶⁰ -η οποία φέρει το διά του λογοθέτου του δρόμου, χωρίς το όνομα του αξιωματούχου- πρόκειται για τον Μιχαήλ, τότε μπορούμε να πούμε ότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης απεβίωσε ανάμεσα στα 1176 και 1185.

Πρβλ. VERPEAUX, "ό Μεσάζων", σ. 280 για τα καθήκοντα του μεσάζοντα Δημητρίου Κυδώνη.

²⁵⁴ KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodorty», σ. 90.

²⁵⁵ διάγειν διηνεκῶς μετά τοῦ μακαρίτου πρωτονοβελισιμοῦπερτάτου καί λογοθέτου τοῦ δρόμου κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου καί συνταξειδεύειν μετ' αὐτοῦ καί τὰ τῶν γραμματικῶν ἐνεργεῖν: ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Β', σ. 662.17-20, βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1101.

²⁵⁶ Βλ. MEYENDORFF, "Balsamon", σ. 534.

²⁵⁷ TAFEL, *Opuscula*, σ. 278. 55-57: ' "Ὡς γάρ ὁ Μαυροζώμης Θεόδωρος, ὁ ἐκ Πελοποννήσου, ἄνθρωπος πολυμεμφής, ἐφ' οἷς ὑπέρ τὸ δέον ἔδρα, μετὰ θάνατον τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου Μιχαήλ, τοῦ ἐν ὑπογραφεῦσι βασιλικῶς μεγάλου, ἔγγιστα τῷ βασιλεῖ γεγονῶς ὑπερεφαίνετο,".

²⁵⁸ Βλ. παραπ., σ. 24.

²⁵⁹ POLEMIS, "Constantine Psaltopoulos", σσ. 159-160. Πρβλ. παραπ. *Εισαγωγή*, κείμενο VI.

²⁶⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 37.

Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης

Αδελφός του Μιχαήλ και του Ιωάννη (2) Αγιοθεοδωρίτη. Βλ. παρακάτω, σσ. 60 κ.ε.

Άννα Αγιοθεοδωρίτισσα

Αδελφή του Μιχαήλ, του Νικόλαου και του Ιωάννη (2). Με αφορμή το θάνατό της ο Γρηγόριος Αντίοχος συνέταξε τον Παρηγορητικό λόγο (VII) για τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. Η Άννα δεν παντρεύτηκε και έζησε ως μοναχή με το όνομα Ξένη²⁶¹. Ήταν η μεγαλύτερη -η πρωτότοκη- των αδελφών· αναφέρεται από τον Αντίοχο ως ἡ πρώτη καὶ καλλίστη τῶν ὁμογνίων ενώ ο ίδιος λόγιος μνημονεύει τα δύο αδέλφια της, τον Μιχαήλ και τον Νικόλαο, ως τοὺς τῶν ἀδελφῶν νεωτέρους²⁶².

Ανώνυμες Αγιοθεοδωρίτισσες

Τη στιγμή του θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη ήταν ζωντανές τουλάχιστον δύο ακόμα αδελφές του²⁶³ και μία νύφη²⁶⁴, η οποία πιθανόν είναι σύζυγος του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη.

Ένα χωρίο της Μονωδίας του Ευσταθίου στάθηκε αφορμή για να θεωρηθεί ότι οι αδελφές Αγιοθεοδωρίτη ήταν όλες μοναχές²⁶⁵. Υπέρ του ίδιου ενδεχομένου συνηγορούν και τα λόγια που ο Ευθύμιος Μαλάκης αποδίδει στις αδελφές²⁶⁶. Το χωρίο αυτό του Επιταφίου του Ευθυμίου Μαλάκη και η αναφορά στον σεπτόν παρθενώνα έχουν ερμηνευθεί επίσης ως η κύρια απόδειξη ότι οι Αγιοθεοδωρίτες είχαν δικό τους οικογενειακό γυναικείο

²⁶¹ Βλ. παρακ., Παρηγορητικό ANTIOXOY (VII), σχόλιο στ. 261.

²⁶² Παρηγ. ANTIOXOY (VII), στ. 77-78 και 317.

²⁶³ Μονωδία ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 8.96-5: 'Αἱ δὲ σεμνοτάται ἀδελφαί, ἅς τὸ τῶν ἀρετῶν καταγώγιον οἰκουροὺς διὰ βίου ἐθρέψατο, τὴν μὲν θειοτάτην οἰκουρίαν οὐκ ἂν ἐκλείψωσιν, ἀλλ' ἐνταῦθα γοῦν τὸ πένθος φιλοσοφίσουσιν· οὐ γὰρ μὴ ἴδη αὐτάς κοσμικὸς ἀναστρεφόμενας Ὠὸν ἥλιος'. Ο ίδιος, σ. 16.49-51: 'Κατακέρασον δὲ καὶ τὸ τῆς λύπης πικρὸν, ἐγγεάμενος τὸ λαθίπονον, ἵνα καὶ ταῖς ἀδελφαῖς αὐτὸς ἐπαντλήσῃ τοῦ παρηγόρου κεράσματος...'

²⁶⁴ Επιτάφιος ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 156.4 κ.ε.: ... ἀδελφαί δὲ καὶ νύμφη, τὰ καλλιστεῖα τοῦ θήλEOS, θρηνοῦσαι μὲν οὐ συγκαλοῦνται λιγυρώτερον κόψασθαι οὐδὲ τοῖς πολλοῖς ἐξάκουστα κλαυθμυρίζονται, αὐταὶ τε σεμνότητος οὔσαι τύπος καὶ πάσαις ἀρεταῖς διαλάμπουσαι καὶ τὸν μέγαν ἐν ἀρχιερεῦσι πενθοῦσαι, τὸν ὑπέρτιμον, τὸν ὑπέρσεμνον.

²⁶⁵ I, σ. 8.96-5, βλ. παραπάνω, σημ. 246. Βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 132.

²⁶⁶ Επιτάφ. ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 156.26-28: ... οὐκέτι λαμπροὺς ἡμῖν ποιήσεις τοὺς οἴκους, μόνος ἐν τούτοις φαινόμενος καὶ τὸν σεπτὸν παρθενώνα τοῦτον, ὃν ὑπὸ ταῖς σαῖς εὐχαῖς ἐθεμελιώσαμεν, ...

μοναστήρι, όπως και άλλες μεγάλες οικογένειες της εποχής²⁶⁷. Σε αυτό το μοναστήρι ενδέχεται να ενταφιάστηκε ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, Μητροπολίτης Αθηνών, η σορός του οποίου μεταφέρθηκε από την Αθήνα στην Κωνσταντινούπολη. Πάντως, είναι λίγες οι ενδείξεις ώστε να μπορέσει να εντοπίσει κανείς αυτό το οικογενειακό θρησκευτικό ίδρυμα.

²⁶⁷ Για τη συνήθεια των μεγάλων οικογενειών της Αυτοκρατορίας να ιδρύουν οικογενειακά μοναστήρια, βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 39 και 57 για τους Αγιοθεοδωρίτες, Τορνίκης, Αριστηνός και άλλες οικογένειες. Επίσης, για τον πατέρα του Γρηγορίου Αντιόχου, βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 4.

Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (3)

Μοναδικό ίχνος για την ύπαρξη του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (3) αποτελεί ένα πατριαρχικό σημείωμα²⁶⁸ που ακυρώνει, λόγω κωλύματος γάμου στον έκτο βαθμό συγγένειας εξ αίματος, τον γάμο της κόρης του μακαρίτη Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (3) με ένα άτομο του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται. Ο Laurent, βασιζόμενος μεταξύ άλλων στο επίθετο φιλοσοφάτος, στην επικεφαλίδα του σημειώματος, αποδίδει το έγγραφο στον Πατριάρχη Μανουήλ Α Σαραντηνό (1217-1222), ο οποίος διετέλεσε προηγουμένως Μαΐστωρ των Φιλοσόφων²⁶⁹. Από την απόδοση αυτή προκύπτει ότι ο Ιωάννης απεβίωσε πριν το 1222, πιθανότατα μεταξύ 1217 και 1222.

Χρονολογικά, δεν αποκλείεται ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (3) να είναι γιος του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. Αν όντως ο Μιχαήλ ήταν σαράντα χρονών το 1173, τότε που πήρε άδεια της Συνόδου για να παντρευτεί για τρίτη φορά, κυρίως λόγω ηλικίας αλλά και επειδή ήταν ακόμα άτεκνος²⁷⁰, και αν υποθέσουμε ότι ο Μιχαήλ παντρεύτηκε το ίδιο έτος και απέκτησε παιδιά, λ.χ., λίγο μετά το 1175 (ο Ευστάθιος του εύχεται σχετικά το 1175), ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (3) θα ήταν το 1217 γύρω στα σαράντα. Σύμφωνα με τις ενδείξεις, πέθανε σχετικά νέος, καθώς άφησε μια ανήλικη ορφανή (και από μητέρα) κόρη, η οποία είχε την ανάγκη ενός κηδεμόνα. Ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης, ο οποίος ήταν ενεργός ακόμα το 1259, θα μπορούσε να είναι γιος του (βλ. παρακάτω, στο όνομα).

Ο Δημήτριος Τορνίκης (Κομνηνός)²⁷¹, Πανσέβαστος Σεβαστός Μεσάζων, κηδεμών της ορφανής κόρης του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (3) και συγγενής (σύγγαμβρος: είτε η γυναίκα του ήταν αδελφή της γυναίκας του Ιωάννη

²⁶⁸ Το κείμενο είναι ανέκδοτο και βρίσκεται στο χφ. *Vindob. phil. gr.* 321, ff. 226r-227v, βλ. περίληψη του περιεχομένου στο LAURENT, *Regestes* 1232. Για τον Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (3), βλ. στο ίδιο, *Critique* 3.

²⁶⁹ Στο ίδιο, *critique* 1. Πρβλ. BROWNING, "Patriarchal School" I, σσ. 198-200.

²⁷⁰ Βλ. παραπ. σσ. 24-25.

²⁷¹ Γιος του Κωνσταντίνου Τορνίκη, του Σεβαστού και Θείου του Αυτοκράτορα (Αλεξίου Δ' (1203-1204) και Λογοθέτη του Δρόμου το 1203, και εγγονός του Λογοθέτη του Δρόμου Δημητρίου Τορνίκη († περί το 1200, βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 34), αποκαλείται Κομνηνός από τον Γεώργιο ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗ (Heisenberg) σ. 90.20. Πρβλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 37 και σημ. 21, 43, ο οποίος διευκρινίζει ότι ο Κωνσταντίνος Τορνίκης ήταν αυτός που είχε παντρευτεί μια Κομνηνή. Ο Δημήτριος Τορνίκης Κομνηνός ήταν Μεσάζων από τα χρόνια του Θεόδωρου Α' Λάσκαρη μέχρι το θάνατό του το 1252 (βλ. F. DÖLGER, "Chr. und prosop. zur Byz. Geschichte des XIII Jh.", *BZ* 27 (1927), σ. 303, σημ. 1). Βλ. επίσης VERPEAUX, "ó Μεσάζων", σσ. 274-275. BECK, "Ministerpräsident", σσ. 320-321, LOENERTZ, "Chancelier", σσ. 297-300, ANGOLD, *Exile*, σσ. 155 κ.ε. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης του απευθύνει επιστολή (βλ. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ ΙΙ, αριθ. ρπ', σσ. 356-357: Τῷ μεσάζοντι αὐτοῦ τῷ Τορνίκη κῦρ Δημητρίῳ). Ο ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ (Heisenberg), σ. 93, με την αφορμή του θανάτου του Δημητρίου Τορνίκη, μας αποκαλύπτει ότι είχε συγγενεύσει και με τους Παλαιολόγους: ήταν παντρεμένος με μια πρωτεξαδέλφη του Μεγάλου Δομέστικου Ανδρόνικου Παλαιολόγου.

Αγιοθεοδωρίτη (3), είτε είχαν παντρέψει δικά τους παιδιά μεταξύ τους) του αποθανόντα, την πάντρεψε, λοιπόν, εν αγνοία της συγγένειας μεταξύ του γαμπρού και της νύφης. Όταν αντιλήφθηκε τους συγγενικούς δεσμούς που υπήρχαν μεταξύ των νεονύμφων, απηύθυνε στον Πατριάρχη και τη Σύνοδο την ερώτηση για το αν υπήρχε ή όχι κώλυμα γάμου στην παρούσα περίπτωση. Ο Πατριάρχης του απάντησε με απόλυτη σαφήνεια, μέσω του σημειώματος που σχολιάζουμε, ότι υπάρχει παράβαση του κωλύματος έκτου βαθμού εξ αίματος, ενώ απαγορεύεται ο γάμος ακόμη και στον έβδομο βαθμό εξ αίματος²⁷². Άλλωστε, το γεγονός και μόνο ότι ο γαμπρός -ο σύζυγος της κόρης του Αγιοθεοδωρίτη- ήταν μόνο δεκατριών χρονών -και άρα δεν είχε την νόμιμη ηλικία για να παντρευτεί- θα αρκούσε για να δικαιολογήσει την ακύρωση του γάμου.

Ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (3) παρέχει την πρώτη απόδειξη ότι οι Αγιοθεοδωρίτες είχαν συγγενεύσει με τους Κομνηνούς (αλλά και με τους Παλαιολόγους²⁷³) μέσω της οικογένειας Τορνίκη, τουλάχιστον στα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα.

²⁷² Αυστηρά από το 1166, ύστερα από σχετική εισήγηση στη σύνοδο από τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, ίσως ο θείος του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (3). Για τα κωλύματα γάμου βλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα και*, παρακάτω, σ. 64 και σημ. 310. Η υποκρισία του πανίσχυρου Μεσάζοντα, που δήλωσε αγνοία του κωλύματος κατόπιν τετελεσμένων, είναι έκδηλη. Ο γαμπρός δεν μπορεί παρά να ήταν δικός του συγγενής (γιος;).

²⁷³ Βλ. παραπ. σημ. 254.

Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης

Μαθαίνουμε το βαπτιστικό του όνομα μόνο από ένα ασυνάρτητο στίχο μιας από τις γεμάτες χιούμορ και σκωπτική διάθεση επιστολές του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη (1254-1258)²⁷⁴. Χρονολογικά, δεν αποκλείεται να πρόκειται για ένα γιο του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (3).

Αποκαλείται από τον Θεόδωρο Λάσκαρη γαμβρός του (μητροπολίτη) Εφέσου²⁷⁵. Επομένως, είχε παντρευτεί μια αδελφή του Μητροπολίτη. Ο Angold²⁷⁶ λέει επανειλημμένως ότι ο Αγιοθεοδωρίτης (αγνοεί ή παραλείπει το μικρό του όνομα) ήταν γαμπρός του Γεωργίου Μουζάλωνος. Ο Μουζάλων ήταν ο πιο στενός συνεργάτης του Αυτοκράτορα²⁷⁷ και χρημάτισε αντιβασιλέας μετά το θάνατο του Ιωάννη Δ΄ Δούκα Βατάτζη και μέχρι την δολοφονία και την αντικατάστασή του ως αντιβασιλέα από τον μέλλοντα Αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Όμως ο ερευνητής δεν διευκρινίζει την πηγή από την οποία αντλεί την σχετική πληροφορία του, η οποία επαναλαμβάνεται στο *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*. Οι Μουζάλωνες²⁷⁸ (ο Γεώργιος, Μέγας Δομέστικος και έπειτα Πρωτοβεστιάριος, Πρωτοσέβαστος και Μέγας Στρατοπεδάρχης και ο αδελφός του ο Μέγας Δομέστικος Ανδρόνικος, παιδικό φίλο του Θεοδώρου Λάσκαρη) κατάγονταν από το Αδραμύτιον, επισκοπική έδρα που υπαγόταν στην μητρόπολη Εφέσου. Πάντως, ο χαρακτηρισμός γαμβρός του Εφέσου, υποδηλώνει ένα μητροπολίτη Εφέσου, και όχι κάποιον από την Έφεσο. Μητροπολίτης Εφέσου αυτή την εποχή ήταν ο Νικηφόρος ο Πάμφιλος (εξελέγη ανάμεσα στα 1240-1244), αρχιδιάκονος του βασιλικού κλήρου²⁷⁹ στη Νίκαια και

²⁷⁴ Βλ. FESTA, *Lascares*, επιστ. 71 (προς τον Γεώργιο Ακροπολίτη), σ. 98.12-13: 'Κώνστας γοῦν, ὁ Ἁγιοθεοδωρίτης καὶ τοῦ Ἐφέσου γαμβρός...'. Πρβλ. PLP, στο λήμμα Ἁγιοθεοδωρίτης, αριθ. 241. Ο ιστορικός Παχυμέρης, η δεύτερη και τελευταία μας πηγή γι' αυτόν τον Αγιοθεοδωρίτη, δεν αναφέρει ποτέ το μικρό του όνομα. Ωστόσο, στις επιστολές του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης θεωρείται από αυτόν πιστός γραμματέας και φίλος του· ο Αυτοκράτορας αναφέρεται επίσης στην δραστηριότητά του στο Βασιλικό Θησαυροφυλάκιο στην Μαγνησία. Από τον Παχυμέρη μαθαίνουμε ότι ο (Ανώνυμος) Αγιοθεοδωρίτης υπήρξε Λογοθέτης των Αγγελών, με έδρα στην Μαγνησία, επί αυτού του Αυτοκράτορα και επί του επόμενου, Ιωάννη Δ΄ Βατάτζη, και ότι ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος τον προβίβασε από το αξίωμα αυτό σε Λογοθέτη των Οικειακών. Επομένως, είναι φανερό ότι ο Ανώνυμος Αγιοθεοδωρίτης του Παχυμέρη και ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης του Λάσκαρη είναι το ίδιο άτομο (βλ. παρακάτω παραπομπές στις σχετικές πηγές).

²⁷⁵ Βλ. παραπ., σημ. 257.

²⁷⁶ ANGOLD, *Exile*, σσ. 84 και σημ. 43, 206.

²⁷⁷ Βλ. FESTA, *Lascares*, επιστολή 215 προς τον Μουζάλωνα και τον Αγιοθεοδωρίτη, σ. 267.1-2: Τοῖν δυοῖν ἑμοῖν φυτευμάτοιν καὶ στηριγμάτοιν χαίρειν προσαποφθέγγομαι.

²⁷⁸ Βλ. ODB, στο λήμμα. ANGOLD, *Exile*, σποράδην. POLEMIS, *Doukai*, σ. 148. ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, (Heisenberg), σ. 124. Ο Γεώργιος Μουζάλων εκτελούσε πιθανότατα, επί Θεοδώρου Β΄, καθήκοντα μεσάζοντα, βλ. ANGOLD, *Exile*, σ. 160.

²⁷⁹ ὁ πρῶτος ἐν ἱεροῖς διακόνους βασιλικούς', σύμφωνα με τον Νικηφόρο ΒΛΕΜΜΥΔΗ (βλ. *Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina*, έκδ. Α. HEISENBERG, Λειψία 1896, σ. 38.17).

μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης (αρχές 1260 με αρχές του 1261)²⁸⁰. Το επώνυμό του αναφέρεται σε ένα μόνο από τα χειρόγραφα που σώζουν την πραγματεία *Περὶ μεταθέσεων επισκόπων* από την αρχική τους έδρα σε μια άλλη²⁸¹. Διαδέχθηκε τον Πατριάρχη Αρσένιο Αυτωρειανό (1255-1259 και 1261-1265).

Σε μία άλλη επιστολή ο Θεόδωρος Λάσκαρης αναφέρει έναν πεθερό του Αγιοθεοδωρίτη²⁸². Αυτός ο πεθερός -με την ευρεία σημασία του όρου- πρέπει να είναι ο Μητροπολίτης Νικηφόρος Εφέσου -βλ. αναφορά στις *εὐαγγελικὰς ῥήσεις*. Ο όρος πενθερός μπορεί να κατονομάσει ένα συγγενή εξ αγχιστείας, όπως τον αδελφό του ή της συζύγου (δηλαδή τον κουνιάδο) αλλά και τον αδελφό του πεθερού (τον συμπέθερο)²⁸³. Η πιο πιθανή περίπτωση λοιπόν είναι ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης να ήταν παντρεμένος με μια αδελφή του Νικηφόρου Εφέσου. Δεν αποκλείεται επίσης να παντρεύτηκε μια κόρη ενός αδελφού ή αδελφής του Μητροπολίτη.

Από τις επιστολές του Θεοδώρου Λάσκαρη μαθαίνουμε ότι ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης πάντρεψε ως παράνυμφος (νυμφαγωγός) -κουμπάρος- μια αδελφή του Γεωργίου Μουζάλωνος²⁸⁴. Οι αναφορές στο νυμφίο και στον νυμφαγωγό δηλώνουν διαφορετικά άτομα. Το όνομα του νυμφίου δεν αναφέρεται. Ο νυμφαγωγός Αγιοθεοδωρίτης αναφέρεται από τον Θεόδωρο Λάσκαρη, στις επιστολές 215 και 216, ως φίλος και αδελφός του Γεωργίου Μουζάλωνος, ωστόσο, δεν αποκαλείται πουθενά γαμπρός του Μουζάλωνος.

²⁸⁰ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ (CFHB) II, σσ. 116-118, ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, σσ. 289 (δραστηριότητα επί Θεοδώρου Λάσκαρη), 177 και 179-180: ἐντεῦθεν συνελθόντες πάντες οἱ ἀρχιερεῖς περὶ τὴν Λάμψακον, ψήφω πάντων καὶ προσταγῇ βασιλέως (Μιχαὴλ Παλαιολόγου), ὁ τῆς Ἐφέσου πρόεδρος Νικηφόρος εἰς τὸν πατριαρχικὸν ἀνήχθη θρόνον, ἀνὴρ καὶ λόγον καὶ τρόπον σεμνότητος τε ἅμα καὶ κοσμιώτατος καὶ πᾶσι τοῖς ἰδοῦσιν αὐτὸν προσφιλέστατος. ἀλλ' οὗτος, καθὰ προειρήκειν, μήπω ἀπενιαιτήσας πρὸς Θεὸν ἀπῆρε. Πρβλ. *PLP*, αριθ. 21596, LAURENT, *Regestes*, 1348-1352. Βλ. *DHGE*, στο λήμμα *Éphèse*, σ. 559. J. PARGOIRE, "Les Métropolitans d'Éphèse au XIIIe siècle", *EO* 8 (1905), σσ. 288-290. A. GARDNER, *The Lascarids of Nicaea*, Ἀμστερνταμ 1964, σ. 254. ANGOLD, *Exile*, σσ. 90-91. Κατ' ὁμολογία του Γεωργίου ΜΕΤΟΧΙΤΗ, *Ιστορία δογματική*, έκδ. I. COZZA-LUZI, *Novum Patrum Bibliotheca VIII-X*, Ρώμη 1871-1905, σ. 39, ήταν κρυφά προσκείμενος στο ενωτικό με την Εκκλησία της Ρώμης ρεύμα. Βλ. πατριαρχική σφραγίδα του Νικηφόρου στο ZACOS-NESBITT II, αριθ. 37, σ. 42 και στο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *A collection*, αριθ. 137. Σώζεται ένα σημείωμα του *Περὶ τῶν λεγόντων, ὅτι χρῆ καὶ μετὰ τὸν θάνατον εὐχέλαιον ποιεῖν ἐν νεκρῷ* (βλ. *PG* 86, 2400-2401, σε υποσημείωση, και 140, 805-808, LAURENT, *Regestes* 1348), όπου απαγορεύει αυστηρά την τέλεση Ευχελαίου σε νεκρούς.

²⁸¹ Βλ. DARROUZÈS, "Transferts", σσ. 186(66) και 211-212.

²⁸² Αριθ. 216: Σὺ μὲν, ὦ Ἄγιοθεοδωρίτα, ἐκ τῆς πενθερικῆς προτροπῆς ἐσχηκῶς τὴν αὐτοεξουσιότητα, τὰς εὐαγγελικὰς ῥήσεις ἀποφθέγγη ὡς βουλευτόν. ἐγὼ δέ...

²⁸³ Βλ., λ.χ., Λεξικό ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, στο λήμμα.

²⁸⁴ Βλ. FESTA, *Lascarids*, επιστολή αριθ. 215 (τοῦ αὐτοῦ σοφωτάτου βασιλέως πρὸς <Γεώργιον Μουζάλωνα καὶ Ἄγιοθεοδωρίτην>, σσ. 267-268, βλ. σ. 268.17-18 (Φαίνεται ότι από παρερμηνεία αυτού του χωρίου προέρχεται η γνώμη ότι ο Κώνστας ήταν γαμπρός του Μουζάλωνος) και αριθ. 216 (τοῦ αὐτοῦ βασιλέως πρὸς τὸν Ἄγιοθεοδωρίτην), σσ. 268-270, βλ. σ. 268.

Ο Ιωάννης Γ Βατάτζης (1222-1254)²⁸⁵ απέστειλε το 1234 τον Γεώργιο Ακροπολίτη, μαζί με άλλα τέσσερα αρχοντόπουλα στον Θεόδωρο Εξαπτέρυγο για ανώτερες σπουδές στη Φιλοσοφία²⁸⁶. Μετά το θάνατο του Εξαπτέρυγου οι πέντε φοιτητές πήγαν στην Έφεσο, στο μοναστήρι του Αγίου Γρηγορίου του Θαυματουργού, για να συνεχίσουν τις φιλοσοφικές σπουδές τους με δάσκαλο τον Νικηφόρο Βλεμμύδη²⁸⁷. Τα ονόματα δύο φοιτητών, εκτός από αυτό του Ακροπολίτη, μας είναι γνωστά: πρόκειται για τους Κρατερό και Ρωμανό. Ο Κωνσταντινίδης εικάζει ότι οι άλλοι δύο είναι ο Σέργιος, δικαστής των Θρακησίων, και ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης²⁸⁸.

Ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης ήταν, στην αρχική φάση της σταδιοδρομίας του, φιλητός και ποθητός γραμματέας (γραφέας) του Θεόδωρου Β Λάσκαρη²⁸⁹.

²⁸⁵ Μια από τις επιπτώσεις που είχε η αναγκαστική εγκατάλειψη της Κωνσταντινούπολης από τους φορείς των βυζαντινών θεσμών, μετά την άλωση της πρωτεύουσας από τους στρατιώτες της Δ' Σταυροφορίας, είναι ότι οι ίδιοι οι θεσμοί διαλύθηκαν, έστω προσωρινά, μέχρι που αναδιοργανώθηκαν στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Οι πρώτοι αυτοκράτορες στην εξορία έπρεπε να μεριμνήσουν ώστε η κοινωνία να παράγει ανθρώπους μορφωμένους για την στελέχωση του νεοσύστατου κρατικού και εκκλησιαστικού μηχανισμού. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους οι πρώτοι αυτοκράτορες της Νίκαιας, όπως ο Ιωάννης Βατάτζης, έδειξαν άμεσο προσωπικό ενδιαφέρον για την παιδεία. Βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 5 κ.ε.

²⁸⁶ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ (Heisenberg), σσ. 49.8-14: '... θελήματι τοῦ κρατοῦντος μετὰ καὶ ἐτέρων μειράκων εἰς τὰς τῶν λογικῶν παιδευμάτων θύρας παρήγγισα. Παιδευτῆς δὲ ἦν ὑμῖν ὁ Ἐξαπτέρυγος Θεόδωρος. Ἐπεὶ δὲ ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως συνήλθομεν, πρὸς μετείνας τὸν λόγον ὁ βασιλεὺς, εἰρήκει ὡς τούτους μὲν ἐκ Νικαίας λαβὼν τῷ διδασκαλείῳ παρέδωκα, σὲ δὲ τοῦ ἐμοῦ ἐκβαλὼν οἴκου τουτοισὶ συναφῆκα διδάσκεισθαι...' και 22-23. Βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σσ. 9-10.

²⁸⁷ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ (Heisenberg), σ. 50.2-1-6: 'ἐκείνου δὲ τελευτήσαντος μετὰ τὴν εἰς ἡμᾶς τῶν ποιημάτων σαφήνειαν καὶ τὴν τῆς τῶν λόγων τέχνης διδασκαλίαν, παρὰ τὸν Βλεμμύδην Νικηφόρον, ὃν τότε πάντες οἶδαμεν τελεώτερον τῶν ἄλλων ἐν ταῖς κατὰ φιλοσοφίαν ἐπιστήμαις, ἐφοίτησά τε αὐτὸς καὶ ὅσοι σὺν ἐμοὶ ἐτελοῦντο τὰ λογικά'. Βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 11.

²⁸⁸ Βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 11, σημ. 33. Η εικασία βασίζεται σε επιστολή του Θεόδωρου του Β' Λάσκαρη προς τον Βλεμμύδη, όπου ο Αυτοκράτορας περιγράφει τον Αγιοθεοδωρίτη ως: ἐκ σοῦ μὲν ὄντα, σὸν δὲ ὄντα ὅτι τοῦ σοῦ, καὶ ἀμφοτέρωθεν ὄλον σόν· βλ. FESTA, *Lascaris*, αριθ. 27, σ. 37. 22-23

²⁸⁹ Πρβλ. FESTA, *Lascaris*, αριθ. 27 (προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη), σσ. 37.18-28: '...τὸν ἐμὸν τῆς γλῶττης καὶ τῆς καρδίας καὶ τοῦ νοῦς νοημάτων ἐπιστήμονα θαυμαστὸν γραφέα τε ἀπέστειλα, τὸν φιλητὸν Ἀγιοθεοδωρίτην, ὃς καὶ τὰ ἐμὰ πάντα ἐξαγγελεῖ σοι ἀκριβέστερον (...) δέδεξο τοῦτον ὁ ὑψηλός, ἐκ σοῦ μὲν ὄντα, σὸν δὲ ὄντα ὅτι τοῦ σοῦ, καὶ ἀμφοτέρωθεν ὄλον σόν· καὶ ἐκ τῆς αὐτοῦ λαλιᾶς ἐμὲ τὸν ὄλον σόν ἀναπόλησον κατὰ νοῦν, καὶ τῆ πολλαπλασιάσει τῶν ἐνθυμήσεων τὴν ἐμὴν μορφήν ἀνάμαξε ἐκ τῶν λόγων τοῦ σταλέντος μοι ποθητοῦ, καὶ ἀγκάλισαι ταύτην γνησίως καὶ πατρικῶς, ἔν' ἐξ ἀνάγκης ἐκ τῆς σῆς χειροθετήσεως ἀπαλείψης ταύτης τὰς ψυχικὰς ἀλγηδόνας τε καὶ σωματικὰς', και αριθ. 168 (προς τον Γεώργιο Μουζάλωνα), σ. 223.6-13: 'ἀσυνήθως γοῦν πρὸς τὰς προγραφείσας σοι ἐπιστολάς ὀμιλούσης Ὡτῆς νῦν, κάλλιστέ μου υἱέ, χρήσαιο τῷ Ἀγιοθεοδωρίτῃ ἐξηγητῇ· ἡ γὰρ φιλοσοφία καλλίστως τοῖς καλοῖς αὐτῷ ὅρους δέδωκεν, ἐπέσχε δὲ τοῖς κακοῖς· ὃς τὰ παρ' ἐκατέρων ἐξετάσας νυνί, δώσει καὶ τὴν ἐξήγησιν. εἰ δ' οὐ τελέσει τὸ προσταχθέν, ῥωσθεῖς σὺ ταχέως ῥοπάλοις τύψον αὐτόν, ἀνταλλάξας τὰς πλήξεις εἰς τοῦ Χριστοφόρου τὸν σπόνδυλον, ἐρωμένως δέ γε καὶ μετὰ πάσης τῆς ὡς εἰκὸς ἐλευθεριότητος'. Βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, σ. 21.

Το 1258, πριν επιδοθεί στην πολιτική δραστηριότητά του ως Αντιβασιλέα (η οποία διήρκεσε μόλις εννέα μέρες και κατέληξε στη δολοφονία τη δική του και του αδελφού του), ο Πρωτοβεστιάριος Γεώργιος Μουζάλων ανέθεσε σε έμπιστους του άνδρες την ασφάλεια του ανήλικου Αυτοκράτορα καθώς και του Βασιλικού Ταμείου. Ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης, τότε Λογοθέτης των Αγγελών, ήταν επικεφαλής (έξηγεῖτο) των αξιωματικών του Βασιλικού Ταμείου²⁹⁰, που ήταν εγκατεστημένο στην Μαγνησία²⁹¹, κοντά στην Κωνσταντινούπολη. Ο Αγιοθεοδωρίτης ήταν ήδη από την βασιλεία του Θεόδωρου Β' στη θέση αυτή, πράγμα που επιβεβαιώνεται από τις αναφορές του Λάσκαρη, οι οποίες συνδέουν τον Αγιοθεοδωρίτη με την Μαγνησία²⁹². Ο Angold εικάζει ότι ήταν επικεφαλής του βασιλικού Βεστιάριου²⁹³, σε αντικατάσταση του Μουζάλωνος. Ο ίδιος όμως παρατηρεί ότι το αξίωμα του Πρωτοβεστιάριου²⁹⁴ δεν συνεπαγόταν στην Νίκαια ένα οφφίκιο, είχε μετατραπεί σε υψηλό αυλικό τίτλο χωρίς καθήκοντα. Εξάλλου, όταν ο Αγιοθεοδωρίτης προβιβάζεται από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο (βλ. παρακάτω), ο Παχυμέρης δεν αναφέρεται σε άλλο προηγούμενο αξίωμά του, εκτός από εκείνο του Λογοθέτη των Αγγελών. Ο Guiland εικάζει ότι ο Αγιοθεοδωρίτης είχε την ευθύνη του Βασιλικού Θησαυροφυλακίου με το προειρημένο αξίωμα, υπόθεση που μας φαίνεται πιο πιθανή²⁹⁵. Η Karlin-Hayter ισχυρίζεται ότι ο Αγιοθεοδωρίτης ήταν επίσης, ως Λογοθέτης των Αγγελών, και αργότερα, ως Λογοθέτης των Οικειακών, ο πολιτικός -όχι στρατιωτικός- αρχηγός της

²⁹⁰ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ I, σ. 53.13-17: '... και δὴ τὰς φυλακὰς τὴν μὲν βασιλέως ἀνδράσι πιστοῖς ἐγχειρίσας, τὴν δὲ τοῦ βασιλικοῦ ταμείου (φυλακὴν) ἑτέροις ὁμοίως πιστοῖς καὶ ἀξίοις, ἀπὸ πολλῶν τὸ ἐχέγγυον ἔχουσιν, ὧν δὴ ὁ λογοθέτης τότε τῶν ἀγγελῶν ὁ Ἀγιοθεοδωρίτης ἐξηγεῖτο, αὐτὸς (ὁ Μουζάλων) ἐπὶ ταῖς τῶν κοινῶν διοικήσεσι ἐσπουδαιοῦντιβει'. Πρβλ. ANGOLD, *Exile*, σ. 206.

²⁹¹ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ I, 25, σ. 71.

²⁹² Μέσω αναφορών στην Μαγνησία ή και σε οικονομικού είδους δραστηριότητες, ο Θεόδωρος Λάσκαρης αναφέρεται στον Αγιοθεοδωρίτη και στα καθήκοντα του ως Λογοθέτη των Αγγελών: βλ. FESTA, *Lascaaris*, επιστολή αριθ. 71, προς τον Γεώργιο Ακροπολίτη, σ. 98 και αριθ. 70, προς τον ίδιο, σ. 97 και αριθ. 192 προς τον Γεώργιο Μουζάλωνα, σ. 239. Πρβλ. ANGOLD, *Exile*, σ. 154.

²⁹³ ANGOLD, *Exile*, σσ. 206-207.

²⁹⁴ Βλ. DÖLGER, *Beiträge*, σ. 33.

²⁹⁵ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ I, σ. 53. Για το αξίωμα, βλ. GUILLAND, "Logothètes", σ. 73. Βλ. επίσης, ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes de préséance*, σ. 338 και, του ίδιου, "Évolution", σ. 146. Για τον Λογοθέτη των Αγγελών, βλ., GUILLAND, ό.π., σσ. 71-75 (και για τον Αγιοθεοδωρίτη, σ. 74). Το όνομά του προέρχεται από τα καθήκοντα του κατόχου του ως υπευθύνου της εκτροφής των αλόγων που προορίζονταν κυρίως για το στρατό (οι βασιλικές αγέλες). Σχετιζόταν πάντα με τα σέκρετα που διαχειρίζονταν την βασιλική περιουσία (βλ. GUILLAND, ό.π., σσ. 72 και 90). Στην Νίκαια, το Λογοθέσιο των Αγγελών κερδίζει κύρος ανάμεσα στα σέκρετα. Τρεις σημαντικοί άνδρες ο Γεώργιος Ακροπολίτης, ο Θεόδωρος Μουζάλων και ο Θεόδωρος Μετοχίτης έφεραν το αξίωμα, πριν προαχθούν στα αξιώματα του Λογοθέτη των Οικειακών και, τέλος, του κορυφαίου του Μέγα Λογοθέτη: βλ. P. KARLIN-HAYTER, "L'Hétériarque. L'évolution de son rôle du De Cerimoniis au Traité des Offices", *JÖB* 23 (1974), σσ. 101-143 = *Studies in byzantine political history*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981, XVIII, βλ. σ. 113, σημ. 61. Τον 14ο αιώνα, με την εξαφάνιση των μεγάλων εκτάσεων που η Αυτοκρατορία της Νίκαιας διατηρούσε στην Μικρά Ασία, το οφφίκιο θα χάσει περιεχόμενο και θα μετατραπεί σε αυλικό αξίωμα χωρίς πλέον καθήκοντα.

φρουράς των πελεκυφόρων Βαράγγων που διέθετε το Θησαυροφυλάκιο για την φύλαξή του²⁹⁶.

Ακολούθως ο Angold²⁹⁷ συνδέει δύο στοιχεία που είναι άσχετα μεταξύ τους: αφ' ενός το γεγονός ότι ο Αγιοθεοδωρίτης καλείται να εξηγήσει²⁹⁸, ως γραμματέας του Λάσκαρη, μια επιστολή του Αυτοκράτορα αυτού, και αφ' ετέρου το ότι ο Αγιοθεοδωρίτης εξηγείται (ηγείται) του βασιλικού ταμείου. Έτσι πιθανολογεί ότι ο Κώνστας θα μπορούσε να ήταν επικεφαλής του Βεστιαρίου από την βασιλεία του Θεοδώρου Λάσκαρη. Πρόκειται όμως για δύο σημασίες πολύ διαφορετικές του εξηγώ. Διαφορετικά είναι και τα συμφραζόμενα στα οποία χρησιμοποιούνται οι δύο εκδοχές του ρήματος. Αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο Κώνστας ήταν Λογοθέτης των Αγελών και, με αυτή την ιδιότητα, επικεφαλής του Βασιλικού Θησαυροφυλακίου στην Μαγνησία, από την βασιλεία του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη.

Ως Λογοθέτης των Αγελών, ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης προσυπογράφει το Πρόσταγμα που αναγγέλλει το θάνατο του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη²⁹⁹.

Ένα πρόσταγμα του Οκτωβρίου 1258³⁰⁰, του ανήλικου αυτοκράτορα Ιωάννη Δ' Βατάτζη Λάσκαρη για την μονή της Κεχιονισμένης, που σώζεται στα αρχεία του Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου (η Παναγία Κεχιονισμένη, στην Μικρά Ασία, ήταν, για κάποιο διάστημα, μετόχι της μονής) φανερώνει στο μηνολόγιο του εγγράφου ένα εξασκημένο γραφικό χαρακτήρα που πυροδότησε αμφιβολίες για την απόδοσή του στον επτάχρονο Αυτοκράτορα. Η Έρα Βρανούση έλυσε το πρόβλημα μέσω ενός χωρίου του Παχυμέρη, ο οποίος παραδίδει ότι κατά τη βασιλεία του Ιωάννη Δ' τὰς δι' ἔρουθρῶν βασιλικὰς ὑποσημάνσεις, ἐπεὶ οὐκ ἦν τὸν νέον βασιλέα χεῖρα κινεῖν καὶ ὑποσημαίνεσθαι, τῷ δηλωθέντι (= "Αγιοθεοδωρίτη) λογοθέτη τῶν ἀγελῶν ποιεῖν ἐνδίδοσαν³⁰¹. Ο Αγιοθεοδωρίτης έγραψε επίσης το μηνολόγιο του αυτοκρατορικού Ορισμού της ίδιας ημερομηνίας που αφορά διάφορες κτήσεις της Μονής της Πάτμου³⁰².

Ο Παχυμέρης παραδίδει επίσης ότι ο Αγιοθεοδωρίτης προβιβάστηκε (ἐπαναβιβάζων) από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο (1259-1282) μετά την ανάρρησή του στον θρόνο, το 1259: από Λογοθέτης των Αγελών που ήταν επί Θεοδώρου Β' Λάσκαρη και επί Ιωάννη Δ', ο Παλαιολόγος τον ανέδειξε σε Λογοθέτη των Οικειακῶν³⁰³. Είναι η τελευταία γνωστή σε μας

²⁹⁶ KARLIN-HAYTER, στο ίδιο, σσ. 113-114. Στηρίζει την υπόθεσή της στην μαρτυρία του ΠΑΧΥΜΕΡΗ I, 25, σ. 71.

²⁹⁷ ANGOLD, *Exile*, σ. 206, σημ. 12.

²⁹⁸ FESTA, *Lascaris*, αριθ. 168, σ. 223.6-8: ... ἀσυνήθως γοῦν πρὸς τὰς προγραφείσας σοι ἐπιστολὰς ὁμιλοῦσης Ὡτῆσιν νῦν, κάλλιστέ μου υἱέ, χρήσαιο τῷ "Αγιοθεοδωρίτη εξηγητῇ.

²⁹⁹ Στον οποίο θάνατο αναφέρεται ο ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ I, σ. 53.17-21. Βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1852.

³⁰⁰ ΠΑΤΜΟΣ, αριθ. 25, σσ. 236-242. DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1854.

³⁰¹ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ I, σ. 54.

³⁰² ΠΑΤΜΟΣ, αριθ. 26, σσ. 243-246. Βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1854a.

³⁰³ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ I, σ. 109. 21-2: ' ... ἄλλους τε πολλοὺς τῶν ἀρχόντων τοῖς ὄφφικίοις προσανεβίβαζεν, ὡς καὶ τὸν λογοθέτην τῶν ἀγελῶν "Αγιοθεοδωρίτην λογοθέτην τῶν οικειακῶν ἐπαναβιβάζων ἐκάλει'. Για την ιστορική εξέλιξη των διαφόρων Σεκρέτων που ασχολούνταν με τη διαχείριση της προσωπικής ή του στέμματος περιουσίας του

μαρτυρία για τη ζωή του Κώνστα Αγιοθεοδωρίτη. Το 1273 το αξίωμα του Λογοθέτη των Οικειακών κατέχει ο Δημήτριος Ιατρόπουλος, πανσέβαστος σεβαστός και οικείος του Αυτοκράτορα³⁰⁴.

αυτοκράτορα, βλ. GUILLAND, “Logothètes”, σσ. 85-100· για τον Επί των Οικειακών, βλ. σσ. 95 κ.ε. και, για τον Αγιοθεοδωρίτη, σ. 100. Για το αξίωμα, βλ. επίσης ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, “Évolution”, σσ. 136-137. Επί Κωνσταντίνου Μονομάχου (11ος αιώνας), πρώτη μαρτυρία του θεσμού με το καινούργιο όνομα, το Σέκρετον του *Επί των Οικειακών* διαχειριζόταν την προσωπική περιουσία του Αυτοκράτορα. Επί Μανουήλ Κομνηνού, το οφφίκιο κατείχε ο Θεόδωρος Παντεχνής από το 1148 μέχρι το 1181\82 και είναι το Σέκρετον που εισπράττει το μεγαλύτερο μέρος των φορολογικών εισφορών της επαρχίας, εισφορές που προέρχονται τόσο από τη γη της βασιλικής όσο και της δημόσιας ιδιοκτησίας. Το αξίωμα διατηρήθηκε από τους αυτοκράτορες της Νίκαιας με την ονομασία Λογοθέτης των Οικειακών. Τον 14ο αιώνα, το οφφίκιο δεν υφίσταται πλέον και το αξίωμα μετατρέπεται σε αυλικό τίτλο ευγενείας.

³⁰⁴ GUILLAND, “Logothètes”, σ. 100.

(ΙΔ αιώνας)

Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (4).

Το όνομά του βρίσκεται σε πατριαρχική γραφή³⁰⁵ του Δεκεμβρίου του 1357, επί Πατριάρχου Καλλίστου. Ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (4) δύσκολα θα μπορούσε να είναι ένας γιος του Κώνστα Αγιοθεοδωρίτη, του προηγούμενου χρονολογικά γνωστού μέλους της οικογένειας. Ο Κώνστας πέθανε πιθανότατα την δεκαετία του 1270, άρα μάλλον ο Ιωάννης (4) ανήκει στην μεθεπόμενη γενιά.

Το πατριαρχικό έγγραφο είναι ένα τελεσίγραφο προς τους κληρικούς που δε ζουν με την αξιοπρέπεια που αρμόζει στο ιερατικό σχήμα. Τη γραφή υπογράφουν πολυάριθμοι κληρικοί όλων των ιεραρχιών, δεχόμενοι την απόφαση του Πατριάρχη να αποσχηματίσει όσους από αυτούς δεν υποκούσουν³⁰⁶.

Ο Πατριάρχης Κάλλιστος Α' (1350-1353 και 1355-1363) είναι γνωστός για τις μεγάλες προσπάθειες που κατέβαλε με σκοπό την ανύψωση του ηθικού επιπέδου του κλήρου σε μια ιστορική περίοδο του Βυζαντίου, η οποία σημαδεύεται από δυναστικούς εμφυλίους πολέμους, ενώ απειλεί και ο Τουρκικός κλοιός γύρω από την Πρωτεύουσα. Συνδεδεμένη με την κατάσταση στο πολιτικό πεδίο, λαμβάνει χώρα η αδυσώπητη εκκλησιαστική διαμάχη μεταξύ των οπαδών και των εχθρών (βλ. *Ησυχαστών*, ομόφωνων των οποίων ήταν και ο Κάλλιστος) της ένωσης με την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία³⁰⁷.

³⁰⁵ MM I, σσ. 368 κ.ε., βλ. σ. 370. Βλ. *PLP* στο λήμμα "Αγιοθεοδωρίτης, αριθ. 240.

³⁰⁶ MM, ό.π., σ. 369: 'Στέργομεν καὶ ἐμμένομεν ἅπαντες ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ διανοίας εἰς ὅσον παραινεῖ πρὸς ἡμᾶς ὁ παναγιώτατος ἡμῶν δεσπότης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης διὰ τῆς παρουσίας, καὶ ὑπισχνούμεθα φυλάττειν ταῦτα ἀπαρεγχείρητα, εἰ δ' οὖν, ἵνα ὦμεν γεγυμνωμένοι πάσης ἱερωσύνης'. Πρβλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 155 αριθ. 37.

³⁰⁷ Για τον Πατριάρχη και για την εποχή του, βλ. Δ. Β. ΓΟΝΗΣ, *Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α'*, Αθήνα 1980.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης

I: Βίος και σταδιοδρομία

I.1. Βίος. Χρονολογικά.

Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπως σαφώς προκύπτει από την Μονωδία που εκφώνησε ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης με αφορμή τον θάνατο και την άφιξη της σορού του στην πόλη του Θερμαϊκού καθ'οδόν προς την Κωνσταντινούπολη. Ο Kazhdan είχε υποστηρίξει ότι η γεννέτειρα πόλη του Αγιοθεοδωρίτη που δηλώνεται στο κείμενο του Ευσταθίου είναι η Θεσσαλονίκη, αλλά μια προσεκτική ανάγνωση του κειμένου δεν αφήνει περιθώριο αμφιβολίας³⁰⁸. Αυτό εκφράζεται ακόμα και από την επικεφαλίδα της Μονωδίας, η οποία εξηγεί ότι αυτή εκφωνήθηκε έξω από την πόλη της Θεσσαλονίκης, στο ναό του Αγίου Νικολάου του Μυροβλύτου, *ότε εἰς τὴν μεγαλόπολιν ἀνεκομίζετο, καθὼς ἡ σορός μεταφερόταν (καὶ ὄχι μεταφέρθηκε) στην μεγαλούπολη, που εδῶ δεν μπορεί παρά να αναφέρεται στην Κωνσταντινούπολη -ἡ θρεψαμένη (γη-πόλη) (σσ. 5.76 καὶ 7.59), ἡ πατρίς γῆ, ἡ μοναδική τῶν πόλεων βασιλεύουσα (5.83), ἡ γῆ ἐπαγγελίας (5.81)- στην οποία ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης πραγματοποιεῖ τὴν ὑστατὴ ἐπανελευσὴ του μέσω Θεσσαλονίκης.*

Ἡ δημόσια δραστηριότητά του ὡς ἐκκλησιαστικὸ ἀλλὰ καὶ ὡς αὐλικὸ λειτουργὸ ἀνῆλθε το δεύτερο μισό της βασιλείας του Αυτοκράτορα Μανουήλ Α (1143-1180) καὶ ἐπὶ των Οικουμενικῶν Πατριαρχῶν Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170) καὶ Μιχαήλ Γ του του Αγκιάλου (1170-1178). Ἐλλείπει ιστορικῶν στοιχείων που θὰ μας ἐπέτρεπαν νὰ ορίσουμε ἀκριβέστερα τὴν ἡμερομηνία γέννησής του, μπορούμε νὰ εικάσουμε ὅτι αὐτή

³⁰⁸ Βλ. KAZHDAN, *Studies*, σ. 129. Πρβλ. Μονωδία ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 5.71 κ.ε.: *Ἔτι οὖν ἐκείνου συντόνου δρόμου, δι' οὗ τῆ ποθουμένη ἀποκαταστάς Θεομήτορι, αὐτῆ μὲν τὸ πνεῦμα παρέθετο, τῆ δὲ πατρίδι γῆ τὴν κόνιν ἄρτι προπέμπει, φόρτον ἐπαχθῆ μὲν, οἷς καὶ μάλα θλίβει ψυχάς, μακαριστὸν δὲ ἄλλως τῷ ἁγιασμῷ· ἐκεῖνο μὲν ἀποστολικὸν καὶ ἀρχιερεῦσι τοῖς ὄντως ἐφετόν, ἢ δὲ ἀνακομιδῆ ὄσιον, ἵνα μὴ τοῦ καλοῦ ἢ θρεψαμένη στερῆται. Καὶ τὸ μὲν θεία τις κλήσις καὶ ἐκ Θεοῦ (μὴ γὰρ ἄλλως), ἵνα τὴν ὑστάτην ἀποδημίαν στείλασθαι μέλλον τῆ ποθουμένη θειοτάτη θεᾶ συντάξῃται, τοῦτο δὲ ἐπάνοδος, ἔνθα τὴν ἀρχὴν ἐχρῆν εἶναι αὐτόν, ἤδη δὲ καὶ γῆς μὲν οἶον ἐκεῖνο πατρικῆς ἀπανάστασης καὶ εἰς ἑτέραν ἔλευσις καὶ ἀνάπαυσις, ἣν ὁ Θεὸς καὶ ἡ Θεομήτωρ ὑπέδειξαν· τοῦτο δὲ εἰς γῆν ἐπαγγελίας ἐπανελευσις, τὴν τῶν πόλεων βασιλεύουσαν, σεμνότερον ἢ περ τὰ κατὰ τὸν Ἰωσήφ, οὐπερ τὰ ὁστ' ἀσυνανόισιν ἔδει ποτὲ τοὺς Ἰσραηλίτας· οὔτε γὰρ ἐξ αἰχμαλωσίας τοῦτο καὶ οὐδὲ εἰς τὴν μυρία παθοῦσαν δεινά, ἐκ μακαριστῆς δὲ εἰς τὴν πανευδαίμονα.*

ανάγεται στις αρχές του αιώνα. Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης υπήρξε δάσκαλος Ρητορικής του Γρηγορίου Αντιόχου, όπως ο Ευστάθιος και ο Νικόλαος Καταφλώρον³⁰⁹. Για τον Ευστάθιο, ο Wirth³¹⁰ όρισε ως ημερομηνία γέννησης το διάστημα 1106-1115. Ο Kazhdan τάχθηκε υπέρ της τελευταίας ημερομηνίας³¹¹. Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης έζησε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1190 και πέθανε σε μεγάλη ηλικία³¹². Ο Καταφλώρον απεβίωσε το 1160, αφού είχε διανύσει όλη τη σταδιοδρομία ενός διδασκάλου της Μεγάλης Εκκλησίας. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς γεννήθηκε. Μετά το θάνατό του, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης τον διαδέχθηκε ως Διδάσκαλος του Ευαγγελίου και Μαΐστωρ των Ρητόρων. Ο Ευστάθιος έγινε Μαΐστωρ των Ρητόρων μετά το 1166³¹³, άρα ενδέχεται να ήταν ο μικρότερος από τους τρεις. Εφόσον δεχόμαστε ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης πέθανε το 1175 (βλ. παρακάτω) και ότι, σύμφωνα με πολλές ενδείξεις, ήταν σε ενεργό δράση μέχρι την τελευταία περίοδο της ζωής του³¹⁴, η πρώτη δεκαετία του αιώνα ως ημερομηνία γέννησής του μας φαίνεται λογική³¹⁵.

Όσον αφορά την ημερομηνία θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη, αυτή αναγράφεται σε έναν από τους κίονες³¹⁶ του Παρθενώνα, όπου σημειώνονταν συνήθως τα ονόματα των αποθανόντων μητροπολιτών της επισκοπής· μερικά από αυτά σώζονται μέχρι σήμερα. Η διαφορετική ανάγνωση του χαραγματος (ή ακιδογραφήματος-graffiti) αυτού από τους ειδικούς, δεδομένης της φθοράς που έχουν υποστεί οι επιγραφές με την πάροδο των αιώνων, προκάλεσε διάσταση απόψεων σχετικά με την ακριβή ημερομηνία θανάτου του Αγιοθεοδωρίτη. Έτσι, η πλειοψηφία των ερευνητών δέχεται ότι ο Μητροπολίτης απεβίωσε το έτος 1175, ενώ ο Kazhdan πιστεύει ότι ο θάνατός του επήλθε το 1178. Το 1874, ο αρχιμανδρίτης Antonin³¹⁷ δημοσίευσε τις επιγραφές του Παρθενώνα, δίνοντας ως ημερομηνία θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη τον Μάιο του 1175. Ο Darrouzès³¹⁸ (1962) ερμήνευσε την ημερομηνία της επιγραφής ως Δευτέρα 11 Αυγούστου του

³⁰⁹ LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 5 κ.ε.

³¹⁰ "Wan wurde Eustathios von Thessalonike geboren?", *Eustathiana*, σσ. 1-3.

³¹¹ *Studies*, σ. 116.

³¹² WIRTH, ό.π., σσ. 43-44, KAZHDAN, *Studies*, σ. 139.

³¹³ LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 147.

³¹⁴ Γνωρίζουμε ότι διεξήγαγε πρεσβεία στη Δύση με τον τίτλο του Υπερίμου, τον οποίο έλαβε οπωσδήποτε προς το τέλος της ζωής του: βλ. παρακάτω, σσ. 104-107, 118.

³¹⁵ Ο AGAPITOS, "Mischung", σ. 124 θεωρεί ότι ήταν λίγα χρόνια μεγαλύτερος του Ευσταθίου.

³¹⁶ Συγκεκριμένα στην δυτική πλευρά του ναού, στον κίονα 5 της αρίθμησης ΟΡΛΑΝΔΟΥ-ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Χαραγματα, πρβλ. σσ. 12*, 14-15* (Εισαγωγή), 24 κ.ε. και 36, αριθ. 48.

³¹⁷ ANTONIN, *Οι αρχαίες χριστιανικές επιγραφές της Αθήνας* (ρωσικά), Αγία Πετρούπολη 1874, σ. 66, αριθ. 83.

³¹⁸ DARROUZÈS, "Obit" σ. 196, ο οποίος ερμηνεύει το χάραγμα ως εξής: †'Ετελειώθη εν Κυρίω ὁ ἁγιώτατος μητροπολίτης ἡμῶν καὶ ὑπέριμος \ κϋρ Νικόλαος ὁ Ἁγιοθεοδωρίτης \ μηνὶ αὐ(γούστῳ) ια' ἡμέρᾳ \ β' ὥρᾳ (-) Ἰνδικτιῶνος ἡ' ἔτους \, \, χ π γ'. Πρβλ. Μονωδ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 5.91 κ.ε.: *Ἡμαῖζε τὸ θέρος καὶ τὸ ἀρχιερατικὸν σῶμα ὠδινε νόσον, τὸ μὲν καὶ τῆς ἐγκρατείας εἰς ξηρότητα διατιθείσης, τὸ δὲ καὶ τῆς ὥρας'.

1175, 8η ινδικτιών. Την ανάγνωσή αυτή στηρίζει επιπλέον στις αναφορές του Ευσταθίου στην καλοκαιρινή ζέστη που επικρατούσε την περίοδο που ο Νικόλαος αρρώστησε. Ο Kazhdan³¹⁹ (1966) τάχθηκε υπέρ του έτους 1178. Τον Kazhdan ωθεί σε αυτό τον ισχυρισμό η ύπαρξη ενός συνοδικού σημειώματος³²⁰ που επικυρώνει ο Θεόδωρος Βαλσαμών, ως Χαρτοφύλαξ του Πατριαρχείου, στην οποία λέγεται ότι το ζήτημα τίθεται στη σύνοδο από τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, Μητροπολίτη Αθηνών. Πρόκειται για την καταδίκη ή μη του τρίτου γάμου³²¹ και αποδίδεται ρητώς στον Πατριάρχη Χαρίτωνα (1178-

³¹⁹ «Brat'ja Ajofeodority», σσ. 92-94 και, ο ίδιος, “Neizdannyye sochineniya Evstafiya Solunskogo v Eskurial'skoy rukopisi Y-II-10”, *Polychronion* (Χαϊδελβέργη 1966), σσ. 342, όπου χρονολογεί το συνοδικό σημείωμα στο διάστημα 1173-1178.

³²⁰ Τη συνοδική απόφαση δημοσίευσε ο Α. PAULOV, «Η Σύνοδος υπό τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Χαρίτωνα» (ρωσικά), *VV* 2 (1895), σ. 506. 8 κ.ε. Βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1143 και πρβλ. 1160, που αναφέρεται επίσης στον τρίτο γάμο.

³²¹ Η σύναψη περισσότερων από ένα γάμο αποκηρυσσόταν ρητά από το κανονικό δίκαιο (Κανόνες 4 και 50 του Βασιλείου του Μεγάλου: βλ. μαζί με την ερμηνεία Βαλσαμώνος, ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ Δ', σσ. 102-107 και 203-205 αντίστοιχα), ενώ επιτρεπόταν από το πολιτικό δίκαιο, όπως διαμορφωνόταν στα Βασιλικά. Η ρύθμιση του ζητήματος ανάγεται στα χρόνια του Λέοντα Π' του Σοφού και του γιού του, Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Το 920 δημιουργήθηκε ο γνωστός ως *Τόμος τῆς Ἐνώσεως* (το θέμα, που έθιγε προσωπικά τον Αυτοκράτορα, είχε προκαλέσει σχίσμα ανάμεσα στην Εκκλησία και στο κράτος επί Λέοντα Π'): βλ. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ Ε', σσ. 3-10 = *PG* 119, 1257-1261 και το σχόλιο του Βαλσαμώνος στο ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ Α', σσ. 279-280. Πρβλ. νεαρές επί του θέματος της Ειρήνης (797-802), ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ Ε', σ. 252 και του Βασιλείου Α' (877-886), ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ Ε', σ. 253 αλλά και την λύσιν ερωτήσεως του πατριάρχη Μανουήλ Β' (1240 ή 1242-1256), ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ Ε', σσ. 115 και 116. Βλ. επίσης HUSSEY, *Orthodox church*, σσ. 328-329, DARROUZÈS, *Documents inédits*, σ. 273.11 κ.ε., HAJJAR, *Synode permanent*, σ. 112-114, SCHMINCK, “Zur Entwicklung”, σσ. 582-583. Ο *Τόμος* αυτός επέτρεπε την τριγαμία μόνο στους άνδρες που δεν είχαν υπερβεί τα σαράντα χρόνια της ζωής τους και που δεν είχαν αποκτήσει παιδιά από τους προηγούμενους δύο γάμους, αν και επιβαρυνόταν πάντα με τα καθιερωμένα και επίφοβα επιτίμια. Απαγορευόταν μετά τα σαράντα και κυρίως αν, σε αυτή την ηλικία, προϋπήρχαν παιδιά (βλ. Νικόδημος ΜΙΑΛΑΣ, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1906, σ. 915). Στο σημείωμα αυτό θεωρείται ότι ο συγγενής του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη (πιθανότατα ο αδελφός του ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης) μπορεί να συνάψει ένα τρίτο γάμο, επειδή δεν έχει υπερβεί τα σαράντα και δεν απέκτησε παιδιά από τις δύο προηγούμενες του σχέσεις, αλλά και επειδή η πρώτη σχέση που σύναψε δεν προχώρησε ποτέ σε γάμο αλλά διεκόπη στη διάρκεια της μνηστείας, λόγω θανάτου της γυναίκας (βλ. PAULOV, “Η σύνοδος”, σ. 508.5-8). Μια νεαρά του Αλεξίου Κομνηνού (*PG* 119, 1284-1285 = ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ Ε', σσ. 284-291) είχε δώσει και πάλι στο συμβόλαιο της μνηστείας ισοδυναμία με εκείνο του γάμου (η εξομοίωση της ισχύος των δύο πράξεων είχε ήδη γίνει από τον Λέοντα τον Σοφό, αλλά φαίνεται είχε λησμονηθεί. Βλ. Μ. ANGOLD, “Η βυζαντινή εκκλησία και τα προβλήματα του γάμου”, *Δωδώνη* 17 (1988), σ. 181). Εντούτοις, η Σύνοδος θεωρεί ότι υπερσχύει το επιχείρημα της απαιδίας (PAULOV, στο ίδιο, σ. 508.15-18) και δεν εκλαμβάνει, σε αυτή την περίπτωση και κατ'εξαίρεση του νόμου, την μνηστεία αντί γάμου (PAULOV, στο ίδιο, σ. 511.15-21). Η Σύνοδος άρα θεωρεί ότι πρόκειται στην ουσία για ένα δεύτερο γάμο ο οποίος, στην προκείμενη περίπτωση, από άποψης ηλικίας και έλειψης παιδιών του αιτούντος, δεν υπόκειται σε κανένα ιδιαίτερα αυστηρό κώλυμα (βλ. ΜΙΑΛΑΣ, στο ίδιο, σ. 914), στην παρούσα περίπτωση, ούτε καν σε επιτίμια. Και όμως, το γεγονός παραμένει ότι παρακάμφθηκαν σαφείς διατάξεις (μνηστεία, επιτίμια) προς την επίτευξη ευνοϊκής απόφασης. Για τα κωλύματα γάμου στο Βυζάντιο βλ. επίσης, γενικά, ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, και του ίδιου, *Ψαίζοντες εις αλλοτρίους βίους. Δίκαιο και πρακτική*

1179). Ο Kazhdan πιστεύει επίσης ότι στη Μονωδία (I) για το θάνατο του Νικόλαου που ο Ευστάθιος εκφώνησε στη Θεσσαλονίκη γίνεται αναφορά στη μάχη που έγινε στα Μυριοκέφαλα το 1176 και ότι, επομένως, γράφτηκε μετά από την ημερομηνία αυτή³²².

Ωστόσο, οι Α. Ορλάνδος και Λ. Βρανούσης (1973)³²³, στη δημοσίευση των χαραγμάτων το 1973, αποδέχονται την ημερομηνία του Ιουνίου του 1175, 8ης ινδικτιώνος. Πρέπει να επισημανθεί ότι η 8η ινδικτιών, με την οποία συμφωνούν όλοι οι ερευνητές, συμπίπτει μόνο με το έτος 6683 (= 1175)³²⁴.

Όσο για την απόφαση σχετικά με τον τρίτο γάμο, ο Grumel την αποδίδει στον Πατριάρχη Μιχαήλ τον του Αγκιάλου (Ιανουάριος 1170-Μάρτιος 1178) και εξηγεί το όλο πρόβλημα ως λανθασμένη ανάγνωση του αντιγραφέα του χειρογράφου, ο οποίος διάβασε *Χαρίτων κατ' επιρροή του συγκείμενου Χάριν τῶν τριγάμων*. Ο τίτλος του συνοδικού σημειώματος έχει ως εξής: *Τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Ἀντιοχείας κυρίου Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμῶν, ἔτι χαρτοφύλακος ὄντος, σημείωμα συνοδικὸν γενόμενον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου κυρίου Χαρίτωνος χάριν τῶν τριγάμων*.

Ο Grumel επισημαίνει επίσης ότι: α) ο Νικόλαος μνημονεύεται χωρίς τον τίτλο του Υπερτίμου, τον οποίο έλαβε, όπως θα δούμε παρακάτω, μάλλον λίγο πριν το 1173 ή ακόμη και στις αρχές του έτους αυτού, και ότι β) μόνο στα χρόνια του Μιχαήλ Γ του του Αγκιάλου είναι δυνατόν να κατείχε ο Βαλσαμών τη θέση του Χαρτοφύλακα, διαδεχόμενος τον Σαμουήλ Μαυρόποδα, αδελφό του Πατριάρχη Μιχαήλ. Ο Μαυρόποδος ήταν χαρτοφύλαξ το 1170, όταν εκφώνησε τον καθιερωμένο λόγο της Παρασκευής της Τυροφάγου προς τιμήν της γέννησης, το προηγούμενο έτος, του Αλεξίου, γιού του Μανουήλ Α' Κομνηνού³²⁵.

Το θέμα είναι ότι ή το όνομα Νικόλαος (σημειωτέον ότι ο Αγιοθεοδωρίτης είναι ο μόνος μητροπολίτης με το όνομα Νικόλαος που καταγράφεται στον μητροπολιτικό κατάλογο της Αθήνας³²⁶) ή το όνομα Χαρίτων είναι λανθασμένο σε αυτό το κείμενο, αν δεχθούμε ότι ο Νικόλαος πέθανε το έτος 1175.

τῶν γαμικῶν καλυμάτων στὸ Βυζάντιο: ἡ τομῆ', στο *Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, σσ. 217-236. Πρβλ. παρακ. σ. 64 και σημ. 310.

³²² KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodority», σ. 93-94 και, ο ίδιος, *Studies*, σ. 128.

³²³ ΟΡΛΑΝΔΟΣ-ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Χαράγματα*, σσ. 36-38, αριθ. 48: ἱ'Ετελειώθη ἐν Κυρίῳ ὁ \ ἁγιωτάτος μητροπολίτης \ ἡμῶν κ(αι) ὑπ(έρ)τιμος) \ κῦρ Νικόλαος ὁ ἁγιοθεοδωρ(ι)τ(ης) \ μηνι ἰουνίῳ ἡμε(ρα) \ ..ῶρ(α).. ἰνδ(ικτιώνος) ἡ' ἔτους \,Πχπγ'.

³²⁴ LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 11. Ο ΑΓΑΠΗΤΟΣ ("Mischung", σσ. 126 και 137), με μια εύστοχη παρατήρηση, δηλαδή ότι ο Ευστάθιος, στην Μονωδία του, αναφέρεται στον Νικόλαο (I, σ. 14.9-10, πρβλ. στην ΠΔ, 4 Βασιλ. 2.12) ως νέο Ηλία (ο Προφήτης Ηλίας γιορτάζεται στις 20 Ιουλίου), τοποθετεί το πέραςμα της σορού του Νικόλαου από τη Θεσσαλονίκη ανάμεσα στα μέσα του Ιουνίου και του Ιουλίου του 1975.

³²⁵ Έκδ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ελληνικά* 45 (1995), σσ. 49-63. Βλ. DARROUZÈS, *Ορφίκια*, σσ. 103-104 και 342. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 243 και σποράδην, LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 41, σημ. 12.

³²⁶ Βλ., αν και παρωχημένο, τον κατάλογο του LAURENT, "La liste épiscopale", σ. 291 και FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica*, σσ. 489-493.

Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης εισηγήθηκε στην Ενδημούσα Σύνοδο της 11ης Απριλίου του 1166 (επί Λουκά Χρυσοβέργη) ένα ζήτημα γαμικού δικαίου που αφορούσε το γάμο στον έβδομο βαθμό συγγένειας εξ αίματος³²⁷. Το θέμα, λοιπόν, αυτού του συνοδικού σημειώματος

³²⁷ GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1068. Πρακτικά στα PG 119, 769-773 = ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Ε', σσ. 95-98. Χαρτοφύλαξ του Πατριαρχείου το 1166 είναι ο Ιωάννης Αγιοφλωρίτης. Ο Αυτοκράτορας ενέκρινε με βασιλικό πρόσταγμα την συνοδική απόφαση (βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1469 b, το κείμενο εκδίδεται από τους ΖΕΠΟΣ Ι (Coll. IV), αριθ. 69, σσ. 408-410 = ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Ε', σσ. 311-313 = PG 133, 769-772). Το πρόσταγμα αυτό υπογράφει ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης ως Λογοθέτης του Δρόμου, με την φόρμουλα διά (βλ. σχόλιο για τη σύμπτωση αυτή, από τον ΠΙΤΣΑΚΗ, *Κώλυμα*, σσ. 303-307), και διαβάστηκε ενώπιον της Συνόδου στις 25 Απριλίου (GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1072). Στη συνέχεια, η Σύνοδος εξέδωσε ένα συνοδικόν σημείωμα ἐπὶ τῇ ἀναγνώσει τῆς νεαρᾶς: εκδίδεται από τους Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, VV 24 (1964), σσ. 87-88 = Dieter SIMON, "Ein Synodalakt aus dem Jahre 1166", FM 1 (1976), σσ. 123-125. Πρβλ. HAJJAR, *Synode permanent*, σ. 109. Ειδική μελέτη για το κώλυμα γάμου στον έβδομο βαθμό συγγένειας εξ αίματος εκπόνησε ο Κ.Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, βλ. κυρίως σσ. 153-154 και 296 κ.ε. Ο Πατριάρχης Αλέξιος Στουδίτης (1028-1043), ο πρώτος που ιστορικά ρύθμισε το ζήτημα των γάμων ανάμεσα σε συγγενείς στον έβδομο βαθμό, μπροστά στο γεγονός ότι μέχρι την εποχή του οι ισχύοντες νόμοι επέτρεπαν τον γάμο ανάμεσα σε συγγενείς εξ αίματος από τον η' βαθμό και μετά, τον απαγόρευαν στον έκτο -από τον καιρό του θεσπίσματος του περίφημου Τόμου του Πατριάρχη Σισινίου Β' (996-998) και κατά συνέπειά του, βλ. P.V. LAURENT "Réponses canoniques inédites du patriarcat Byzantin", EO 33 (1934), σσ. 309-315, σ. 301, GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 804, DARROUZÈS, "Questions", σσ. 112 κ.ε., ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, σσ. 4, 25 και σημ. 26 και, ειδικά, του ίδιου, "Παίζοντες εις άλλοτρίους βίου. Δίκαιο και πρακτική τῶν γαμικῶν κωλυμάτων στὸ Βυζάντιο: ἡ τομῆ", στο *Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, σσ. 217-236-, ενώ όσον αφορά τον έβδομο βαθμό υπήρχε νομικό κενό (ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Α', σ. 281: 'ὁ δὲ νόμος ἐπιτρέπει τοῖς η'. βαθμοῦ πρὸς ἀλλήλους οὔσι τὸν γάμον· ἀπαγορεύει δὲ τοῖς τοῦ Π'. τοῖς γε μὴν ζ'. οὐδαμοῦ οὔτε ἐπιτρέπει οὔτε ἀπαρνέϊται, καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις ὁμοίων ἀμφισβητήσεων κινηθεισῶν...'), όρισε συνοδικῶς (ἄκονόμενται) ότι γενικᾶ αυτοί οι γάμοι απαγορεύονται, αλλά σε περίπτωση που έχουν ήδη γίνει -υποτίθεται ότι γίνονται εν αγνοία του κωλύματος-, δεν ακυρώνονται, αν και οι συναφθέντες θα υποβάλλονται σε επιτίμια (ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Α', σ. 281: 'τον τοιοῦτον γάμον πρὸ μὲν τοῦ προβῆναι, μὴ ἐπιτρέπεσθαι, μετὰ δὲ τὸ προβῆναι μὴ διασπᾶσθαι μὲν, ἐπιτιμίοις δὲ τοὺς οὕτω συναφθέντας καθυποβάλλεσθαι'). Βλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, σ. 193 για τη διατήρηση σε ισχύ της ρύθμισης αυτής μέχρι την εισήγηση του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη επί Πατριάρχου Λουκά Χρυσοβέργη, και, γενικᾶ, για τον Αλέξιο Στουδίτη, σσ. 149 κ.ε. Βλ. επίσης HAJJAR, *Synode permanent*, σ. 108. Για τους όρους *οίκονομία* και *ἐπιτίμιο*, βλ. ANGOLD, *Δωδώνη* 17 (1988), σ. 188). Άρα, ενώ ο γάμος μεταξύ συγγενών εξ αίματος απαγορευόταν μέχρι τον 7ο βαθμό (και εξ αγγιστείας μέχρι τον 6ο), μέχρι την εισήγηση του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη και την απόφαση της Συνόδου της 11ης Απριλίου 1166, όσοι είχαν συνάψει κρυφά τέτοιους απαγορευμένους γάμους μπορούσαν, επικαλούμενοι άγνοια της συγγένειάς τους και άρα του κωλύματος, να διατηρήσουν την εγκυρότητα του γάμου τους, ακόμα και αν υποβάλλονταν στα καθιερωμένα για αυτές της περιπτώσεις επιτίμια. Αυτό που ζητά ο Αγιοθεοδωρίτης από τη Σύνοδο, εκτός από την οριστική απαγόρευση των γάμων στον έβδομο βαθμό εξ αίματος, είναι η υποχρεωτική ακύρωση ακόμη και κατόπιν τετελεσμένων. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Βαλσαμών, όταν σχολιάζει τον παραπάνω νομοκάνονα ΙΓ', κεφ. β' του ψευδο-Φωτίου (ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Α', σσ. 279-281), και αναφερόμενος στην κατάσταση του γαμικού δικαίου που επικρατούσε μέχρι τον Πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη και την εισήγηση ενώπιον συνόδου του άποιχομένου, όταν γράφει ο σχολιαστής, Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη (ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Α', σ. 281) αναφέρει τον Νικόλαο με τον τίτλο του Υπερτίμου. Όμως, στα πρακτικά αυτής της συνόδου ο Μητροπολίτης Αθηνών μνημονεύεται χωρίς τον τίτλο αυτό και επιπλέον δεν καταλαμβάνει τιμητική θέση σε σχέση με τους

δε θα του ήταν καθόλου ξένο. Τον Νικόλαο τον αναφέρουν εδώ χωρίς τον τίτλο του Υπερτίμου: αν καταλήξουμε στο ότι η σύνοδος αυτή έγινε λίγο πριν το 1173 ή στις αρχές του ίδιου έτους, Πατριάρχης θα ήταν ο Μιχαήλ Γ' και δεν αποκλείεται ο Βαλσαμών να ήταν ήδη Χαρτοφύλαξ.

Εξάλλου, στο σημείωμα λέγεται ότι η υπόθεση αναφέρεται σε ένα συγγενή του Νικόλαου, ονόματι Μιχαήλ. Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για τον αδελφό του, τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, για τον οποίο γνωρίζουμε ότι ήταν παντρεμένος. Ο Ευστάθιος παρακαλεί τον νεκρό Νικόλαο να βοηθήσει τον Μιχαήλ, ώστε να αποκτήσει πολλά παιδιά³²⁸. Άρα, είναι πιθανό ο Μιχαήλ να αντιμετώπιζε τα προβλήματα παιδοτοκίας στα οποία αναφέρεται η συνοδική απόφαση. Η ηλικία των σαράντα ετών που του αποδίδεται στο έγγραφο δε συνιστά αξεπέραστο εμπόδιο γι' αυτό το ενδεχόμενο. Αν ο Μιχαήλ ήταν σαράντα ετών στις αρχές της πατριαρχίας του Μιχαήλ Αγγιάλου και είχε πεθάνει μέχρι την ημερομηνία της κατάληψης της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς, όπως μας πληροφορεί ο Ευστάθιος στο γραπτό που συνέθεσε γι' αυτά τα γεγονότα, θα σήμαινε ότι ο Λογοθέτης πέθανε γύρω στα πενήντα.

Φαίνεται άλλωστε εύκολο η εν λόγω χρονολογική δυσαρμονία να οφείλεται σε μια διττογραφία ενός μεταγενέστερου αντιγραφέα³²⁹ του σημειώματος, όπως υποστηρίζει ο Grumel. Όπως είναι γνωστό, οι κεφαλίδες των κειμένων στα χειρόγραφα είναι συνήθως μεταγενέστερες της σύνταξης των κειμένων, γεγονός που τις καθιστά ως επί το πλείστον ιστορικά αναξιόπιστες: λ.χ., στο σημείωμα που μας απασχολεί ο Βαλσαμών τιτλοφορείται ακόμα και Πατριάρχης Αντιοχείας (κατείχε το αξίωμα από τα 1185\1190 ως το 1195 τουλάχιστον³³⁰).

Ο Schminck θεωρεί πιο πιθανή την υπόθεση μιας λανθασμένης ιστορικής εκτίμησης του ίδιου του Βαλσαμώνος σε μεταγενέστερα χρόνια, δεδομένου ότι ο σχολιαστής ασχολήθηκε με το έργο του μέχρι το τέλος της ζωής του³³¹. Εξάλλου, φαίνεται σχεδόν αδιαμφισβήτητο, από τον εκφραστικό

άλλους μητροπολίτες -αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στην περιβόητη συνεδρίαση της 11ης Ιουλίου 1173, όπου γίνεται η πρώτη μεία του ως Υπερτίμου, βλ. παρακάτω, σσ. 106-107-, αλλά τοποθετείται στην κανονική του θέση ανάμεσα στον μητροπολίτη Κορίνθου και στον Μωκησού. Φαίνεται, λοιπόν, αδιαμφισβήτητο ότι πρόκειται για ένα ακόμα δείγμα της υστερογραφικής δραστηριότητας του Βαλσαμώνος επί του έργου του και ότι ο Νικόλαος αναφέρεται στο εν λόγω χωρίο με έναν τίτλο τον οποίο στην πραγματικότητα απέκτησε μεταγενέστερα.

³²⁸ Βλ. παραπ., σ. 25 και σημ. 111.

³²⁹ Το κείμενο βρίσκεται σε τρία χειρόγραφα: το Αθην. Μετοχίου Παναγίου Τάφου 2, f. 51v-52v (βλ. Δ.Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-Π.Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγή καὶ ἕνα τεκμήριο*, Α', Αθήνα 1987, σσ. 117-118, αριθ. 70, το Mosqu. gr. 33 (336), ff. 75v-77 (βλ. ΑΠΟΣΤ.-ΜΙΧΑΗΛ., σσ. 128-131) και το Vat. gr. 2410, ff. 168-171. Βλ. SCHMINCK, "Zur Entwicklung", σ. 583, σημ. 161.

³³⁰ Βλ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, 'Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολη', στο ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, σ. 97.

³³¹ Σύμφωνα με τον ίδιο, ο Χαρίτων δεν ήταν τόσο γνωστός ώστε να δικαιολογεί ένα τέτοιο λάθος απόδοσης από μεταγενέστερο αντιγραφέα: SCHMINCK, "Zur Entwicklung", σ. 583 και σημ. 164.

τρόπο και από την χαρακτηριστική δομή της επικεφαλίδας³³² ότι το σημείωμα ανήκει στον Θεόδωρο Βαλσαμόνα. Άρα, το στοιχείο που μάλλον δεν ταιριάζει είναι το όνομα Χαρίτων, και το σημείωμα μπορεί να χρονολογηθεί ανάμεσα στις ημερομηνίες της ανάληψης πατριαρχικών καθηκόντων του Μιχαήλ Αγγιάλου και του θανάτου του Νικόλαου (1170-1175). Και αν ληφθεί υπόψιν ότι ο τίτλος του Υπερτίμου δε συνοδεύει το όνομα του Μητροπολίτη, ο οποίος τον κατείχε αποδεδειγμένα τον Ιούλιο του 1173, το χρονικό διάστημα που πλαισιώνει την έκδοση του σημειώματος συρρικνώνεται μεταξύ 1170-(το αργότερο)1173. Επίσης, γνωρίζουμε ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη τον Ιούλιο του 1173, όταν προκάλεσε την αντίρρηση των υπόλοιπων μητροπολιτών που παρευρίσκονταν στη σύνοδο, η οποία είχε συγκληθεί για να εξετάσει μια επισκοπική μετάθεση³³³. Ο Νικόλαος κατέλαβε θέση αμέσως μετά από τους πατριάρχες και μπροστά σε όλους τους μητροπολίτες (ως πρωτόθρονος), για πρώτη φορά, με βάση τον τίτλο του Υπερτίμου με τον οποίο είχε τιμηθεί πρόσφατα από τον Αυτοκράτορα. Το 1173 (αρχές), λοιπόν, φαίνεται και το πιο ενδεδειγμένο έτος έκδοσης του εν λόγω συνοδικού σημειώματος, το οποίο εσφαλμένα αποδίδεται στον Πατριάρχη Χαρίτωνα.

Το χωρίο που επικαλείται ο Kazhdan³³⁴ ως αναφερόμενο στα γεγονότα των Μυριοκέφαλων είναι το 14.13-15.41 της Μονωδίας του Ευσταθίου (I), και κυρίως οι στίχοι 14.38-41³³⁵. Φαίνεται αρκετά σαφές ότι ο Ευστάθιος αναφέρεται όντως στις στρατιωτικές επιχειρήσεις που ο Μανουήλ είχε αναλάβει κατά του Σουλτάνου των Σελτζούκων Τούρκων του Ικονίου Kiliç Arslan, ο οποίος είχε παραβιάσει τη συμφωνία που είχε συνάψει με το Βυζάντιο το 1161³³⁶ και είχε σφετεριστεί βυζαντινά εδάφη στην κεντρική Μικρά Ασία. Τα προβλήματα με τον Σουλτάνο είχαν αρχίσει ήδη το 1173, και ο Μανουήλ είχε μεταβεί τότε στην Φιλαδέλφεια με στρατιωτικές δυνάμεις για να επαναφέρει την τάξη ανάμεσα στους Τούρκους ηγέτες. Το καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 1175, με μια νέα εκστρατεία, κατέκτησε για το Βυζάντιο και έκτισε πάλι τα οχυρά του Δορύλαιου και του Σούβλαιου, τα οποία επέπτευαν σημαντικούς διαύλους επικοινωνίας που διέσχιζαν την κεντρική Μικρασία και οδηγούσαν προς Ανατολάς. Η εκστρατεία είχε μεγάλη απήχηση και στη Δύση³³⁷ και θεωρήθηκε τόσο εκεί όσο από τους Βυζαντινούς θρησκευτικός πόλεμος -ο Magdalino έχει χρησιμοποιήσει τον όρο

³³² Βλ. Οδυσσεύς ΛΑΜΨΙΔΗΣ, 'Πῶς εἰσάγουν εἰς τὰ κείμενά των οἱ ἐξηγηταὶ τῶν κανόνων τὰς εἰδήσεις διὰ τὸν σύγχρονόν των κόσμον', στο ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σσ. 216 κ.ε. SCHMINCK, "Zur Entwicklung", σ. 582. Βλ. επίσης STEVENS, *De Theodore Balsamone*, σ. 104: "... authenticitas Balsamonis ... est ... valde probabilis".

³³³ Βλ. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ Παραμυθίας και Φιλιατῶν, 'Εκκλησία Σάρδεων', *Ορθοδοξία 5* (1930), σσ. 542-545.

³³⁴ KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodorigy», σσ. 93-94.

³³⁵ Ὡς ὁ κοινὸς οὗτος ἡμῶν ποιμὴν τοὺς ἐξ Ἰσραὴλ ἀπελεύει θῆρας καθ' ἡμῶν χολῶντας καὶ νῦν μὲν λοχῶντας, ὅποια τὰ ἐκείνων ὡς τὰ πολλὰ πανουργήματα, νῦν δὲ καὶ εἰς τὸ ἐμφανὲς ἐπεξίοντας καὶ ὅμως πάσης μηχανῆς ἐκπίπτοντας.

³³⁶ MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 76 κ.ε.

³³⁷ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ', σ. 435.

βυζαντινή σταυροφορία³³⁸- που θα παρουσιάζε τον Μανουήλ ως προστάτη της Χριστιανοσύνης και θα άνοιγε σε προσκυνητές και μη το δρόμο προς τους Αγίους Τόπους. Ο Ευστάθιος ενισχύει αυτή την άποψη³³⁹.

Αφού πέρασε το χειμώνα 1175-1176 στην Κωνσταντινούπολη, την επόμενη χρονιά ο Αυτοκράτορας ηγήθηκε της μεγάλης εκστρατείας που κατέληξε στην σφαγή που υπέστη ο στρατός των χριστιανών από τους Τούρκους του Σουλτάνου στα περίχωρα του παλιού οχυρού των Μυριοκεφάλων (περ. Σεπτέμβριο 1176).

Έχει λεχθεί ότι τα κείμενα -πόσο μάλλον τα ρητορικά- απαντούν ανάλογα με την ερώτηση που τους απευθύνει κανείς, και είναι εν πολλοίς αλήθεια. Εν πάση περιπτώσει, ο ισχυρισμός του Kazhdan (ο οποίος, πάντως, δε διέθετε έκδοση του κείμενου της Μονωδίας) ότι το κείμενο εννοεί ότι ο βυζαντινός στρατός βρισκόταν σε άμυνα και ότι αυτό δε γινόταν πριν τα Μυριοκέφαλα φαίνεται βεβιασμένος. Το χωρίο της Μονωδίας του Ευσταθίου που ο Kazhdan ερμήνευσε ως αναφερόμενο στην μετά τα Μυριοκέφαλα κατάσταση δείχνει σαφέστερα, κατά τη γνώμη μας, ότι αναφέρεται στην κατάσταση που επικρατούσε στα τέλη του 1175, πριν τα Μυριοκέφαλα³⁴⁰. Τότε έγιναν οι πρώτες αψιμαχίες με τον Kiliç Arslan με αφορμή την κατάληψη των οχυρών από τον Μανουήλ Κομνηνό³⁴¹, ο οποίος είχε ως προτεραιότητα αυτής της πρώτης εκστρατείας να ανοίξει και να εξασφαλίσει τους δρόμους από τους οποίους σχεδίαζε να περάσει τον επόμενο χρόνο για την τελική επίθεση κατά των Τούρκων Σελτζούκων του Ικονίου που σκόπευε να είναι η μοιραία εκστρατεία του 1176.

Ο Kazhdan³⁴², τέλος, επεσήμανε ότι, στην επιστολή του Ευσταθίου προς τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη που εξέδωσε ο Tafel, ο Ευστάθιος

³³⁸ MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 95 κ.ε. Έτσι την παρουσιάζει και ο ίδιος ο Μανουήλ σε γράμμα που έστειλε στον Πάπα στα τέλη του 1175: DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1520.

³³⁹ I, σ. 15.36: "Όσα ό τῆς οἰκουμένης οὗτος δεσπότης, τοῦ χριστιανικοῦ λάχους ὑπερπονούμενος.

³⁴⁰ 'Όταν λέει χαρακτηριστικά (σ. 15.31-33): ἀλλὰ μακρὰς ὁδοὺς μετὰγων, προάγων, ἀποκαθιστῶν ἀκινδύνους, τοὺς μὲν ἄλλοθεν τῆ στρατιᾶ, τοὺς δὲ ἐξ αὐτῆς, ὅποι περ ἂν ἐτέρωθι δέοι.

³⁴¹ Βλ. KINNAMOS VII, σσ. 294-296, ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σσ. 176-177. CHALANDON, *Les Comnène*, σσ. 503-504, MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 96. Πρβλ. κυρίως τον λόγο (προεισόδιος τῆς ἀγίας τεσσαρακοστῆς) του Ευσταθίου, έκδ. WIRTH, *Opera minora*, σσ. 17-45, όπου γίνεται μνεία της εκστρατείας του 1175, όπως ο ίδιος ο ερευνητής απέδειξε: βλ. WIRTH, "Kaiser Manuel und die Ostgrenze: Rückeroberung und Wiederaufbau der Festung Dorylaion", *BZ* 55 (1162), σσ. 21-29 = *Eustathiana*, σσ. 71-80 και *Opera minora*, σ. 18. Η αναφορές του Ευσταθίου 'καὶ θῆρες μὲν οἱ τοῦ δρυμοῦ ἀπηλάθησαν, πόδες δὲ πραέων ἐκεῖ πατοῦσιν ὑπ' ἀγαθοῖς ποσὶ βασιλικοῖς' και 'οὐ μόνον ἀπελάσας τοὺς θῆρας' (σσ. 41.8486 και 42.16) θυμίζουν πολύ την Μονωδία στον Νικόλαο, αλλά και η δραστηριότητα οικοδόμησης και οχύρωσης του Δορύλαιου που μνημονεύονται μας παραπέμπουν σαφώς στα ίδια ιστορικά γεγονότα: '...καὶ ἡ πόλις ἀπροσβάτοις ἡσφάλισται πυργοβάρεσιν οὐκέτι βραχυτάτοις λειψάνοις το πάλαι πρέσβιστον περισώζουσα καὶ μικροῖς ἀναστήμασιν τὸ παλαιὸν κάλλος ὑπαναφαίνουσα καὶ πυργιδίων τιῶν προτομαῖς τὸν γέροντα χαρακτῆρα παραδεικνύουσα καὶ πτώματι δουλικῶ μὲν, εὔ δὲ ἄλλως κατηρτισμένῳ παριστῶσα τὸ ἀνέκαθεν εὐγενές ... καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ ἐπιστατῶν τοῖς ἔργοις ἐφίστατο' (σσ. 41-42).

³⁴² *Studies*, σσ. 129-130.

προσφωνεί δέσποτα³⁴³ τον Νικόλαο, στον οποίο αναφέρεται σαν να είχε πεθάνει πρόσφατα. Συνεπώς, συμπεραίνει ο Kazhdan, ο Ευστάθιος δεν ήταν ακόμα συνάδελφός του, δηλαδή, δεν είχε ακόμα αναλάβει τη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης την εποχή του θανάτου του Νικόλαου.

Ο Angold³⁴⁴ θεωρεί μεν πιθανότερο ο Ευστάθιος να μετατέθηκε στην Θεσσαλονίκη ύστερα από την οριστική απώλεια για τη χριστιανοσύνη της μικρασιατικής μητρόπολης των Μύρων της Λυκίας, στην οποία γνωρίζουμε ότι είχε πρωτοδιοριστεί, λόγω της ήττας στα Μυριοκέφαλα, αλλά προσθέτει, απαντώντας στον Kazhdan, ότι ο Ευστάθιος αυτοαποκαλείται στην αναφερθείσα επιστολή προς τον Μιχαήλ, ή ήμῶν ταπεινότης³⁴⁵, κάτι που αποδεικνύει, κατά τη γνώμη του, ότι αυτός ήταν ήδη επίσκοπος, όταν πέθανε ο Νικόλαος. Ωστόσο, η έκφραση δεν μας φαίνεται να υποδηλώνει πάντα και αναμφισβήτητα επίσκοπο.

Ο Ευστάθιος είχε πρωτοαναδειχθεί επίσκοπος Μύρων, παρόλο που δεν χειροτονήθηκε ποτέ³⁴⁶, από το Δεκέμβριο του 1174³⁴⁷. Η μετάθεση

³⁴³ TAFEL, *Opuscula*, σσ. 342.84: 'Μή ἡμῖν, πρὸς τῆς μακαρίας μνήμης ἐκείνου τοῦ ὄντως μακαρίτου ἀρχιερέως, τοῦ δεσπότη μου· οὐ κατὰ σῶμα μὲν τάφος εἶς'. Ὅμως, ἡ προσφώνηση δέσποτα αποτελεί απλῶς παραλλαγή ενός χωρίου του Ψαλμοῦ 113, 9. Ο Ευστάθιος τη δανείζεται και σε άλλες ευκαιρίες, βλ. λ.χ. WIRTH, *Opera minora*, Λόγος Ρ, σ. 296.72. Αποτελεί επίσης συνηθισμένος τρόπος αναφοράς στον παραλήπτη μιας επιστολής στη ρητορική αλληλογραφία των Πατέρων της Εκκλησίας: βλ. επιστολές, λ.χ., Ιωάννου Δαμασκηνού).

³⁴⁴ ANGOLD, *Church and Society*, σ. 179.

³⁴⁵ TAFEL, ό.π., σ. 343.10, ANGOLD, στο ίδιο, σ. 194, σημ. 89.

³⁴⁶ Βλ. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ Ι, *Μονωδία εἰς τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον*, σ. 294.15-25: 'Ἐμνηστεύετο μὲν σοι ... ἡ τῆς Λυκίας μητρόπολις ... Πρὶν ἢ δὲ ἄσαι τὸν πνευματικὸν ὑμέναιον, ἡ πολυέραστος καὶ πολυμνήστη Θεσσαλονίκη ... χηρεύει τε παραχρῆμα ὥσπερ ἐπίτηδες καὶ μεθέλκειν πειρᾶται πρὸς ἑαυτήν'. Ο T.L.F. TAFEL, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Βερολίνο 1839 (Ανατ. Λονδίνο 1972, Varior. Reprints), σ. 432, στο σημ. (Πρβλ. PETIT, "Les évêques de Thessalonique", *EO* 5 (1902), σ. 29 και REGEL, *Fontes* I, σ. XI) ἔφερε στο φως τὴ μαρτυρία τοῦ Δημητρίου ΧΩΜΑΤΙΑΝΟΥ (LEUNCLAVII, *Ius Graeco-Romanum*, Φραγκφούρτη 1596, I, 317 = PG 119, 948-949) σύμφωνα με τὴν οποία, ἡ μετάθεση τοῦ Εὐσταθίου ἐγένε εὐθύς μετ' ὀλίγον ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπισκοπικὴ ἀνάθεσή τοῦ στα Μύρα:

Ἐρώτησις: Εἰ δεῖ τὸν ψηφισθέντα, καὶ καταδεξάμενον, καὶ ἀσπασάμενον, μετατεθῆναι εἰς ἑτέραν ἐπισκοπήν.

Ἀπάντησις: Τοῦτο κανονικὸν μὲν οὐκ ἔστιν, οὔτε μὲν τῆς ἐγγράφου ἢ ἀγράφου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως· γίνεται δὲ πολλάκις, βασιλέως κελεύοντος, διὰ τινὰ οἰκονομίαν λυσιτελοῦσαν κοινῇ. Καὶ γέγονε τοῦτο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως κυρίου Μανουὴλ καὶ Πορφυρογεννήτου Κομνηνοῦ. Τοῦ γὰρ σοφωτάτου ἐκείνου Εὐσταθίου τοῦ κατὰ Φλῶρον διακόνου ὄντος τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας, καὶ μαῦστος τῶν ῥητόρων, εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Λυκίων Μυρέων ψηφισθέντος, καὶ καταδεξαμένου, καὶ ἀσπασαμένου, καὶ ἤδη καὶ πρὸς τὴν χειροτονίαν ἐτοιμασθέντος, πρόσταγμα τοῦ μακαρίτου βασιλέως ἐκείνου πρὸς τὴν σύνοδον καταπεφοίτηκε, διακελευόμενον, δέξασθαι ταύτην παραιτούμενον τὸν Εὐστάθιον, προσαγαγεῖν δὲ τοῦτον εἰς τὴν περιέλυτον τῶν Θεσσαλονικέων μητρόπολιν, ὡς τηνικάδε χηρεύουσιν. Τὰ τοιαῦτα οὖν, ὡς εἶπομεν, κέλευσις μόνη βασιλικὴ δύναμις ἔχει μεταλλάττειν τε καὶ καινοτομεῖν. Ὁ βασιλεὺς γὰρ, οἷα κοινὸς τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπιστημονάρχης καὶ ὢν καὶ ὀνομαζόμενος, καὶ συνοδικαῖς γνώμαις ἐπιστατεῖ, καὶ τὸ κύρος ταύταις χαρίζεται (...) (παραπομπή στο τρίτο βιβλίο των Βασιλικῶν) ... Καί, ὡς ἔπος εἰπεῖν, πλὴν μόνου τοῦ ἱερουργεῖν, τὰ λοιπὰ ἀρχιερατικὰ προνόμια σαφῶς εἰκονίζει ὁ βασιλεὺς ἐφ' ὅς πρᾶττει νομίμως τε καὶ κανονικῶς...

επισκόπου από έδρα σε έδρα απαγορευόταν ρητά από το βυζαντινό εκκλησιαστικό δίκαιο, αν και υπήρχαν πολλές εξαιρέσεις που είχαν δημιουργήσει μια κάποια παράδοση μεταθέσεων³⁴⁸. Το φαινόμενο εντάθηκε από τον 11ο αιώνα, λόγω της βαθμιαίας απώλειας επισκοπών που προκάλεσε η τουρκική προέλαση στα ανατολικά εδάφη της Αυτοκρατορίας.

Η όλη συζήτηση που συνδέει το ζήτημα της ημερομηνίας θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη με το πρόβλημα του συγκεκριμένου έτους στο οποίο διαδραματίστηκε η μετάθεση του Ευσταθίου στην μητρόπολη Θεσσαλονίκης και η ενθρόνισή του προέκυψε από την Μονωδία Ευσταθίου (I): ο Ευστάθιος εκφώνησε την Μονωδία αυτή στο ναό του Αγίου Νικολάου του Μυροβλύτου, έξω από την πόλη της Θεσσαλονίκης³⁴⁹, κατά τη μεταφορά του λειψάνου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη από την Αθήνα στην Κωνσταντινούπολη. Ήταν τότε ήδη ο Ευστάθιος μητροπολίτης ή μετέβη ειδικά από την Κωνσταντινούπολη για να υποδεχθεί και να συνοδεύσει τη

³⁴⁷ Βλ. REGEL, *Fontes I*, σσ. XI-XII, WIRTH, “Zur Frage”, σ. 35 και, του ίδιου, *Opera minora*, σ. 6, όπου όμως εικάζει ότι είναι πιθανόν ο Ευστάθιος να πήρε την μετάθεση μόλις το 1178.

³⁴⁸ Βλ. την μαρτυρία του Χωματιανού, παραπάνω, σημ. 329. DARROUZÈS, “Le traité des transferts: édition critique et commentaire”, *REB* 42 (1984), σσ. 147-214. HUSSEY, *Orthodox church*, σσ. 326-327, GALLAGHER, “Gratian and Balsamon”, σ. 78, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 178, 235. Πρβλ. στο ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ Γ', σ. 156, την ερμηνεία του Βαλσαμώνος στον Κανόνα ιβ' της Συνόδου Αντιοχείας: ‘σκολάζοντα (ἀρχιερέα) εἶναι τὸν μὴ δυνάμενον ἀπελθεῖν εἰς ἡν ἐπεκηρύχθη ἐκκλησίαν, διὰ τὸ ὑπὸ ἐθνῶν ἀθέων ἢ αἰρετικῶν ταύτην κατέχεσθαι, ἴσως καὶ κοινωθῆναι, καὶ μὴ παραχωρεῖσθαι τὸν ἀρχιερέα πόδα βαλεῖν ἐν αὐτῇ, οἷα ἐστὶ σήμερον ἢ τῶν Ἱεροσολύμων ἐκκλησία, ἢ τῆς Ἀντιοχείας, ἢ Ταρσός, καὶ ἕτεραι’, και το σχόλιο του ίδιου: “Ὡστε σημειῶσαι ἀπὸ τοῦ παρόντος κανόνος, ὅτι ἐφεῖται μετὰ συνοδικῆς διαγνώσεως παραχωρεῖν τῷ σχολάζοντι ἐπισκόπῳ ἱερουργεῖν εἰς σχολάζουσαν ἐκκλησίαν, καθῆσθαι δὲ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θρόνον αὐτῆς. *Ἦκουσα γὰρ πολλὰκις, ὅτι χρεια ἐστὶ πρὸς τοῦτο καὶ βασιλικῆς προσταξέως. Για το θέμα, βλ. επίσης: V. LAURENT, “Le trisepiscopat du patriarche Matthieu Ier”, *REB* 30 (1972), σσ. 5-186. C.G. PITSAKIS, “A propos du trisepiscopat: nouveaux exemples d’un délit canonique byzantin et survivances post-byzantines”, *18ο Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Resumés des communications*, Μόσχα 1991, σσ. 902-903. Τον 12ο αιώνα απασχόλησαν ιδιαίτερος όσον αφορά το θέμα οι περιπτώσεις του Νικόλαου Μουζάλωνος (DARROUZÈS, *Documents inédits*, σσ. 66-74 και 310-331 και του ίδιου “Transferts”, σ. 183-184, MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 278) και του Μιχαήλ Αμασειάς (βλ. Συνοδικό σημείωμα της 11 Ιουλίου 1173, έκδ. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, ‘Εκκλησία Σάρδεων’, σσ. 542-545, DARROUZÈS, “Transferts”, σ. 184, GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes* 1126). Ένα από τα σφάλματα που αποδίδονταν στους Λατίνους χριστιανούς ήταν ακριβώς ότι «Αί τῶν ἀρχιερέων μεταθέσεις ἀπὸ ἐπισκοπῆς εἰς ἑτέραν τέλεον ἀκάλυτοι παρ’ αὐτοῖς», βλ. DARROUZÈS, «Stilbès», σ. 71.

³⁴⁹ Ο MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 171 ερμηνεύει το γεγονός ότι ο Νικόλαος μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη μέσω Θεσσαλονίκης, αποδεικτικό της ανασφάλειας που επικρατούσε στις θαλάσσιες επικοινωνίες του Αιγαίου ως αποτέλεσμα της παρακμής του αυτοκρατορικού στόλου και της αυξημένης δράσης πειρατών. Στην ουσία δεν αποκλείεται η σορός να μεταφέρθηκε δια θαλάσσης μέχρι την Θεσσαλονίκη και να συνέχισε προς την Κωνσταντινούπολη ακολουθώντας την Εγνατία Οδό (βλ. PERTUSI, «Bisanzio e l’irradiazione della sua Civiltà», σσ. 83 κ.ε.). Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Μυροβλύτου αναφέρεται από τον ΕΥΣΤΑΘΙΟ, *Άλωσις*, σ. 94.17-21 (= TAFEL, *Opuscula*, σ. 290.91) και TAFEL, *De Thessalonica eiusque agro*, ό.π., σ. 141: ήταν ένα μοναστήρι που βρισκόταν ‘έξω από την γαλάζια πόρτα, στο δυτικό προάστειο της Θεσσαλονίκης’, και άρα, όπως εικάζει ο AGAPITOS, “Mischung”, σ. 127, κοντά στο λιμάνι. Βλ. JANIN, *Églises*, σ. 400, αριθ. 1.

σορό του Υπερτίμου, όπως εικάζει ο Kazhdan³⁵⁰; Και όμως, αν ο Ευστάθιος δεν είχε ακόμα καμιά ιδιαίτερη σχέση με την Θεσσαλονίκη, δεν είναι τουλάχιστον μεγάλη σύμπτωση το ότι κατέβηκε ακριβώς ο περί ου ο λόγος, ανάμεσα σε όλους τους Κωνσταντινουπολίτες ευπατρίδες και τα υψηλά ιστάμενα στελέχη της Εκκλησίας που θα μπορούσαν να έχουν σταλεί από τη Βασιλεύουσα;

Ο W. Regel χρονολόγησε ένα λόγο του Ευσταθίου, του οποίου η κεφαλίδα μας πληροφορεί ότι εκφωνήθηκε όταν ήταν υποψήφιος Μύρων (βλ. έκδ. *Fontes I*, σσ. 24-57), στις 6 Δεκεμβρίου του 1174 και την ενθρόνισή του στη Θεσσαλονίκη το 1175. Ο Grumel³⁵¹ χρονολογεί την παραίτηση του Ευσταθίου από τη θέση του υποψηφίου Μύρων και την εκλογή του ως Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης τον Δεκέμβριο του 1174. Ο P. Wirth συμπέρανε ότι ο Ευστάθιος χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης το διάστημα 1174-1177³⁵², ενώ σύμφωνα με τους Dölger-Wirth³⁵³, οι οποίοι καταγράφουν το βασιλικό πρόσταγμα που ενέκρινε τη μετάθεση του Ευσταθίου από τα Μύρα στη Θεσσαλονίκη, η μετάθεση δεν πρέπει να έγινε πριν την υπόθεση Πλακηνού (1177)³⁵⁴, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Ευστάθιος ήταν ακόμα διάκονος στην Κωνσταντινούπολη.

Κάποιες σχετικές με αυτή την υπόθεση πληροφορίες προκύπτουν από τη Μονωδία του Ευσταθίου (I) και τον Επιτάφιο του Ευθυμίου Μαλάκη (IV) για το θάνατο του Μητροπολίτη Αθηνών. Στα κείμενα αυτά λέγεται ότι: ο Νικόλαος ήταν στην Κωνσταντινούπολη λίγο καιρό πριν το θάνατό του. Εκεί τον αποχαιρέτησαν ο Ευθύμιος Μαλάκης και ο ίδιος ο Αυτοκράτορας, ο οποίος προσπάθησε να πείσει τον Νικόλαο να αναβάλει την αναχώρησή του, επειδή είχε μαντέψει το κακό που θα του συνέβαινε, μας λέει ο Ευθύμιος, μάλλον θέλοντας να καταλάβουμε ότι ο Αθηνών ήταν ήδη άρρωστος (Επιτάφ. Μαλάκη IV, σ. 161.5-13). Τον αποχαιρέτησε επίσης ο αδελφός του ο Λογοθέτης Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης (Επιτάφ. Μαλάκη IV, σ. 155.18-21).

Η πιο πιθανή περίπτωση να βρίσκεται ο μητροπολίτης Αθηνών στην Κωνσταντινούπολη είναι η σύγκληση συνόδου. Τον Ιούνιο του 1175 ετέθη σε σύνοδο υπόθεση αφορούσα το γαμικό δίκαιο και, συγκεκριμένα, τους βαθμούς συγγένειας³⁵⁵. Επρόκειτο για την κατάργηση του *Τόμου* του

³⁵⁰ *Studies*, σ. 129.

³⁵¹ *Regestes* 1128.

³⁵² “Zur Frage”, σ. 38.

³⁵³ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1518.

³⁵⁴ Βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1134 (έκδ. της συνοδικής πράξης στο Sp. TROIANOS, “Ein Synodalakt Michaels III. zum Begnadigungsrecht”, *FM* 6 (1984), σσ. 205-218), όπου θεωρείται ότι ο Ιωάννης Πλακηνός ήταν εκείνος που πήρε τη θέση του Ευσταθίου ανάμεσα στους διακόνους της Αγίας Σοφίας. Πρβλ. WIRTH, “Zur Frage”, σσ. 37-38 και, παραπάνω, *Εισαγωγή*, Κείμενο VIII.

³⁵⁵ ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, κυρίως σσ. 36-38 και 41-44, DARROUZÈS, «Questions», σσ. 117-119 και κείμενα στις σσ. 137-157. SCHMINCK, “Zur Entwicklung”, σσ. 566-567. ANGOLD, *Church and Society*, σσ. 107-108.

Σισινίου, ο οποίος ρύθμιζε το γάμο έκτου βαθμού εξ αγχιστείας από τον 10ο αιώνα. Ο Τόμος καταργήθηκε από τη Σύνοδο και η απόφαση επικυρώθηκε από τον Μανουήλ Κομνηνό, αν και στην πραγματικότητα, η ακύρωση ίσχυσε μόνο μέχρι το θάνατό του³⁵⁶. Η υπόθεση αυτή σχετιζόταν άμεσα με το ζήτημα του έβδομου βαθμού εξ αίματος³⁵⁷. Τα πρακτικά³⁵⁸ της συνόδου κάνουν ρητή αναφορά των αποφάσεων του 1166 -αυστηρή απαγόρευση του γάμου στον έβδομο βαθμό εξ αίματος και ακύρωση ακόμη και κατόπιν τετελεσμένων³⁵⁹-, η οποίες ελήφθησαν ύστερα από εισήγηση του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη. Τέτοιου είδους υποθέσεις απασχολούσαν συνήθως την ενδημούσα σύνοδο³⁶⁰ Κωνσταντινουπόλεως -κατηγορία στην οποία ανήκε και αυτή-, αλλά στο συγκεκριμένο θέμα ο Νικόλαος είχε αναλάβει και άλλοτε πρωταγωνιστικό ρόλο στην Ενδημούσα Σύνοδο της 11ης Απριλίου του 1166³⁶¹ και προκάτοχί του στην μητρόπολη της Αθήνας είχαν εκδώσει και την πρώτη γνωστή απόφαση όπου θίγεται θέμα κωλύματος στον έβδομο βαθμό, κάτι που ωθεί τον Πιτσάκη να τονίζει την αθηναϊκή προέλευση του ζητήματος³⁶². Ο Darrouzès πιστεύει ότι το ζήτημα εισηγήθηκε στη σύνοδο ένας μητροπολίτης³⁶³. Με όλα αυτά όμως, τα ονόματα των επισκόπων που συμμετείχαν στη σύνοδο λείπουν από τα πρακτικά που έχουν σωθεί (ή βρεθεί μέχρι τώρα). Η ανακάλυψη ολόκληρων των πρακτικών θα ήταν καταλυτικής σημασίας, μεταξύ άλλων, ως τελική απόδειξη ότι ο Νικόλαος

³⁵⁶ Ο ίδιος ο Βαλσαμών (ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Α', σ. 291, ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, σ. 310) ήταν κατά βάθος αντίθετος με την κατάργηση του κωλύματος έκτου βαθμού εξ αγχιστείας, αν και δε φανέρωσε τη σκέψη του όσο ζούσε ο Αυτοκράτορας, ο οποίος οδηγήθηκε στην απόφασή του πιθανόν από την ανάγκη προφύλαξης δυναστικών συμφερόντων (βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 214-215, ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, σσ. 303-307, 311-312). Για τη βασιλική νεαρά, βλ. το σχόλιο του Βαλσαμώνος, ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Α', σ. 283 και έκδ. ΖΕΠΟΣ I, Coll IV, αριθ. 76, σ. 424. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1518b και 1518c.

³⁵⁷ Βλ. παραπάνω, σ. 64, σημ. 310.

³⁵⁸ SCHMINCK, "Kritik am Tomos des Sisinius", *FM* 2 (1977), σσ. 215-254, στις σσ. 223-240. DARROUZÈS, «Questions», στις σσ. 151-156 (βλ. και 117-119). Βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1129 και 1130.

³⁵⁹ DARROUZÈS, *ό.π.*, σ. 141.77-78. Βλ. στον ίδιο, σ. 117 και σημ. 26. SCHMINCK, στο ίδιο, σ. 233.74-75. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, σσ. 312 κ.ε.

³⁶⁰ Το 1172 η ενδημούσα σύνοδος συνεδρίασε επίσης για ένα ζήτημα γάμου που αφορούσε τον έκτο βαθμό εξ αγχιστείας. Στα πρακτικά δεν καταγράφεται ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης: DARROUZÈS, «Questions», σσ. 129-131 (και 112), ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, σσ. 307-310. ANGOLD, *Church and Society*, σ. 107.

³⁶¹ Παρών στη Ενδημούσα Σύνοδο του 1166, που απαγόρευσε αυστηρά το γάμο στον έβδομο βαθμό συγγένειας εξ αίματος ύστερα από εισήγηση του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη, ήταν και ο Ευθύμιος Μαλάκης, μητροπολίτης Νέων Πατρών (Υπάτης, στην Φθιώτιδα) (βλ. ΣΑΚΚΟΣ 1166, σ. 101), ο οποίος, σύμφωνα με τον Επιτάφιο Λόγο του (IV), βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη την ημέρα που ο Νικόλαος ξεκίνησε την μοιραία επιστροφή του στην Αθήνα (βλ. παραπάνω, σ. 72). Ο Ευστάθιος αναφέρεται, στην Μονωδία του για τον Νικόλαο, στη σημαντική συμβολή του Μητροπολίτη Αθηνών στη ρύθμιση των γαμικών συναλλαγών, βλ. I, σ. 10. 53-56: *ἀλλ' ὅσον ψυχῇ ἔννοους διοικεῖ καὶ ἀποτάττει προσεχῶς εἰς ἔμφυχον, ὅπερ ἐκεῖνο γένος τοῦ κειμένου, καλὸν μὲν καὶ ἄλλως, οἷς τε ἀπένευεν εἰς ἑαυτὸ καὶ οἷς τὸ συζυγοῦν εὐρύθμως ἤρμόττετο, οὐχ ἤμιστα δὲ καὶ οἷς τοῦτον εἰς κόσμον προεβάλλετο.*

³⁶² ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, σσ. 153-154 και σημ. 23, 296.

³⁶³ «Questions», σ. 117.

Αγιοθεοδωρίτης ήταν στην Κωνσταντινούπολη το 1175 αλλά και ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην πιο κοινά αποδεκτή ημερομηνία θανάτου του (1175) και στις νύξεις των ρητορικών κειμένων ότι ήταν στην Πόλη όταν αρρώστησε, λίγο πριν πεθάνει στην μητροπολιτική του έδρα.

Επιστρέφοντας στη Μονωδία του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και στον Επιτάφιο του Ευθυμίου Μαλάκη, το μόνο βέβαιο που προκύπτει για τον Ευστάθιο, είναι ότι αποχαιρέτησε τον Νικόλαο στη Θεσσαλονίκη. Στο χωρίο της Μονωδίας I, σ. 4.58-65 -και κυρίως οι στ. 64-65: *ζΩ δρόμος ἐκεῖνος, ἐκ τῶν καθ ἡμᾶς ἐφῶν εἰς ἐσπερίαν δύσιν μετακλίνας τὸν ἀρχιερέα ἥλιον!*- η έκφραση καθ ἡμᾶς αναφέρεται στην Πόλη ως γεννέτειρα, ως τόπο προέλευσης, και δεν εννοεί ότι βρισκόταν και ο ίδιος στην Κωνσταντινούπολη. Στο χωρίο I, σ. 5.91-6.6 πληροφορούμαστε ρητά ότι ο Νικόλαος είχε αρρωστήσει ήδη όταν είχε πάρει το δρόμο της επιστροφής προς την Αθήνα: *ἤκμαζε τὸ θέρος καὶ τὸ ἀρχιερατικὸν σῶμα ᾤδινε νόσον... καὶ ἐδίψων γὰρ ἐκεῖνοι τὴν πηγὴν ταύτην τοῦ καλοῦ ἔχειν παρ' ἑαυτοῖς.* Από τον παρατατικό και την αντωνυμία ἐκεῖνοι ο Ευστάθιος αναφέρεται στο παρελθόν και στις προσπάθειες τρίτων (των φίλων του Νικόλαου στην Κωνσταντινούπολη) να τον πείσουν να μείνει λίγο ακόμη μαζί τους -ήταν άρρωστος- χωρίς να το επιτύχουν. Το ότι ο Ευστάθιος τον αποχαιρέτησε στην Θεσσαλονίκη διαφαίνεται κυρίως κατά τη γνώμη μας από το χωρίο I, σ. 4.40-49³⁶⁴. Εφόσον γνωρίζουμε ότι ο τόπος όπου μιλά ο Ευστάθιος είναι η Θεσσαλονίκη, είναι φανερό από αυτό το απόσπασμα της Μονωδίας του ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης ήταν εκεί μαζί του πρόσφατα: *Πικρία μοι καὶ γλυκύτης ἐνταῦθα χρόνον μὲν οὐκ εἰς ἓνα, μικρὸν γὰρ τι διέλιπον.*

Ο Ευστάθιος βρισκόταν, άρα, ήδη στην Θεσσαλονίκη, όταν ο Νικόλαος πέρασε από την πόλη καθ'οδόν προς την Αθήνα· συναντήθηκαν και χωρίστηκαν στην Θεσσαλονίκη, χωρίς να φανταστούν ότι ο χωρισμός τους θα ήταν οριστικός. Ο Νικόλαος συνέχισε το δρόμο του προς την Αθήνα, όπου και πέθανε σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Ο Ευστάθιος θα μπορούσε να ήταν αυτή την εποχή επίσκοπος Θεσσαλονίκης³⁶⁵. Ωστόσο, οι ερευνητές δεν λαμβάνουν συνήθως καθόλου υπόψιν τους τη Μονωδία του για το θάνατο του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη, για να χρονολογήσουν την ανάληψη καθηκόντων του Ευσταθίου ως

³⁶⁴ Ποῦ ποτε τὰ τοιαῦτα πάντα καλὰ συλλαβῶν πεπόρευσαι ἀφ ἡμῶν; ἐλπίδες οὐ τοιαῦται οὔτε σὲ ἡμῶν ἀπέστησαν, οὔτε ἡμᾶς ἐνταῦθα καθεστῶτας ἔτρεφον, ἀλλ εἶπερ ἦν φωνὴν ἀναλαβεῖν τὸν τόπον τοῦτον, ἐμαρτύρατο ἂν τὸ τῶν ἐλπίδων ἐκείνων γλυκύ, αἱ δὲ ἄλλως ἐξέπεσον εἰς οὐκ ἔστιν ὅσον εἰπεῖν τοῦ ἡμᾶς πικραίνεσθαι. Τόπος μοι οὗτος, ἐν ᾧ κρᾶμα πίων καινόν, μνήσομαι εἰσαεὶ τοῦ κεράσματος· Πικρία μοι καὶ γλυκύτης ἐνταῦθα χρόνον μὲν οὐκ εἰς ἓνα, μικρὸν γὰρ τι διέλιπον, εἰς ἓν δ' οὖν ὅμως συνεκράσθησαν. Προεισέβρευσσε μὲν ἡ γλυκύτης, ἡ δὲ πικρία μεθύστερος, ἑναγχος μὲν μοι γῆ αὕτη μέλι καὶ γάλα, τὴν σὴν γλυκύτητα βρύουσα, σήμερον δὲ κλαυμάτων καὶ ὀδυρμοῦ. Από κάποια παράβλεψη το κείμενο του WIRTH δείχνει 'μακρὸν γὰρ τι διέλιπον', αντί το 'μικρὸν' του χειρογράφου.

³⁶⁵ Ο AGAPITOS, "Mischung", σ. 126 είναι της ίδιας γνώμης.

ποιμενάρχη. Πρόσφατα, ο P. Magdalino³⁶⁶ την τοποθέτησε το 1176³⁶⁷, χωρίς αναφορά στο κείμενο του Ευσταθίου. Και όμως, η παρουσία του Ευσταθίου στην πόλη αυτή δεν εξηγείται εύκολα σαν να επρόκειτο για απλή σύμπτωση. Κάποια λόγια του, ακόμα και αν δεν συνιστούν απόδειξη, μας οδηγούν στην σκέψη ότι ο Ευστάθιος αναφέρεται με αυτά στην ενθρόνισή του: Ἐλπίδες οὐ τοιαῦται οὔτε σὲ ἡμῶν ἀπέστησαν, οὔτε ἡμᾶς ἐνταῦθα καθεστῶτας ἔτρεφον³⁶⁸.

1.2. Μόρφωση.

Για τις σπουδές που ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης πραγματοποίησε κατά τα φαινόμενα στη γεννέτειρά του, δεν προκύπτει καμία συγκεκριμένη πληροφορία από τα μέχρι τώρα γνωστά κείμενα. Όμως, και η μορφωτική διαδικασία του Νικόλαου δεν μπορεί παρά να εντάσσεται στο εκπαιδευτικό σύστημα του Βυζαντίου της εποχής. Στην οργάνωση της πρώτης και της μέσης παιδείας στο Βυζάντιο του 12ου αιώνα αναφερθήκαμε με την αφορμή της μόρφωσης του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη³⁶⁹. Όσον αφορά την ανώτατη παιδεία, αναφερόμαστε σε αυτή παρακάτω, στο υποκεφάλαιο που αφιερώνουμε στην επαγγελματική δραστηριότητα του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη ως Διδασκάλου του Ευαγγελίου.

Από τον Προσφωνητικό (VIII) του Ευσταθίου στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη προέρχονται και οι μόνες ελάχιστες πληροφορίες για τα νεανικά χρόνια του Νικόλαου, του οποίου οι πρώτη σχολική κατάρτιση πρέπει να ακολούθησε περίπου τα ίδια βήματα με εκείνα του αδελφού του, του Λογοθέτη του Δρόμου Μιχαήλ. Ο Ευστάθιος μας δίνει την εντύπωση ότι, μαζί με τα τρία του αδέρφια, τον Ιωάννη και τον Μιχαήλ, ο Νικόλαος μεγάλωσε και μορφώθηκε υπό την προστασία και την επίβλεψη του Αυτοκράτορα (όπωςδήποτε, από τη βασιλεία του Ιωάννη Β' Κομνηνού)³⁷⁰. με

³⁶⁶ "Eustathios and Thessalonica", *ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies in honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, σσ. 225-238, βλ. σ. 227. Ο ίδιος ερευνητής υπόσχεται στο άρθρο αυτό μια αναθεώρηση του θέματος, που θα αντικρούσει τις θέσεις κυρίως του Kazhdan, τις οποίες θεωρεί ως επί το πλείστον ανυπόστατες. Όσο γνωρίζουμε, το άρθρο αυτό δε δημοσιεύθηκε ως σήμερα.

³⁶⁷ Χρονολογεί στο 1177 τη μάχη του Μαϊάνδρου ποταμού (*Manuel I*, σσ. 99 και σημ. 300). Τα νέα αυτής της νίκης του βυζαντινού στρατού κατά των Σελτζούκων διέδωσε στη Θεσσαλονίκη ο Ευστάθιος από άμβωνος, όπως ο ίδιος δηλώνει: REGEL, *Fontes I*, Λόγος IV, σ. 76. Βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σσ. 192-193.

³⁶⁸ Το ρήμα *καθίστημι* στην αμετάβατη χρήση του μπορεί να σημαίνει απλώς *κατεβαίνω* (εν προκειμένω, από την Κωνσταντινούπολη στην Θεσσαλονίκη), αλλά και *εγκαθίσταμαι* ή, τουλάχιστον όταν πρόκειται περί αρχόντων ή δικαστών -και έστω και στα αρχαία ελληνικά (αλλά πρβλ. νέα ελλην. *καθεστώς, κατεστημένο*)- *αναλαμβάνω καθήκοντα*. Πρβλ. PLAT. *Rsp.* 543b, όταν καταστῶσιν οἱ ἄρχοντες: ἴσως οἱ ἄρχοντες ἀναλάβουν καθήκοντα, "aussitôt que les archontes entrent en charge".

³⁶⁹ Βλ. παραπάνω, σσ. 26 κ.ε.

³⁷⁰ VIII, σ. 143.89-144.14: (Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (2)): καὶ Ἰωάννης μὲν ἐκεῖνος, ὁ βαθὺ κληρωσάμενος τὸ μακάριον ὄν ἀδελφόν μὲν σοι ἢ φύσις, ἀδελφὰ δὲ φρονοῦντα ἢ ἐκ Θεοῦ χάρις, ἢ δὲ τοῦ ἀγαπᾶν σύμπνοια εἰς μίαν ὥσπερ ψυχὴν συνηγμένον παρήγαγον,

τη διαφορά ότι ο Νικόλαος, εκτός από το βασιλικό παλάτι, σύχναζε και στα ιερά ανάκτορα: στο Πατριαρχείο (Αγία Σοφία), όπου ετοιμαζόταν για την εκκλησιαστική του σταδιοδρομία.

Τα κείμενα του Ευθυμίου Μαλάκη και του Ευσταθίου αποδεικνύουν ότι ο Νικόλαος σπούδασε Φιλοσοφία (τόσο Αριστοτέλη όσο και Πλάτωνα). Σύμφωνα με τον Ευστάθιο (Μονωδία στον Νικόλαο, I, σ. 7.58-60), ο Νικόλαος ήταν από τους εξαιρετικούς γνώστες της *Πλάτωνος σοφίας*³⁷¹. Τα λόγια *καὶ φύσις πολυπραγμονουμένη καὶ οὐρανὸς ἔρευνόμενος...* δείχνουν το

ἀπαλαῖς ἔτι χερσὶ τῆς ἀμβροσίας ἤψατο καὶ τοῦ νέκταρος τῆς θείας βασιλικῆς γαληνότητος, καὶ ταχὺ πρὸς εὐκλειαν ἠΰξητο καὶ σύντροφον τῇ καθ' ἡλικίαν αὐξήσει τὴν εὐδαιμονίαν καὶ αὐτὸς ἐκκληρώσατο, σὺ δὲ καὶ εἰσέτι πρωϊαίτερον καὶ περὶ αὐτὴν ὡς εἰπεῖν τὴν τοῦ βίου ἀνατολήν· τί ἂν οὖν τις καὶ περὶ ταῦτα ἑαυτὸν εἰς μακρὸν ἀπασχολοίη, ἔνθα πολὺ λόγου πλάτος ὑπανοίγεται καὶ οἶον μὴ ἂν εἶναι διεξοδεῦσαι ῥάδιον;

(Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης)

Οἷος δὲ καὶ ὁ λοιπὸς ἱερός ἀδελφός καὶ ὅσοις ἐξ ἔτι νέου θάλλους ἦνθει τοῖς ἀγαθοῖς, ἄλλην τοῦτο σχολὴν ἐπιζητεῖ λόγου καὶ εἰς ἔργον μέγα κείσεται· ἀρέσκει δὲ εἰς ἐπίτομον κἀνταῦθα τοσοῦτον εἰπεῖν, ὡς ἐμέριζεν ἑαυτὸν ἀμφοῖν, οὔτε τῶν βασιλείων λειπόμενος καὶ τοῖς ἱεροῖς ἀνακτόροις ἐνδαιτώμενος, ἐνταῦθα μὲν αὐτὸς ἐκλάμπων καὶ φῶς ἐκδισκεύων ἀπάσης χάριτος, ἐκεῖ δὲ κατὰ τινα σύμφαυσιν· τῇ γὰρ ἀδελφικῇ συζυγίᾳ παρανατέλλων λαμπρὸν ἐπάμφαινε,

(Τα τρία ἀδελφία)

καὶ ἦν αὕτη ζηλωτὴ τριάς τὸ τέλειον ἐφ' ἅπασι καλοῖς διεκφαίνουσα· καὶ ὁ μὲν ἐκυδαινέτο, οἷς ἡμᾶς ἡ βασιλείος μεγαλειότης εἰς εὐκλείας ἐξῆρε περιωπὴν, ὑμεῖς δὲ τὸ ἐπ' ἐκκλησίας τοῦ ἀδελφοῦ κλέος οὐκ ἔστιν εἰπεῖν, ὅτι μὴ ἐμερίζεσθε· καὶ ἦν τοῦτο ἀντίδοσις ὀλβιότητος καὶ κοινωνία μακαριότητος καὶ τρισευδαίμονος βίου συγκρότημα καὶ δι' ἀλλήλων εἰς εὐκληρίαν σύγκραμα.

³⁷¹ Βλ. Επιτάφιο ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 159.20-24: *᾿φιλοσοφία καὶ ᾿Αριστοτέλεις καὶ Πλάτωνες καὶ φύσις πολυπραγμονουμένη καὶ οὐρανὸς ἔρευνόμενος καὶ ἐπὶ τούτοις τὰ ἡμέτερα καὶ θειώτερα... ἐγὼ σε καὶ μετὰ ῥητόρων ἤνεσα καὶ μετὰ φιλοσόφων ἐθαύμασα*. Μονωδ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 7.58- 59: *᾿Πεπειράται (ἡ Σικελία) καὶ τῆς Πλάτωνος σοφίας, ἡ δὲ μέχρι καὶ σοῦ θαυμαστὴ καὶ τὸ ἐντεῦθεν σεσίγηται*, Προσφων. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (VIII) στον Μιχαὴλ Αγιοθεοδωρίτη, σ. 145.52: *᾿ὁ δὲ καὶ Πλάτων ἐν μεγάλῳ τίθεται*. Γύρω στο 1166 επανασυστήθηκε στο πρόσωπο του Μιχαὴλ του τοῦ Αγγιᾶλου, μετέπειτα Πατριάρχη (1169-1177), το αξίωμα του Ἰπάτου των Φιλοσόφων, το οποίο φαίνεται ὅτι χῆρευε ἀπὸ το θάνατο του Θεοδώρου Σμυρναίου στις αρχές του αἰώνα. Η επανασύσταση του αξιώματος αὐτοῦ συνεπαγόταν τὴν ἐπίσημη διδασκαλία του αντικειμένου στην πρωτεύουσα. Πάντως, ἀκόμα καὶ ὅταν υφίστατο τὸ θεσμικὸ κενὸ στη διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας, ἄνθρωποι διψασμένοι γι' αὐτὴ ἢ, ἀπλά, με σκοπὸ νὰ ἀποκτήσουν μὴ ἐκπαίδευση, που συμπεριελάμβανε τὴ Φιλοσοφία, μαζί με τὴ Γραμματικὴ, τὴ Ρητορικὴ καὶ τὴ βιβλικὴ ἐξήγηση, πῆγαιναν ἀνεκάθεν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐτσι τὸ ὁμολογοῦν στα γραπτὰ τους, μεταξύ ἄλλων, ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, ὁ Μιχαὴλ Ἰταλικός, ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, ὁ Νικόλαος Μουζᾶλων καὶ ἄλλοι διανοούμενοι τοῦ 12ου αἰώνα: Βλ. BROWNING, "A New Source", σ. 2 καὶ, του ἴδιου, "Enlightenment", σσ. 16-17. Παρόλο που ὁ Μιχαὴλ Αγγιᾶλου φημίζεται γιὰ τὴν ἀπέχθειά του πρὸς τὴ νεοπλατωνικὴ παράδοση που εκπροσωποῦν ὁ Ψελλός καὶ ὁ Ἰταλός, στὴ φιλοσοφικὴ ἀναζήτηση τοῦ 12ου αἰώνα συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ Πλατωνικὴ Φιλοσοφία, τὴν ἀπήχηση τῆς ὁποίας δεν κατάφερε νὰ σβῆσει ἡ καταδίκη, τὸν προηγούμενο αἰώνα, τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ, μαθητῆ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Γιὰ τὴ διένεξη ἀνάμεσα στὸν Ἀριστοτελισμὸ καὶ στὸν Πλατωνισμὸ στὴν Κωνσταντινούπολη αὐτὴ τὴν περίοδο, βλ. παρακ., σσ. 172 κ.ε.

ενδιαφέρον του Νικόλαου για τη Φυσική-Ιατρική και για την Αστρονομία³⁷². Μελέτησε επίσης το Δίκαιο, καθώς μια από τις δραστηριότητές του, πριν χειροτονηθεί επίσκοπος, ήταν η διδασκαλία των νόμων³⁷³.

1.3. Επαγγελματική σταδιοδρομία.

Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης προβάλλει ως ένα από τα κατεξοχήν παραδείγματα της συσώρευσης αξιωμάτων, λαϊκών και εκκλησιαστικών, σε ένα μόνο άτομο, που χαρακτηρίζει τον 12ο αιώνα και κυρίως την εποχή του Μανουήλ Κομνηνού. Ο Ευθύμιος Μαλάκης κάνει μνεία του όγκου αξιωμάτων (βλ. IV, σ. 159.3-4) που βάρυνε τον Νικόλαο, τὰ πρῶτα φέροντα τῆς συγκλήτου (ως Υπέρτιμο, ως Μαΐστορα των Ρητόρων) καὶ τῆς συνόδου τὰ τιμιώτερα (ως μόνου Υπέρτιμου μητροπολίτη). Η επαγγελματική του σταδιοδρομία παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με εκείνη του σχολιαστή των ιερών Κανόνων Αλεξίου Αριστηνού. Ο Αριστηνός κατείχε συγχρόνως τα πολιτικά αξιώματα του Νομοφύλακα, του Ορφανοτρόφου και τον τιμητικό τίτλο του Υπερτίμου, ενώ ήταν διάκονος της Μεγάλης Εκκλησίας και ως εκ τούτου διατηρούσε τα οφφίκια του Ιερομνήμονος και του Πρωτεκδικίου. Από το τέλος της βασιλείας του Ιωάννη Β' μέχρι το 1157 έφτασε στην κορυφή των πατριαρχικών αξιωμάτων, διατελώντας Μέγας Οικονόμος του Πατριαρχείου και έπειτα Μέγας Σκευοφύλαξ, ενώ από την πλευρά των λαϊκών αξιωμάτων εξακολουθούσε να είναι Ορφανοτρόφος και είχε προβιβαστεί από Νομοφύλαξ σε Δικαιοδότης. Επίσης, εκτέλεσε αποστολή φορολογικού περιεχομένου στην Ελλάδα όταν ήταν Νομοφύλαξ και Ορφανοτρόφος. Ένα διάταγμα του Λουκά Χρυσοβέργη (8 Δεκεμβρίου 1157³⁷⁴), που καταδικάζει τη συσώρευση λαϊκών αξιωμάτων από τους ιερωμένους και απαγορεύει -ακόμη μια φορά- στους κληρικούς την άσκηση

³⁷² Η Ιατρική ήταν η επιστήμη της μόδας στο Βυζάντιο του 12ου αιώνα σύμφωνα με τον MAGDALINO, "Die Jurisprudenz", σ. 176 και, του ίδιου, *Manuel I*, σσ. 361-366. Ο Μιχαήλ Ιταλικός ήταν Διδάσκαλος των Ιατρών πριν γίνει Διδάσκαλος του Ψαλτήρος (βλ. GAUTIER, *Italikos*, σ. 19-21), ο Μιχαήλ Χωνιάτης αλληλογραφούσε με γιατρούς και είναι γνωστή η μεγάλη κλίση του Μανουήλ Κομνηνού προς αυτή την επιστήμη, η οποία σχετίζεται άμεσα με ένα μέρος του έργου του Αριστοτέλη. Η επίσημη (αν και επιλεκτική) προώθηση της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη εις βάρος του Πλάτωνα που φαίνεται να λαμβάνει χώρα στο Βυζάντιο του 12ου αιώνα είναι πιθανόν να συνεπάγεται και την επικράτηση της Ιατρικής, μιας επιστήμης που ασχολείται με τα φυσικά φαινόμενα και όχι με τα μεταφυσικά, που μπορούσαν να οδηγήσουν σε σύγκρουση με την Εκκλησία: βλ. BROWNING, «Enlightenment», σ. 17. Για την αντιμετώπιση των γιατρών από την Εκκλησία, βλ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, 'Ιατρική επιστήμη και γιατροί στο ερμηνευτικό έργο των κανονολόγων του 12ου αιώνα', στο ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σσ. 465-482. Για την Αστρονομία, αμφιλεγόμενη επιστήμη στα μάτια της Εκκλησίας, αλλά που ο Αυτοκράτορας υπερασπίστηκε με ζήλο, βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 377 κ.ε. και Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-NOTARA, "Οποῖόν ἐστι μέρος τῆς ἀστρολογίας κακιζόμενόν τε καὶ ἀποτρόπαιον (Ἀστρολογία-Ἀστρονομία και οι σχετικές αντιλήψεις κατά τον ΙΒ' αιώνα)", στο ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σσ. 447-464.

³⁷³ Βλ. παρακάτω, σσ. 84 κ.ε.

³⁷⁴ ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ Γ', σσ. 345 κ.ε. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1048.

λαϊκών επαγγελματιών, ανάγκασε τον Αριστηνό να εγκαταλείψει κάποιες από τις θέσεις του. Στην επόμενη εμφάνισή του, το 1166, κατέχει μόνο το οφφίκιο του Μεγάλου Οικονόμου και τον τιμητικό τίτλο του Υπερτίμου. Στην ίδια συνοδική συνεδρία Ορφανοτρόφος είναι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης³⁷⁵.

Το εκκλησιαστικό δίκαιο απαγόρευε στους κληρικούς να ασκούν λαϊκά επαγγέλματα και να αναλάβουν αξιώματα πολιτικού περιεχομένου³⁷⁶, αλλά μόνο, διευκρινίζει ο Βαλσαμών, όταν αυτό γίνεται *δίχα προστάξεως βασιλικής*. Όταν υπάρχει βασιλική διαταγή, ο κληρικός δεν κωλύεται από τους εν λόγω κανόνες, εφόσον ο Βασιλεύς δεν υπόκειται σε κανένα κανόνα³⁷⁷. Η πολιτική εξουσία ακολουθούσε αρκετά πιστά τους εκκλησιαστικούς κανονισμούς όσον αφορά αυτό το ζήτημα³⁷⁸, αλλά οι επαναλαμβανόμενες υπενθυμίσεις των ιερών κανόνων και της νομοθεσίας εκ μέρους των εκάστοτε πατριαρχών, σχολιαστών και αυτοκρατόρων αποδεικνύει ότι είχε δημιουργηθεί μια παράδοση, χάρη στην οποία εκείνοι οι νόμοι παραβιάζονταν συχνά. Το διάταγμα του Λουκά Χρυσοβέργη, που τονίζει την ανάγκη να γίνονται σεβαστοί οι ιεροί κανόνες σε αυτό το πεδίο, αποδεικνύει την αντίσταση που προέβλεπε ο κλήρος στην εφαρμογή τους, στην οποία είχε επιμείνει και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος (1070) και θα επιμείνει και ο Μιχαήλ ο του Αγγιάλου (διάταγμα 13 Ιανουαρίου 1171)³⁷⁹.

Η αντίληψη αυτή για την υπερίσχυση της αυτοκρατορικής βούλησης έναντι των νόμων καθώς και η αναγνώριση της νομοθετικής εξουσίας του Αυτοκράτορα τόσο στο Κράτος όσο και στην Εκκλησία -ο Μανουήλ Κομνηνός ανέλαβε το ρόλο του επιστημονάρχη (peritus), πρώτου ειδικού στην

³⁷⁵ Για τον Αριστηνό, βλ. DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 80-82 και, του ίδιου, *Tornikès*, σσ. 53 κ.ε., GUILLAND, "Orphanotrophe", σ. 213, TIFTIXOGLU, "Gruppenbildungen", σ. 36. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 307. Ο Αλέξιος Αριστηνός εμφανίζεται για πρώτη φορά ως Μέγας Οικονόμος και Υπέρτιμος μαζί με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη που είναι Ορφανοτρόφος στη συνεδρία της 6ης Μαρτίου του 1166 της Συνόδου για το *Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἔστιν*, βλ. ΣΑΚΚΟΣ 1166, σσ. 154-155. Ο Βαλσαμών μνημονεύει ότι η Σύνοδος προέτρεψε τρεις φορές σε ένα μήνα τον Αριστηνό ώστε να εγκαταλείψει το οφφίκιο του Δικαιοδότη: PG 137, 53C, 45C = ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Β', σ. 9. Για τη συσσώρευση λαϊκών αξιωμάτων από τους κληρικούς βλ. DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 134 κ.ε.

³⁷⁶ GALLAGHER, *Gratian and Balsamon*, σ. 78. HUSSEY, *Orthodox church*, σσ. 326-27. Για το θέμα μπορεί κανείς να συμβουλευθεί, μεταξύ άλλων: E. HERMAN, "Le professioni vietate al clero bizantino", *OCP* 10 (1944), σσ. 23-44, BECK, *Kirche*, σ. 81. E. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, 'Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες ενασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου', *Δ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Πρακτικά*. Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 146-166.

³⁷⁷ Βλ. το υπόμνημα του Βαλσαμώνος στον Κανόνα ΙΣΤ' της Συνόδου Καρθαγένης, στο ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Γ', σσ. 349-350: *ὡς ὁ Βασιλεύς οὔτε νόμοις οὔτε κανόσιν ὑπόκειται*. MEYENDORFF, "Balsamon", σ. 541. TIFTIXOGLU, "Gruppenbildungen", σ. 30. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 295.

³⁷⁸ HERMAN, *ὁ.π.*, σ. 26.

³⁷⁹ HERMAN, στο *ἴδιο*, σσ. 35 κ.ε., V. LAURENT, "Réponses canoniques inédites du patriarcat Byzantin", *EO* 33 (1934), σσ. 309-315. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes* 1119. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 306, 347. Ο Μανουήλ Κομνηνός εξέδωσε νεαρά με την οποία απαγορεύει στους ιερωμένους να διατηρούν τραπεζικά καταστήματα, βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1384.

διακυβέρνηση της Εκκλησίας³⁸⁰- εξηγεί στο Βυζάντιο πώς κάτι που αποδοκίμαζε η παράδοση της Εκκλησίας, δηλαδή, η ανάμιξη των ιερωμένων στις ενασχολήσεις των λαϊκών και, συγκεκριμένα, στις πολιτικές υποθέσεις, έφθασε να είναι κάτι το θεμιτό, καθώς ο Αυτοκράτορας μπορούσε ανά πάσα στιγμή, κατ' εξαίρεση του νόμου, να αναθέσει σε ιερωμένο (ή μοναχό) κοσμικές λειτουργίες, αν όχι αυλικά αξιώματα³⁸¹.

Έχουμε άμεσες μαρτυρίες ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης διετέλεσε, πριν χειροτονηθεί Μητροπολίτης Αθηνών, Εξισωτής της Πελοποννήσου, Ορφανοτρόφος και Μέγας Λογαριαστής των Ευαγών Σεκρέτων, Διδάσκαλος των Εθνών και Διδάσκαλος του Ευαγγελίου. Μετά την χειροτονία του, ο Αυτοκράτορας τον βράβευσε (δεν γνωρίζουμε αν έγινε για ένα συγκεκριμένο λόγο ή για τη συνολική επαγγελματική του προσφορά) με τον τιμητικό τίτλο του Υπερτίμου, αναδεικνύοντάς τον έτσι σε μέλος της Συγκλήτου. Έμμεσες μαρτυρίες συνηγορούν προς το ενδεχόμενο να υπηρέτησε επίσης ως Ξενοδόχος, Νομοφύλαξ και Μαϊστωρ των Ρητόρων και υπήρξε πρεσβευτής του Βυζαντίου.

Λαϊκά οφφίκια:

Μέγας Λογαριαστής των Ευαγών Σεκρέτων, Ορφανοτρόφος.

Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης διετέλεσε επικεφαλής (Μέγας Λογαριαστής) των Ευαγών Σεκρέτων. Δεν έχουμε λόγους να αμφισβητήσουμε -όπως κάνει ο Kazhdan, ο οποίος δεν εξηγεί, ωστόσο, τους λόγους για τους οποίους είναι επιφυλακτικός- μια τόσο σαφή αναφορά στη Μονωδία του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (I): *καί, ως έκ βασιλέως, προήδρευε τῶν λογιστῶν εὐαγῶς** και την ανεκτίμητη βοήθεια που μας παρέχει ο αντιγραφέας του χειρογράφου με το σχόλιό του στο περιθώριο: *ἀντὶ τοῦ λογαριαστής ἦν τῶν εὐαγῶν σεκρέτων*³⁸².

Οι εὐαγείς οἴκοι ή κοινωφελή ιδρύματα ιδρύονταν με ιδιωτική πρωτοβουλία, συνήθως του ίδιου του αυτοκράτορα, η μελών της οικογενείας

³⁸⁰ Το 1147, μετά τη σύνοδο που καταδίκασε το μοναχό Νήφωνα γιατί θεωρήθηκε ύποπτος για βογομιλισμό. Η Άννα Κομνηνή, που έγραφε μέσα στη δεκαετία του 1140, αποδίδει και στον πατέρα της τον Αλέξιο Κομνηνό τον τίτλο αυτό: MAGDALINO Manuel I, σ. 281. GALLAGHER, ό.π., σ. 78.

³⁸¹ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Γ', σ. 350: Τὸ δὲ καὶ αξιώματος κοσμικοῦ, ἢ στρατείας κοσμικῆς γενέσθαι κληρικὸν ἐγκρατῆ διὰ βασιλικοῦ ὀρισμοῦ, καὶ ὀνομάζεσθαι τυχὸν ἢ ἔπαρχον, ἢ μέγαν δομέστικον, οὐ δοκεῖ μοι. Βλ. MEYENDORFF, ό.π., ο οποίος τονίζει τη διάκριση που επιτελεῖ ο Βαλσαμών ανάμεσα στους ὀρους δουλεία καὶ ἀξίωμα. MAGDALINO, Manuel I, σ. 357.

³⁸² KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodority», σ. 92, σημ. 29. Ο μέλλον Πατριάρχης Βασίλειος Καματηρός διετέλεσε μέγας λογαριαστής των ευαγών σεκρέτων πριν γίνει χαρτοφύλαξ του Πατριαρχείου: βλ. LOUKAKI, Antiochos, σ. 32. TIFTIXOGLU, "Zur Genese", στο ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα, σ. 488, σημ. 25, MACRIDES, "Justice", σσ. 105-106.

του, και αφήνονταν υπό την ευθύνη εκκλησιών ή μοναστηριών· ένας οίκονόμος ανεξάρτητος από τον ηγούμενο ή αντίστοιχο εκκλησιαστικό, είχε στα χέρια του τη διοίκησή τους. Οι οίκοι αυτοί μετατράπηκαν βαθμιαία σε εὐαγή σέκρετα³⁸³, δηλαδή σε γραφεία διαχείρισης των οικονομικών των κοινωφελών ιδρυμάτων, των ευαγῶν οἴκων.

Μέχρι το 1088, ένας Οἰκονόμος ή Μέγας Οἰκονόμος τῶν εὐαγῶν οἴκων³⁸⁴ επιβλέπει τους εν λόγω οίκους. Με την πάροδο του χρόνου, αυτοί οι ευαγείς οίκοι περιήλθαν στην βασιλική περιουσία. Ο Αλέξιος Κομνηνός αναδιοργάνωσε τις οικονομικές υπηρεσίες μετά το 1091. Δημιούργησε δύο μεγάλα γραφεία (σέκρετα) διαχείρισης των οικονομικών (μεγάλα λογαριαστικά): 1) το γραφείο του Μέγα Λογαριαστή των Σεκρέτων, που διαχειριζόταν τη δημόσια περιουσία, και 2) το γραφείο του Μέγα Λογαριαστή των Ευαγῶν Σεκρέτων³⁸⁵, που διαχειριζόταν τη βασιλική περιουσία: δηλαδή, μετέτρεψε τα ευαγή σέκρετα σε γραφεία διαχείρισης της βασιλικής περιουσίας.

Στο θεσμό του Ορφανοτρόφου αναφερθήκαμε πιο πάνω, σχετικά με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη³⁸⁶. Ο Μανουήλ Φιλής αναφέρεται τον 14ο αιώνα στην κατεξοχήν οικονομικού περιεχομένου δραστηριότητα του Ορφανοτρόφου, περιγράφοντάς τον ως τῶν βασιλικῶν χρημάτων ταμίαν³⁸⁷. Ἐτσι, και ο Ευθύμιος Μαλάκης μάς πληροφορεί ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης αντλούσε τα κονδύλια για τις ευεργεσίες του ἐκ τῶν θυρίδων τοῦ βασιλικοῦ ταμείου (IV, σ. 158.10).

Από τον κατάλογο του Guiland γνωρίζαμε μέχρι τώρα τρεις Ορφανοτρόφους τον 12ο αιώνα³⁸⁸: τον Αλέξιο Αριστηνό (μέχρι το 1157, έτος της ανάρρησης του Λουκά Χρυσοβέργη στο πατριαρχικό θρόνο), τον μοναχό Κάντιδο (1162) και τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη (το αργότερο από το 1166 μέχρι το νωρίτερο το 1170). Ωστόσο, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, ο μοναχός Κάντιδος δεν ήταν αξιωματούχος του Ορφανοτροφείου Κωνσταντινουπόλεως αλλά ενός ορφανοτροφείου της επαρχίας. Στους δύο απομείναντες κρατικούς ορφανοτρόφους πρέπει να προστεθεί, μετά τη ρητή μαρτυρία του Ευθυμίου Μαλάκη, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης. Αφού ο Νικόλαος χειροτονήθηκε Μητροπολίτης μετά τον Μάιο του 1160, πιθανόν να διαδέχθηκε σε αυτό το αξίωμα τον Αλέξιο Αριστηνό ή απλώς να τον αντικατέστησε προσωρινά: ο Αριστηνός εκτέλεσε αποστολή φορολογικού περιεχομένου στην Ελλάδα, όταν ήταν Νομοφύλαξ και Ορφανοτρόφος. Κατά τη διάρκεια των μηνών -ή των ετών- της απουσίας του από την Πόλη, κάποιος άλλος τον αντικατέστησε ως

³⁸³ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, "Évolution", σσ. 138-139.

³⁸⁴ DÖLGER, *Beiträge*, σ. 15.

³⁸⁵ Για το αξίωμα, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, "Évolution", σ. 141. Πρβλ. DÖLGER, *Beiträge*, σ. 42, R. GUILLAND, "Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le logariaste, ó λογαριαστής, le grand logariaste, ó μέγας λογαριαστής", *JÖB* 18 (1969), σσ. 101-113, σσ. 108 κ.ε.

³⁸⁶ Βλ. παραπ., σσ. 40 κ.ε.

³⁸⁷ GUILLAND, "Orphanotrophe", σσ. 207-208. DÖLGER, *Beiträge*, σ. 43.

³⁸⁸ GUILLAND, "Orphanotrophe", σ. 213.

Ορφανοτρόφο³⁸⁹. Αν υποθέσουμε ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης διαδέχθηκε τον Αριστηνό μετά την οριστική παραίτησή του, εκείνος θα ήταν Ορφανοτρόφος από το 1157 (ως t.p.q) μέχρι -το πολύ- το 1166 (ως t.a.q), πρώτη μαρτυρία του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη στο αξίωμα.

Ενδέχεται ακόμα το άτομο που αναπλήρωσε τον Αριστηνό κατά την απουσία του να υπήρξε επίσης ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, πράγμα που θα δικαιολογούσε τα λόγια του Ευθυμίου Μαλάκη ότι, αφού ο Αυτοκράτορας είδε το πόσο ασχολείτο ο Νικόλαος με τα ορφανά και με τους φτωχούς, σκέφτηκε ότι καλύτερα να είναι πραγματικά ορφανοτρόφος παρά μόνο να καλείται έτσι (μετεβίβασε τὴν κλησιν εἰς ἔργον καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἤγαγεν εἰς ἀλήθειαν, κάλλιον εἶναι φάμενος ὀρφανοτρόφον εἶναι ἢ λέγεσθαι)³⁹⁰.

Αυτό σημαίνει ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, ως Μέγας Λογαριαστής των Ευαγών Σεκρέτων και ως Ορφανοτρόφος, διαχειριζόταν τη βασιλική περιουσία και είχε αρμοδιότητα πάνω στους ευαγείς οίκους της πρωτεύουσας και όλης της Αυτοκρατορίας, μεταξύ των άλλων και στο τεράστιο συγκρότημα του Ορφανοτροφείου.

Ξενοδόχος.

Ο Νικόλαος είχε αναλάβει τις ευθύνες του Ξενοδόχου³⁹¹, της διοίκησης, δηλαδή, κάποιου ή κάποιων ξενώνων ή ξενοδοχείων ή είναι ο

³⁸⁹ Βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 55. Πρβλ. στο HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, σσ. 460 κ.ε., το ποίημα του Θεοδώρου Προδρόμου στον Αλέξιο Αριστηνό 'δὶς ὀρφανοτρόφῳ γενομένῳ'.

³⁹⁰ Επιτάφιος ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 158.12-18: 'Χηρῶν δὲ προστάτης καὶ ὀρφανῶν, τίς οὕτω κατὰ τὸν μέγαν Ἀθηνῶν ἐ χρημάτισεν, ὃν πάλαι καὶ τοῖς τοῦ Θεοῦ βουλήμασιν ὑπηρετούμενος βασιλεὺς καλῶς ἄρα καὶ δικαίως τοῦ τῶν ὀρφανῶν προϋστήσατο τάγματος; (...) κάλλιον εἶναι φάμενος ὀρφανοτρόφον εἶναι ἢ λέγεσθαι...'

³⁹¹ Βλ. Μονωδία ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σσ. 6.14-7.41: 'Ἰδέτωσαν πτωχοὶ καί, ἔμπαλιν τοῖς τοῦ ψαλμοῦ, λυπηθείτωσαν, οἷς διέσπειρε τὸν πλοῦτον ἐκ τῆς τῶν πόλεων κεφαλῆς καταρχόμενος ἕως καὶ εἰς αὐτὴν Ἑλλάδα, ἐνόδιον μὲν τοῦτον σπόρον ἐλεημοσύνης κατεργαζόμενος, τελεσφοροῦντα δὲ τὸν καρπὸν, ὅποσον ἢ ἐν εὐαγγε<λίοις> ἀγαθὴ γῆ καρποφορεῖ καὶ εἰς θέρος χρύσειον τοῖς δεομένοις ἐκκείμενον. Οὐ γὰρ κατὰ τὸν Ἀβραάμ ἐπὶ μιᾷ ἐστῆρ<κτο> τῆς σκηνῆς καὶ τοὺς παροδύοντας εἰς ξενίαν ἐδέχετο, ἀλλὰ τοῦτο μὲν καὶ αὐτός, ὅτε τὴν μεγαλόπολιν εἶχε καὶ ὅτε τὰς κλεινάς Ἀθήνας περιεπόλει. Τηνικαῦτα γὰρ ἢ Ἀβραμιαία τοῦδε σκηνὴ ἐξέκειτο, οἷς καὶ ἦν βουλομένοις οὐ μόνον ἀναπαύσασθαι, ἀλλὰ καὶ εἰς βρῶσιν καὶ πίνειν ἀγαθοῦ κρατῆρος καὶ ἱματίζεσθαι, εἶτα δὲ καὶ τι φέρεσθαι. Καὶ οὕτω μὲν μόνιμον αὐτὸν ξενοδόχον ἢ μεγαλόπολις ἐγνώριζον καὶ ὁ τῆς Ἑλλάδος, ἦν ὅτε κόσμος, ἢ Ἀττικῆ. Τὸ δὲ ἐνταῦθα ἐκεῖ καὶ τὸ ἐκεῖθεν ἐπὶ τὰδε τὴν τοῦ Ἀβραάμ ξενίαν εἰς ὅσον ἄμετρον ὑπερέβαιναν, οὐκ ἀναμένων τοὺς ξενισομένους, ἀλλ' εἰς αὐτοὺς διαβαίνων· οὐ καθήμενος καὶ ἀποσκοπῶν τὸν ἐλευσόμενον, ἀλλ' ἀναψηλαφῶν τὸν ἐλεηθησόμενον. Λαλείτωσαν ταῦτα μεθ' ἡμῶν οἱ παθόντες τὸν ἔλεον. Ὁ μὲν τις ὑποζύγιον ἀποβαλὼν καὶ καταβάς εἰς γῆν καὶ τρίβων τοὺς πόδας ὁδοπορία μακρᾶ, δι' αὐτοῦ δὲ εἰς ἀναβάτην αὐθις ἀποκαταστάς· ὁ δὲ τις οὐδὲ τὴν ἀρχὴν μὲν ἐν χρῶ γενόμενος ὑπόζυγιον, οἷς δὲ τοὺς πόδας ἔκαμνεν ὁδοπορῶν, κύριος χρηματίσας ζώου τοῦ ἀναπαύοντος· ἕτερος τὴν τοῦ φορολόγου χεῖρα πληρώσας, οἷς ἐκ τῶν ἐκείνου χειρῶν ἔκαρπίσατο· ἄλλος ἱερὸν οἶκον ἀναστήσας ἐπὶ γόνυ πεσόντα· ἤδη δὲ τις κερμάτων ἄλλως ἐμπλήσας τὸν κόλπον καὶ πορισάμενος τοῦτο κερδαλέωτατον ὁδοπόριον. Οἱ γὰρ τοῦ ἄρτου σου, ὦ μακαριστὲ ἀρχιερεῦ, στηρίζοντες κορεννύμενοι καὶ τοῦ οἴνου εὐφραίνοντος ἐμπιπλάμενοι καὶ λοιπῆς

χαρακτηρισμός του ξενοδόχου που του προσδίδει ο Ευστάθιος ένας ρητορικός μεταφορικός τρόπος να επαινέσει τη γενναιοδωρία και τις χριστιανικές αρετές του επισκόπου;

Τα Ξενοδοχεία ήταν και αυτά κοινωφελή ιδρύματα -που συνυπήρχαν με τα εμπορικά ξενοδοχεία-, όπου οι ξένοι, οι ταξιδιώτες, οι προσκυνητές και οι άστεγοι μπορούσαν να καταλύσουν και να βρουν τροφή, ενδύματα, ακόμα και ιατρική περίθαλψη δωρεάν. Το αξίωμα του Ξενοδόχου ήταν τοποθετημένο από την πρώιμη κιόλας περίοδο της ιστορίας του Βυζαντίου αρκετά υψηλά στην κλίμακα των κρατικών αξιωμάτων που προορίζονταν κυρίως για εκκλησιαστικούς. Πολλές φορές ξενοδοχοί έγιναν επίσκοποι³⁹². Ο Ξενοδόχος διοριζόταν από τον Αυτοκράτορα, αν και ο κατά τόπους επίσκοπος ήταν επίσης αρμόδιος να διορίσει τους επαρχιακούς ξενοδόχους, όπως συνέβαινε με όλα τα άλλα ευαγή αξιώματα. Μια αυτοκρατορική διάταξη του 6ου αιώνα προσέδιδε στον Ξενοδόχο ένα οικονομικού είδους καθήκον που συνίστατο στο ότι έπρεπε να μοιράσει στους φτωχούς τις περιουσίες που ιδιώτες προόριζαν για αυτό το σκοπό στις διαθήκες τους³⁹³. Επίσης, σύμφωνα με πληροφορία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, οι Ξενοδοχοί έξι ξενώνων έπαιρναν μέρος στην επίσημη λιτανεία της Κυριακής των Βαΐων στην Κωνσταντινούπολη³⁹⁴.

Ο Ιωάννης Κίνναμος αναφέρει ότι τα Νοσοκομεία, άλλο ένα από τα γνωστά βυζαντινά κοινωφελή ιδρύματα, ονομάζονταν συνήθως ξενώνες. Ο Ανδρέας Κρήτης (†740), αφού εξελέγη επίσκοπος, ίδρυσε ένα νοσοκομείο για τους φτωχούς, γνωστό ως Ξενών³⁹⁵.

Σε περασμένους αιώνες, ο Ορφανοτρόφος είχε υπό την επιστασία του το Ορφανοτροφείο και το διπλανό νοσοκομείο (κυρίως λεπροκομείο) του Αγίου Ζωτικού³⁹⁶, το οποίο υπήρχε ακόμα τον 12ο αιώνα³⁹⁷. Γνωρίζουμε ότι μετά τα σημαντικά έργα αναστήλωσης και επέκτασης του Ορφανοτροφείου που πραγματοποίησε ο Αλέξιος Κομνηνός, το ίδρυμα μετατράπηκε σε μια 'πόλη μέσα στην πόλη', ένα συγκρότημα που εμπεριείκλειε όλων των ειδών τις υπηρεσίες, τόσο τις θρησκευτικές όσο και τις κοινωφελείς. Ίσως γι' αυτό

ξενίας εις ἀπόλαυσιν ἤκοντες, ἀλλὰ τούτους μακρὸς κόπος καὶ ἀριθμεῖν. *Εμαθέ σου ταῦτα τὰ ἀγαθὰ καὶ ἡ ἐπέκεινα τῆς Ἑλλάδος γῆς μέχρι καὶ εἰς τὸ Ἰλλυρικόν...'. Για τους ξενώνες ή ξενοδοχεία και για τον ξενοδόχο, βλ. DÖLGER, *Beiträge*, σ. 25, σημ. 4, GUILLAND, "Orphanotrophe", σ. 208. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Listes de préséance*, σσ. 61, 121, 123, 183, ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σσ. 252 κ.ε. και 274 κ.ε., ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σσ. 336 κ.ε.

³⁹² Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σ. 275.

³⁹³ Βλ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σ. 345.

³⁹⁴ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Περὶ Βασιλείου Τάξεως*, Βιβλ. 1, κεφ. 41 (32), I, 161-161. Πρβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σ. 276.

³⁹⁵ Βλ. ΚΙΝΝΑΜΟΣ, σ. 190.17-18: ἐκ τῶν κοινῶν ἀναλέγεσθαι νοσοκομείων, ἃ ξενῶνας καλεῖσθαι ἔθος ἐστίν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, V, σ. 176. Πρβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σσ. 232, 228.

³⁹⁶ GUILLAND, "Orphanotrophe", σ. 208. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Listes de préséance*, σ. 319. Για το πλήθος των ξενοδοχείων και νοσοκομείων στην Κωνσταντινούπολη, βλ. JANIN, *Églises*, σσ. 557 κ.ε. Για το νοσοκομείο του Αγίου Ζωτικού, πρβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σσ. 224 κ.ε.

³⁹⁷ Βλ. JANIN, *Églises*, σ. 566.

ο Ορφανοτρόφος ήταν ο πιο παλιός, ο κατεξοχήν Ξενοδόχος. Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε και το τεράστιο και άρτια οργανωμένο μοναστικό και νοσοκομειακό συγκρότημα (που ονομαζόταν ξενώνας) της Μονής Παντοκράτορος, δημιούργημα του Ιωάννη Β' Κομνηνού και της Ειρήνης, μονάδα που διέθετε αναμφίβολα ένα δικό του Ξενοδόχο, όπως άλλωστε διέθεταν τα περισσότερα μοναστήρια³⁹⁸.

Από την άλλη, γνωρίζουμε ότι σε πολλές πόλεις της Αυτοκρατορίας υπήρχαν τέτοια κοινωφελή ιδρύματα³⁹⁹. Η Αθήνα δε θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση. Ενδέχεται, άρα, ο Νικόλαος να ήταν Ξενοδόχος και στην Κωνσταντινούπολη και στην Αθήνα, αφού εγκαταστάθηκε εκεί ως Μητροπολίτης. Το ενδεχόμενο ενισχύεται και από την μαρτυρία του Ευσταθίου που προαναφέραμε. Ωστόσο, το αξίωμα του επισκόπου αποκλείει, μάλλον, εκείνο του ξενοδόχου για το ίδιο άτομο.

Δεν αποκλείεται ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης να έφερε όντως το αξίωμα του Ξενοδόχου κάποιου από τα ευαγή ξενοδοχεία ή νοσοκομεία της πρωτεύουσας, με πρώτα υποψήφια εκείνα που έδρευαν στο συγκρότημα του Ορφανοτροφείου του Αγίου Παύλου, επικεφαλής του οποίου ήταν ο ίδιος για κάποιο διάστημα πριν εκλεγεί Μητροπολίτης Αθηνών. Επίσης, ενδέχεται η αναφορά του Ευσταθίου να είναι μεταφορική, με την έννοια ότι, αφού ο Αγιοθεοδωρίτης ήταν και Μέγας Λογαριαστής των Ευαγών Σεκρέτων και Ορφανοτρόφος, είχε στα χέρια του την αρμοδιότητα όλων των κοινωφελών ιδρυμάτων της Πρωτεύουσας, αλλά και της Αυτοκρατορίας, και άρα, ήταν ο κατεξοχήν Ξενοδόχος.

Νομοφύλαξ.

Οι Αγιοθεοδωρίτες αποτελούν μια οικογένεια νομομαθών⁴⁰⁰ αλλά και νομοδιδασκάλων· αυτό τονίζεται από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης στη Μονωδία του για τον Νικόλαο. Ο Ευστάθιος ισχυρίζεται ότι ο Νικόλαος δίδασκε τους νόμους, εκπληρώνοντας ένα καθήκον που είχε κληρονομήσει από τους προγόνους του⁴⁰¹. Ένας από αυτούς τους προγόνους υπήρξε σίγουρα ο Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης, τον οποίο ο Μιχαήλ Ιταλικός όσο και ο Θεόδωρος Πρόδρομος εγκωμιάζουν επίσης ως άρτιο νομικό και διδάσκοντα νομικής⁴⁰².

³⁹⁸ Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σσ. 230 κ.ε. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σσ. 336 κ.ε. και PG 99, 1744, για τον ξενοδόχο της μονής Στουδίου.

³⁹⁹ Βλ. V. LAURENT, "Sceaux byzantin inédits", *EO* 32 (1933), σ. 41.

⁴⁰⁰ MORTREUIL, *Histoire du droit byzantin*, III, Παρίσι 1846, σσ. 486-488.

⁴⁰¹ I, σ. 11.78-80: "Ἡ τῶν νόμων διδασκαλία περιελεύσεται τούτους εἰς μνήμην, ἣν καθήκουσαν ἐκ προγόνων παραλαβὼν οὐ μόνον εἰς ἄρτιον περιεσώσατο ἑαυτῷ, ἀλλὰ καὶ διένειμε τῷ τῆς διδασκαλίας ταλάντῳ πολλαπλοῦν ποιησάμενος τὸ τῆς χάριτος". Πρβλ. επίσης την Επιστολή του Γρηγορίου ANTIOXOY (II), σποράδην, όπου, από τον τρόπο με τον οποίο ο Γρηγόριος Αντίοχος απευθύνεται στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, συμπεραίνεται ότι ο τελευταίος υπήρξε δάσκαλος του Αντιόχου και στην Νομική επιστήμη (Βλ. παρακ., σ. 202).

⁴⁰² Για τον Κωνσταντίνο Αγιοθεοδωρίτη, βλ παραπάνω, σσ. 10 κ.ε.

Το οφφίκιο του Νομοφύλακα είναι αυτοκρατορικό, αλλά και αυτό (όπως εκείνα του Ορφανοτρόφου και του Μαΐστορος των Ρητόρων) κατέχουν σχεδόν κατά αποκλειστικότητα κληρικοί. Αυτό θα πρέπει να είχε σταματήσει μετά το διάταγμα του Λουκά Χρυσοβέργη κατά της συσσώρευσης λαϊκών οφφικίων από τους ιερωμένους· το παράδειγμα, ωστόσο, του Θεοδώρου Βαλσαμώνος, ο οποίος αποδέχθηκε το αξίωμα του Νομοφύλακα ενώ ήταν ήδη Χαρτοφύλαξ του Πατριαρχείου (και άρα, μετά το 1170), αποδεικνύει ότι η αυτοκρατορική βούληση, την οποία ο Βαλσαμών επικαλέστηκε για να δεχθεί το αξίωμα, εξακολουθούσε να υπερισχύει⁴⁰³. Και ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης αποτελεί άλλο ένα γνήσιο παράδειγμα συσσώρευσης αξιωμάτων. Δεν γνωρίζουμε αν η πατριαρχική διάταξη της 8ης Δεκεμβρίου του 1157 επηρέασε την επαγγελματική του σταδιοδρομία.

Τον 11ο αιώνα, με την ίδρυση της Νομικής Σχολής από τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Μονομάχο, ο Νομοφύλαξ, με πρώτο φορέα του αξιώματος τον Ιωάννη Ξιφιλίνο, ήταν ο υπεύθυνος της επίσημης διδασκαλίας της Νομικής επιστήμης. Έδρευε στον ευαγή οίκο των Μαγγάνων, όπου βρισκόταν η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Τροπαιοφόρου⁴⁰⁴. Το αξίωμα του Νομοφύλακα μαρτυρείται τον 12ο αιώνα στα πρόσωπα του Αλεξίου Αριστηνού (μέχρι το 1148;), του Θεοδώρου Παντεχνή (1148-1164), του Θεοδώρου Βαλσαμώνος (από το 1170) και άλλων, αλλά δε συναντάμε πουθενά μαρτυρίες της διατήρησης σε ισχύ της Νομικής Σχολής που ιδρύθηκε τον 11ο αιώνα ή, εν τέλει, της ύπαρξης μιας Νομικής Σχολής στην Βυζαντινή πρωτεύουσα αυτόν τον αιώνα. Πάντως αξίζει να τονιστεί, σχετικά με το ζήτημα, το γεγονός ότι δεν υπάρχουν αποδείξεις πως κάποιος από όσους αποκαλούνται ρητά στις πηγές Νομοφύλακες δίδασκε πράγματι, ενώ κάποιοι άλλοι, όπως ο Κωνσταντίνος και ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, στους οποίους οι πηγές αποδίδουν σαφώς την ιδιότητα του νομοδιδασκάλου, δεν αποκαλούνται πουθενά Νομοφύλακες.

Από μαρτυρίες του Θεοδώρου Προδρόμου συνεπάγεται, όπως συμπέρανε ο Τιφτιζόγλου, ότι ο Νομοφύλαξ δεν ήταν τον 12ο αιώνα καθηγητής δικαίου αλλά ο επικεφαλής ενός δικαστηρίου⁴⁰⁵. Ανήκε στην Σύγκλητο⁴⁰⁶. Ως προς το ενδεχόμενο ο Νομοφύλαξ να αποτελούσε αυτή την εποχή δικαστική αρχή,

⁴⁰³ Ο Βαλσαμών είχε στηρίξει προηγουμένως την κίνηση του Λουκά Χρυσοβέργη να εξαναγκάσει τον Αριστηνό να παραιτηθεί από μερικά από τα αξιώματά του, βλ. DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 79 κ.ε. και 82. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 308.

⁴⁰⁴ Βλ. WOLSKA-CONUS, "Les écoles de Psellos et de Xiphilin", σποράδην και LEMERLE, *Cinq études*, σσ. 273 κ.ε.

⁴⁰⁵ Από την επιστολή του Προδρόμου στον Αλέξιο Αριστηνό, PG 133, 1246B: Δίκη συνίσταται περί τὰ βασιλεία, καὶ τὸν νομοφύλακα ἢ σύγκλητος περιβλέπονται ἄλλος ἄλλο τι τῆς ἐκείνου φωνῆς προασπᾶσαι φιλονεικοῦντες. TIFTIXOGLU, "Gruppenbildungen", σ. 36 και σημ. 86 και 87.

⁴⁰⁶ Βλ. τη μαρτυρία του Προδρόμου για τον Αριστηνό, PG 133, 1245A: καὶ τοῖς δυσὶ ταύτης μέρεσι συμερισμένον, τῇ συγκλήτῳ ... καὶ τῷ βήματι· κὰν ταύτη μὲν νομοφυλακοῦντα, ἐν δὲ τούτῳ πρωτεκδικοῦντα... TIFTIXOGLU, "Gruppenbildungen", σ. 36 και σημ. 87.

συμβάλλει ο χαρακτηρισμός που αφιερώνει ο Ευστάθιος στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, αποκαλώντας τον *στάθμη δικαιοσύνης και κατά τῆς ἀδικίας τέμνων πέλεκυς* αλλά και υπαινιγμοί του Γρηγορίου Αντιόχου για την δικαστική ιδιότητα του Νικόλαου⁴⁰⁷. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος χαρακτηρίζει επίσης ρητά τον Κωνσταντίνο Αγιοθεοδωρίτη διακεκριμένο νομικό, διδάσκοντα του δικαίου αλλά και δικαστικό. Όσο για τη Σύγκλητο, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης ήταν μέλος του θεσμού αυτού⁴⁰⁸, μόνο που την ιδιότητα του συγκλητικού την δικαιούτο επίσης τόσο ως Μαΐστωρ των Ρητόρων όσο και ως Υπέρτιμος.

Ο P. Magdalino διατύπωσε επίσης την άποψη ότι στο Βυζάντιο των Κομνηνών η νομική επιστήμη δε διδασκόταν με επίσημη κάλυψη⁴⁰⁹. Ισχυρίστηκε ότι η Σχολή Νομικής δεν λειτουργούσε πλέον τον 12ο αιώνα. Πουθενά δεν παραδίδεται ότι ο Νομοφύλαξ Αλέξιος Αριστηνός δίδασκε τους νόμους, όπως είχε εικάσει ο Darrouzès⁴¹⁰, και από την άλλη, πουθενά δε λέγεται ότι ο Νικόλαος και ο Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης, οι οποίοι ομολογουμένως δίδασκαν το νόμο, ήταν νομοφύλακες. Αναφέρεται στην οικογένεια Αγιοθεοδωρίτη και στη συγγένεια του Ιωάννη (1) με τον Ιωσήφ Βαλσαμώνα, υπογραμμίζοντας τον οικογενειακό (κληρονομικό) και ιδιωτικό χαρακτήρα της εκμάθησης και διδασκαλίας της νομικής επιστήμης τον 12ο αι.⁴¹¹, κάτι που, μαζί και με την έλλειψη μαρτυριών για μια Σχολή Νομικής όπως εκείνη του 11ου αιώνα, αντιτίθεται στο ενδεχόμενο μιας θεσμικής οργάνωσης της διδασκαλίας του Δικαίου. Στην μεταγενέστερη έρευνά του όμως, ο Magdalino πιστεύει ότι ο θεσμός του Νομοφύλακα ανασυστήθηκε μάλλον τον 12ο αιώνα παρά ότι διατηρήθηκε σε ισχύ από τον 11ο, δεδομένου ότι δεν γνωρίζουμε κανέναν άλλο νομοφύλακα ανάμεσα στον Ξιφιλίνο και τον Αριστηνό⁴¹². αφού υπερνικήσει τους αρχικούς ενδοιασμούς του, εντάσσει τον Νομοφύλακα ανάμεσα στους εννέα Διδασκάλους του

⁴⁰⁷ Μονωδία ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 13.66-67: *ζΩ πρᾶξι μὲν τὰ δέοντα θεοκίνητε, νοήμασι δὲ ἐπιβαλεῖν ὀξύτατε! ζΩ στήλη δικαιοσύνης, ὧ κατά τῆς ἀδικίας τέμνων πέλεκυς! Καί μοι μαρτυρήσει πρὸς ἄλλοις τῷ λόγῳ καὶ τὰ τῆς ἐξισώσεως ...* Επιστολή ANTIOXOY (II), σ. 407.29-408.1: *Μεταθήσομαι τὴν δίκην, ἐφετὸν καθίσω κριτήριον, ἀναδικάσομαι τὰ ψηφισθέντα, δευτέροις ἀγῶσι τὴν ἤτταν ἀνακαλέσομαι, οὐχ ἕτερον ἐφέτην ζητήσας ἀνακρινούντα τὰ δόξαντα, ἀλλ αὐτὸν σὲ καὶ αὖθις εἰς τοῦτο ἐλόμενος.*

⁴⁰⁸ Είναι σαφείς οι μαρτυρίες του Ευθυμίου Μαλάκη και του Ευσταθίου που συνδέουν τον Νικόλαο με τη Σύγκλητο. Ο Ευθύμιος τον αποκαλεί '... τῆς Συγκλήτου τὸ κλέος', πρβλ. παρακ., *Μαΐστωρ των Ρητόρων*.

⁴⁰⁹ MAGDALINO, "Die Jurisprudenz", σ. 170.

⁴¹⁰ *Tornikès*, σ. 54. Ο ίδιος, "Notice", σ. 66, *Tornikès*, σ. 55 και *Οφφίκια*, σ. 82 θεώρησε για πρώτη φορά ότι ο Νικόλαος υπήρξε Νομοφύλαξ.

⁴¹¹ MAGDALINO, "Die Jurisprudenz", σ. 177, και του ίδιου, *Manuel I*, σ. 359. Μόνο που ούτε ο Ιωάννης (1) υπήρξε κατά μαρτυρία Πρωτονοτάριος (στο χωρίο του ΝΙΚΗΤΑ ΧΩΝΙΑΤΗ, σ. 54.78, το αξίωμα αποδίδεται στον Ιωάννη τον *ἐκ Πούτζης*), ούτε ο Ιωάννης (2) Ἐπαρχος (βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 132, σημ. 23), ούτε υπάρχει σαφής μαρτυρία του Μιχαήλ ως Πρωτονοταρίου (βλ. GUILLAND, "Orphanotrophe", σ. 213, σημ. 81). Βλ. παραπ., στα αντίστοιχα ονόματα.

⁴¹² MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 359 και σημ. 143.

Πατριαρχείου οι οποίοι δίδασκαν κοσμικές επιστήμες στις εκκλησίες- παραρτήματα της Πατριαρχικής Σχολής⁴¹³.

Ο Θεόδωρος Παντεχνής μαρτυρείται ως Νομοφύλαξ το 1148⁴¹⁴ μέχρι το 1164⁴¹⁵. Ως το 1157 ο Αριστηνός είχε προβιβαστεί από Νομοφύλακα σε Δικαιοδότη. Μάλλον τον αντικατέστησε ο Θεόδωρος Παντεχνής ως Νομοφύλακα το 1148 ή πριν. Ο Παντεχνής δεν μαρτυρείται καθόλου από το 1157 -τότε ήταν Νομοφύλαξ, και, επιπλέον, *Επί των Οικειακών, πρωτοκουροπαλάτης και μεγαλεπιφανέστατος*⁴¹⁶- μέχρι το 1164, όπου εμφανίζεται μόνο ως *Κοιαίστωρ και Νομοφύλαξ*⁴¹⁷. Από αυτή τη χρονιά παύει να είναι Νομοφύλακας: το 1166 κατέχει τα ίδια αξιώματα του 1157 και έχει προβιβαστεί από Νομοφύλακα σε Δικαιοδότη. Στις συνοδικές λίστες του 1166 δεν καταγράφεται κανένας Νομοφύλακας.

Ο Magdalino⁴¹⁸ παρατήρησε ότι ο Νικόλαος μπορεί να κατείχε ταυτόχρονα τα αξιώματα του Νομοφύλακα και του Μαΐστορα των Ρητόρων. Στην ουσία, δεν γνωρίζουμε πότε διετέλεσε Μαΐστωρ ο Νικόλαος. Εικάζουμε ότι κατείχε το αξίωμα πριν φύγει για την Αθήνα ως επίσκοπος, κανονικά μετά τον Μάιο του 1160. Αν ο Παντεχνής ήταν νομοφύλαξ από το 1148 μέχρι το 1164, πότε κατείχε το οφφίκιο ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης; Η μόνη λύση είναι να αναπλήρωσε στο αξίωμα αυτό τον Αριστηνό, την περίοδο που αυτός έλειπε στην Ελλάδα σε φορολογικού είδους αποστολή, όταν ήταν Νομοφύλαξ και Ορφανοτρόφος, και άρα, πριν το 1148. Επομένως, σε περίπτωση που ο Αγιοθεοδωρίτης υπήρξε όντως Νομοφύλαξ, δεν μπορεί να κατείχε το οφφίκιο ταυτόχρονα με αυτό του Μαΐστορος των Ρητόρων, καθώς γνωρίζουμε τους κατόχους αυτού του τελευταίου μέχρι το 1160 (βλ. παρακάτω στο οικείο υποκεφάλαιο).

Εξισωτής.

⁴¹³ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 326.

⁴¹⁴ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1372, βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 50-51.

⁴¹⁵ Βλ. Σωφ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, 'Τυπικόν τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μάμαντος', *Ελληνικά* 1 (1928), σσ. 304, 308. Ο DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 51, κάνει λάθος αποδίδοντάς του το οφφίκιο το 1166· στα πρακτικά της Συνόδου καταγράφεται ως *μεγαλεπιφανέστατος δικαιοδότης και επί των οικειακών*, βλ. PG 140, 254 D = ΣΑΚΚΟΣ 1166, σ. 155 και πρβλ. συνοδικές λίστες λαϊκών συμμετεχόντων στο MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 507.

⁴¹⁶ PG 140, 180 = I. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατριαρχική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1890, σ. 316 και πρβλ. συνοδικές λίστες λαϊκών συμμετεχόντων στο MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 504.

⁴¹⁷ Ο DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 51, αποδίδει τη μαρτυρία του Παντεχνή μόνο ως *Κοιαίστωρα και Νομοφύλακα* το 1164 στο ότι το αντικείμενο των εν λόγω πρακτικών δεν είχε σχέση με το σέκρετον του *επί των οικειακών* και, άρα, δεν τα υπογράφει με αυτή την ιδιότητα.

⁴¹⁸ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 358, βασίζεται για τον ισχυρισμό του στη συσχέτιση των δύο αξιωμάτων που πραγματοποιεί ο DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σ. 82.

Ο Ευστάθιος μαρτυρεί ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης υπηρέτησε ως Εξισωτής⁴¹⁹ της Πελοποννήσου. Οι εξισωτές, μαζί με τους επόπτες και τους διοικητές, ήταν εφοριακοί πράκτορες που στέλνονταν από την κεντρική διοίκηση του κράτους στις επαρχίες, με σκοπό την καταγραφή των φορολογητέων κτηματικών περιουσιών, τη διατίμηση των φόρων που όφειλαν να πληρώσουν για τα κτήματα οι ιδιοκτήτες ή οι εκμεταλλευτές τους και την είσπραξη των φόρων. Ο εξισωτής δούλευε συνήθως υπό τον αναγραφέα ή απογραφέα. Υπάρχουν παραδείγματα όπου Πραίτωρ και Αναγραφεύς είναι το ίδιο άτομο. Η εξίσωσις (= *peraequatio*) συνίστατο στον προσδιορισμό της συγκεκριμένης ποιότητας κτηματικής έκτασης που αντιστοιχεί σε ένα δεδομένο φόρο. Αποτελεί τη βάση για τον υπολογισμό της επιβολής⁴²⁰. Τον 13ο αιώνα τα καθήκοντα του αναγράφέα / απογραφέα και του εξισωτή συνταυτίζονται και το κύριο καθήκον τους συνίσταται στη μέτρηση των διαστάσεων των κτημάτων⁴²¹. Αλλά και τον 12ο αιώνα, αυτή φαίνεται να ήταν η δουλειά του εξισωτή: *ἀναζητεῖν μέτρα γῆς*, σύμφωνα με το καθοριστικό για την πολιτική του Μανουήλ Κομνηνού απέναντι στα μοναστήρια Χρυσόβουλλο του 1158⁴²².

Τον 12ο αιώνα το Θέμα Ελλάδος και Πελοποννήσου⁴²³, που συμπεριελάμβανε τα νησιά του Αιγαίου και την Κύπρο υπόκειτο στρατιωτικά σε ένα Μεγάλο Δούκα, ο οποίος ανήκε στην στρατιωτική ηγεσία του κράτους και διέμενε συνήθως στην Πρωτεύουσα και όχι στον τόπο της εμβέλειας του αξιώματός του. Από πλευράς πολιτικής και δικαστικής διοίκησης, την ευθύνη αυτών των περιοχών είχε ο Κριτής ή Πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου, με έδρα στη Θήβα, του οποίου το πιο σημαντικό καθήκον ήταν η είσπραξη των φόρων. Ο Πραίτωρ διέμενε πολλές φορές στην Κωνσταντινούπολη και ασκούσε την δικαιοδοσία του διαμέσου εντεταλμένων πρακτόρων και αναγραφέων, οι οποίοι διέθεταν πάντα μια νομική κατάρτιση.

⁴¹⁹ Βλ. Μονωδία ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 13.67-71: «ςΩ στήλη δικαιοσύνης, ὧ κατὰ τῆς ἀδικίας τέμνων πέλεκυς! Καί μοι μαρτυρήσει πρὸς ἄλλοις τῷ λόγῳ καὶ τὰ τῆς ἐξισώσεως, ἦν ἡ τοῦ Πέλοπος νῆσος ὕμνεῖ, ἦν ἐκ βασιλέως αὐτὸς πιστευθεῖς, ἀπέκρυψας τὸν ὕμνούμενον Ἀριστείδην τῷ θαύματι καὶ τὴν σεισάχθειαν δὲ Σόλωνος ὡσεὶ οὐθὲν παραλαεῖσθαι πεποίηκας», και την σημείωση στο περιθώριο του χειρογράφου, ὅρα, ὅπως ἐγένετο ἐξισωτής. Για τα καθήκοντα του Εξισωτή, βλ. DÖLGER, *Beiträge*, σσ. 79, 83. AHRWEILER, “Administration”, σσ. 44 και 76-78, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 234-235, και αναλυτική παρουσίαση στο ANGOLD, *Exile*, σσ. 210 κ.ε.

⁴²⁰ SVORONOS, “Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes”, *Bull. Corr. Héll.* 83 (1959), σσ. 1-166, βλ. σ. 124 και, του ίδιου, “L’Épibolè”, κυρίως σσ. 383-386 (= SVORONOS, *Études* III και V).

⁴²¹ Βλ. Judit HERRIN, “Realities of byzantine provincial government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205”, *DOP* 29 (1975), σσ. 253-288, βλ. σσ. 271-272.

⁴²² Οὐκ ἐξέσται οὖν οὔτε ἀναγραφεῖ ἢ προκαθημένῳ οἰουδήτινος σεκρέτου ἢ ἐξισωτῇ ἢ ἐνεργοῦντι ἢ ἐτέρῳ τινὶ προσώπῳ τοῦ δημοσίου τὰ τῶν μοναστηρίων ἀκίνητα ἀναγράφεσθαι ἢ καπνολογεῖν, ἢ ἀναζητεῖν μέτρα γῆς ἢ παροίκων ποσότητα, ἢ γῆς τὸ ὑπέρπλεον ἢ ὑπέρτιμον ἢ τὸ ἀδίκως κατεχόμενον ἐξετάζειν: ΖΕΠΟΣ I, Coll. IV, αριθ. 61, σ. 384. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1419.

⁴²³ Βλ. TIB, σσ. 60 κ.ε., κυρίως σ. 66. Πρβλ. HERRIN, “Realities”, ὁ.π., σποράδην και AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σ. 223.

Τον 10ο αιώνα οι πράκτορες αυτοί υπόκειντο στο Λογοθέσιο του Γενικού. Επί Κομνηνών, το Λογοθέσιο του Γενικού υπόκειται στο Μεγάλο Λογαριαστάτο των Σεκρέτων⁴²⁴. Οι παραπάνω υπάλληλοι πρέπει να ήταν στελέχη των δύο Μεγάλων Λογαριαστατών που ο Αλέξιος Α΄ δημιούργησε για την διαχείριση της δημόσιας και της βασιλικής περιουσίας αντίστοιχα. Καθένα από τα δύο αυτά Λογαριαστάτα θα διέθετε τους δικούς του υπαλλήλους με το ίδιο αξίωμα αλλά εξειδικευμένους οι μεν στην δημόσια, οι δε στην βασιλική περιουσία⁴²⁵. Δεδομένης της σχέσης του Νικόλαου με τη βασιλική περιουσία, ως Μεγάλου Λογαριαστή των Ευαγών Σεκρέτων αλλά και ως επικεφαλής του Ορφανοτροφείου, φαίνεται εύλογο να σκεφτούμε ότι πήγε στην Πελοπόννησο για να διατιμήσει την εντόπια περιουσία του Στέμματος είτε ως υπάλληλος είτε ως επικεφαλής -ο Αριστηνός κατείχε τα βαρυσήμαντα αξιώματα του Νομοφύλακα και του Ορφανοτρόφου, όταν διεξήγαγε την παρομοίου περιεχομένου αποστολή του στην Ελλάδα- των δύο μεγάλων Σεκρέτων αλλά και ως νομικός που ήταν.

Ωστόσο, υπάρχουν παραδείγματα φορολογικών πρακτόρων που η επαγγελματική τους σταδιοδρομία άνθισε αφού είχαν διεκπεραιώσει με επιτυχία την αποστολή τους εκτός Κωνσταντινουπόλεως: ο Νικόλαος Τρίψυχος, Πρωτονοτάριος (του Δρόμου;) και Πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου στα τέλη του 12ου αιώνα, μετά την αποστολή του έφθασε να κατέχει τα αξιώματα του Δικαιοδότη και του Μεγάλου Λογαριαστή των Σεκρέτων⁴²⁶. Επομένως, η επιτυχής έκβαση της αποστολής του αυτής μπορεί να άνοιξε και στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη τις πόρτες της εποπτείας των μεγάλων ευαγών οίκων και του Ορφανοτροφείου, θεσμοί που διαχειρίζονταν μια τεράστια κτηματική περιουσία σε όλη την Αυτοκρατορία⁴²⁷.

Ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1), πατέρας του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη, σύμφωνα με την υπόθεσή μας, διορίστηκε Πραίτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου στις αρχές της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού (1143)⁴²⁸. Ας υποθέσουμε ότι κατείχε το αξίωμα για τουλάχιστον 5 χρόνια. Ο Αλέξιος Αριστηνός πήγε επίσης στην Ελλάδα ως φορολογικός πράκτορας (πραίτωρ ;). Αυτό πρέπει να συνέβη επί Ιωάννη Β΄ ή στις αρχές της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού διότι, κατά τη διάρκεια της αποστολής του ήταν Νομοφύλαξ -από το 1148 μαρτυρείται στο αξίωμα ο Θεόδωρος Παντεχνής- και ανέλαβε και πάλι το αξίωμα για κάποια χρόνια, αφότου ολοκλήρωσε την αποστολή του στην Ελλάδα. Αν ο Νικόλαος διετέλεσε φορολογικός απεσταλμένος αμέσως μετά τον Αριστηνό (περί τα 1145-1148, τέτοιου είδους αποστολές διαρκούσαν συνήθως τρία χρόνια), δεν αποκλείεται να πρόλαβε τον πατέρα του στο αξίωμα του Πραίτορα. Μπορεί να μην κατείχε ακόμα

⁴²⁴ GUILLAND, "Logothètes", σσ. 15-17 και σημ. 32. AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σ. 203.

⁴²⁵ Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, 'Η διανομή των βασιλικών επισκέψεων της Κρήτης (1170-1171)', σ. 196. SVORONOS, "L'Épibolè" (= SVORONOS, *Études V*), βλ. σ. 394.

⁴²⁶ HERRIN, "Realities", ό.π., σ. 269.

⁴²⁷ Βλ. AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σσ. 141-142, 272, SVORONOS, "Les privilèges", ό.π., σσ. 368-369.

⁴²⁸ Το αργότερο κατά τα μέσα του 1155. Βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 58, KRESTEN, "Zum Sturz", σ. 89 και παραπ., *Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης (1)*, σ. 20.

υψηλά αξιώματα, αλλά διέθετε σίγουρα την άρτια νομική κατάρτιση, για την οποία επαινείται απερίφραστα από τους εγκωμιαστές του.

Μαΐστωρ των Ρητόρων.

Τα κείμενά μας δεν μαρτυρούν ρητά τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη με το αξίωμα του *Μαΐστορος τῶν Ῥητόρων* αλλά συναντάμε αναφορές σε αυτό το αξίωμα σε διάφορους από τους συγγραφείς που αφήνουν ελάχιστο περιθώριο αμφιβολίας. Έχουμε την αναφορά του Ευθυμίου Μαλάκη, στον *ῶσοφιστικὸν θρόνον* στον οποίο ο Νικόλαος ανέβασε τη ρητορική, και άλλες που αναφέρονται είτε στη ρητορική δεινότητα του, είτε στην εκτίμηση και στο θαυμασμό με τα οποία τον άκουγε η Σύγκλητος όταν, όπως συνήθιζε να κάνει ο εκάστοτε *Μαΐστωρ*, αγόρευε σε ορισμένους μεγάλους κρατικούς και θρησκευτικούς εορτασμούς. Ο Ευθύμιος Μαλάκης τον αποκαλεί *ῶ... τῆς Συγκλήτου τὸ κλέος* και μιλά επαινετικά για τη δραστηριότητα του Νικόλαου ως ρήτορα⁴²⁹. Παρόλο που, τόσο η εκφώνηση λόγων στα ανάκτορα όσο και η συμμετοχή στη Σύγκλητο δεν ήταν αποκλειστικά προνόμια του *Μαΐστορος των Ρητόρων* και η αναφορά στον σοφιστικὸ θρόνο προέρχεται από χωρίο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού⁴³⁰ -και άρα, οι μαρτυρίες δεν είναι αποδεικτικές-, η μαρτυρία του Ευθυμίου Μαλάκη ότι ὁ τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνος ὁ ὑψηλότετος διαδέχθηκε, στο πρόσωπο του Νικόλαου, τον σοφιστικὸν θῶκον⁴³¹ έρχεται να στηρίξει κατά κάποιον τρόπο τις άλλες πιο αόριστες ενδείξεις.

Ο τίτλος είναι αυτοκρατορικός, αλλά ο φορέας του εδρεύει ανάμεσα στους πατριαρχικούς άρχοντες⁴³². Τον 12ο αιώνα *Μαΐστωρ* είναι συνήθως το ίδιο άτομο που κατέχει το οφφίκιο του Διδασκάλου του Ευαγγελίου, όπως αποδεικνύουν οι περιπτώσεις του Μιχαήλ του του Θεσσαλονίκης και του Νικόλαου Καταφλώρον, οι οποίοι κατείχαν και τα δύο αξιώματα το 1156 και το 1159 αντίστοιχα⁴³³. Ο Magdalino υπέθεσε ότι στην περίπτωση αυτή

⁴²⁹ Επιτάφιος ΜΑΛΑΚΗ (IV), σσ. 154 και 159.19-20: *ῶ... ῶρητορική κατορθουμένη πρὸς ἄκρον καὶ ἐπὶ τὸν σοφιστικὸν ἐντεῦθεν θρόνον ἀνάγουσα* και σ. 159: *ῶ, Ω πῶς τοὺς βασιλικούς ἐξύμνεις ἄθλους ὁ ῶρήτωρ καὶ τὰ ἀνάκτορα περιήχεις καὶ κατεμελίτους τὸν σύλλογον (...)* οὐδὲ τῶν κρότων ἐλαθόμεν, οὗς σοι τὸ γερούσιον ἐχαρίζετο. Πρβλ. Μονωδ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 10.75-76: *ῶΟὐκ ἐπιλήσονται οὐδὲ τοῦ σοφιστικοῦ ὑψους, εἰς ὅπερ ἀναβάς, μάννα ῶρητορείας ἐκεῖθεν ἔβρεξεν*. Βλ. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Antiochos*, σ. 8, σημ. 46.

⁴³⁰ Βλ. Λόγο 43 (Επιτάφιος στον Μέγα Βασίλειο) 13.10 (= PG 136, 512BC) και Επιστολή 189.4.

⁴³¹ Επιτάφ. ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 160.3-5: *ῶΕντεῦθεν ἄθλόν σοι τῆς σοφίας ῶΑθῆναι, τὸ τῆς σοφίας ἀνάκτορον, καὶ διαδέχεται σοι τὸν σοφιστικὸν θῶκον ὁ τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνος ὁ ὑψηλότετος*.

⁴³² DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 69, 78-79.

⁴³³ BROWNING, "Patriarchal School" II, σσ. 13 και 19. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Antiochos*, σσ. 8-9 και της ίδιας, "Douze didascales", σ. 435. Πρβλ. ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Νικόλαος Καταφλώρον*, σσ. 63-64: Βλ. το κείμενο στο παρακάτω σημ. 418.

συγκαταλέγεται και ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης⁴³⁴. Η πιθανότητα ενισχύεται από την αναφορά του Ευθυμίου Μαλάκη στον *ὄγκον ἀξιώματων* (σ. 159) του Νικόλαου, αλλά και από το ενδεχόμενο να διαδέχθηκε τον Νικόλαο Καταφλώρον, ο οποίος κατείχε συγχρόνως τα δύο οφφίκια⁴³⁵ (Για το χρονολογικό ζήτημα, βλ. στη συνέχεια, *Διδάσκαλος του Ευαγγελίου*).

Το αξίωμα μαρτυρείται για πρώτη φορά σε μια επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού⁴³⁶ προς ένα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και Μαΐστορα των Ρητόρων. Ο Magdalino πιστεύει ότι δημιουργήθηκε από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, μαζί με τις αντίστοιχες έδρες διδασκαλίας της Φιλοσοφίας και του Δικαίου που θεσμοθετήθηκαν για τον Μιχαήλ Ψελλό και τον Ιωάννη Ξιφιλίνο. Ο πρώτος γνωστός Μαΐστωρ επί Κομνηνών είναι ο Θεοφύλακτος, ο μετέπειτα μητροπολίτης Αχρίδος, ο οποίος απηύθυνε γύρω στο 1092 έναν πανηγυρικό λόγο στον Αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό⁴³⁷.

Το λειτούργημα του Μαΐστορος των Ρητόρων συνίστατο αρχικά στη διδασκαλία της Ρητορικής⁴³⁸, αν και οι μαρτυρίες των πηγών για την δραστηριότητα αυτών που κατείχαν το αξίωμα στην Κωνσταντινούπολη του Μανουήλ Κομνηνού επικεντρώνονται στον ρόλο τους ως επισήμων εγκωμιαστών του Αυτοκράτορα· ο εκάστοτε Μαΐστωρ εκφωνούσε λόγους με αφορμή κυρίως την εορτή των Φώτων, σε μια τελετή που, παρόλο που είχε τις ρίζες της στις βασιλείες του Κωνσταντίνου Θ' και του Μιχαήλ Ζ'⁴³⁹, καθιερώθηκε στο αυλικό εθιμοτυπικό του Βυζαντίου την εποχή των Κομνηνών. Ο Magdalino⁴⁴⁰ εντάσσει τον Μαΐστορα των Ρητόρων ανάμεσα στους εννέα διδασκάλους των κοσμικών μαθημάτων που δούλευαν για την *Πατριαρχική Σχολή* και διαφοροποιούνταν από τους τρεις που δίδασκαν την *Αγία Γραφή*. Ο Μαΐστωρ των Ρητόρων ανήκε στη Σύγκλητο, αντίθετα με τον Διδάσκαλο του Ευαγγελίου, όπως διευκρινίζει ο Γρηγόριος Αντίοχος⁴⁴¹.

⁴³⁴ Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 326, σημ. 34.

⁴³⁵ Το γνωρίζουμε από τη Μονωδία του Γρηγορίου ANTIOXOY, *Νικόλαος Καταφλώρον*, σσ. 63.24-64.7): '... πρώτῳ μὲν τῷ τῆς ἀποστολικῆς τοῦ Παύλου διδασκαλίας ἐμπεπιστεῦσθαι τὸ τάλαντον, δευτέρῳ δὲ τῷ καὶ τῶν εὐαγγελίων οἰκουμενικόν σε κεχειροτονῆσθαι διδάσκαλον, τρίτῳ δὲ καὶ λοίσθῳ, τῷ καὶ ῥητόρων ἀνηγορευῆσθαι καθηγητήν. ἐξ ὧν δὴ τοῖς μὲν δυσὶ τῶν διδασκαλιῶν ἀξιώμασιν ἐναντι Κυρίου ὠράισο, ὅτι καὶ τοῦ βήματός εἰσι ταῦτα καὶ τοῖς ἱεραῖσθαι λαχοῦσιν ἀποκεκλήρωται, τῷ Θεῷ δὲ μάλιστα πλησιάζει· θάτέρῳ γε μὴν, τῷ τοῖς ῥήτοράσι φημι διαιτᾶν, ἐναντι ἀνθρώπων κεκόσμησο, ὅτι τε ἀνθρωπικώτερον τοῦτο καὶ βασιλείου καὶ ἀρχικῆς δεξιᾶς τὸ προβεβλήσθαι αὐχεῖ ἀκεῖθεν εἴληχε τὴν προχειρίσιν, ἵν' ἐντεῦθεν μὴ μόνο τῷ ἱερατικῷ συγκαταλέγη χορῶ, ἀλλὰ καὶ τοῦ βασιλικοῦ γερουσίου τὸν στοῖχον ἀναπληροῖς καὶ μέρος εἴης τῆς συγκλήτου βουλῆς καὶ τοῦτ' ἐκεῖνο τὸ ἐξ ἀμφοῖν, ἱερατείας τε καὶ βασιλείου μεγαλειότητος, σύνθημά τε καὶ σύγκραμα ἐπὶ σοὶ καὶ εἶη καὶ λέγοιτο βασίλειον ἱεράτευμα'. Βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 8 και σημ. 46.

⁴³⁶ P. GAUTIER, "Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées", *REB* 44 (1986), σσ. 162-164, βλ. σσ. 159 κ.ε. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 426-427. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 25, σημ. 172.

⁴³⁷ Βλ. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΑΧΡΙΔΟΣ, σσ. 68, σημ. 3, και 69. PREVIALE, "Teoria e prassi", σ. 342. ANGOLD, *Church and society*, σ. 94, MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 426, LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 16, 25 και σημ. 171.

⁴³⁸ PREVIALE, "Teoria e prassi", σ. 341.

⁴³⁹ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 427.

⁴⁴⁰ *Manuel I*, σ. 326.

⁴⁴¹ Βλ. παραπάνω, σημ. 418.

Ο Browning υπέθεσε ότι ο Μαΐστωρ έδρευε στην εκκλησία των Αγίων Πέτρου και Παύλου του Ορφανοτροφείου⁴⁴². Ο Γρηγόριος Αντίοχος δηλώνει ότι υπήρξε 'φοιτητής' του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη, από τον οποίο έμαθε να συνθέτει επιστολές σύμφωνα με τους κανόνες της ρητορικής⁴⁴³. Δεν μπορούμε εντούτοις να γνωρίσουμε από την μαρτυρία αυτή αν ο Αντίοχος παρακολούθησε τον Αγιοθεοδωρίτη όταν αυτός ήταν Μαΐστωρ των Ρητόρων ή σε κάποιες άλλες περιστάσεις.

Εκκλησιαστικά οφφίκια:

Διδάσκαλος του Ευαγγελίου (και Μαΐστωρ των Ρητόρων),
Διδάσκαλος των Εθνών.

Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης χρημάτισε Διδάσκαλος του Ευαγγελίου, σύμφωνα με τον Ευθύμιο Μαλάκη (βλ. παρακάτω), και θεωρούμε δεδομένο ότι πέρασε από όλα τα στάδια της διδασκαλικής σταδιοδρομίας, η οποία συμπεριελάμβανε, με κορυφή την θέση του Διδασκάλου του Ευαγγελίου, τις κατώτερες στη ιεραρχία θέσεις του Διδασκάλου του Ψαλτήρος και του Διδασκάλου του Αποστόλου ή των Επιστολών του Παύλου. Από τις συχνές μαρτυρίες των πηγών για τους τρεις αυτούς Διδασκάλους ανακύπτει το ζήτημα αν αυτοί ήταν πραγματικά εκπαιδευτικοί ενταγμένοι σε ένα επίσημα θεσμοθετημένο σύστημα ανώτατης εκπαίδευσης ή απλώς εκκλησιαστικοί λειτουργοί με ενδοεκκλησιαστική και μόνο δραστηριότητα, η οποία δε συνίστατο στη διδασκαλία αλλά στην επεξήγηση των αντικειμένων της ενασχόλησής τους⁴⁴⁴.

Για το ζήτημα, που σχετίζεται άμεσα με το θέμα του πραγματικού βαθμού οργάνωσης της εκπαίδευσης γενικά και ειδικά του συστήματος παροχής σπουδών ανωτέρου επιπέδου στο Βυζάντιο από τους βασικούς και κυρίαρχους θεσμούς της αυτοκρατορίας, την Εκκλησία και την Αυλή, καθώς και με την ύπαρξη ή μη της λεγόμενης Πατριαρχικής Σχολής ή ακόμα και ενός Αυτοκρατορικού Πανεπιστημίου στην πρωτεύουσα του κράτους, έχουν γραφτεί πολλά. Για μια σαφή και εμπειριστατομένη καταγραφή της ιστορικής πορείας της έρευνας για το αντικείμενο μπορεί ο αναγνώστης να

⁴⁴² Βλ. BROWNING, "Patriarchal School" I, σ. 178 και, του ίδιου, 'Ο Μαρκιανός ελληνικός κώδικας XI.31', σ. 511. Πιστεύει επίσης ότι ο Θεόδωρος Πρόδρομος διετέλεσε Μαΐστωρ των Ρητόρων. Τη γνώμη του δε συμερίζεται ο W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, σσ. 27-28.

⁴⁴³ Βλ. ANTIOXOS, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης III*, f. 403v: οὐ τι πιττακιογραφεῖν παρὰ τῆς σῆς μεμύημαι ἀγιότητος, ὁ σὸς ἐγὼ ποτε φοιτητῆς, ἐπιστολιογραφεῖν μὲν οὖν, ὡς οὕτως εἶποιμι, καὶ λογογραφεῖν καὶ ὅλας ἀττικουργεῖς διαχαράττειν τῇ ἀγιότητί σου γραφάς, ὡς καὶ τῆς σῆς ἐπ' ἐμοὶ καλῆς γεωργίας οὕτω προσάγειν σοι τὰ ἐκφόρια καὶ μὴ ἄκαρπος πάντῃ δοκεῖν,... Δάσκαλοι του Γρηγορίου στη ρητορική του κατάρτιση υπήρξαν, ὅπως δηλώνει ο ίδιος, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, ο Νικόλαος Καταφλώρον και ο Ευστάθιος, ο μέλλων μητροπολίτης Θεσσαλονίκης: βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 8 κ.ε.

⁴⁴⁴ Βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 183. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 327 και, του ίδιου, "The reform edict", σ. 212.

συμβουλευθεί τη διδακτορική διατριβή του Βασίλη Κατσαρού για το πρόσωπο και το έργο του Ιωάννη Κασταμονίτη⁴⁴⁵.

Πολλές φορές είναι πάντως δύσκολο ακόμα και να χαραχθούν τα όρια ανάμεσα στην μέση και στην ανώτερη παιδεία⁴⁴⁶. Γι' αυτό και το μεγάλο ερώτημα όσων προσπάθησαν να συγκροτήσουν μια εικόνα του οργανωμένου συστήματος παροχής ανωτάτων σπουδών στο Βυζάντιο είναι αν κάτι τέτοιο υπήρχε στην πραγματικότητα ως χωριστό στάδιο σπουδών ή όχι και, ως επακόλουθο, ποιοι ήταν οι φορείς του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος (η Εκκλησία ή το Κράτος, ή και οι δύο), και ποιο το περιεχόμενο αυτών των πανεπιστημιακού επιπέδου σπουδών⁴⁴⁷.

Τη νεότερη έρευνα όσον αφορά την οργάνωση των ανώτατων σπουδών στο Βυζάντιο του 12ου αιώνα προώθησαν κυρίως τα έργα του Browning (1962-63), του Darrouzès (1970), του Lemerle (1971) και του Speck (1974) - παρόλο που κανένας από τους δύο τελευταίους δεν ερευνά συγκεκριμένα τον 12ο αιώνα-, του Κατσαρού (1988) και του Magdalino (1993 και 1996), αλλά και η νέα έκδοση από τον Gautier (1973) της *Νεαράς* του 1107, του Αλεξίου Κομνηνού, η οποία ρυθμίζει θέματα του κλήρου αλλά και των διακόνων της Εκκλησίας. Τον 12ο αιώνα στην ελίτ των διακόνων τοποθετούνται οι τρεις διδάσκαλοι που ασχολούνταν με την Αγία Γραφή: οι Διδάσκαλοι του Ψαλτήρος, του Αποστόλου ή των Επιστολών του Παύλου, και του Ευαγγελίου ή Οικουμενικός Διδάσκαλος. Ο πρώτος είχε ως αντικείμενο απασχόλησης τους Ψαλμούς (σύμφωνα με κάποια άποψη⁴⁴⁸, όλη την Παλαιά Διαθήκη), ο δεύτερος ασχολείτο με τις Επιστολές του Παύλου και ο τρίτος -και ανώτατος στην ιεραρχία- με τα τέσσερα Ευαγγέλια. Ο Gautier υποστήριξε ότι η νεαρά του Αλεξίου του Α' δεν έχει καμία σχέση με τους τρεις διδασκάλους του 12ου αιώνα, των οποίων η δραστηριότητα περιοριζόταν στην εξήγηση των Γραφών, ενώ η *Νεαρά* προσδίδει στους διδασκάλους -οι οποίοι εξάλλου ήταν πολλοί, και όχι μόνο τρεις- μια ποιμαντικού και ιεροκηρυκτικού είδους δράση⁴⁴⁹. Τέλος, η Μ. Λουκάκη (1998) προχώρησε πέρα από τα αποτελέσματα της έρευνας των Κατσαρού και Magdalino όσον αφορά τη σχέση των διδασκάλων με την νεαρά του 1107 αλλά και τον αριθμό των μελών του διδασκαλικού σώματος και τον τρόπο προαγωγής τους.

Ο Browning (1962-63) δέχθηκε τα συμπεράσματα του Dvornik (1950), ότι τον 12ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε ένα πυκνό δίκτυο από

⁴⁴⁵ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σσ. 163-209, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία. Βλ., μεταξύ αυτών: DARROUZÈS, *Οφφίκια* (1970). LEMERLE, *Ουμανισμός* (1971) και, του ίδιου, "Le gouvernement des philosophes: L'enseignement, les écoles, la culture", στο *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* (Le Monde Byzantin), Παρίσι 1977, σσ. 195-248. GAUTIER, "Édit" (1973), P. SPECK, *Die Kaiserliche Universität* (1974). Στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. MAGDALINO, *Manuel I* (1993), κυρίως "Schools", σσ. 325-330, και, του ίδιου, «The reform edict of 1107» (1996), ANGOLD, *Church and society* (1995), βλ. σσ. 91-98. LOUKAKI, "Douze didascales" (1998).

⁴⁴⁶ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 330.

⁴⁴⁷ Βλ. Παρουσίαση του προβληματισμού από τον ΚΑΤΣΑΡΟ, *Κασταμονίτης*, σσ. 163 κ.ε.

⁴⁴⁸ DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 9.

⁴⁴⁹ Πρβλ. DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σ. 547, Notice F, 14: ο διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου ἕνα, εἰ ἐπίσταται, ἐρμηνεύει τοῦτο δημηγορῶν.

σχολές, που λειτουργούσαν σε ορισμένες εκκλησίες της Πρωτεύουσας και εξαρτώνταν από το Πατριαρχείο. Κατονόμασε για πρώτη φορά πλήθος διδασκάλων, περιγράφοντας τα σωζόμενα έργα τους και συσχετίζοντάς τους με συγκεκριμένες εκκλησίες, όπου συμπεραίνει ότι διεξήγαν την διδασκαλική τους δραστηριότητα, η οποία συμπεριελάμβανε τόσο θύραθεν όσο και θεολογική διδασκαλία. Οι θεολογικού αντικειμένου σχολές έδρευαν στην ίδια την Αγία Σοφία. Για τον Browning η διάκριση μεταξύ των έξω και των ένδον⁴⁵⁰ διορισμών των διδασκάλων, που συναντάμε λ.χ. στον Μιχαήλ ο του Θεσσαλονίκης, στον Μιχαήλ Ιταλικό και στον Κωνσταντίνο Στιλβή (έξωθεν ή δυάς, ένδοθεν ή τριάς) αναφέρεται στους διορισμούς έξω από την Αγία Σοφία, στις διάφορες εκκλησίες-παραρτήματα που ο πατριαρχικός ναός ήλεγχε στην Κωνσταντινούπολη και όπου διδάσκονταν οι ελεύθερες τέχνες.

Η στάση του Lemerle (1971) απέναντι στο ζήτημα της κρατικής ή πατριαρχικής ευθύνης στην διοργάνωση της παιδείας είναι αρνητική. Για τον Speck, στο ίδιο πνεύμα με τον Lemerle (και των δύο η έρευνα σταματά τον 10ο αιώνα), η κρατική παρέμβαση στην οργάνωση της παιδείας δεν είχε ποτέ καθιερωθεί ως θεσμός και η σχέση διαφόρων εκκλησιών, όπου υπήρχαν διδασκαλεία εγκυκλίου παιδείας με το Πατριαρχείο -η οποία μαρτυρείται στις πηγές- δεν είχε θεσμικό χαρακτήρα. Η παιδεία είχε πάντα στο Βυζάντιο ιδιωτική υπόσταση⁴⁵¹. Ούτε ο Darrouzès, αναφερόμενος στον 12ο αιώνα, πιστεύει ότι υπήρχε ένα οργανωμένο κρατικό ή εκκλησιαστικό εκπαιδευτικό σχέδιο. Οι διδάσκαλοι δεν ήταν εκπαιδευτικοί αλλά εκτελούσαν ένα λειτούργημα ποιμαντικής και ιεροκρησκευτικής φύσης, σύμφωνα με την παράδοση της Εκκλησίας από τη σύστασή της⁴⁵². στο λειτούργημα αυτό και μόνο αναφέρεται η Νεαρά του Αλεξίου Κομνηνού. Δεν πιστεύει ότι ο Αυτοκράτορας αυτός δημιούργησε το θεσμό των τριών διδασκάλων, ο οποίος εμφανίζεται από τις αρχές του 12ου αιώνα, αλλά θεωρεί ότι με την Νεαρά του 1107 του έδωσε για πρώτη φορά μια επίσημη κάλυψη (κυρίως, όρισε στους διδασκάλους ένα μισθό, που ήταν μέλημα του Αυτοκράτορα, και τους παρείχε δυνατότητες αναβάθμισης στην ιεραρχία). Αυτό συνέβαλε αισθητά στην ανάπτυξη που ο θεσμός παρουσιάζει τον 12ο αιώνα⁴⁵³.

Ο Κατσαρός έδειξε ότι οι τρεις διδάσκαλοι βρίσκονταν στην κορυφή μιας κλίμακας θεολογικής διδασκαλίας στην Αγία Σοφία. Ο ίδιος πιστεύει ότι διδάσκαλοι κατωτέρων βαθμίδων δίδασκαν τα κοσμικά μαθήματα σε

⁴⁵⁰ Πρβλ. DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σ. 73 και σημ. 4.

⁴⁵¹ SPECK, *Die kaiserliche Universität*, σσ. 89-90. Βλ. CRISCUOLO, "Chiesa", σσ. 373-375. Ο Criscuolo (ό.π., σσ. 275 κ.ε., κυρίως 383, 388) αντικρούει αυτή την άποψη για τον 12ο αιώνα και συντάσσεται με τις θέσεις των Dvornik (1950) και Browning.

⁴⁵² Για το πρωτοχριστιανικό λειτούργημα των διδασκάλων, βλ. Benigno PAPA, «Profeti e dottori ad Antiochia di Siria», *Nicolaus II* (1974), σσ. 231-255. Βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 191.

⁴⁵³ *Οφφίκια*, σσ. 66-79. Μια κατάσταση των εκκλησιαστικών οφφικίων του 14ου αι. αποδίδει την πατρότητα του θεσμού των τριών διδασκάλων στον Αλέξιο Κομνηνό, βλ. ό.π., σ. 549: 'Εδόθησαν ύστερον και τὰ διδασκαλικά τρία ὀφφίκια παρὰ τοῦ βασιλέως κύρ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ,' Ίδια γνώμη με τον DARROUZÈS είχε εκφράσει ο TIFTIXOGLU, "Gruppenbildungen", σ. 54.

ορισμένες εκκλησίες που εξαρτώνταν από το Πατριαρχείο. Στην κορυφή των ανωτάτων σπουδών είχε τοποθετηθεί σκόπιμα από τον καιρό του Αλεξίου Κομνηνού (ύστερα και από την ορόσημο καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού) η διδασκαλία της Αγίας Γραφής. Ο σκοπός αυτής της ανάθεσης της μόρφωσης στην Εκκλησία ήταν η παραγωγή άξιων αλλά κυρίως έμπιστων δημόσιων λειτουργών⁴⁵⁴. Στηριζόμενος σε μια μαρτυρία του Νικηφόρου Γρηγορά (του 14ου αι.), εικάζει ότι οι διδάσκαλοι της Μεγάλης Εκκλησίας διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: σε αυτούς που διδάσκουν (= ερμηνεύουν -αλλά δεν κηρύττουν- το Ψαλτήρι, τις Επιστολές του Παύλου και τα Ευαγγέλια) και δεν είναι απαραίτητα ιερωμένοι (οι τρεις γνωστοί διδάσκαλοι), και στους ιερωμένους, οι οποίοι κηρύττουν, όχι μόνο στις εκκλησίες αλλά και σε ιδιωτικούς χώρους, και που είναι πολλοί (και όχι μόνο τρεις)⁴⁵⁵. Εντοπίζει πέντε εκκλησίες (την Αγία Σοφία, της Θεοτόκου των Χαλκοπρατειών, του Αγίου Πέτρου -κοντά στην Αγία Σοφία-, του Αγίου Παύλου στο Ορφανοτροφείο και του Χριστού του Χαλκίτου), στις οποίες λειτουργούν σχολές εξαρτημένες από το Πατριαρχείο τον 12ο αιώνα. Ακόμα, στηριζόμενος στις επανειλημμένες συμβολικές αναφορές του Στιλβή συγκεκριμένα αλλά και πολλών άλλων λογίων της εποχής στον αριθμό πέντε, υποψιάζεται ότι το Πατριαρχείο ήλεγχε αυτούς τους πέντε χώρους διδασκαλίας⁴⁵⁶.

Ο Magdalino (1993) δέχεται τα κυριότερα συμπεράσματα του Κατσαρού, αλλά διατυπώνει μια παραιτέρω εξέλιξη όσον αφορά το διδασκαλικό σώμα του πατριαρχείου. Πρόκειται για τη διαπίστωση ότι ο αριθμός των μελών του σώματος αυτού αναγόταν σε δώδεκα⁴⁵⁷. Βασίζεται για αυτή την απόφαση σε δηλώσεις των ίδιων των διδασκάλων⁴⁵⁸ αλλά και σε επισήμανση του Γερμανού αρχιεπισκόπου και πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Ανσέλμου της Havelberg⁴⁵⁹. Συγκεντρώνοντας τους χώρους διδασκαλίας (εκκλησίες) γνωστούς από τον 11ο αιώνα και εκείνους που μαρτυρούνται στις πηγές για τον 12ο και προσθέτοντας σε αυτούς την Θεοτόκο των Βλαχερνών, ο Magdalino διατυπώνει την πιθανότητα να έδρευαν σε αυτά οι εννέα μαΐστορες των κοσμικών γραμμάτων, ενώ οι τρεις διδάσκαλοι των

⁴⁵⁴ Κασταμονίτης, σ. 196. Βλ. επίσης BROWNING, "Enlightenment", σσ. 15-16. Πρβλ. ANGOLD, *Church and society*, σ. 98 και, του ίδιου, "Administration", σσ. 18-19. CRISCUOLO, "Chiesa", σσ. 389-390. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 327.

⁴⁵⁵ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σσ. 191-193. Ο MAGDALINO, "The reform edict", σσ. 209-210, δέχεται αυτή την άποψη και παραθέτει μια μαρτυρία του Ιωάννη Κίνναμου για τον 12ο αιώνα.

⁴⁵⁶ Κασταμονίτης, σ. 208.

⁴⁵⁷ Και όχι σε πέντε, όπως είχε αφήσει να εννοηθεί ο Κατσαρός, βλ. επίσης MAGDALINO, "The reform edict", σ. 211.

⁴⁵⁸ Π χ., οι Νικόλαος Μουζάλων, Νικόλαος Καταφλώρον και Κωνσταντίνος Στιλβής. Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 325 και σημ. 27. Κείμενα και αξιολόγηση όλων των μαρτυριών στο LOUKAKI, "Douze didascales", σσ. 427-430.

⁴⁵⁹ PL, 188, σσ. 1141 και 1162. Κατά τις δύο συναντήσεις με τον Νικήτα Νικομήδειας το 1136, ο Άνσελμος αποκαλεί τον μητροπολίτη 'επικεφαλής' των δώδεκα διδασκάλων που, κατά την παράδοση των Ελλήνων, διευθύνουν την διδασκαλία τόσο των ιερών όσο και των κοσμικών (ελεύθερες ή θύραθεν τέχνες) γραμμάτων. Πρβλ. DARROUZÈS, "Primauté", σ. 69. LOUKAKI, "Douze didascales", σ. 429.

Αγίων Γραφών θα είχαν την έδρα τους στην Αγία Σοφία⁴⁶⁰. Οι εννέα αυτοί διδάσκαλοι θα μπορούσαν να αντιστοιχούν στις επτά ελεύθερες τέχνες συν το Δίκαιο και την Ιατρική. Μολαταύτα, το σχήμα αυτό αφήνει εκτός τον Διδάσκαλο των Εθνών, ο οποίος μαρτυρείται τον 12ο αιώνα. Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης έφερε το αξίωμα αυτό⁴⁶¹.

Η Μαρίνα Λουκάκη (1998) προσέφερε καινούργιες μαρτυρίες για την ύπαρξη του σώματος των δώδεκα διδασκάλων τον 12ο αιώνα. Αφού διατύπωσε την άποψη ότι η διάκριση που ορισμένοι διδάσκαλοι κάνουν μεταξύ των έξω και των ένδον διορισμών τους δεν αναφέρεται αποκλειστικά στα κοσμικά και τα θεολογικά μαθήματα, αλλά ούτε και στους άμισθους (περισσούς) και μισθωτούς (έμβασθμους) αντίστοιχα διδασκάλους⁴⁶², διαχωρίζει -ακολουθώντας την ερευνητική κατεύθυνση που είχε υποδείξει ο Κατσαρός- στην ιεραρχία των δώδεκα μια ανώτερη πεντάδα (δύο έξωθεν χαμηλόμισθοι διδάσκαλοι, συν τους τρεις ένδοθεν, με πλήρεις μισθολογικές αποδοχές, που οφείλονται στο ότι συμπεριλαμβάνονταν στα αρχοντίκια της Μεγάλης Εκκλησίας, κάτι που αποδεικνύεται από την παρουσία τους στα πατριαρχικά τακτικά), στην κορυφή της οποίας βρίσκονται οι τρεις διδάσκαλοι. Αντίθετα με τον Κατσαρό και τον Magdalino, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι οι δύο έξω διδάσκαλοι δίδασκαν μη θρησκευτικά μαθήματα· πιστεύει άρα ότι και στις πέντε βαθμίδες οι διδάσκαλοι ασχολούνταν με την εξήγηση της Αγίας Γραφής, οι τρεις στην Αγία Σοφία, οι δύο εκτός. Όπως έχει διαπιστωθεί, αφού διανύσουν αυτούς τους πέντε βαθμούς της ιεραρχίας, πολλοί διδάσκαλοι λάμβαναν το επισκοπικό αξίωμα, ακόμα και το πατριαρχικό⁴⁶³. Επομένως, καταλήγει η ερευνήτρια, τα καθήκοντα και το γενικό πλαίσιο για επαγγελματική πρόοδο που χάραξε η Νεαρά του 1107 (η οποία δεν αναφέρεται σε ανάμιξη των διδασκάλων με την διδασκαλία κοσμικών μαθημάτων) ταυτίζεται με εκείνα των διδασκάλων του 12ου αιώνα.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι, ακόμα και οι πιο ένθερμοι υποστηρικτές της θεσμικής συμμετοχής στην οργάνωση της παιδείας τον 12ο αιώνα συγκλίνουν να πιστέψουν ότι το ενδεχόμενο αυτό δεν αναιρεί την αδιάκοπη και ταυτόχρονη ύπαρξη της ιδιωτικής παιδείας σε όλα τα επίπεδα. Δεν γνωρίζουμε αν η παρακολούθηση των τριών διδασκάλων της Αγίας Γραφής ήταν υποχρεωτική για την εξασφάλιση ενός ανωτέρου επιπέδου σπουδών. Ο Browning πιθανολογεί όμως ότι αυτό πρέπει να προσέδιδε μια αίγλη, την

⁴⁶⁰ Manuel I, σ. 326. Διαχωρίζει ωστόσο την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων από εκείνη των Αγίων Πέτρου και Παύλου του Ορφανοτροφείου, τα οποία ο BROWNING είχε ταυτίσει ("Patriarchal School" I, σσ. 174-175).

⁴⁶¹ Βλ. παρακάτω, σσ. 101 κ.ε.

⁴⁶² LOUKAKI, "Douze didascales", σσ. 430 κ.ε. Στη Νεαρά του 1107 προβλέπεται οι διδάσκαλοι να λαμβάνουν μισθό. Η ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οικονομικά*, σσ. 160-166, εικάζει ότι, με την πάροδο του χρόνου από την έκδοση της διάταξης αυτής, δημιουργήθηκαν μισθολογικές διακρίσεις στο σώμα των διδασκάλων, η οποίες αιτιολογούν την καταχώρηση των διδασκάλων σε περισσούς και εμβάθμους, όπως συνέβαινε στις τάξεις των κληρικών (Πρβλ., στο ίδιο, σσ. 78 κ.ε.). Βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 182. Πρβλ. CRISCUOLO, "Chiesa", σ. 379.

⁴⁶³ BROWNING, "Patriarchal School" I, σ. 168. TIFTIXOGLU, "Gruppenbildungen", σ. 56.

οποία δεν μπορούσαν να συναγωνιστούν οι απόφοιτοι των ιδιωτικών σχολών⁴⁶⁴.

Η νεαρά του Αλεξίου Κομνηνού επέτρεπε την πρόσληψη λαϊκών (αλλά και μοναχών) στο σώμα των διδασκάλων, με την προϋπόθεση ότι διέθεταν προσόντα περισσότερα από αυτά των διαθέσιμων κληρικών. Όμως, από τις μαρτυρίες που έχουμε, οι τρεις κορυφαίοι διδάσκαλοι ήταν συνήθως κληρικοί⁴⁶⁵.

Με βάση τα δεδομένα των κειμένων μας, ο Νικόλαος ακολούθησε τα καθιερωμένα βήματα μιας διδασκαλικής σταδιοδρομίας στο Πατριαρχείο. Ο Ευθύμιος Νέων Πατρών τον αναφέρει ως Διδάσκαλο αλλά και ως μαθητή, του Ευαγγελίου⁴⁶⁶. Ήταν κάτοχος δηλαδή της πιο υψηλής βαθμίδας από εκείνες οι οποίες, στην τάξη των οφφικίων του Πατριαρχείου, προορίζονταν για τους τρεις Διδασκάλους της Αγίας Γραφής. Αυτό δηλώνει -σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις που συνηγορούν υπέρ μιας αυστηρής τήρησης της σειράς υπηρετήσεως στους τρεις διδασκαλικούς θρόνους⁴⁶⁷- ότι ο μετέπειτα Μητροπολίτης Αθηνών κατείχε προηγουμένως τουλάχιστον τα δύο προηγούμενα οφφίκια-αρχοντίκια (οφφίκια συνοδευόμενα με ρόγα), του Διδασκάλου του Ψαλτήρος και του Διδασκάλου του Αποστόλου. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της σειράς κατοχής των τριών διδασκαλικών βαθμών φαίνεται ότι δεν αναιρεί το ενδεχόμενο ο πατριάρχης, που ήταν

⁴⁶⁴ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 209. BROWNING, "Enlightenment", σσ. 4-5 (για τον Νικηφόρο Βασιλάκη), CRISCUOLO, "Chiesa", σ. 384 (για τον Μιχαήλ Ιταλικό). Ο Criscuolo (βλ. σ. 386) πιστεύει ότι η ιδιωτική και η επίσημη παιδεία δεν ακολουθούσαν παράλληλους δρόμους, αλλά ότι οι διδάσκαλοι παρέδιδαν, πριν ενταχθούν στην ιεραρχία του πατριαρχείου, ιδιαίτερα μαθήματα· αφού διορίζονταν επίσημα διδάσκαλοι του Πατριαρχείου, οι μαθητές αυτοί ακολουθούσαν τους δασκάλους τους στα σχολεία του Πατριαρχείου. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 328-329 (για τον Ιωάννη Τζέτζη). Και ο MAGDALINO υποστηρίζει την ιδέα της συνέχειας και όχι της παράλληλης πορείας της κατώτερης ιδιωτικής και της ανώτερης επίσημης παιδείας.

⁴⁶⁵ Βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 97.

⁴⁶⁶ Επιτάφιος ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 158.28-29: "Ὁ ἄνθρωπος ἀποστολικός, ὃ τοῦ Εὐαγγελίου μαθητής καὶ διδάσκαλος". Και, στο ίδιο, σ. 160.31: "ὀικτρὸν καὶ πόδες ἀκινήζοντες, οἷς χθές ὁ δρόμος τοῦ εὐαγγελίου τῆς εἰρήνης συντονώτερον ἀπετείνετο...". Το πρώτο σκέλος του πρώτου χωρίου αναφέρεται πιθανότατα στο οφφίκιο του Διδασκάλου του Αποστόλου. Για τον Διδάσκαλο του Ευαγγελίου, βλ. DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 68 κ.ε. και για τους πατριαρχικούς διδασκάλους γενικά ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σσ. 163-209. Επίσης, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 325-330, ANGOLD, *Church and society*, σσ. 91 κ.ε. και LOUKAKI, "Douze didascales".

⁴⁶⁷ Ο Μιχαήλ Θεσσαλονίκης μας δίνει την πληροφορία ότι χρειάστηκε τέσσερα ή πέντε χρόνια για να φθάσει στην τρίτη βαθμίδα (Διδάσκαλος του Ευαγγελίου), βλ. ΜΙΧΑΗΛ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, σ. 380-381. Ο Νικόλαος Καταφλώρον χρειάστηκε δέκα χρόνια (BROWNING, "Patriarchal School" II, σ. 19) και ο Κωνσταντίνος Στιλβής κατείχε για δυο χρόνια τη θέση του Διδασκάλου του Ψαλτήρος (BROWNING, *ό.π.*, σ. 30). Γενικά, πολλοί από τους διδασκάλους της εποχής καυχιούνται για το ότι η σταδιοδρομία τους ήταν ομαλή και δεν παρέλειψαν ούτε ένα βαθμό της ομαλής κοινωνικά και επαγγελματικά ανοδικής αυτής πορείας (Πρβλ. ΜΙΧΑΗΛ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, σ. 379. Βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 102, DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σ. 76, ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 206.

αυτός που διόριζε τους διδασκάλους, να διαλέξει να προβιβάσει, ανάμεσα σε περισσότερα από ένα άτομο με τα ίδια προσόντα, εκείνον που χαίρει της προτίμησής του. Από σχόλιο του Βαλσαμώνος⁴⁶⁸ γνωρίζουμε επιπλέον πως η θητεία των διδασκάλων διαρκούσε όσο και εκείνη του κάθε πατριάρχη.

Ο Νικόλαος ήταν μαθητής του Ευαγγελίου. Παρόλες τις επιφυλάξεις που το ζήτημα προκαλεί ακόμα στην έρευνα, ο Ευστάθιος φαίνεται να εννοεί ότι ο ίδιος άνθρωπος που ήταν μαθητής δίδασκε πραγματικά το Ευαγγέλιο, όταν έγινε Διδάσκαλος. Είναι σαφές ότι δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην εξήγηση και στη διδασκαλία. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι δεν έχει προσδιοριστεί ακόμα η φύση του ακροατηρίου των διδασκάλων· δε νομίζουμε, πάντως, ότι μια τόσων χρόνων μόρφωση, η οποία αναδείκνυε τους υποψήφιους διδασκάλους, θα ήταν απαραίτητη για μια απλή βιβλική εξήγηση στους πιστούς. Και, εν προκειμένω, μια επίσημη εξήγηση των πιο δυσνόητων ευαγγελικών χωρίων δεν θα εντασσόταν αυτοτελώς στην υπερβάλλουσα μέριμνα των κυρίαρχων θεσμών του κράτους των Κομνηνών στην προστασία της Ορθοδοξίας; Το συμπέρασμα μπορεί να είναι ότι εξήγηση-διδασκαλία των Αγίων Γραφών γινόταν· αυτό που δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε με σαφήνεια είναι αν η παρακολούθηση αυτών των μαθημάτων ήταν υποχρεωτική, για να θεωρηθεί κανείς απόφοιτος ανωτάτων σπουδών.

Ο Kazhdan⁴⁶⁹, ακολουθώντας τον Wirth, διαπίστωσε ότι ο Νικόλαος Καταφλώρον ήταν Μαΐστωρ τῶν Ῥητόρων και Διδάσκαλος του Ευαγγελίου μέχρι την αρχή του 1160⁴⁷⁰. Ο Browning⁴⁷¹, μαζί με τον Runciman, χρονολόγησαν το θάνατο του Καταφλώρον στο τέλος του 1159. Ωστόσο, ο Γρηγόριος Αντίοχος, στον επιτάφιο λόγο του για τον Νικόλαο Καταφλώρον, αναφέρει ότι ο θάνατος του Καταφλώρον επήλθε περίπου την ίδια ημερομηνία με της αυτοκράτειρας Ειρήνης, της πρώτης συζύγου του Μανουήλ Κομνηνού. Η Bertha-Ειρήνη Sulzbach απεβίωσε στις αρχές του 1160⁴⁷².

Όμως, εάν ο Νικόλαος ανέλαβε τη μητρόπολή του αμέσως μετά το θάνατο του προκατόχου του, του Γεωργίου Βούρτζη, πρέπει να το έκανε μετά τις 16 Μαΐου του 1160, όταν πέθανε ο τελευταίος⁴⁷³, και άρα, να παρέμεινε στις θέσεις του Μαΐστορος των Ρητόρων και του Οικουμενικού Διδασκάλου για το εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα των πέντε-έξι μηνών. Το άλλο ενδεχόμενο είναι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης να ήταν

⁴⁶⁸ PG 137, 577 B-579 A = GAUTIER, "Édit", σ. 169-170, το χωρίο εκδίδεται στη σ. 170.14-15: Διὰ γὰρ τοῦτο και τελευτήσαντος τοῦ κατὰ καιροῦς πατριάρχου οὐδὲ αὐτοὶ δύνανται διδάσκειν. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 197, LOUKAKI, "Douze didascales", σ. 430.

⁴⁶⁹ KAZHDAN, «Brat'ja Ajofoodority», σ. 91.

⁴⁷⁰ P. WIRTH, «Zu Nikolaos Kataphloros», *Classica et Medievalia* 31 (1960) σ. 213.

⁴⁷¹ BROWNING, "Patriarchal School" II, σ. 18.

⁴⁷² ANTIOXOS, *Νικόλαος Καταφλώρον*, σ. 55.14 κ.ε. Βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 136. CHALANDON, *Les Commène* II, σ. 212, BAPZOS, *Γενεαλογία* I, σ. 458.

⁴⁷³ DARROUZÈS, "Obit", σσ. 190-191.

Μαῖστωρ τῶν Ρητόρων πριν από τον Νικόλαο Καταφλώρον -που διορίστηκε το αργότερο το 1159- και άρα διάδοχος του Μιχαήλ του Ρήτορα του τοῦ Θεσσαλονίκης που υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τη θέση αυτή με συνοδική απόφαση στις 26 Ιανουαρίου του 1156⁴⁷⁴. Όμως, για ποιο λόγο να σταμάτησε ή να απολύθηκε ο Νικόλαος ως Μαῖστωρ και ως Διδάσκαλος λίγους μόλις μήνες πριν από την εκλογή του ως μητροπολίτη (μετά το Μάιο του 1160), οπότε και μαρτυρείται ως Μαῖστωρ ο Καταφλώρον; Ένας από τους λόγους της παύσης του Νικόλαου ως διδασκάλου -όχι ως Μαῖστορα των Ρητόρων- θα μπορούσε να είναι η αλλαγή πατριάρχη: ο Βαλσαμών λέει καθαρά ότι τελευτήσαντος τοῦ κατὰ καιροῦ πατριάρχου οὐδὲ αὐτοὶ (οι διδάσκαλοι) δύνανται διδάσκειν, αν και υποθέτουμε ότι εν τέλει αποφάσιζε ο κάθε νέος πατριάρχης. Ο Κωνσταντῖνος Δ΄ Χλιαρηνός ήταν Πατριάρχης από το Νοέμβριο του 1154 μέχρι τον Μάιο του 1157. Ο Λουκάς Χρυσοβέργης τον διαδεχθηκε μόλις τον Αύγουστο ή τον Οκτώβριο του 1157. Επιπλέον, στις 8 Δεκεμβρίου του 1157, ο ίδιος εξέδωσε πατριαρχική διάταξη κατά της συσσώρευσης αξιωμάτων από τους ιερωμένους, στην οποία έχουμε επανειλημμένως αναφερθεί. Η διάταξη αυτή δεν αποκλείεται να υποχρέωσε τον Αγιοθεοδωρίτη να εγκαταλείψει το αυτοκρατορικό αξίωμα του Μαῖστορα των Ρητόρων. Η διάταξη του Πατριάρχη, της οποίας το πιο γνωστό σε μας θύμα υπήρξε ο Αλέξιος Αριστηνός, είναι εύλογο να σκεφτούμε ότι έθιξε και τον Αγιοθεοδωρίτη, που ήταν πιθανότατα τότε Μέγας Λογαριαστής των Ευαγών Σεκρέτων και Ορφανοτρόφος. Επομένως, τίποτα δεν εμποδίζει, φαινομενικά, να εικάσουμε ότι ο Νικόλαος διαδέχθηκε ως Διδάσκαλος του Ευαγγελίου και ως Μαῖστωρ των Ρητόρων τον καταδικασθέντα και τιμωρηθέντα στην παραίτηση Μιχαήλ τον Ρήτορα στις αρχές του 1156, μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του 1157, για δύο σχεδόν χρόνια.

Με τα ίδια όμως δεδομένα, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση ο Νικόλαος Καταφλώρον να διαδεχθηκε αμέσως τον Μιχαήλ τον Ρήτορα στις αρχές του 1156 και μέχρι το θάνατό του, στις αρχές του 1160, και ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης να υπηρέτησε ως Οικουμενικός Διδάσκαλος και ως Μαῖστωρ των Ρητόρων, για λίγους μόνο μήνες, από το θάνατο του Καταφλώρον (αρχές 1160) ώσπου έγινε μητροπολίτης (μετά το Μάιο 1160). Ίσως τα λόγια του Ευθυμίου Μαλάκη (καὶ διαδέχεται σου τὸν σοφιστικὸν θῶκον ὁ τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνος ὁ ὑψηλότετος) μας προσανατολίζουν προς την κατεύθυνση της άμεσης χρονικά διαδοχής των δύο αξιωμάτων στο πρόσωπό του.

⁴⁷⁴ P. WIRTH, «Michael von Thessalonike?», *BZ* 55 (1962), σσ. 266-268. Για τα γεγονότα του 1156, όταν μια σύνοδος αποφάνθηκε για το ζήτημα αν η θυσία του Χριστού στον Σταυρό και στην Αγία Τράπεζα προσφέρεται μόνο στον Πατέρα ή στο σύνολο της Αγίας Τριάδας, το οποίο έφερε σε αντιπαράθεση με την επίσημη στάση της Εκκλησίας τον Μιχαήλ, ανιψιό του Βασιλείου Αχειδηνού, τον Νικηφόρο Βασιλάκη, τον Ευστάθιο, μητροπολίτη Δυρραχίου, και τον Σωτήριχο Παντεύγενο, βλ. το Συνοδικόν της Ορθοδοξίας, GOUILLARD, «Synodikon», σσ. 72-75 και 210 κ.ε. BROWNING, «Patriarchal School» II, σ. 13. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 279-80.

Από αναφορές του Ευθυμίου Μαλάκη είναι πιθανό ο Νικόλαος να κατείχε ταυτοχρόνως τα αξιώματα και του Διδασκάλου τῶν Ἐθνῶν και του Μαΐστορος τῶν Ῥητόρων⁴⁷⁵. Ο Ρ. Magdalino, βασιζόμενος μεταξύ άλλων στον Επιτάφιο του Ευθυμίου Μαλάκη, θεωρεί ότι η ύπαρξη του αξιώματος του Διδασκάλου τῶν Ἐθνῶν τον 12ο αιώνα οφείλεται σε πρωτοβουλία του Αλεξίου Κομνηνού. Ἦταν ένας κληρικός του Πατριαρχείου που θα είχε υπό την ευθύνη του την κατήχηση των αλλοθρήκων που προσηλυτιζόνταν στον Χριστιανισμό (τοῖς ἐκ τῶν ἔθνῶν ἐπιστρέφουσι) και θα ανήκε στο σώμα των πατριαρχικών διδασκάλων⁴⁷⁶.

Ο Ευστάθιος αναφέρει επίσης τον Νικόλαο ως Διδάσκαλο των Ἐθνῶν: ἵνα μὴ μόνον ἢ τοῦ Παύλου διδασκαλία τούτους περιχορεύη, ἀλλὰ και τὸ σὸν χάρισμα' τη στιγμή που διεξήγαγε πρεσβεία στο Ιλλυρικό, στην Ιταλία και στη Σικελία. Από τα λόγια του προκύπτει το ενδεχόμενο τα περισσότερα ταξίδια του Νικόλαου να οφείλονται στο καθήκον αυτό το κατηχητικό και ευαγγελικό⁴⁷⁷. Αυτό θα μπορούσε να ισχύει, αν και κάπως μεταφορικά, για το Ιλλυρικό (περίπου τη σημ. Αλβανία), όπου οι δύο Εκκλησίες, Καθολική και Ορθόδοξη, αμφοτέρες με μεγάλη δυναμικότητα, φιλονεικούσαν τον 12ο αιώνα για την θρησκευτική ηγεμονία στην περιοχή· ενώ στην Ιταλία, θα μπορούσε να αναφέρεται στις χρόνιες, επίμονες και πυκνές δογματικές συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα ιδιαίτερα αυτόν τον αιώνα ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες. Οι συζητήσεις αυτές απασχόλησαν σε μεγάλο βαθμό τη Βυζαντινή Εκκλησία αλλά και την Πολιτεία, σε σημείο που συγχέονται και ταυτίζονται με τα δρώμενα σε πολιτικό (και διπλωματικό) επίπεδο. Εκτενέστερη αναφορά σε αυτό το κλίμα κάνουμε παρακάτω, στο υποκεφάλαιο όπου και εξετάζουμε τη δραστηριότητα του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη ως πρεσβευτή του Μανουήλ Κομνηνού⁴⁷⁸.

Ο Ευθύμιος Μαλάκης φαίνεται να εννοεί ότι ο Νικόλαος κράτησε το αξίωμα όταν έγινε επίσκοπος. Αν εξακολούθησε να είναι Διδάσκαλος των Ἐθνῶν για μεγάλο μέρος της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού, θα ήταν πολύ απασχολημένος με τις συζητήσεις που διεξήχθησαν τις δεκαετίες του

⁴⁷⁵ Επιτάφιος ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 160. 20-22: Ὡ θεῖα ὄντως ἐκείνη ψῆφος ἢ σοὶ τὰς Ἀθήνας ἐπικληρώσασα· σὲ γὰρ ἔχρην, οἶμαι, ταύτης και οὐκ ἄλλον τότε λαχεῖν, ἵνα μετὰ Δημοσθένην τὸν ῥήτορα ῥήτωρ πάλιν περιλαλή και περικροτῆ τὰς Ἀθήνας οὐδὲν τοῦ Δημοσθένους λειπόμενος, ἵνα μετὰ Παῦλον τὸν ἔθνῶν και κήρυκα και διδάσκαλον ἔθνῶν ὁ διδάσκαλος αὐθις ἐπὶ τὸν τοῦ Ἀρείου πάγον καθίσῃ και τὰ σοφὰ λαλήσειε και ξενίζοντα'. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 326, σημ. 34.

⁴⁷⁶ Επιτάφιος ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 159. 30-32: '...και τοῖς ἐκ τῶν ἔθνῶν ἐπιστρέφουσι τὰ σωτηριώδη πάλαι δόγματα προτιθέμενον· ἐβάστασας γὰρ και σὺ τὸ τοῦ Κυρίου ὄνομα μετὰ Παύλου και τῶν ἔθνῶν διδάσκαλος ἐχρημάτισας'. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 326, 328 και σημ. 41. Πρβλ. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΑΧΡΙΔΟΣ, σ. 30, ANGOLD, *Church and society*, σ. 173, για τον αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας Λέοντα τον Μουγγό ἐξ Ἰουδαίων ὦν ἐκ προγόνων, χρηματίσας διδάσκαλος τῶν ἔθνῶν, που διαδέχθηκε τον Θεοφυλάκτο Αχρίδος στα τέλη του 11ου αιώνα με αρχές του 12ου. Ο Angold θεωρεί ότι το αξίωμα έπαιξε καθοριστικό ρόλο για το διορισμό του στην Βουλγαρία.

⁴⁷⁷ Πρβλ. Μονωδία ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 740-42: *Εμαθέ σου ταῦτα τὰ ἀγαθὰ και ἢ ἐπέκεινα τῆς Ἑλλάδος γῆς μέχρι και εἰς τὸ Ἰλλυρικόν, ἵνα μὴ μόνον ἢ τοῦ Παύλου διδασκαλία τούτους περιχορεύη, ἀλλὰ και τὸ σὸν χάρισμα.

⁴⁷⁸ Βλ. παρακάτω, σσ. 113 κ.ε.

60 και του 70 τόσο με την Αρμενική Εκκλησία όσο με τους Ιακωβίτες της Συρίας αλλά και με τους Μουσουλμάνους, για χάρη των οποίων (αν και όχι, σίγουρα, χωρίς πολιτική σκοπιμότητα) ο Μανουήλ κατάφερε να εισαγάγει ευνοϊκούς όρους για όσους μουσουλμάνους μεταστρέφονταν στον Χριστιανισμό⁴⁷⁹.

Παρόλα αυτά, θεωρούμε ότι το επισκοπικό αξίωμα αποκλείει τα άλλα αξιώματα, τόσο του Μαΐστορος των Ρητόρων όσο και του Διδασκάλου των Εθνών, στα οποία αναφέρεται ο Ευθύμιος Μαλάκης περιγράφοντας τα χαρίσματα του νεοεκλεγέντα επισκόπου. Ο Νικόλαος έφερε τα αξιώματα αυτά αποκλειστικά ως κληρικός του Πατριαρχείου. Ο Ευθύμιος -με αφορμή από τη μια τον αρχαίο Αθηναίο ρήτορα Δημοσθένη, από την άλλη τον Άρειο Πάγο και τη σχέση του Αποστόλου Παύλου με αυτόν- επεκτείνει μεταφορικά την επαγγελματική δραστηριότητα, στην οποία ο Νικόλαος είχε διαπρέψει την περίοδο πριν γίνει επίσκοπος στην εποχή που χειροτονήθηκε Μητροπολίτης.

Μητροπολίτης (και Υπέρτιμος).

Αφού υπηρετήσει ως Μαΐστωρ των Ρητόρων και ως Διδάσκαλος των Εθνών, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Αθηνών, σύμφωνα με όσα γράφει ο Ευθύμιος Μαλάκης: *καὶ διαδέχεται σου τὸν σοφιστικὸν θῶκον ὁ τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνος ὁ ὑψηλότατος* (σ. 160). Την ίδια διαδικασία είχε ακολουθήσει ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο οποίος ήταν Μαΐστωρ τῶν Ῥητόρων (μετά το 1166) όταν διορίστηκε στη μητρόπολη Μύρων: έχει διαπιστωθεί ότι αυτή ήταν η συνήθης εξέλιξη μιας τέτοιου είδους σταδιοδρομίας: ο Διδάσκαλος του Ευαγγελίου (τον 12ο αιώνα, συχνά, μαζί και Μαΐστωρ των Ρητόρων) διοριζόταν σε μια επαρχιακή μητροπολιτική έδρα· μπορούσε επίσης να εκλεγεί πατριάρχης. Τα ίδια περίπου βήματα ακολούθησαν πολλοί από τους λόγιους της εποχής⁴⁸⁰.

Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης ανέλαβε τον *ὑψηλότατο* θρόνο της αρχιερωσύνης⁴⁸¹, τον μητροπολιτικό θρόνο της Αθήνας μετά το θάνατο του

⁴⁷⁹ Βλ. παρακάτω, σσ. 150-151.

⁴⁸⁰ Όπως ο Γεώργιος Τορνίκης, μητροπολίτης Εφέσου, ο Νικόλαος Καταφλώρον, πατριάρχης, ο Μιχαήλ Ιταλικός, αρχιεπίσκοπος Φιλιππουπόλεως περί το 1147, ο Βασίλειος Πεδιαδίτης, μητροπολίτης Κερκύρας στα τέλη του 12ου και αρχές του 13ου αι., ο Κωνσταντίνος Στιλβής, αρχιεπίσκοπος Κυζίκου περί το 1200. Βλ. LOUKAKI, "Douze didascales", σ. 438. Ο πρώτος που παρατήρησε το φαινόμενο υπήρξε ο BROWNING, "Patriarchal School" I, σ. 168. Ιερωμένοι με λαμπρή σταδιοδρομία στο Πατριαρχείο -ακόμα και αν δεν συγκαταλέγονταν στους τρεις διδασκάλους- εκλέγονταν επίσης επίσκοποι και πατριάρχες· λ.χ., ο Ευθύμιος Μαλάκης, μητροπολίτης Νέων Πατρών, ο Ιωάννης Κασταμονίτης, μητροπολίτης Χαλκηδόνος στο τέλος του 12ου αι., ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, διάκονος και Μαΐστωρ των Ρητόρων. Πρβλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Κασταμονίτης*, σ. 88, TIFTIXOGLU, "Gruppenbildungen", σ. 34 και LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 9 και σημ. 53.

⁴⁸¹ Γνωρίζουμε δύο μητροπολιτικές σφραγίδες του: V. LAURENT, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Παρίσι 1965, Τόμος V, 1, αριθ. 604 και 605, σσ. 450-452, με αναπαράσταση και

Γεωργίου Βούρτζη, που επήλθε στις 16 Μαΐου 1160, σύμφωνα με την ανάγνωση των χαραγμάτων του Παρθενώνα από τον Darrouzès⁴⁸². Ο θρόνος της Ακρόπολης πρέπει να χήρευσε αιφνιδιαστικά το 1160 αν, όπως έχουμε υποθέσει, ο Νικόλαος είχε μόλις διαδεχθεί τον Νικόλαο Καταφλώρον ως Μαΐστορα των Ρητόρων και Οικουμενικό Διδάσκαλο⁴⁸³.

Ωστόσο, ο Αγιοθεοδωρίτης δεν μαρτυρείται ως Μητροπολίτης Αθηνών μέχρι το 1166 -με αφορμή τις δυο αρχιερατικές Συνόδους που έγιναν τότε στην Κωνσταντινούπολη- στη συνεδρία της 6ης Μαρτίου της συνόδου περί του ῥήτου, ὅτι, ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἔστιν⁴⁸⁴ και στην ενδημούσα σύνοδο της 4ης Απριλίου περί τοῦ μὴ γίνεσθαι γάμον ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος (το θέμα εισηγήθηκε μάλιστα στη Σύνοδο ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης)⁴⁸⁵.

Ο τιμητικός τίτλος του Υπερτίμου, τον οποίο ο Νικόλαος έλαβε στη συνέχεια με βασιλική πρόσταξη⁴⁸⁶ είχε δημιουργηθεί για τον Μιχαήλ Ψελλό. Στις μέρες του Νικόλαου και πριν τον αποκτήσει ο ίδιος, τον κατείχε ο Αλέξιος Αριστηνός, διάκονος της Μεγάλης Εκκλησίας. Στη συνέχεια, πέρασε για πρώτη φορά σε έναν μητροπολίτη. Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης έγινε έτσι ο πρώτος βυζαντινός αρχιερέας, ο οποίος τιμήθηκε με τον τίτλο

φωτογραφία. Βλ. επίσης στο Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *A collection of dated Byzantine Lead seals*, Ουάσιγκτον 1986, αριθ. 120 (αριθ. 605 του Laurent).

⁴⁸² "Obit", σ. 190.

⁴⁸³ Πρβλ. παραπ., σ. 101.

⁴⁸⁴ Πρακτικά: PG 140, 256A, 257D και 273A. = ΣΑΚΚΟΣ 1166, σσ. 141 κ.ε. Βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1058a (συνεδρία 2 Μαρτίου, PG 140, 236 B-252C = ΣΑΚΚΟΣ 1166, σσ. 141-143), 1059 ((συνεδρία 6 Μαρτίου, PG 140, 252C-261B = ΣΑΚΚΟΣ 1166, σσ. 153-159), 1065 ((συνεδρία 4 Απριλίου, PG 140, 273A-276C = ΣΑΚΚΟΣ 1166, σσ. 173-175). Ο Δημήτριος Λάμπης (της Μικράς Ασίας) -βλ. ODB, στο λήμμα-, πολυταξιιδευμένος Βυζαντινός πρεσβευτής στην Ιταλία και στην Γερμανία προκάλεσε την πιο θορυβώδη δογματική έριδα της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού. Από την Ευρώπη αποκόμισε τον προβληματισμό αν το χωρίο αυτό της ΚΔ, Ιω. 14.28, σήμαινε ότι ο Υίος είναι ελάσσων του Πατρός, όπως πιστευόταν στη Δύση, άρχισε να το διαδίδει και απέκτησε οπαδούς (ένας από αυτούς ήταν ο Ευθύμιος Μαλάκης). Στην πρωτεύουσα προκλήθηκε σάλος και ο Αυτοκράτωρας, αφού προσπάθησε μάταια να διευθετήσει το θέμα με ιδιαίτερες συναντήσεις, συγκάλεσε μια σύνοδο. Επικουρούμενος από τον Λατίνο θεολόγο Ούγο Εταιριάνο από την Πίζα, ο Μανουήλ μαζί με τον Πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη προσπάθησε να επιβάλει στην υπόλοιπη σύνοδο την ερμηνεία ότι ο Υίος είναι ελάσσων του Πατρός μόνο κατά την ανθρώπινη του φύση. Ήταν μια συμβιβαστική λύση ανάμεσα στην ορθόδοξη και τη δυτική αντίληψη. Τη θέση του αποδέχθηκαν αυτοτελώς μόνο δέκα μητροπολίτες (ανάμεσα σε περίπου σαράντα), μεταξύ τους, ο Πατριάρχης Λουκάς Χρυσοβέργης και ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης. Ο Ευθύμιος Μαλάκης υποστήριξε μέχρι τέλους τη θεωρία της κένωσης, η οποία ήταν επίσης ορθόδοξη, αλλά η σύνοδος του 1166 την είχε καταδικάσει (Βλ. ΣΑΚΚΟΣ 1166, σσ. 60-61, πίνακες με τις γνώμες των συνέδρων της συνόδου και, γενικά, σσ. 20-83). Οι αποφάσεις της συνόδου συγκεντρώθηκαν από τον Μανουήλ Κομνηνό σε Ίδικτον που διαβάστηκε στη σύνοδο στις 4 Απριλίου: PG 133, 773 = C. MANGO, "Conciliar Edict", σσ. 324-330 = ΣΑΚΚΟΣ 1166, σσ. 167-173 (DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1469). Το Ίδικτον χαράχθηκε σε τέσσερις μαρμαρίνες πλάκες που τοποθετήθηκαν στην Αγία Σοφία. Για την ιστορία τους, βλ. MANGO, "Conciliar Edict", σσ. 317-323. Επίσημη ερμηνεία και αναθέματα καταχωρήθηκαν στο Συνοδικόν της Ορθοδοξίας, βλ. GOUILLARD, «Synodikon», σσ. 75-81 και 216-223. Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 287 κ.ε.

⁴⁸⁵ PG 119, 769-773 = ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Ε', σσ. 95-98. Πρβλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1068. Βλ. παραπ., σ. 64 και σημ. 310.

⁴⁸⁶ DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1515a. ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Ε', σσ. 274-276.

αυτό⁴⁸⁷·το γεγονός στάθηκε αφορμή για να προκληθούν ορισμένα προβλήματα στη σύνοδο⁴⁸⁸.

Στα πρακτικά των Συνόδων του 1166 ο Αγιοθεοδωρίτης δεν αναφέρεται ως Υπέρτιμος. Σε μια παραπομπή στα συνοδικά πρακτικά της 11ης Απριλίου του 1166⁴⁸⁹, ο Βαλσαμών τον αναφέρει με τον εν λόγω τιμητικό τίτλο. Δεδομένου όμως ότι ο σχολιαστής ασχολήθηκε με το έργο του και αφού το είχε τελειώσει, κατά τη διάρκεια όλης της ζωής του, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο Αγιοθεοδωρίτης ήταν από τότε Υπέρτιμος. Εξάλλου, στα πρακτικά της συνόδου αυτής που έχουν διασωθεί ο Μητροπολίτης Αθηνών δεν καταλαμβάνει τιμητική θέση μπροστά στους άλλους μητροπολίτες, αλλά τοποθετείται σε μια κανονική θέση ανάμεσα στον μητροπολίτη Κορίνθου και σε εκείνον της Μωκησού. Επομένως, μπορούμε να αποκλείσουμε οι ταραχή στην οποία αναφερθήκαμε να έγινε κατά τη διάρκεια αυτών των συνόδων.

Ο Grumel⁴⁹⁰, έφερε στο φως ένα συνοδικό σημείωμα, στο οποίο ο Νικόλαος Αγιοθεωρίτης φέρει τον τίτλο του Υπερτίμου. Επιπλέον, φέρεται να καταλαμβάνει, ως πρωτόθρονος⁴⁹¹, τιμητική θέση μπροστά σε όλους τους συναδέλφους του μητροπολίτες, ανάμεσα στους αυτοκρατορικούς αξιωματούχους και αμέσως μετά από τους τρεις πατριάρχες: Κωνσταντινουπόλεως, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων. Σύμφωνα με τον Grumel, αυτή είναι η σύνοδος που προκάλεσε τη διαμαρτυρία των υπολοίπων μητροπολιτών: η κίνηση του Νικόλαου να καταλάβει, αμέσως μετά την αυτοκρατορική διάκρισή του με μια τιμή που προοριζόταν για λαϊκούς, μια θέση μπροστά στους άλλους μητροπολίτες δημιούργησε σάλο ανάμεσά τους.

Και όμως, αυτή η συμπεριφορά που τόσο αυθαίρετη φάνηκε στη σύνοδο δεν ήταν εντελώς αδικαιολόγητη. Σύμφωνα με την ερμηνεία των γεγονότων που βρίσκουμε στο χφ. *Vindobonensis hist. gr.* 34, f. 174r⁴⁹² -όπου βρίσκεται και το πρόσταγμα του Κωνσταντίνου Δούκα για τους μητροπολίτες συγκέλλους, βλ. παρακάτω- ο Νικόλαος, καλός γνώστης των κανόνων και των νόμων, στηρίχθηκε για την ενέργειά του αυτή σε ορισμένους κανόνες καθώς και σε συνήθειες ή παραδόσεις που ετύγχαναν

⁴⁸⁷ GRUMEL, «Titulature», σ. 158. Ο τίτλος του Υπερτίμου απονεμόταν αυτή την εποχή στους επισκόπους ως επιβράβευση προσωπικών τους αξιών, και όχι της έδρας τους, ενώ προοδευτικά, στους επόμενους αιώνες, θα μετατραπεί σε γνώρισμα διάφορων μητροπόλεων, και θα περνά αυτόματα στον οποιονδήποτε κάτοχο της καθεμιάς. Πρβλ. GRUMEL, «Titulature», σ. 163.

⁴⁸⁸ DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 56-7. Βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1127.

⁴⁸⁹ Βλ. παραπάνω, σημ. 310.

⁴⁹⁰ GRUMEL, «Titulature», 162. Κείμενο στο ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ Παραμυθίας και Φιλιατών, 'Εκκλησία Σάρδεων', *Ορθοδοξία* 5 (1930), σσ. 542-545. Ο Αθηναγόρας επεδίωκε απλώς να προσθέσει στον συνοδικό κατάλογο των μητροπολιτών Σάρδεων ένα ακόμα όνομα που σωζόταν στο σημείωμα αυτό. Βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1126.

⁴⁹¹ Πρβλ. Επιτάφ. ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 157.2, όπου οι τρεις Πατριάρχες θρηγούν τὸν τέταρτον μετ' αὐτοῦς.

⁴⁹² Βλ. H. HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, Βιέννη 1961, σ. 37.10. Εκδόθηκε από τους ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Ε', σσ. 274-275 = ΖΕΠΙΟΣ Ι, Coll. IV, αριθ. 2, σ. 276, σημ. 1. Πρβλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 961.

σεβασμού σαν να επρόκειτο για άγραφους νόμους: πρώτα απ' όλα, βασίστηκε στον Κανόνα 38 της Συνόδου ἐν Τρούλλῳ, σύμφωνα με τον οποίο οι μητροπολίτες οφείλουν να υπακούσουν τον βασιλέα στις αποφάσεις που αφορούν την επισκοπή τους. Δεύτερον, ακολούθησε την παράδοση, κατά την οποία οι επίσκοποι γίνονται μητροπολίτες με βασιλικό πρόσταγμα, έτσι ώστε ο τελευταίος σε σημασία επίσκοπος μπορεί από τη μια μέρα στην άλλη να προκαθίσει όλων των άλλων⁴⁹³. Στα δεδομένα αυτά οι αγανακτισμένοι αρχιερείς αντιπαραθέτουν ως σημαία της διαμαρτυρίας τους την πρόσταξη του Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δούκα (1059-1067) για τους μητροπολίτες συγκέλλους και πρωτοσυγκέλλους⁴⁹⁴, η οποία διευκρινίζει 'ὅτι ὁ βασιλεὺς οὐκ ἔχει ἐξουσίαν ἀμείβειν τοὺς θρόνους'⁴⁹⁵. δηλαδή, τα πολιτικά αξιώματα δίνουν δικαίωμα να προκαθίσει κανείς σε πολιτικές συνεδριάσεις αλλά όχι στις εκκλησιαστικές. Αυτή η νεαρά, η οποία ίσχυε για τους τίτλους του συγκέλλου και του πρωτοσυγκέλλου, αυτοκρατορικής προέλευσης αλλά προορισμένους αποκλειστικά για ιερωμένους, έθιγε ακόμα πιο άμεσα τον τίτλο του Υπερτίμου, ο οποίος προοριζόταν αμιγώς για λαϊκούς⁴⁹⁶.

Το συνοδικό σημείωμα φέρει ημερομηνία της 11ης Ιουλίου 1173⁴⁹⁷. Αν λάβουμε υπόψη ότι το ιστορικό σχόλιο του *Vindobonensis* 34 τονίζει τη βιασύνη⁴⁹⁸ με την οποία ο Νικόλαος κάθησε μπροστά στους άλλους μητροπολίτες, αυτή μόνο μπορεί να είναι η σύνοδος όπου διαδραματίστηκε η διαμαρτυρία των επισκόπων και επομένως, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης πρέπει να απέκτησε τον τίτλο του Υπερτίμου λίγο πριν την σύνοδο αυτή⁴⁹⁹. Δεν μπορούμε όμως να προσδιορίσουμε με ακρίβεια την ημερομηνία ανάληψης του τίτλου από τον Αγιοθεοδωρίτη και, άρα, το μόνο που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι ότι πήρε τον τίτλο του Υπερτίμου ανάμεσα στο 1166 (πρώτη μαρτυρία του ως μητροπολίτη Αθηνών) και το 1173 (πρώτη μνεία του ως Υπερτίμου).

⁴⁹³ GALLAGHER, "Gratian and Balsamon", σ. 78, SARADI, "Imperial Jurisdiction", στο ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σσ. 149-163, κυρίως 151-155.

⁴⁹⁴ Για τις διαμάχες γύρω από το αξίωμα του Συγκέλλου, βλ. V. GRUMEL, "Les métropolitains syncelles", *REB* 3 (1945), σσ. 92-114.

⁴⁹⁵ 'Καὶ τί ἐξουσίαν ἔχει ὁ βασιλεὺς, ἢ τὸ συγκλητικὸν ἀξίωμα ἀμείβειν θρόνους, οὓς ὁ Θεὸς διὰ τῶν ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν θεοφόρων Πατέρων ἔταξε; (...) Λοιπὸν ἐν μὲν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐνθα καὶ ὁ ἁγιώτατος καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης τυγχάνει, ἐν τε συνόδοις, καὶ στάσεσι, καὶ δικαστηρίοις, ἐν τε καθέδραις, καὶ τοῖς λοιποῖς, ἔξει τὸν θρόνον ἕκαστος, ὃν δέδωκεν αὐτῷ ἢ ἁγία Σοφία, ἣτις ἐστὶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ Κυρίου (...) Ἐν δὲ τῷ παλατίῳ ἔξει τὴν τιμὴν ἕκαστος τὴν ἐν τῇ συγκλήτῳ τυπωθεῖσαν αὐτῷ' (ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Ε', σ. 275). Το πρόσταγμα εκδόθηκε το 1065, επί πατριάρχου Ιωάννου του Ξιφιλίνου. Ήταν χαραγμένο στα κατηχουμένεια της Αγίας Σοφίας. Βλ. DARROUZÈS, *Ορφίκια*, σ. 80.

⁴⁹⁶ GRUMEL, "Titulature", σ. 158.

⁴⁹⁷ Βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes* 1126, όπου, από ένα διαφορετικό -πιο αξιόπιστο- χειρόγραφο, διορθώνεται η ημερομηνία της 2ης Ιουλίου που παραδίδει το χειρόγραφο το οποίο μεταχειρίστηκε ο GRUMEL, "Titulature".

⁴⁹⁸ 'Τοῦ μητροπολίτου ἐκείνου τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν Κυροῦ Νικολάου τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου τιμηθέντος προστάξει βασιλικῇ διὰ τοῦ ἀξιώματος τοῦ ὑπερτίμου, καὶ σπουδάσαντος μεταπεσεῖν ἀπὸ τοῦ λαχόντος τόπου τὸν θρόνον αὐτοῦ, καὶ προκαθῆσθαι πάντων τῶν ἀρχιερέων διὰ τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα...' (ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Ε', σ. 274).

⁴⁹⁹ GRUMEL, "Titulature", σ. 163.

Είναι δεδομένο ότι ένα από τα καθήκοντα που οι επίσκοποι εκτελούσαν με περισσότερη μέριμνα ήταν η περίθαλψη των πτωχών, η υπεράσπισή τους από την αδικία και την καταπίεση των δυνατών: το βλέπουμε στα συγγράμματα των Θεοφυλάκτου Αχρίδος, Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, Μιχαήλ Χωνιάτη και άλλων⁵⁰⁰. Οι συγγραφείς που αναφέρονται στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη τον παρουσιάζουν μεγάλο ευεργέτη των αδυνάτων, γνωστό για τη γενναιοδωρία του τόσο στην Βασιλεύουσα όσο και στην Ελλάδα και εκτός της Αυτοκρατορίας⁵⁰¹. Τη δραστηριότητα του αυτή διευκόλυνε ο αδελφός του, ο Μιχαήλ, Λογοθέτης του Δρόμου και δεξί χέρι του Μανουήλ Α⁵⁰². Ως Μεσάζων, Λογοθέτης του Δρόμου και Ορφανοτρόφος, ο Μιχαήλ ήταν ο ιδανικός σύνδεσμος του Νικόλαου με την Αυλή της Κωνσταντινούπολης. Από αυτόν ζήτησε επανειλημμένα βοήθεια για το ποίμνιό του: προίκισε φτωχές γυναίκες, περιέθαλψε χήρες και ορφανά και υπήρξε 'κοινός... λιμήν τοῖς τὸ πλατὺ τοῦ βίου πέλαγος διαπλέουσι, κοινὸς τοῖς ναυαγοῦσι φρυκτῆρ, κοινὸν τοῖς ξύμπασι παραμύθιον' ⁵⁰³.

Ἦταν ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης μοναχός;

Το ενδεχόμενο προκύπτει από την σφραγίδα 1431 των δημοσιευμένων από τον Laurent⁵⁰⁴. Η σφραγίδα φέρει στην μπροστινή της όψη μια εικόνα της Παναγίας κατά κρόταφον, όρθια, που σηκώνει τα χέρια προς το μετάλλιο με την εικόνα του Χριστού. Ανάμεσα στις συντομογραφίες M-P ΘV, βρίσκεται η επιγραφή ΗΑ ΓΙ Ο CO ΡΙ ΤΙ CA (Η Αγιοσορίτις(σ)α). Η πίσω όψη παρουσιάζει επιγραφή σε 5 σειρές, που ο Laurent ερμηνεύει ως εξής: +Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Νικολάῳ τῷ Ἄγιοθεοδωρίτῃ καὶ πρώτῳ+. Ο Laurent τη χρονολογεί το αργότερο στο πρώτο μισό του 12ου αι., διαφωνώντας με τους Likhacev-Schlumberger, που την είχαν χρονολογήσει στον 10ο ή 11ο αι. Ἐτσι, είναι πιθανό να πρόκειται για τον γνωστό Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, που κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του (περί τα 1160-1175) διετέλεσε Μητροπολίτης Αθηνών.

Η Παναγία Ἄγιοσορίτισσα⁵⁰⁵ είναι η Βλαχερνίτισσα. Στην εκκλησία της Παναγίας Βλαχερνίτισσας λατρευόταν η Αγία Σορός, που αρχικά

⁵⁰⁰ Βλ. ANGOLD, *Church and Society*, σσ. 137 κ.ε.

⁵⁰¹ Πρβλ. Μονοδ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 6.14 κ.ε. (βλ. το κείμενο στο παραπάνω σημ. 374).

⁵⁰² Επιτάφιος ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 157: εὐθύς γὰρ ἐζήτεις τὸν λογοθέτην καὶ προσίων μετὰ τοῦ συνήθους ἐκείνου βλέμματός τε καὶ σχήματος καὶ τῆς ἐπικοσμοῦσης αἰδοῦς, (...) ἀπήγγελλες αὐτῷ τὰ πρὸς χρείαν καὶ ἦν ὁ ἀδελφός σοι πειθήνιος. Καὶ σ. 158: βαβαὶ πόσοις ὄργῃν βασιλικὴν διὰ τοῦ ἀδελφοῦ κατεστόρεσας.....

⁵⁰³ Βλ. Επιτάφιο ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 158.

⁵⁰⁴ LAURENT, *Corpus V*, 2, σ. 279.

⁵⁰⁵ Πρβλ. DARROUZÈS, *Regestes 2727*, critique 2.

περιλάμβανε ένα ρούχο και αργότερα επίσης ένα πέπλο και τμήμα της ζώνης της Θεοτόκου⁵⁰⁶. Η Αγία Σορός βρισκόταν σε παρεκκλήσι στα δεξιά του ιερού και του σκευοφυλακίου της εκκλησίας της Θεοτόκου των Βλαχερνών, και λεγόταν *Παρεκκλήσι της Αγίας Σορού*. Φαίνεται ότι ήταν αρκετά μεγάλο, για το λόγο ότι είχε κατηχουμένεια, στα οποία είχε εγκατασταθεί ένα αυτοκρατορικό διαμέρισμα⁵⁰⁷. Παρεμπιπτόντως, στην Αγία Σορό φυλάσσονταν, σύμφωνα με μαρτυρία ξένου επισκέπτη⁵⁰⁸, λείψανα του Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη, κάτι που θα μπορούσε να σχετίζεται με το πατρώνυμο Αγιοθεοδωρίτης.

Απόδειξη της μεγάλης λατρείας που οι Βυζαντινοί επιφύλασσαν στην Θεοτόκο των Βλαχερνών αποτελεί το γεγονός ότι οι αυτοκράτορες έπαιρναν μαζί τους στις εκστρατείες τους μια εικόνα της. Το πέπλο της, που φυλασσόταν στη Σορό των Βλαχερνών, θεωρήθηκε λάβαρο της πόλης⁵⁰⁹. Την εικόνα της *Βλαχερνίτισσας* διάλεξαν πολλοί Βυζαντινοί για τις σφραγίδες τους⁵¹⁰: αποτελείται από μια παράσταση της Θεοτόκου σε στάση προσευχής με ένα μετάλλιο στο στήθος της, στο οποίο παριστάνεται ο Χριστός⁵¹¹. Το σχέδιο στη σφραγίδα του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη είναι μια παραλλαγή αυτού του μοτίβου.

Ο Laurent συμπέρανε ότι ο Νικόλαος ήταν *Πρώτος* ενός μοναστηριακού συγκροτήματος την περίοδο που προηγείτο της ανάδειξής του σε Μητροπολίτη. Εφόσον αυτό έγινε το νωρίτερο το 1160, θα ήταν *Πρώτος* μέχρι αυτή την ημερομηνία. Κανένας Νικόλαος δεν καταγράφεται ανάμεσα στον κατάλογο των *Πρώτων* του Άθω που συνέταξε ο Darrouzès⁵¹². Ούτως ή άλλως, φαίνεται σχεδόν απίθανο ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης να πρόλαβε να διοικήσει μοναστηριακό συγκρότημα εκτός Κωνσταντινουπόλεως, ενώ διατηρούσε τόσα πολλά αξιώματα που τον έδεναν στενά με την πρωτεύουσα. Η ύπαρξη ενός *Πρώτου*, ανεξάρτητου από τους ηγουμένους, ενδείκνυτο σε

⁵⁰⁶ JANIN, *Églises*, σσ. 169 κ.ε., βλ. σ. 176. J.B. PAPAPOULOS, *Les palais et les églises des Blachernes*, Αθήνα 1928, σσ. 91-123.

⁵⁰⁷ JANIN, *Églises*, σ. 176.

⁵⁰⁸ Antoine de Novgorod (13ος-14ος αιώνας), βλ. JANIN, *Églises*, σ. 177.

⁵⁰⁹ *Églises*, σ. 177: «Sur le côté droit de l'église, peut-être dans le sanctuaire, mais plus probablement dans le bras de la croix, se trouvait une icône de la Mère de Dieu en orante avec l'Enfant Jésus dans un médaillon sur la poitrine. C'est la fameuse icône de la Vierge des Blachernes (Βλαχερνίτισσα)». Για την εικόνα αυτή, βλ. D. LATHOUD, «La Vierge orante «Episkepsis» des Blachernes», *Union des Églises* II, 1923, σσ. 166-168, W. SEIBT, «Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert», στο N. OIKONOMIDES εκδ., *Studies in Byzantine Sigillography* [1], Ουάσιγκτον 1987, σσ. 48-51.

⁵¹⁰ Βλ. παραδείγματα -για τους Αντιόχους- στο LOUKAKI, «Contribution», σσ. 191, 193. Πρβλ. G. SCHLUMBERGER, *La sigillographie de l'empire byzantin*, Παρίσι 1884, σσ. 148-149.

⁵¹¹ JANIN, *Églises*, σ. 174.

⁵¹² DARROUZÈS, «Liste des prôtes de l'Athos», στο *Le Millénaire du Mont Athos* I, Chevetogne 1963, σσ. 407-447, βλ. σσ. 417-418. DARROUZÈS, *Ορφίκια*, σσ. 163, 411, HUSSEY, *Orthodox church*, σ. 342.

απομακρυσμένες μοναστηριακές κοινότητες, όπως στο Άγιον Όρος, στα Όρη Γάνος, Παπίκιον και Λάτρος⁵¹³.

Βέβαια, ο Βαλσαμών ήταν Πρώτος των Βλαχερνών⁵¹⁴ όταν ανέλαβε από τον Μανουήλ Κομνηνό και τον Πατριάρχη Μιχαήλ Αγγιάλου την εντολή να πραγματοποιήσει το σχολιασμό των ιερών κανόνων και του Νομοκάνονος του Φωτίου. Ήταν επίσης διάκονος της Μεγάλης Εκκλησίας, και ως εκ τούτου, Νομοφύλαξ, αλλά και Χαρτοφύλαξ του Πατριαρχείου. Μας δίδεται η εντύπωση ότι η φήμη που τον θέλει μοναχό⁵¹⁵ προέρχεται μόνο από το στοιχείο ότι ήταν Πρώτος.

Τίποτα δεν εμποδίζει το ενδεχόμενο ο Νικόλαος να ήταν μοναχός. Το ότι πουθενά δεν αναφέρεται ως τέτοιος θα μπορούσε κάλλιστα να εκληφθεί ως *argumentum ex silentio*: ήταν κάτι τόσο συνηθισμένο ανάμεσα στους ευπατρίδες Κωνσταντινουπολίτες⁵¹⁶ που κανείς δε θεώρησε σκόπιμο να το αναφέρει. Ίσα ίσα που είθιστο ανάμεσα στους υποψηφίους επισκόπους να ενδύονται το μοναχικό σχήμα πριν την χειροτονία τους⁵¹⁷. Ωστόσο η πιο λογική εξήγηση, στην περίπτωση που η σφραγίδα είναι δική του -όπως φαίνεται-, είναι ο Πρώτος Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης να ήταν διοικητής -όχι αναγκαστικά μοναχός- κάποιου μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος της πρωτεύουσας ή να κατείχε ένα πατριαρχικό οφίκιο που το όνομά του άρχιζε με το πρόθεμα πρωτο-, όπως Πρωτοπαπάς, Πρώτος της Πρεσβείας, Πρώτος του Οσίου⁵¹⁸.

Η σφραγίδα του πρώτου Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη συσχετίζει τον ιδιοκτήτη της με την Παναγία των Βλαχερνών, μάλιστα αφού είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για εκκλησιαστικό και αφού ο τίτλος του Πρώτου δε

⁵¹⁴ PG 104, 975-976 = ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ Α', σσ. 31-32. Βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes*, 1136.

⁵¹⁵ Βλ., λ.χ., MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 328.

⁵¹⁶ Βλ. Rosemary MORRIS, "The byzantine aristocracy and the monasteries", στο ANGOLD, *The byzantine aristocracy*, σσ. 112-137.

⁵¹⁷ Βλ. PG 132, 89, για το βίο του Θεοφάνους Κεραμέως (10ος αι.): «quartum, eum antequam episcopus consecratus fuisset, monasticam vitam fuisse professum: hoc postremum non ex proœmio homiliae, ut tria antecedentia colliguntur, sed ostenditur ex consuetudine Orientalis Ecclesiae, in qua ex monachis episcopi deligi consueverunt». Ο Κωνσταντίνος Στιλβής χειροτονήθηκε μητροπολίτης Κυζίκου πριν το 1204 και, ακολουθώντας την ορθόδοξη παράδοση, υιοθέτησε το μοναχικό όνομα Κύριλλος· ο Γρηγόριος Πάρδος, μητροπολίτης Κορίνθου, ονομαζόταν Γεώργιος ως μοναχός και επίσκοπος. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης ήταν μοναχός πριν γίνει διάκονος της Μεγάλης Εκκλησίας. Ευστάθιος ήταν το μοναστικό του όνομα, και δεν γνωρίζουμε το κατά κόσμον του: Βλ. BROWNING, "Patriarchal School" II, σσ. 31, 20 και 191 αντίστοιχα. Για τον Ευστάθιο, βλ. επίσης WIRTH, "Die Jugendbildung des Eustathios", στο *Eustathiana*, σσ. 7-9 και "Zur biographie des Eustathios von Thessalonike", B 36 (1966), σσ. 260-282 (= *Eustathiana*, σσ 11-33).

⁵¹⁸ Ο Πρώτος του Οσίου, είχε υπό τη δικαιοδοσία του, σύμφωνα με ερμηνείες των Bury και Κουκουλέ, το νοσοκομείο-λεπροκομείο του Αγίου Ζωτικού (του Όσίου) στο συγκρότημα του Ορφανοτροφείου. Το νοσοκομείο του Όσίου μαρτυρείται τον 10ο αιώνα: Ένας Πρώτος του Όσίου μνημονεύεται τον 12ο αιώνα. Η σφραγίδα του (LAURENT, *Corpus V*, αριθ. 1916) φέρει όμως την εικόνα του Αγίου. Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes de préséance*, σ. 319. JANIN, *Églises*, σ. 435.64 (Φαίδων Κουκουλές, *Βυζ. Βίος και πολιτισμός*, A II, σ. 258, ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ Β', σ. 446). Βλ. επίσης, MAGDALINO, "Enlightenment and Repression", σ. 364.

συνοδεύεται από το αναμενόμενο τοπωνύμιο (του Γάνου...). Μπορούμε να συμπεράνουμε, ή τουλάχιστον να υποθέσουμε, ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης ήταν Πρώτος των Βλαχερνών, όπως άλλωστε αργότερα και ο Θεόδωρος Βαλσαμών; Ένα στοιχείο που συνδέει τους δύο άνδρες -εκτός από το ότι πρέπει να ήταν συγγενείς- είναι το γεγονός ότι ήταν και οι δύο νομικοί⁵¹⁹.

Πρώτος των Βλαχερνών δεν μαρτυρείται στα οφφίκια της Μεγάλης Εκκλησίας ούτε στα αυλικά τακτικά. Μαρτυρείται όμως ο Πρωτοπαπάς (ή Αρχιπρεσβύτερος) των Βλαχερνών⁵²⁰, καθώς και ο Πρώτος της Πρεσβείας των Βλαχερνών.

Το 1357 υπήρχαν τέσσερις πρωτοπαπάδες⁵²¹: δύο από αυτούς στις Βλαχέρνες και στους Αγίους Αποστόλους του Ορφανοτροφείου (εκκλησίες που εξυπηρετούνταν από τον βασιλικό κλήρο⁵²², που προερχόταν εξ ολοκλήρου από την Αγία Σοφία). Ο πρωτοπαπάς μπορούσε να συσσωρεύσει και άλλα οφφίκια⁵²³. Το ίδιο άτομο μπορούσε να είναι πρωτοπαπάς της Μεγάλης Εκκλησίας και του βασιλικού κλήρου ταυτόχρονα⁵²⁴. Ο Πρωτοπαπάς ήταν μέλος του πατριαρχικού δικαστηρίου και, ως εκ τούτου, φαίνεται ότι μια από τις κύριες ενασχολήσεις του συνίστατο στην εποπτεία του νόμιμου τρόπου διεξαγωγής των γάμων⁵²⁵, δραστηριότητα στην οποία γνωρίζουμε ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης επιδόθηκε με ζήλο.

Στις 24 Αυγούστου 1383 μια συνοδική απόφαση καταδίκασε στην υποβίβαση από τη θέση του τον πρωτοπαπά των Βλαχερνών Κωνσταντίνο Καβάσιλα, επειδή τέλεσε ένα γάμο που απαγορευόταν από το κανονικό δίκαιο. Το 1398 και το 1400 δίδεται άδεια στον πρωτοπαπά των Βλαχερνών για να τελέσει δύο γάμους⁵²⁶. Το 1357 ο πρωτοπαπάς του κλήρου των Βλαχερνών Μανουήλ ο Μονομάχος συμμορφώνεται με μια προειδοποίηση του Πατριάρχη Καλλίστου που αφορούσε την ευπρεπή συμπεριφορά των κληρικών

⁵¹⁹ Ο Ιωσήφ Βαλσαμών ήταν γαμπρός του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (1). Βλ. παραπ., σ. 19. Στις Βλαχέρνες έδρευε επί Αλεξίου Κομνηνού μια σχολή νοταρίων. Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 326.

⁵²⁰ Το οφφίκιο του Πρωτοπαπά δεν καταγράφεται ανάμεσα στους δεσποτικούς άρχοντες ούτε το 1157, ούτε στα 1166, 1170, 1191 (DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 529-530). Η απουσία του Πρωτοπαπά από τις συνοδικές αυτές λίστες οφείλεται στο ότι δεν ήταν πατριαρχικός άρχων (DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σ. 107). Στο *Περὶ ὀφφικίων* του Ψευδο-Κωδινού (13ος-14ος αι.) μαρτυρείται, εκτός από τον Πρωτοπαπά των Βλαχερνών, ο Προκαθήμενος των Βλαχερνών παλατιών, βλ. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos*, σσ. 301.30, 308.10, 139.20.

⁵²¹ Για το οφφίκιο του Πρωτοπαπά, βλ., γενικά, ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σσ. 483-496.

⁵²² Για τον βασιλικό κλήρο, βλ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σσ. 110-126.

⁵²³ DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σσ. 41, 129 και 135. LAURENT, *Corpus V*, σφραγίδα αριθ. 136, σ. 109: όπου η λέξη πρωτοπαπάς αποδίδεται με την συντομογραφία ΑΠΑΠ', ενώ στην σφραγίδα του Πρώτου Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη γράφει μόνο Α.

⁵²⁴ DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σ. 135, VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos*, σσ. 266.8 κ.ε.: «Ἐχει μὲν γὰρ ὁ βασιλεὺς πρωτοπαπᾶν εἰς τὸν κλήρον αὐτοῦ, ἔχει δὲ καὶ ἡ ἐκκλησία· ἔστι δ' ὅτε ὁ αὐτὸς εὐρίσκεται καὶ εἰς ἀμφοτέρους τοὺς κλήρους.

⁵²⁵ Βλ. LAURENT, *Corpus V*, σ. 109.

⁵²⁶ MM II, σσ. 52-56 και 298, 303, JANIN, ὁ.π., σ. 179.

του Πατριαρχείου⁵²⁷ Ένας πρωτοπαπάς, πιθανόν της Αγίας Σοφίας, μαρτυρείται στο Τακτικόν Uspenskij (842-843). Ο Πρωτοπαπάς ήταν ο δεκανός, ο πρεσβύτερος, εν προκειμένω, των βασιλικών κληρικών (βασιλικῶν τῶν ἱερέων πρῶτος⁵²⁸) που εξυπηρετούσαν τις διάφορες εκκλησίες και παρεκκλήσια του κτηριακού συγκροτήματος των Βλαχερνών⁵²⁹, όπου από τις αρχές του 12ου αιώνα εγκαταστάθηκαν τα καινούργια ανάκτορα.

Ο Πρώτος της Πρεσβείας⁵³⁰ ήταν ένας κληρικός ή λαϊκός που διοργάνωνε τις λιτανείες⁵³¹ οι οποίες, πρωτοστατούντος του Αυτοκράτορα, κατευθύνονταν προς τις σημαντικότερες εκκλησίες της Κωνσταντινούπολης με την αφορμή διάφορων εορτών. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Προρφυρογέννητο, οι Ξενοδόχοι έξι ξενόνων έπαιρναν μέρος στην επίσημη λιτανεία της Κυριακής των Βαΐων στην Κωνσταντινούπολη⁵³². Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης μαρτυρεί ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης διετέλεσε Ξενοδόχος⁵³³, παρόλο που δεν παραδίδει πληροφορίες για κάποιο συγκεκριμένο ίδρυμα.

⁵²⁷ MM I, σ. 371.

⁵²⁸ VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos*, σσ. 338.145.

⁵²⁹ DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σ. 531.18: decanus (cum toto sacerdocio) prothopapas ... presbyterio

⁵³⁰ Βλ. σφραγίδα Πρώτου της Πρεσβείας των Βλαχερνών στο G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie*, σ. 135: ΙΩ(άννη) ΠΡ(ιμικηριω) Τ(ω) Α' (για ΠΡΩΤΩ) ΤΗΣ ΠΡΕΣΒΕΙΑΣ Τ(ων) ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ. Ο LAURENT, "La liste épiscopale", σ. 284, εικάζει ότι ο Ιωάννης ο Βλαχερνίτης, Μητροπολίτης Αθηνών (†1086), μπορεί να ήταν προηγουμένως Πρώτος (της Πρεσβείας) των Βλαχερνών: πρβλ. σφραγίδες του στα LAURENT, *Orghidan*, αριθ. 421 και, του ίδιου, *Corpus V* 1, αριθ. 600.

⁵³¹ Οι πρεσβείες είναι οι λιτανείες, σύμφωνα με τον ΚΕΔΡΗΝΟ, έκδ. Bonn I, σ. 694. Πρβλ. σφραγίδα LAURENT, *Les sceaux byzantines du médaillier Vatican*, Πόλη Βατικανού 1962, αριθ. 90, με την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, και DARROUZÈS, *Οφφίκια*, σ. 314, σημ. 5.

⁵³² *Περὶ Βασιλείου Τάξεως*, Βιβλ. 1, κεφ. 41 (32), I, 160-161). Πρβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σ. 276.

⁵³³ Βλ. παραπ., σσ. 81 κ.ε.

II: Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης πρεσβευτής του Μανουήλ Κομνηνού. Κληρικοί και λόγιοι σε πρεσβευτικές αποστολές μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης τον 12ο αιώνα.

Η πρεσβευτική υπηρεσία είναι στο Βυζάντιο καθαρά ένα λειτούργημα και δε συνεπάγεται ένα συγκεκριμένο αξίωμα. Στο παλαιότερο κράτος της Ευρώπης, την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, δεν υπήρξε ποτέ πρεσβευτικό σώμα, κάτι που δεν εμπόδισε την ανάπτυξη μιας πυκνής και αποτελεσματικής διπλωματικής δραστηριότητας. Οι πιο κατάλληλοι αξιωματούχοι, λαϊκοί ή κληρικοί, επιλέγονταν από το κράτος, για να υπηρετήσουν ως πρεσβευτές κάθε φορά που η περίπτωση το απαιτούσε. Όντας Μητροπολίτης Αθηνών, ίσως και πριν, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης υπηρέτησε τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό ως πρεσβευτής στο Ιλλυρικό, στην Ιταλία και στην Σικελία σε μια περίοδο όπου εκτυλίσσονται οι τελευταίες βυζαντινές προσπάθειες για την τήρηση της αυτοκρατορικής επιρροής στην Ιταλία και, σε θρησκευτικό ή εκκλησιαστικό επίπεδο, καταβάλλεται μια εκ νέου προσπάθεια υπέρ της δογματικής προσέγγισης των Εκκλησιών.

Μια εξαντλητική έρευνα για τις βυζαντινές πρεσβείες της μέσης και όψιμης περιόδου της Αυτοκρατορίας -και μια καταγραφή τους, για την οποία το μεγαλύτερο εμπόδιο συνίσταται στον όγκο των εξεταστέων πηγών και στο γεγονός ότι κυρίως οι δυτικές πηγές σπάνια αναφέρουν ονόματα πρεσβευτών⁵³⁴-, δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί. Μια τέτοια μελέτη για την περίοδο 407-1096 έχει εκπονήσει ο Τ. Λουγγής. Ο ερευνητής υποστηρίζει ότι οι κληρικοί επικεφαλής αυτοκρατορικών πρεσβειών προς τους λαϊκούς δυτικούς ηγεμόνες δεν έχουν ποτέ βαθμό χαμηλότερο του επισκόπου⁵³⁵.

Η δραστηριοποίηση επισκόπων (συνήθως μητροπολιτών ή αρχιεπισκόπων) στις διπλωματικές σχέσεις του Βυζαντίου του Μανουήλ Κομνηνού με τη Δύση έχει επισημανθεί από τους ερευνητές⁵³⁶. Ωστόσο, παραμένει ανεξερεύνητος ο πραγματικός ρόλος των ανωτέρων αντιπροσώπων

⁵³⁴ Αναφέρουν μεν, στην καλύτερη των περιπτώσεων το αξίωμα, ακόμα και τον αριθμό των πρεσβευτών, αλλά σπάνια τα ονόματά τους, λόγω, μεταξύ άλλων, της δυσκολίας απόδοσης των ελληνικών ονομάτων στα λατινικά, αλλά και επειδή δεν εθεωρείτο σημαντικό. Βλ. LOUNGHIS, *Les ambassades byzantines*, σ. 283, Ε. ΧΡΥΣΟΣ, 'Η βυζαντινή διπλωματία ως μέσο επικοινωνίας', στο ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, σ. 400.

⁵³⁵ LOUNGHIS, *Les ambassades byzantines*, σ. 340. Πρβλ. QUELLER, *The office of ambassador*, σσ.153-154.

⁵³⁶ DARROUZÈS, «Obit», σ. 195 και, του ίδιου, *Tornikès*, σσ. 204-5, σημ. 2. CRISCUOLO, «Chiesa», σ. 388. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 319.

της εκκλησιαστικής ιεραρχίας ως αυτοκρατορικών πρεσβευτών αυτή την περίοδο⁵³⁷.

Ο Λουγγής συμπεραίνει ακόμη ότι οι κληρικοί ως μοναδικοί πρεσβευτές ή ως επικεφαλής αυτοκρατορικής πρεσβείας κατευθύνονται κυρίως προς τον Πάπα και ελάχιστα φορές προς τους λαϊκούς ηγεμόνες της Δύσης⁵³⁸, γεγονός το οποίο πιστεύουμε πως ισχύει και για τον 12ο αιώνα. Επίσκοποι αποστέλλονται επίσης σε λαϊκούς ηγεμόνες με την αφορμή της διαπραγματεύσεως βασιλικών γάμων.

Η παρουσία ανθρώπων της Εκκλησίας στην πλειοψηφία των διπλωματικών αποστολών που μετακινούνταν στις χώρες της δυτικής Ευρώπης επιβάλλεται τον 12ο αιώνα δεδομένου του έντονου θρησκευτικού χαρακτήρα και του βάρους των εκκλησιολογικών και δογματικών υποθέσεων στις γενικές σχέσεις ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και στις ομόθρησκες δυνάμεις της Δύσης, δηλαδή, επειδή οι πολιτικού χαρακτήρα ελιγμοί συνοδεύονται διαρκώς από τον εκκλησιολογικό προβληματισμό και η καθεαυτή διπλωματία συγχέεται με τη θεολογική διπλωματία⁵³⁹. Επιβάλλεται επίσης, κυρίως στην περίπτωση του Βυζαντίου, γιατί ο ανώτερος κλήρος της πρωτεύουσας, ο οποίος μορφώνεται υπό την καθοδήγηση του Πατριαρχείου αλλά και της Αυλής, γίνονται εκφραστές της επίσημης κρατικής και θρησκευτικής ιδεολογίας και, επομένως, ιδανικοί πρεσβευτές της ίδιας. Το γεγονός αυτό εξηγεί επίσης την προτίμηση που έδειχνε η Αυλή της Κωνσταντινούπολης, όσον αφορά τις πρεσβείες, για τους λογίους -ιερωμένους ή μη- που κινούνταν στη σφαίρα του Πατριαρχείου, και κυρίως για τους Διδασκάλους της Μεγάλης Εκκλησίας. Από το διδασκαλικό σώμα επιλέγονταν -ως επί το πλείστον- οι επίσκοποι⁵⁴⁰.

Στο δογματικό-εκκλησιολογικό πεδίο τρεις είναι, αυτή την εποχή, οι βασικές διαφωνίες ανάμεσα στη Βυζαντινή και στη Ρωμαϊκή Εκκλησία. Η πρώτη αναφέρεται στην προέλευση του Αγίου Πνεύματος (η προσθήκη του *filioque* -καὶ ἐκ τοῦ Ἰουῦ- στο Σύμβολο της Πίστεως από τους καθολικούς), που εντάσσεται στα διάφορα θεολογικο-φιλοσοφικά ζητήματα γύρω από τον ορισμό της ένωσης των προσώπων της Αγίας Τριάδας. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι εσωτερικές έριδες του Βυζαντίου για το ευαγγελικό ρητό (το κατά Ιωάννην 14, 28) *ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἔστι*, που απασχόλησε τις Συνόδους των 1166 και 1170 στην Κωνσταντινούπολη⁵⁴¹, καθώς και εκείνη για την οποία αποφάνθηκαν οι Σύνοδοι των 1156 και 1157, γύρω από το αν

⁵³⁷ Βλ. KAZHDAN, "The notion of byzantine diplomacy", στο SHEPARD-FRANKLIN, *Byzantine Diplomacy*, σ. 8.

⁵³⁸ LOUNGHIS, *Les ambassades byzantines*, σσ. 296 και 291, 340, 342.

⁵³⁹ Βλ. ΣΑΚΚΟΣ 1166, σσ. 20 κ.ε., όπου περιγράφεται αυτή η 'στενή συνάρτηση και η βαθειά αλληλεπίδραση των πολιτικών και των εκκλησιαστικών εξελίξεων'.

⁵⁴⁰ Βλ. LOUKAKI, «Douze didascales», σσ. 435, 437. Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 154 και 177.

⁵⁴¹ Βλ. GOUILLARD, «Synodikon», σσ. 216 κ.ε.

η θυσία του Χριστού στον Σταυρό και στην Αγία Τράπεζα προσφέρεται μόνο στον Πατέρα ή στο σύνολο της Αγίας Τριάδας⁵⁴².

Η δεύτερη διαφωνία αφορά το πρωτείο του Πάπα⁵⁴³ και η τρίτη τη χρήση αζύμου άρτου στην Ευχαριστία από τους Ρωμαιοκαθολικούς (και από τους Αρμένιους) -που οι Ορθόδοξοι απορρίπτουν ως έθιμο των Ιουδαίων- αντί του ενζύμου ή ζυμωτού άρτου⁵⁴⁴.

II.1. Οι πρεσβευτικές αποστολές του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη.

Η δραστηριότητα του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη ως αυτοκρατορικού πρεσβευτή είναι γνωστή χάρη στις αναφορές που συναντάμε στα γνωστά σε μας κείμενα, και συγκεκριμένα στα υπ' αριθμόν I (Μονωδία Ευσταθίου Θεσσαλονίκης), IV (Επιτάφιος του Ευθυμίου Μαλάκη) και V (Επιστολή του Μακρεμβολίτου)⁵⁴⁵.

Μια πρεσβεία του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη είχε ως αφετηρία το Ιλλυρικό και συνεχίστηκε, σύμφωνα με τον Ευστάθιο, στην Ιταλία, αφού διέσχισε τον Ιόνιο (πόντο), που διαφοροποιείται, από την Αδριατική

⁵⁴² Βλ. στο Συνοδικόν της Ορθοδοξίας, GOUILLARD, «Synodikon», σσ. 210 κ.ε.

⁵⁴³ Για το ζήτημα της πρωτοκαθεδρίας του Πάπα, βλ. DARROUZÈS, «Primauté», F. DVORNIK, *Byzance et la primauté romaine*, Παρίσι 1964, SPITERIS, *Primato*.

⁵⁴⁴ Η απολογητική προσπάθεια της βυζαντινής εκκλησίας από τα χρόνια του Φωτίου και του Κηρουλαρίου είχε καταλήξει να δημιουργήσει μεγάλη και, σε πολλές περιπτώσεις, φανταχτερή ποικιλία αμαρτημάτων των λατίνων. Ο Hergenröther δημοσίευσε κείμενα τέτοιου περιεχομένου στα *Monumenta graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia*, Ratisbonne 1869 και ο DARROUZÈS στο άρθρο του «Le Mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins», *REB* 21 (1963), 50-100.

⁵⁴⁵ Μονωδία ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 740-51: «Ἐμαθέ σου ταῦτα τὰ ἀγαθὰ καὶ ἡ ἐπέκεινα τῆς Ἑλλάδος γῆς μέχρι καὶ εἰς τὸ Ἰλλυρικόν, ἵνα μὴ μόνον ἡ τοῦ Παύλου διδασκαλία τούτους περιχορεύη, ἀλλὰ καὶ τὸ σὸν χάρισμα. Μαρτυρεῖ τῷ καλῷ τούτῳ σπόρῳ καὶ ὁ Ἴόνιος, οὐ σπειρομένῳ καθ' ὕδατος, πορθημευμένῳ δὲ ἄλλως εἰς τὴν ἀντιπέραν καὶ πλατυνομένῳ οὐ κατὰ τὸν ἐπὶ Κελεοῦ καὶ Τριπτολέμου λόγον, μετὰγοντα πολλαχοῦ γῆς τὰ σπειρόμενα, θειότατα δὲ καὶ ὡς ὁ τῆς ἀληθείας ὑψηλὸς βούλεται. *Ἐθρεψας ἐν λιμῷ καὶ τοὺς ἐφεξῆς, ὅσοι τὴν Ἀδριάδα μετεκδέχονται, προάγων μέχρι καὶ εἰς τὴν ἐν μεγάλῳ ὀνόματι Σικελικὴν, καὶ λόγῳ μὲν ἐκτρέφων, οἷς διηρμήνευες, ἐν πάσαις ταῖς γραφαῖς φιλοπευστοῦσι τὰ περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν λοιπὸν δὲ ἄρτον τοῖς προσιοῦσιν ἐπαρκῶν, ὁποῖος καὶ τοιοῦτος πολὺς ὄχλος τὴν Ἰταλικὴν περιβόσκειται. Ο ἴδιος, σ. 12.34-42: 'Τῆ δὲ σῆ μακαριότητι, ᾧ θαυμαστῆς μνήμης ἄξιε ἀρχιερεῦ, ἵνα τῶν προτέρων γένωμαι, ἐπενθήκη ἐγκωμίου ἔσται καὶ ἡ μακρὰ ὁδοιπορία ἐκείνη, ἣν βασιλεὺς μὲν ὁ πάνσοφος ἀριστίνδην ἐπέκρινεν, αὐτὸς δὲ χαίρων εὐθυβόλως ἤνυσας καὶ οὐ κατὰ τὸν Ἰθακήσιον τλήμονα.' Οτε καὶ εἰς ὄψιν μὲν ἦκων τοῖς Ἰταλοῖς ἐπέστρεφες ἐκείνους, ὡς εἰ καὶ θειοτέραν τινὰ θέαν ἔβλεπον· ἀνοίξας δὲ τὸ στόμα εἰς λόγους ἐξέπληττες, οἷς ὑπετέμνου πᾶσαν ἀντιλογίαν, τὰ μὲν λακωνίζων, ὅτε δὴ καὶ ἦν ἀνοίγειν στόμα ὡς ἐν παραβολαῖς, ὁποίων καὶ τούτων πολλῶν χρεῖα τοῖς πρεσβέουσιν...'. Επιστολή ΜΑΚΡΕΜΒΟΛΙΤΟΥ (V), σ. 247-248: 'Τὴν δὲ περὶ τῆς σῆς πρεσβεΐας <γνώσιν> καὶ ὅσα μοι τὸ γράμμα διεμήνυσεν ἀγαθὰ...'. Επιτάφιος ΜΑΛΑΚΗ (IV), σ. 156: 'μὴ καὶ πάλιν πρέσβυς παρὰ βασιλέως ἐστάλη καὶ λιπὼν ἡμᾶς ὀξὺν ποιεῖται τὸν δρόμον τὰ τῷ βασιλεῖ φίλον καταπραξόμενος;'

θάλασσα στο ύψος του Δυρραχίου (της σημερινής Αλβανίας)⁵⁴⁶. Το ταξίδι του Νικόλαου άγγιξε σημεία της Ιταλίας που έβλεπαν στην Αδριατική (όσοι τὴν Ἀδριάδα μετεκδέχονται) και συνεχίστηκε (προάγων) κατηφορικά προς την Σικελία (η οποία βλέπει στο Ιόνιο πέλαγος), όπου και κατέληξε⁵⁴⁷.

Τα κείμενα δεν μας πληροφορούν ρητά για τον αριθμό των πρεσβειών που διεξήγαγε ο Αγιοθεοδωρίτης. Μόνο από ένα από αυτά, την Επιστολή του Μακρεμβολίτου (V), μαθαίνουμε ότι ο Νικόλαος ήταν επίσκοπος και Υπέρτιμος κατά την ανάληψη της συγκεκριμένης πρεσβείας. Ο Αγαπητός⁵⁴⁸ έχει δίκιο όταν, επικαλούμενος τη ρητορική υπερβολή και τους κοινούς τόπους της ρητορικής του πένθους, αμφιβάλλει για το αν ο Νικόλαος ήταν επίσκοπος στην ή στις πρεσβείες στις οποίες αναφέρεται ο Ευστάθιος στη Μονωδία του (I), παρόλο που από το επίμαχο χωρίο (I, σσ. 12.38-13.48⁵⁴⁹) προκύπτει εκ πρώτης όψεως ότι όντως ο Νικόλαος ήταν επίσκοπος όταν διεξήγαγε τη συγκεκριμένη πρεσβεία. Πάντως, το ενδεχόμενο το κείμενο αυτό να αναφέρεται στην πραγματικότητα δεν μπορεί να αποκλειστεί. Ακόμα και αν η προσθήκη < πάντων τῶν ἄλλων > του Σιδερά⁵⁵⁰, που ο Wirth ερμηνεύει ως < και τῶν ἐτέρων >, δεν αλήθευε, η γνήσια αναφορά του κειμένου στον αρχιερέα αρκεί για να λάβουμε υπόψιν το ενδεχόμενο ο Αγιοθεοδωρίτης να ήταν όντως τότε επίσκοπος.

⁵⁴⁶ Ο προηγούμενος μητροπολίτης Αθηνών Γεώργιος Βούρτζης είχε προσπαθήσει επίσης, το 1153 ή 1154, να περάσει από το Δυρράχιο στην Ιταλία, αλλά τον απέτρεψαν οι νοτιάδες, που προκάλεσαν μια δυνατή θαλασσοταραχή. Ο Γεώργιος Τορνίκης, σε επιστολή που του απευθύνει αμέσως μετά την επιστροφή του Βούρτζη στην Αθήνα, αποκαλεί Ιόνιο τη θάλασσα του Δυρραχίου: Ἄλλ' ὄρα μὴ πλέον ναυτιάσης ἢ ὅτε σοι τὸ Ἴόνιον ἡγριαίνετο καὶ τὰ κύματα ἐπωρούετο... Βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 209. Πρβλ. παρακ., σσ. 143 κ.ε.

⁵⁴⁷ Πρβλ. Vera von FALKENHAUSEN, "Réseaux routiers et ports dans l'Italie Méridionale byzantine (VIe-XIe s.)", στο *Ἡ Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, σσ. 711-31, κυρίως σ. 718.

⁵⁴⁸ «Mischung», σ. 125, σημ. 35.

⁵⁴⁹ ...ὅτε καὶ εἰς ὄψιν μὲν ἦκων τοῖς Ἰταλοῖς ἐπέστρεφες ἐκείνους, ὡς εἰ καὶ θειοτέραν τινὰ θεῶν ἐβλεπον· ἀνοίξας δὲ τὸ στόμα εἰς λόγους ἐξέπληττες, οἷς ὑπετέμνου πᾶσαν ἀντιλογίαν, τὰ μὲν λακωνίζων, ὅ<τε> δὴ καὶ ἦν ἀνοίγειν στόμα ὡς ἐν παραβολαῖς, ὁποίων καὶ τούτων πολλῶν χρεῖα τοῖς πρεσβεύουσι· τὰ δὲ καὶ ἐμπλατυνόμενος καὶ ρεῦμα λόγου θαυμάζεσθαι ἄξιον προορέων εἰς δαψιλές, ὁπνίκα καὶ εἰς τοσοῦτον ἐκείνους ἐκπλήξεως ἤγαγες καὶ εἶλες τῷ θαύματι, ὡς ρίψαι μὲν αὐτοὺς κάτω τὴν ἐμφυτον ὄφρυν, ἐκλαθέσθαι < δὲ ἢ καὶ τῶν ἐτέρων > ἀρχιερέων, φοιτᾶν δὲ ὁσημέραι παρὰ σὲ καὶ συνθλίβειν τῷ ὄγλῳ καὶ ποτιᾶσθαι τὰ ἀρχιερατικὰ περιβάλλ<εσθαι ἄμφια > καὶ ἴστασθαι ὑπὲρ αὐτῶν εἰς Θεόν, οἷα τοίνυν καὶ ἀπάναντο τῆς τοιαύτης εὐλογίας...

(... όταν, εμφανιζόμενος μπροστά στους Ιταλούς, τους υποχρέωνες να γυρίσουν τα βλέμματά τους προς εσένα (αλλά και τους προσηλύτιζες), σαν να έβλεπαν κάποια πιο θεϊκή εικόνα· και ανοίγοντας το στόμα σου, τους προκαλούσες δέος με τα λόγια σου, με τα οποία συνέτριβες όλες τις διαφωνίες, μερικές από αυτές απαντώντας λακωνικά, όταν χρειαζόταν να εκφραστείς όπως στις παραβολές (Πρβλ. Ψ. 77.2), τις οποίες έχουν πολύ ανάγκη οι πρεσβευτές· και άλλα πλατειάζοντας το λόγο σου και αφήνοντας να κυλά ένα αξιοθαύμαστο και άφθονο ρεύμα λόγου, κάθε φορά που τους συνάρπαζες σε τέτοιο βαθμό με το θαύμα αυτό ώστε, πετώντας κάτω την περιφάνεια τους, ξεχνούσαν όλους τους υπόλοιπους αρχιερείς, έρχονταν κάθε μέρα σε σένα και σε στρίμωχναν ανάμεσα στο πλήθος και πάλευαν για να περιβληθούν με τα αρχιερατικά σου άμφια και για να μεσολάβησεις υπέρ αυτών μπροστά στον Θεό, αφού είχαν πραγματικά απολαύσει την τόσο απaráμιλλη ομιλία σου').

⁵⁵⁰ *Unedierte Grabreden*, σσ. 45.24-46.9.

Ο Ευστάθιος αναφέρεται δυο φορές σε πρεσβεία του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη, αλλά είναι δύσκολο να εξακριβώσουμε αν πρόκειται για την ίδια πρεσβεία ή για δυο διαφορετικές. Μετά την πρώτη αναφορά, ο ρήτορας διαπιστώνει ότι έχει παρεκτραπεί από την αρχική ροή του λόγου του, εξαιτίας της συγκίνησης που του προκαλεί η απώλεια του φίλου του (I, σ. 7.63⁵⁵¹). Σταματά εκεί και επανέρχεται (ἵνα τῶν προτέρων γένωμαι) στο θέμα της πρεσβείας στη σ. 12, κυρίως 38 κ.ε.⁵⁵², αφού έχει τελειώσει με την περιγραφή του πένθους καθενός από τα γεωγραφικά μέρη και τα άτομα που είχαν γνωρίσει την αξιόπαινη προσωπικότητα του Νικόλαου· συνεχίζει με την απαρίθμηση των διάφορων υπηρεσιών που είχε αναλάβει και φέρει σε πέρας εν ζώῃ, δίνοντάς μας την εντύπωση ότι αναφέρεται και πάλι στην ίδια πρεσβεία της πρώτης αναφοράς και όχι σε μιαν άλλη.

Η πρώτη αναφορά του Ευσταθίου σε πρεσβεία του Νικόλαου (I, σ. 7.40-62) περιγράφει μια πορεία που άγγιξε το Ιλλυρικό, την Ιταλία (την *Αδριάδα*) και τη Σικελία. Από τη δεύτερη αναφορά (I, σσ. 12.38-13.59) πληροφορούμαστε ότι είχε προορισμό και αυτή την Ιταλία, ενώ η αναφορά στον Οδυσσέα αποσαφηνίζει ότι πρόκειται συγκεκριμένα για την Σικελία⁵⁵³. Επίσης, λέγεται ρητά ότι όντως πήγε ως απεσταλμένος του Βασιλέα. Και ο πρεσβευτής μάς παρουσιάζεται ως επίσκοπος.

Από τον Επιτάφιο του Ευθυμίου Μαλάκη συνάγεται ίσως ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης υπηρέτησε τον Αυτοκράτορα ως πρεσβευτής πάνω από μια φορά⁵⁵⁴.

Το κείμενο V (Επιστολή του Μακρεμβολίτου προς τον Υπέρτιμο Μητροπολίτη Αθηνών) μαρτυρεί ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης διεξήγε εκείνη την περίοδο ή ετοιμαζόταν να διεξαγάγει μια πρεσβεία. Το γεγονός ότι είναι μια επιστολή σημαίνει ότι πρόκειται για ένα κείμενο που γράφτηκε σχετικά ταυτόχρονα με τα γεγονότα που αναφέρει, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στην Μονωδία και τον Επιτάφιο, όπου επίσης γίνεται μεία για την πρεσβευτική δραστηριότητα του Νικόλαου. Ο τόπος προορισμού της πρεσβείας αυτής δεν αναφέρεται ρητά, δηλώνεται όμως μεταφορικά από έμμεση αναφορά του Μακρεμβολίτη, από την οποία μαθαίνουμε ότι ο Νικόλαος διέσχισε -ή επρόκειτο να διασχίσει- θάλασσα με άνεμο το ζέφυρο,

⁵⁵¹ Ἄλλὰ τί μοι μακρὰν ὁδεύειν τῷ λόγῳ καὶ τῆς πρὸ ποδῶν ἀπάγεσθαι γῆς, ἐκτοπίσαντος οἷόν με τοῦ πάθους, οἷς ὁδῶ καθ' εἰρμόν προέβαινον;

⁵⁵² I, σ. 12.34-42: Τῆ δὲ σῆ μακαριότητι, ᾧ θαυμαστῆς μνήμης ἄξιε ἀρχιερεῦ, ἵνα τῶν προτέρων γένωμαι, ἐπενθήκη ἐγκωμίου ἔσται καὶ ἡ μακρὰ ὁδοιπορία ἐκείνη, ἣν βασιλεὺς μὲν ὁ πάνσοφος ἀριστίνδην ἐπέκρινεν, αὐτὸς δὲ χαίρων εὐθυβόλως ἤνυσας καὶ οὐ κατὰ τὸν Ἰθακήσιον τλήμονα. Ὅτε καὶ εἰς ὄψιν μὲν ἦκων τοῖς Ἰταλοῖς ἐπέστρεφες ἐκείνους, ὡς εἰ καὶ θειοτέραν τινὰ θεᾶν ἔβλεπον· ἀνοίξας δὲ τὸ στόμα εἰς λόγους ἐξέπληττες, οἷς ὑπετέμνου πᾶσαν ἀντιλογία, τὰ μὲν λακωνίζων, ὅ<τε> δὴ καὶ ἦν ἀνοίγειν στόμα ὡς ἐν παραβολαῖς, ὁποίων καὶ τούτων πολλῶν χρεῖα τοῖς πρεσβεύουσι...

⁵⁵³ Λίγο παραπάνω (βλ. σ. 7.56), ο Ευστάθιος σχετίζει ακόμα μια φορά τη Σικελία με τον Οδυσσέα, όταν λέει ότι η νήσος γνώρισε τη σύνεση αυτού του ήρωα. Ο ήρωας της Οδύσσειας πέρασε από το νησί των Κυκλόπων, τη Σικελία, και ο Πολύφημος είχε το κρησφύγετό του στο ηφαίστειο Αίτνα.

⁵⁵⁴ IV, σ. 156. 22-25: Πολλάκις σε τοῖς βασιλείοις ἐγκαρτεροῦντα καὶ τῷ κρατοῦντι προσδιαλεγόμενον ἀναμείναμεν καὶ ἔθελγες ἡμᾶς ἐπανήκων τῷ προσηεῖ καὶ βλέμματι καὶ φωνήματι· νῦν δ' ἄλλὰ πικρὸς ἡμῖν ἄγγελος ἦλθεν ἀπαγορεύων τὴν ἔλευσιν.

που είναι ο δυτικός άνεμος, ο κοινώς λεγόμενος πουνέντες ή πονέντες (ιταλ. *ponente*, ισπ. *poniente*: δύση)⁵⁵⁵. Ο Μακρεμβολίτης αναφέρεται στην επιστολή αυτή στον Νικόλαο και ως επίσκοπο Αθηνών (V, σ. 247. 7 *ἀγιώτατε δέσποτα*, 18 *ὄντως χρυσᾶς τὰς Ἀθήνας εὐρίσκω τῆς σῆς ἀγιωσύνης*) και ως Ὑπέρτιμο (V, σ. 247. 8-9 *καὶ σῆς γλώττης ὑπερτίμου πολυχεύμονος ποταμοῦ Σολομώντειος λίθος ὑπέρτιμος*). Η πρεσβεία αναφέρεται εδώ ως μελλοντική ή εν εξελίξει (*Ἐμοὶ δ' οὐ νῦν γέγονε ταῦτα μαθεῖν, ἀλλ' ἅμα σοι περὶ τὴν πρεσβείαν κάμοι κατὰ νοῦν ὡς πέρας αἴσιον εὐρήσει τὰ πράγματα και σποράδην*), και άρα ήταν Ὑπέρτιμος και επίσκοπος πριν την διεξαγάγει.

Μια ιστορική πηγή μαρτυρεί ότι ο Μητροπολίτης Αθηνών ήταν στην Κωνσταντινούπολη τον Ιούλιο του 1173⁵⁵⁶. Είναι δύσκολο, ωστόσο, να εξακριβώσει κανείς με ποια συγκεκριμένη αφορμή ταξίδεψε τότε στην πρωτεύουσα του κράτους. Απ'όσο γνωρίζουμε, η σύνοδος που συγκλήθηκε στις 11 Ιουλίου και στην οποία συναντάμε την πρώτη μαρτυρία του Νικόλαου ως Ὑπέρτιμου είχε να διεκπεραιώσει ένα ζήτημα εκκλησιαστικού δικαίου, σχετικά χωρίς ιδιαίτερη σημασία, το οποίο τέθηκε μόνο στην ενδημούσα σύνοδο. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε να παρευρέθηκε στην Βασιλεύουσα ακριβώς για να παραλάβει από τον Αυτοκράτορα τον τίτλο του Ὑπέρτιμου, με τον οποίο εκείνος τον είχε τιμήσει⁵⁵⁷.

Ένας από τους πιο πιθανούς λόγους για τους οποίους ο Αυτοκράτορας τίμησε το πρόσωπο του Νικόλαου Αγιοθεοδώριτη θα μπορούσε να είναι η επιβράβευσή του μετά από μια επιτυχή πρεσβευτική αποστολή, που θα είχε διεξαχθεί από τον Επίσκοπο τα προηγούμενα χρόνια, για παράδειγμα κατά τη διάρκεια του 1172. Και το ότι βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη το 1175⁵⁵⁸, λίγο καιρό πριν το θάνατό του, θα μπορούσε και πάλι να οφείλεται, μεταξύ άλλων, στο καθήκον να πληροφορήσει τον Αυτοκράτορα για μια νέα πρόσφατη πρεσβεία, την οποία θα είχε διεξαγάγει αυτή τη φορά ως Ὑπέρτιμος, κατά τη διάρκεια του 1174 ή μέχρι τις αρχές του 1175.

Το Ιλλυρικό.

⁵⁵⁵ V, σ. 248.13-15: *Κοινούμεθά σοι τὰς ἡδονάς, κὰν μὴ καὶ τοὺς κινδύνους ἐκοινωσάμεθα, συμπνέομέν σοι τὸν ζέφυρον, κὰν μὴ καταιγίδι τῆς θαλάσσης συνεφυσῶμέν σοι τὴν ψυχὴν.*

⁵⁵⁶ Βλ. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Ἐκκλησία Σάρδεων*, σσ. 542-544. Πρβλ. GRUMEL, «Titulature», σσ. 162-163, GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes* 1126. Βλ. παραπ., σσ. 105-107.

⁵⁵⁷ Το 1173 βρισκόταν επίσης στην Βασιλεύουσα ο Κορράδος του Sternberg, επίσκοπος της πόλης Worms, μαζί με μια συνοδεία που συμπεριελάμβανε πιθανόν και τον Ούγο της Honau, με την εντολή του Φρειδερίκου Μπαρμπαροσσα να διαπραγματευθεί το γάμο της Μαρίας, κόρης του Μανουήλ Κομνηνού, με τον γιο του γερμανού Αυτοκράτορα. Προκλήθηκε τότε μια σημαντική διεκκλησιαστική συζήτηση, από την οποία δεν μπορεί να έλειψαν οι Πιζάνοι αδελφοί και ελληνομαθείς Ούγος Εταιριάνος και Λέων Τοσκάνος, αλλά και ο συμπατριώτης τους, ο νομικός και άρτιος επίσης γνώστης της ελληνικής γλώσσας Burgundio της Πίζας· και οι τρεις βρίσκονταν τότε στην Κωνσταντινούπολη. Είναι επίσης πολύ πιθανό να έλαβε μέρος και ο ίδιος ο Νικόλαος Αγιοθεοδώριτης. Πρβλ. παρακ., σσ. 162-164.

⁵⁵⁸ Πρβλ. παραπ., σ. 72.

Σύμφωνα με επιστημονικά έγκυρες πηγές⁵⁵⁹, αλλά και με τη στήριξη της μαρτυρίας κυρίως της Άννας Κομνηνής⁵⁶⁰, ο γενικός όρος *Ιλλυρικό* χρησιμοποιόταν, από τον ένατο αιώνα και μετά -όποτε και γενικεύεται το σύστημα των θεμάτων στη περιοχή-, για να κατονομάσει την παραθαλάσσια πεδιάδα του Δυρραχίου (της αρχαίας *Επιδάμνου*), συμπεριλαμβάνοντας περίπου και τη σημ. Κροατία⁵⁶¹.

Η διάβαση του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη από το *Ιλλυρικό* είναι πιθανό να δικαιολογείται από την πολιτικά και θρησκευτικά πολυτάραχη ιστορία του τόπου. Η περιοχή υφίστατο ακόμα τον 12ο αιώνα το εκκλησιαστικό ζήτημα, το οποίο είχε τις ρίζες του πολύ πίσω στο χρόνο: στα 732-733, ως αντίδραση στον αφορισμό με τον οποίο τον τιμώρησαν οι Ποντίφικες Γρηγόριος Β' (715-731) και Γρηγόριος Γ' (731-741) για την νομοθέτησή του (διάταγμα του 726) κατά των εικόνων, ο Λέων Γ' ο Ίσαυρος (717-740), πρώτος εικονομάχος Αυτοκράτορας, υιοθέτησε δύο μέτρα κατά της Αγίας Έδρας της Ρώμης: 1) αύξησε τη φορολογική εισφορά της Σικελίας και της Καλαβρίας στο ένα τρίτο και κατάσχεσε τα παπικά κτήματα στις δύο αυτές περιοχές, 2) απέσπασε το Ανατολικό *Ιλλυρικό* (που συμπεριελάμβανε το μεγαλύτερο μέρος των Βαλκανίων και την Κρήτη), την Καλαβρία και τη Σικελία, τα τελευταία δυτικά εδάφη υπό βυζαντινή κυριαρχία, από τη δικαιοδοσία της Αγίας Έδρας και τα προσάρτησε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως⁵⁶².

Η υπόθεση δεν λησμονήθηκε ποτέ από τους εκάστοτε ποντίφικες (Αδριανό Α' 772-795b, Νικόλαο Α' 858-867b, Αδριανό Β' 867-872b και

⁵⁵⁹ Βλ. *ODB* και *DHGE*, στο λήμμα *Illyricum*.

⁵⁶⁰ *ΑΛΕΞΙΑΣ* I, 7, σσ. 38.21-39.4 (έκδ. SCHOPEN, CSHB): 'Και από τῆς Ἐπιδάμνου ἀρξάμενος (ο Νικηφόρος Βασιλάκιος) -μητρόπολις δὲ αὕτη προκαθημένη τοῦ Ἰλλυρικοῦ- μέχρι τῆς τῶν Θεσσαλῶν πόλεως ἤκε πάντα καταστρεφόμενος αὐτὸς ἑαυτὸν καὶ χειροτονήσας εἰς βασιλέα καὶ εὐφημήσας καὶ τὸν πλάνητα τούτου στρατὸν ὅποι καὶ βούλοιτο μεταφέρων. Η ἴδια, I, 16, σ. 76.2-10: Μεταξὺ δὲ πρὸς τὸ Δυρράχιον κατάπλου τὴν τε Κορυφῶ πόλιν ὀχυρωτάτην καὶ ἄλλα τὰ ἡμέτερα φρούρια ἐξ ἀποστολῆς κατέσχε (ο Ρομπέρτος Γυϊσκάρδος, το 1082). Καὶ ὁμήρους ἔκ τε Λογγιβαρδίας καὶ Ἀπουλίας ἀναλαβόμενος καὶ τὴν χώραν ἀργυρολογήσας ἅπασαν καὶ φορολογήσας προσδοκῆσιμος ἦν τῷ Δυρραχίῳ προσεσηκέναι. Δούξ δὲ τῆνικαῦτα ἐτύγγανε παντὸς Ἰλλυρικοῦ Γεώργιος Μονομαχάτος παρὰ τοῦ Αὐτοκράτορος Βοτανειάτου ἀποσταλείς'. Για ἄλλα παραδείγματα, βλ. κυρίως, τα πρώτα τέσσερα βιβλία της *Αλεξιάδας*.

⁵⁶¹ Αυτό εξακολουθούσε να ισχύει τουλάχιστον τον 13ο αιώνα, όπως μαρτυρείται από τον Γεώργιο Ακροπολίτη. Ο ιστορικός λέει ότι ο Βούλγαρος Τσάρος Ιωάννης Ασέν Β', μετά τη νίκη του το 1230 επί του Δεσπότη της Ηπείρου στη μάχη της Κλοκοτνίτσας (Θράκη), 'περνά τη Μεγάλη Βλαχία, κατακτά ακόμα και το Ἄρβανον (Ἐλβανον) και ληλατεί την περιοχή μέχρι το *Ιλλυρικό*', όπου βλέπουμε ο Βούλγαρος ηγεμόνας να προχωρεί από την ενδοχώρα του Δυρραχίου (το Ἄρβανον) προς την αδριατική ακτή. Βλ. *ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ*, σ. 43.2-3: 'Ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἐλβάνου κατακυριεύει, καὶ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ τὰς λείας ποιεῖ. DUCELLIER, «L'Arbanon et les Albanais au XIe siècle», *TM* 3 (1968), σσ. 353-368 (= *L'Albanie*, IV), σ. 368.

⁵⁶² Βλ. ANASTOS, «The transfer of the Illyricum», σσ. 16 κ.ε. Πρβλ. V. GRUMEL, «L'Annexion de l'Illyricum Oriental, de la Sicilie et de la Calabre au patriarcat de Constantinople. Le témoignage de Théophane le Chronographe», *Recherches de science religieuse* 40, *Mélanges Jules Lebreton* 2 (1951-1952), σσ. 191-200 και, του ίδιου, «Cause et date de l'annexion de l'Illyricum Oriental, de la Sicilie et de la Calabre au patriarcat byzantin», *Studi Bizantini e neoellenici* 7 (1953), σ. 376. Βλ. επίσης HUSSEY, *Orthodox church*, σσ. 73-75.

Ιωάννη Η' (872-882b), οι οποίοι, μετά την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας και τη συμφιλίωση των Εκκλησιών της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, διεκδικούν σθεναρά και την αποκατάσταση των δικαιωμάτων τους στην Νότιο Ιταλία και στο Ανατολικό Ιλλυρικό. Το Βυζάντιο όμως, δεν υπάκουσε ποτέ στα αιτήματά τους: ποτέ δε θεωρούσε λογική την εξάρτηση αυτών των βυζαντινών εδαφών από ένα πατριαρχείο που βρισκόταν εκτός της αυτοκρατορίας.

Οι διεκδικήσεις της Ρώμης για την επιστροφή του Ιλλυρικού στη δικαιοδοσία της συνεχίζονταν τον ΙΒ' αιώνα: το 1112, ο Πάπας Πασχάλης Β' έγραφε στον Αλέξιο Κομνηνό κάνοντας αίτηση για επιστροφή των παλαιών ιδιοκτησιών της Ρωμαϊκής Έδρας, ως προϋπόθεση για την ένωση των Εκκλησιών, μαζί με την αναγνώριση του πρωτείου του Πάπα⁵⁶³. Το 1168 ο Πάπας Αλέξανδρος Γ' απέστειλε επιστολή στους ηγούμενους και άλλους λατίνους, τόσο κληρικούς όσο λαϊκούς που ζούσαν στο Δυρράχιο⁵⁶⁴ γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι η Αγία Έδρα διατηρούσε μια επίσημη επαφή με αυτή την πόλη, και την δεκαετία των 1170 ο Αλέξανδρος Γ' διαβεβαιώνει τον Φρειδερίκο Α' Βαρβαρόσσα ότι δεν πρόκειται να στηριχθεί στους Έλληνες *qui ... ex parte b. Petri patrimonium invaserunt* με ύπουλο τρόπο⁵⁶⁵. Το 1187 ο Πάπας συγχαίρει τον επίσκοπο της Κιuja -πιθανότατα η τελευταία επισκοπική έδρα που έχασε η μητρόπολη Δυρραχίου- για το ζήλο του όσον αφορά την εξαφάνιση από την επισκοπή του των τελευταίων συντελεστών του ορθόδοξου τελετουργικού⁵⁶⁶ και γνωρίζουμε ότι το 1200 ο Πάπας αντιπροσωπευόταν στο Δυρράχιο από έναν αρχιδιάκονο, τον οποίο οι πηγές αναφέρουν το 1208 ως *archidiaconus Latinorum Durrachii*⁵⁶⁷.

Το Θέμα Δυρραχίου δημιουργήθηκε, σύμφωνα με τον Ferluga, στις αρχές του 9ου αιώνα⁵⁶⁸. Το Δυρράχιο και τα περίχωρά του αποσπάστηκαν αρκετές φορές από τη βυζαντινή επικράτεια. Στα χρόνια του Βασιλείου Β', οι Βούλγαροι του Τσάρου Σαμουήλ κατέκτησαν την περιοχή (990). Η κατάκτηση του Δυρραχίου θεωρήθηκε μεγάλη επιτυχία από αυτούς, που ήθελαν οπωσδήποτε μια πρόσβαση στη θάλασσα για τη χώρα τους. Το 1018 ο Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος επανέκτησε την περιοχή για το Βυζάντιο. Το Δυρράχιο ήταν το κύριο εμπορικό και στρατηγικό προπύργιο του Βυζαντίου στη δυτική Βαλκανική χερσόνησο, ενόψει και της επικοινωνίας με τα βυζαντινά κτήματα της Νοτίου Ιταλίας.

Τον 11ο αιώνα το Δυρράχιο μετατράπηκε σε πολιτικό κέντρο του βυζαντινού Ιλλυρικού, όπου έδρευε η στρατιωτική διοίκηση της περιοχής, μια από τις ισχυρότερες όλης της Αυτοκρατορίας, με επικεφαλής ένα δούκα-

⁵⁶³ Βλ. CHALANDON, *Les Commènes* I, σ. 262.

⁵⁶⁴ Βλ. PL 200, 468-469.

⁵⁶⁵ OHNSORGE, *Abenland und Byzanz*, σ. 405.

⁵⁶⁶ DUCCELLIER, "Aux frontières de la romanité et de l'orthodoxie au Moyen Age: le cas de l'Albanie", *L'Histoire à Nice: Actes du Colloque Intern. "Entre l'Occident et l'Orient"* (Antibes-Juan les Pins, 29-31 octobre 1981), σσ. 129-150 (= *L'Albanie*, XI), σ. 4.

⁵⁶⁷ DUCCELLIER, *Façade*, σ. 109 και σημ. 126, 127 και 128.

⁵⁶⁸ FERLUGA, «Sur la date de création du thème de Dyrrachium», σ. 223 και, ο ίδιος, «L'Administration», σ. 143. Πρβλ. DUCCELLIER, *Façade*, σ. 92.

κατεπάνω, διέθετε κάποια τάγματα στρατού και ένα στόλο που στάθμευαν μόνιμα⁵⁶⁹. Ο δούκας ή κατεπάνω του Δυρραχίου, εκτός από την εξουσία που ασκούσε στις γύρω περιοχές, διοικούσε, έστω θεωρητικά, και τη Δαλματία και τα βυζαντινά εδάφη της Ιταλίας, γεγονός το οποίο εξηγείται δεδομένων των παραδοσιακών στενών σχέσεων της μητρόπολης του Ίλλυρικού με τη βυζαντινή Λογγοβαρδία (τη μεταγενέστερη Απουλία)⁵⁷⁰.

Ο Αλέξιος Κομνηνός αξιοποίησε ακόμα περισσότερο τη στρατηγική σημασία αυτού του Δουκάτου, αφού βρέθηκε στην ανάγκη να αποκρούσει δύο νορμανδικές επιθέσεις στο Δυρράχιο, ανάμεσα στις οποίες μεσολάβησε και η Α΄ Σταυροφορία. Το 1108 κατάφερε μια μεγάλη νίκη εναντίον των στρατευμάτων του Νορμανδού Βασιλιά Βοημούνδου.

Λίγο πριν από τη στέψη του Αλεξίου, ο Αυτοκράτορας Νικηφόρος Βοτανειάτης είχε αναθέσει στον Γεώργιο Μονομαχάτο το αξίωμα του Δούκα του Δυρραχίου και, συγκεκριμένα, κάτι που τονίζει τη σημασία που αποδιδόταν στο αξίωμα αυτό, του Δούκα παντός Ίλλυρικού⁵⁷¹. Ο Αλέξιος όμως, λόγω αναξιοπιστίας του Μονομαχάτου, για τον οποίο υπήρχαν υποψίες ότι είχε συνάψει φιλίες με Νορμανδούς και Βούλγαρους, τον καθαίρεσε και όρισε Δούκα τον δικό του εξάδελφο, τον Γεώργιο Παλαιολόγο⁵⁷². Εφεξής θα εφαρμόζει στο Δυρράχιο την ίδια πολιτική, αναθέτοντας τη θέση αυτή σε στενούς του συγγενείς⁵⁷³.

Επί Μανουήλ Κομνηνού έγιναν νέες ανακατατάξεις στα υπάρχοντα Θέματα. Αυτές οι αλλοιώσεις έθιξαν και την περιοχή του Δυρραχίου. Ο διορισμός του Κωνσταντίνου Δούκα το 1173 ως Δούκα της Διοκλείας (η οποία, σύμφωνα με τον Ferluga, κάλυπτε μια ευρεία περιοχή, στην οποία συμπεριλαμβανόταν το Δυρράχιο⁵⁷⁴), Δαλματίας, Κροατίας, Αρβανίας και Σπαλάτου⁵⁷⁵, αποδεικνύει ότι το Δυρράχιο αποτελεί, αυτά τα χρόνια, μέρος μιας μεγαλύτερης ζώνης επιρροής, μέσα στην οποία ο πρωταγωνιστικός του ρόλος αποδυναμώνεται σε ένα βαθμό· εξακολουθεί όμως να καθιστά διοικητικό κέντρο σχηματίζοντας ένα άξονα με την Αχρίδα⁵⁷⁶, εξυπηρετώντας

⁵⁶⁹ Βλ. DUCCELLIER, *Façade*, σσ. 94, 95, AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σσ. 72, 140 και σημ. 3, 224.

⁵⁷⁰ DUCCELLIER, *Façade*, σ. 96, AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σσ. 179, 191.

⁵⁷¹ ΑΛΕΞΙΑΣ I, 7, σ. 39 (έκδ. SCHOPEN, CSHB): Δούξ δὲ τῆνικαῦτα ἐτύγγανε παντὸς Ίλλυρικοῦ Γεώργιος Μονομαχάτος παρὰ τοῦ Αὐτοκράτορος Βοτανειάτου ἀποσταλείς. Βλ. DUCCELLIER, *Façade*, σ. 96.

⁵⁷² Για τον Γεώργιο Παλαιολόγο, βλ. J.F. VANNIER, "Les premiers Palaiologues. Étude généalogique et prosopographique", στο CHEYNET- VANNIER, *Études prosopographiques*, αρ. 6, σσ. 137-141.

⁵⁷³ DUCCELLIER, *Façade*, σσ. 96-97.

⁵⁷⁴ FERLUGA, «La Dalmazia», σσ. 197 και 210.

⁵⁷⁵ DUCCELLIER, *Façade*, σ. 97, AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σ. 260.

⁵⁷⁶ DUCCELLIER, στο ίδιο. Ο Αλέξιος Δούκας Βρυέννιος, εγγονός της Άννας Κομνηνής, ήταν Δούκας Δυρραχίου και Οχρίδας το πρώτο μισό του 12ου αιώνα. Ο Γεώργιος Τορνίκης του απευθύνει επιστολή από την Έφεσο, γύρω στο 1156 (DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 162-166): 'Πρὸς τὸν σεβαστὸν κῦρ Ἀλέξιον τὸν ἔγγονον τοῦ καίσαρος τοῦ Βρυεννίου, ὄντα δούκα τοῦ Δυρραχίου καὶ τῆς Ἀχρίδος'. Από το γράμμα αυτό φαίνεται ότι ο Αλέξιος ήταν πρώτα δούκας της Οχρίδας και μετά και του Δυρραχίου: 'ἀλλ' ἔκ τῶν πραγμάτων ἐκδιδασκόμενος, μετὰ πάθους τὸν μακαρισμὸν ποιοῦμαι καὶ ζηλοτυπῶ καὶ Ἀχριδιώτας, τὰ

έτσι τα αμοιβαία συμφέροντα της καλής επικοινωνίας με την Κωνσταντινούπολη αλλά και αυτής με τη δυτική βαλκανική και με την Ιταλία: αυτός ο άξονας κάλυπτε τις μεγάλες οδικές αρτηρίες οι οποίες, μέσω της περιοχής των λιμνών (Πρέσπα, Οχρίδα), οδηγούσαν στη Θεσσαλονίκη και στην καρδιά της Αυτοκρατορίας.

Όσον αφορά την παρουσία στο Δυρράχιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο χώρος αυτός αποτελεί από την αρχή την αιχμή του δόρατος καθώς και το πιο δυτικό σημείο δράσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Αυτοκρατορία. Παρόλο που η ένταξη, τον 8ο αιώνα, του Ανατολικού Ιλλυρικού στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν αναμενόμενο να προσελκύσει αυτή την περιοχή στην επικράτεια του Πατριαρχείου της πρωτεύουσας του κράτους, το γεγονός είναι ότι οι περιοχές βόρεια της σημ. Αλβανίας, η Κροατία και το Μαυροβούνιο, δηλαδή, οι επαρχίες Πρεβαλιτάνα και Δαρδανία, που είχαν υποστεί τον πιο έντονο εκρωμαϊσμό και όπου, από την Ρωμαϊκή περίοδο, είχε επικρατήσει η λατινική γλώσσα, καθώς και η Δαλματία του Δυτικού Ιλλυρικού (βορειοδυτικά εδάφη των Βαλκανίων, στα οποία η επιρροή του Πάπα ήταν πάντα καλά θεμελιωμένη) εξελίχθηκαν από τον 9ο αιώνα και μετά σε όλο και περισσότερο προσκείμενες στη Ρώμη, από εκκλησιαστικής άποψης, γεωγραφικές ζώνες⁵⁷⁷. Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλε η αρχιεπισκοπή της Αχιλλείας αλλά και η ίδια η Ρώμη⁵⁷⁸ με τη δράση τους στην Δαλματική ακτή, από το βορρά έως το νότο· συνετέλεσε επίσης το γεγονός ότι η περιοχή διασχίζοταν από μεγάλες διαβαλκανικές οδούς, με πρώτη και πιο σημαντική την γνωστή ως Οδό της Ζέντας (ή Ζάρας), που ένωνε την ακτή με τη Μακεδονία μέσω Σκόδρας (Scodra, Skutari).

Από τον 10ο αιώνα και μετά η Βυζαντινή Εκκλησία βρίσκεται στο χώρο της σημ. Αλβανίας σε αμυντική θέση, καθώς αντιμετωπίζει την εξόρμηση της Ρωμαϊκής Εκκλησίας από το Βορρά⁵⁷⁹ και την Βουλγαρική Εκκλησία, με έδρα την Αχρίδα, ανατολικά. Ως αποτέλεσμα, ενώ τον 10ο αι. η βυζαντινή μητρόπολη Δυρραχίου κατείχε 14 υποτελείς επισκοπές στη δικαιοδοσία της, μόλις τους επόμενους αιώνες τις έχασε όλες, προς όφελος της Αχρίδας⁵⁸⁰, της λατινικής Αντιβάρεως και, μετέπειτα, της Ραγούσας-

νῦν δὲ καὶ Ἐπιδαμνίους, καὶ τὸν ζῆλον ὁμολογεῖν οὐκ αἰσχύνομαι'. Βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 163 και 164.

⁵⁷⁷ DUCCELLIER, "Aux frontières", ό.π., σ. 3.

⁵⁷⁸ Ένα σημαντικό βήμα στην προέλαση της δυτικής Εκκλησίας στις σλαβο-αλβανικές χώρες καθιστά η ίδρυση της αρχιεπισκοπής της Αντιβάρεως (σημ. Bar), στην Κροατία, περί τα 1066-1067.

⁵⁷⁹ DUCCELLIER, "Aux frontières", ό.π., σ. 4: 'Ce mouvement centrifuge, au Nord, est bien le fait d'une Eglise romaine conquérante, décidée à éliminer dans la région toute trace d'orthodoxie, en un temps où si l'on ne peut encore parler de véritable schisme, une réelle rupture de fait est intervenue entre Rome et Constantinople».

⁵⁸⁰ Μετά το 1020 ο Βασίλειος Β', στην προσπάθειά του να κερδίσει τις εντυπώσεις των νέων Βουλγάρων υπηκόων του, αναγνώρισε την υποταγή των ορθοδόξων επισκοπών του Νότου στην έδρα της Αχρίδας. Τον 12ο αι., οι υπό την Ρωμαϊκή Εκκλησία βόρειες περιοχές της σημ. Αλβανίας συναθροίζονται γύρω στην Αντίβαρη και μετά στην Ραγούσα. DUCCELLIER, "Aux frontières", ό.π., σ. 4.

Dubrovnik)⁵⁸¹. Έτσι, σύμφωνα με τον κατάλογο του Νείλου Δοξαπατρή, το 1143 το Δυρράχιο απαριθμεί μόνο τέσσερις επισκοπές και προς τα τέλη του 12ου αι. καμιά επισκοπή δεν υπάγεται στην ηπειρωτική αρχιεπισκοπή.

Η Ρωμαιοκαθολική επιρροή εντάθηκε επίσης από το γεγονός ότι η πόλη του Αδριατικού διατηρούσε, κυρίως σε περιόδους ειρήνης, όταν και οι μεγάλες διαβαλκανικές οδοί ήταν βατές⁵⁸², μια έντονη εμπορική

⁵⁸¹ DUCCELLIER, «L'Albanie entre Orient et Occident au XIe et XIIe siècles. Aspects politiques et économiques», *Cahiers de civilisation médiévale* XIX (1976), σσ. 1-7 (=L'Albanie, XV), σ. 1: Το γεγονός αυτό, δηλαδή, η ένταξη στην Μητρόπολη της Ραγούσας όλων των επισκοπών βόρεια του φρουρίου του Αλέξιου-Alessio, που εφαρμόστηκε από τον Πάπα Βενέδικτο Η' στις αρχές του 11ου αιώνα, αποδεικνύει, σύμφωνα με την έρευνα του Ducellier, ότι η Ραγούσα αποτελούσε τη χωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο πολιτιστικές και θρησκευτικές παραδόσεις.

⁵⁸² Ένα πυκνό δίκτυο από οδικές αρτηρίες -πολλές από τις οποίες είχαν αφετηρία το Δυρράχιο- διέσχιζε τα Βαλκάνια. Θα παρουσιάσουμε μόνο τις πιο σημαντικές: Η Εγνατία Οδός ένωσε την Κωνσταντινούπολη με τη Θεσσαλονίκη, μέσω Έδεσσας και Αχρίδας, και αυτή την τελευταία με το Δυρράχιο και τον Αυλώνα, στην αδριατική ακτή, απ'όπου ήταν εύκολη η πρόσβαση στη Βάρη ή στο Βρινδήσιο της Νοτίου Ιταλίας. Αυτή η πρόσβαση γινόταν επίσης από το Ιόνιο πέλαγος (μέσω Κέρκυρας, Κεφαλλονιάς). Στο Βρινδήσιο κατέληγε η αρχαία Αππία Οδός (Appia Via), που οδηγούσε στη Ρώμη. Για τους Βυζαντινούς ήταν, μέχρι τον 13ο αιώνα, η πιο σημαντική αρτηρία επικοινωνίας με τα δικά τους οχυρά στο Ιλλυρικό, αλλά και με την Ρώμη και τα βυζαντινά εδάφη της Νοτίου Ιταλίας: η Γερμανίδα μνηστή του Μανουήλ Κομνηνού, η Bertha-Ειρήνη, εφθάσε στην Κωνσταντινούπολη το 1142 ακολουθώντας την Εγνατία Οδό και ο πρεσβευτής του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα, Wibald του Stablo την διένυε όταν πέθανε το 1158. Φαίνεται ωστόσο ότι, από τον 11ο αιώνα, είχε διαφοροποιηθεί η αρχική διαδρομή, που περνούσε από την περιοχή του ποταμού Σκούμπη για να φτάσει στην Μακεδονία. Το 1081 και το 1108, ο Αλέξιος Κομνηνός πραγματοποιεί μια περιφερειακή πορεία και, αποφεύγοντας την κοιλάδα του ποταμού Σκούμπη, ακολουθεί τις κοιλάδες του Erzen και του Δεβόλη. Ο δρόμος αυτός, η λεγόμενη Βυζαντινή Οδός της Μακεδονίας, ήταν πιο δύσβατος αλλά πιο ασφαλής, επειδή ήταν εκτός της περιοχής δράσης των κατοίκων του Άρβανου, ο πυρήνας της σημ. Αλβανίας, που εμφανίζεται στις πηγές για πρώτη φορά τον 11ο αι.

Μια άλλη σημαντική αρτηρία, η γνωστή ως Οδός της Ζέντας, είχε ως αφετηρία το Δυρράχιο και συνέχιζε, μέσω της Σκόδρας και του Λισσού (φρούριο Alessio) προς δύο κατευθύνσεις: μια προς τις βόρειες παραλίες και μια με κατεύθυνση την Λαρδανία (Σκόπια, Κοσσυφοπέδιο) αφού διέσχιζε τα όρη του Μαυροβουνίου, συνέχιζε μέσω της πεδιάδας του Κοσσυφοπεδίου καταλήγοντας στην πόλη Νίσα (Nish), τη γενέτειρα του Κωνσταντίνου του Μεγάλου, η οποία αποτελούσε την αφετηρία ποικίλων άλλων δρόμων προς πάσα κατεύθυνση. Έπαιξε ένα πολύ σημαντικό ρόλο στην επικοινωνία της Σερβίας με την αδριατική ακτή και με τη Βενετία. Οι Βενετοί και Ραγουσάνοι τη χρησιμοποιούσαν στις εμπορικές τους συναλλαγές με τη Σερβία και τη Βουλγαρία. Οι τελευταίοι διαμεσολαβούσαν επιπλέον στις εξαγωγές σιταριού, ξύλου, ασημιού και σιδήρου από τις δύο αυτές χώρες προς την Ιταλία.

Μια τρίτη οδός οδηγούσε νότια του Δυρραχίου, μέχρι την Απολλωνία, όπου και διακλαδιζόταν: ο ένας κλάδος κατέβαινε στην ιονική ακτή μέχρι το Βουθρωτό (απέναντι από την Κέρκυρα) και ο άλλος ανέβαινε στην κοιλάδα του Βιόσα, του αρχαίου Αώου ποταμού, εξυπηρετώντας τις πόλεις των εσωτερικών περιοχών του Νότου. Τον 11ο και τον 12ο αι., σε πολυσύχναστο δίαυλο ενδοβαλκανικής συγκοινωνίας μετατράπηκε και η κατασκευασθείσα τον 1ο αιώνα μ. Χ. από τους Ρωμαίους οδός Βελιγραδιού-Κωνσταντινουπόλεως, η *Via Militaris* των Ρωμαίων, γνωστή ως *Βασιλική Στράτα* ανάμεσα στους Βυζαντινούς. Προερχόμενη από την κεντρική Γερμανία, έφτανε, μέσω Βιέννης, στο Βελιγράδι και οδηγούσε σαν πρώτο σταθμό στην Νίσα, πόλη που αποτελούσε κόμβο πολλών οδών με κατεύθυνση, βόρεια το Δούναβη, νότια τη Μακεδονία και την Ελλάδα,

δραστηριότητα, λόγος για τον οποίο πολλοί Ιταλοί (κυρίως Βενετοί και Αμαλφιτάνοι) είχαν εγκατασταθεί εκεί. Η Άννα Κομνηνή, κατά τη διήγηση της Νορμανδικής επιδρομής των 1081-1085, δηλώνει ότι η πλειοψηφία των κατοίκων της πόλης προερχόταν από τις δύο αυτές πόλεις⁵⁸³.

Τον 12ο αιώνα, η σημ. Αλβανία παρουσιάζει την θρησκευτική κατανομή που δήλωνε ήδη τον 10ο αι., -όταν η αρχιεπισκοπή Δυρραχίου διατηρούσε ακόμα 14 υποτελείς επισκοπές: ένα βορρά Ρωμαιοκαθολικό (Αντίβαρη, Σκόδρα, Drivasto, Αλέξιο-Alessio, Polatum, Δουλτσίνιο-Dulcigno κλπ., ένα Νότο αναμφίβολα ορθόδοξο (Μπεράτι, Γλαβινίτσα) και μια κεντρική ζώνη (Δυρράχιο, Kruja, Στεφανάκια), όπου τα δύο δόγματα συμβιώνουν, ανταγωνιζόμενα μεταξύ τους, ακόμα και τον 13ο αι⁵⁸⁴.

Πρέπει να τονιστεί η ανά την ιστορία στρατηγική σημασία του Δυρραχίου ως βασικού σημείου στον άξονα Ανατολής-Δύσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Πεδιάδα ανάμεσα στις απότομες οροσειρές της Δαλματίας και της Ηπείρου, από την εποχή του Ιουστινιανού είχε περικυκλωθεί με φρούρια (Alessio, Kruja, Preza κατά μήκος των διάφορων μεγάλων ποταμών Σκούμπη, Δεβόλη, στο δρόμο προς τη Μακεδονία και την Κωνσταντινούπολη). Τοποθετημένα σε υπερυψωμένες περιοχές, επέτρεψαν την κοιλάδα του Δυρραχίου, η οποία αποτελούσε το μοναδικό προσπελάσιμο λιμάνι στην περιοχή για φίλους και εχθρούς της Αυτοκρατορίας⁵⁸⁵.

Το Βυζάντιο διέθετε στην περιοχή ναυπηγεία που θα επιβιώσουν ακόμα και της ίδιας της Αυτοκρατορίας. Το δηλώνουν, μεταξύ άλλων, τοπωνύμια όπως το σημερινό Karavasta (από *Καραβόστασις*) νότια του Σκούμπι, που τεκμηριώνουν τον τοπικό πλούτο σε ξυλεία⁵⁸⁶.

Γενικά η περιοχή που αποτελεί τη σημερινή Αλβανία διέθετε και πλούσιους σε δημητριακά αγρούς που συγκεντρώνονταν προπαντός στον Αυλώνα. Αυτό το γεγονός επέτρεψε στους Νορμανδούς να αντιμετωπίσουν την πείνα το 1081-82, αλλά η Άννα Κομνηνή μας πληροφορεί ακόμα ότι η πρώτη αντίδραση των Δυρραχιωτών, όταν αντιλήφθηκαν το στρατό του εισβολέα, ήταν να σκεφτούν ότι ο σκοπός της επίθεσης ήταν τα χωράφια

δυτικά την Αδριατική και νοτιο-ανατολικά την Κωνσταντινούπολη (ενωνόταν με την Εγνατία οδό στην Αδριανούπολη). Οι σταυροφόροι του 1096, 1147 και 1189 ακολούθησαν αυτή την οδό στην πορεία τους προς την Κωνσταντινούπολη και τους Αγίους Τόπους. Πολλοί από αυτούς είχαν αποβιβαστεί πριν, από τα πλοία με τα οποία διέσχισαν την Αδριατική, στο Δυρράχιο. Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 136-137. Για την Εγνατία, βλ. επίσης, T.L.F. TAFEL, *De via militari romanorum Egnatia qua Illiricum, Macedonia et Thracia iungebantur*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972 και PERTUSI, «Bisanzio e l'irradiazione della sua Civiltà», σσ. 83 και 92. BOLENSKY, *Commonwealth*, σσ. 36-38, 40. DUCCELLIER, «L'Albanie entre Orient et Occident», ό.π., σ. 6 και του ίδιου, *Façade*, σ. 684.

⁵⁸³ ΑΛΕΞΙΑΣ V, 1, σ. 223.9 (SCHOPEN, CSHB). DUCCELLIER, *Façade*, σ. 105 και, ο ίδιος, «Aux frontières», ό.π., σ. 4.

⁵⁸⁴ Η τουρκική κατάκτηση συνέβαλε στο να ενισχυθεί ο θρησκευτικός αυτός χάρτης, που βασικά διατηρείται μέχρι σήμερα. DUCCELLIER, *Façade*, σ. 108.

⁵⁸⁵ DUCCELLIER, «L'Albanie entre Orient et Occident», ό.π., σ. 2 και χάρτης με τα κυριότερα φρούρια στη σ. 3. Βλ. AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σποράδην.

⁵⁸⁶ DUCCELLIER, «L'Albanie entre Orient et Occident», ό.π., σ. 4 και σημ. 11.

τους⁵⁸⁷. Επίσης, σύμφωνα με μια αγιογραφική πηγή, η Ήπειρος και το Δυρράχιο παρήγαγαν όσπρια και τυριά⁵⁸⁸.

Σύμφωνα πάντα με τον Ducellier, δε μαρτυρείται η επέκταση στην περιοχή, αυτή την περίοδο, του βυζαντινού θεσμού της πρόνοιας, αλλά, πάντως, το σύστημα εκμετάλλευσης της καλλιεργήσιμης γης μέσω μεγάλων κτημάτων υφίστατο και στην περιοχή του Δυρραχίου. Τα κτήματα ανήκαν στις επισκοπικές έδρες ή στους λαϊκούς άρχοντες, οι οποίοι τα ανέθεταν σε παροίκους, δηλαδή, σε ημιαυτόνομους καλλιεργητές αυτών των αγροτικών εκτάσεων. Ιδιαίτερα πλούσιος ιδιοκτήτης τέτοιου είδους κτημάτων ήταν η Αρχιεπισκοπή Δυρραχίου⁵⁸⁹.

Η Αδριάδα.

Η Αδριάδα της μαρτυρίας του Ευσταθίου αποτελεί ένα πολύ γενικό όρο που δύσκολα μπορεί να ερμηνευθεί σε ποιο ακριβώς σημείο της ιταλικής Αδριατικής ακτής αναφέρεται. Βυζαντινή ζώνη επιρροής και βάση στρατιωτικών επιχειρήσεων στην ιταλική όχθη της Αδριατικής το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα ήταν πάντως η Αγκόνα. Οι Βυζαντινοί είχαν μετατρέψει την πόλη σε οχυρό τους αφότου ο Νορμανδός βασιλιάς Γουλιέλμος Α΄ τους είχε διώξει από το προηγούμενο κέντρο δραστηριοτήτων τους, την Απουλία (προπαντός τις πόλεις της αδριατικής ακτής: Βάρη, Βρινδήσιο), τον Μάιο του 1156⁵⁹⁰, ύστερα από την πρώτη προσπάθεια του Μανουήλ να επιβάλλει την παρουσία του Βυζαντίου στην Ιταλία (1149-1156)⁵⁹¹. Το 1158 και το 1167 ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας εξαπέλυσε επιθέσεις κατά της ιταλικής πόλης, χωρίς να καταφέρει να την κατακτήσει. Από τον Απρίλιο μέχρι τον Οκτώβριο του 1173 η Αγκόνα θα υποστεί νέα

⁵⁸⁷ ΑΛΕΞΙΑΣ IV, 1, σ. 189.8-15 (έκδ. SCHOPEN, CSHB): δέει συνείχοντο (οι Δυρραχιώτες) διαγιγνώσκοντες ἤδη τὸν σκοπὸν τοῦ δουκὸς Ῥομπέρτου, ὡς οὐκ ἐπὶ τῶ πόλεις καὶ χώρας δηώσασθαι καὶ λείαν πολλὴν ἐκεῖθεν συγκομισάμενος αὐθις εἰς Ἀπουληϊαν ἐπαναστρέψαι, ὡς ἀπανταχοῦ διεκηρυκεύετο, τὸ Ἰλλυρικὸν πεδίων κατέλαβεν, ἀλλὰ τῆς ἀρχῆς τῆς Ῥωμαίων βασιλείας ἰμειρόμενος τὸ Δυρράχιον, ὃ φασιν, ἐκ πρώτης ἀφετηρίας πολιορκῆσαι ἠπέιγετο.

⁵⁸⁸ DUCELLIER, «L'Albanie entre Orient et Occident», ὁ.π., σ. 4 και σημ. 14.

⁵⁸⁹ DUCELLIER, στο ἴδιο, σ. 4 και σημ. 17.

⁵⁹⁰ Τον Ιανουάριο του 1155 ανανεώθηκε η γνωστή ως Συνθήκη της Κωνσταντίας ανάμεσα στον Πάπα Αδριανό Δ΄ και στον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα (σε ισχύ από την 23η Μαρτίου 1153). Η συνθήκη προέβλεπε την απώθηση όποιας βυζαντινής εδαφικής διεκδίκησης στην Ιταλία. Πρβλ. LAMMA, *Comneni e Staufer I*, σσ. 137 κ.ε. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 58.

⁵⁹¹ Το καλοκαίρι του 1149, αφού απελευθέρωσε την Κέρκυρα από τους Νορμανδούς, ο Μανουήλ Κομνηνός άφησε στον Αυλώνα, επικεφαλής χερσαίων και θαλάσσιων δυνάμεων, τον Μέγα Δομέστικο Ιωάννη Αξούχο, με την διαταγή να περάσει στην Αγκόνα, και να μετατρέψει την πόλη σε κέντρο επιχειρήσεων κατά των Νορμανδών: KINNAMOS III, 6, σ. 102: ἔντεϋθέν τε ὡς ἐξ ὀρητηρίου κατὰ τῆς Ἰταλίας ἵεναι. Πρβλ. KINNAMOS IV, 14, σ. 170.5-7: το 1157, ο Πρωτοστράτωρ Αλέξιος Αχούζος αποστέλλεται από τον Μανουήλ Κομνηνό στην Αγκόνα για να την μετατρέψει σε ὀρητήριο των βυζαντινών επεμβάσεων στην Ιταλία. Πρβλ. STEPHENSON, "Political authority in Dalmatia", στο PRINZING-SALAMON, *Byzanz und Ostmitteleuropa*, σσ. 142 κ.ε.

πολιορκία των Γερμανών και των Βενετών, η οποία θα διαλυθεί τελικά από τους Αγκονιτάνους και τους Βυζαντινούς υποστηρικτές τους⁵⁹².

Ο Abulafia⁵⁹³ έχει επισημάνει την στρατηγική σημασία που είχε για το Βυζάντιο το 2ο μισό του 12ου αιώνα η βάση αυτή σε ιταλικό έδαφος, η οποία, για τον Paolo Lamma, συμβολίζει την επιστροφή του Βυζαντίου στην Ιταλία⁵⁹⁴. Η Αγκόνα ήταν τοποθετημένη ανάμεσα στις περιοχές υπό Γερμανικό και Νορμανδικό έλεγχο: βόρεια, οι υπόλοιπες Λομβαρδικές πόλεις, που τις ήλεγχε ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας, νότια, οι Νορμανδοκρατούμενες αδριατικές πόλεις της Απουλίας· στην απέναντι αδριατική ακτή, οι ποθητές κυρίως για τη Βενετία παραθαλάσσιες πόλεις της Δαλματίας⁵⁹⁵.

Είναι γνωστό από μαρτυρίες πηγών ότι η Αγκόνα δέχθηκε επανειλημμένα, μέχρι το 1173, οικονομική υποστήριξη από το βυζαντινό καθεστώς, προς χρηματοδότηση των πολεμικών δραστηριοτήτων αλλά και προς ενίσχυση του φιλοβυζαντινού φρονήματος των κατοίκων της. Ο Νικήτας Χωνιάτης διαμαρτυρήθηκε γι' αυτά τα υπερβολικά έξοδα⁵⁹⁶. Γύρω στο 1157 ο πρωτοστάτωρ Αλέξιος Αξούχος, ο οποίος είχε ήδη διατελέσει ρυθμιστής των βυζαντινών συμφερόντων και στην Δαλματία, είχε σταλεί στην εν λόγω πόλη με άφθονα χρηματικά ποσά, για να προσπαθήσει να κερδίσει την υποστήριξη διαφόρων βορείων και βορειοανατολικών πόλεων της Ιταλίας (Αγκόνα, αλλά και Φερράρα, Μπολόνια και Ραβένα⁵⁹⁷). Το 1173 ο πρωτοσέβαστος (σύμφωνα με τον Boncompagno⁵⁹⁸) Κωνσταντίνος Δούκας, Δούκας της Δαλματίας από το 1167, ήταν παρών στην Αγκόνα κατά τους επτά μήνες -από την 1η Απριλίου έως τα μέσα Οκτωβρίου- που διήρκεσε η πολιορκία της πόλης, χρηματοδοτώντας και εμπυχώνοντας το φιλοβυζαντινό φρόνημα στην Αγκόνα και τη γύρω περιοχή και επιτυγχάνοντας τελικά να διαλύσει την πολιορκία της πόλης από τους Γερμανούς και τους Βενετούς. Ο

⁵⁹² Κύριες πηγές των δρώμενων στην βορειοανατολική Ιταλία, με κέντρο την Αγκόνα, το 1173 είναι, από τη βυζαντινή πλευρά, ο λόγος του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης προς τον Μανουήλ Κομνηνό -εκφωνηθείς μάλλον τα Θεοφάνια του 1174- και η ιστορική διήγηση του Ιωάννη Κίνναμου. Από τη δυτική πλευρά, ο νομικός και ρήτορας Boncompagno του Segni, από την Βόρειο Ιταλία, ο οποίος, 30 περίπου χρόνια μετά από τα γεγονότα, έγραψε το 1201 το *Liber de Obsidione Ancone*. Τον λόγο του Ευσταθίου εξέδωσε ο REGEL, *Fontes I*, αριθ. VI, σσ. 92-125, και, πρόσφατα ο P. WIRTH, *Opera minora*, Λόγος O, σσ. 261-288. KINNAMOΣ VI, 12, σσ. 288.10-289.13.

⁵⁹³ ABULAFIA, "Ancona", σ. 196.

⁵⁹⁴ P. LAMMA, «Byzanz kehrt nach Italien zurück», στο *Beiträge zur Geschichte Italiens im 12. Jahrhundert*. Vorträge und Forschungen 9, 1971, σσ. 37-51.

⁵⁹⁵ Ο BONCOMPAGNO, σ. 929B, παρατηρεί για την Αγκόνα ότι: «nam et quaedam pars Sclavoniae, multa serenitate aeris, ex eodem potest loco videri».

⁵⁹⁶ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 203.

⁵⁹⁷ KINNAMOΣ IV, σ. 170.16. Η μαρτυρία του επιβεβαιώνεται και από δυτικές πηγές, βλ. ABULAFIA, «Ancona», σσ. 199-201, MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 61.

⁵⁹⁸ βλ. BONCOMPAGNO, σ. 938B-C, SALERNITANUS, σ. 214DE. Πρβλ. ABULAFIA, "Ancona", σ. 201.

Κωνσταντίνος Δούκας ανέλαβε και πάλι, μετά την πολιορκία της Αγκόνας, τα καθήκοντα του Δούκα της Δαλματίας⁵⁹⁹.

Ο Abulafia τονίζει επίσης τη σημασία του άξονα Αγκόνας-Δαλματίας για τα συμφέροντα του Βυζαντίου στην Αδριατική, κυρίως απέναντι στη Βενετία. Παραπλεύρως της έδρας του βυζαντινού δούκα στο Σπαλάτο, ο Δόγης κατείχε παράκτιες πόλεις νότια της Ζάρας (Zara-Zadar-Zenta)⁶⁰⁰. Η ανάμιξη του Δούκα της Δαλματίας -ο οποίος, εξάλλου, αυτή την εποχή είχε δικαιοδοσία και στην περιοχή του Δυρραχίου- στα γεγονότα της Αγκόνας, τα οποία κατέληξαν στην νίκη του βυζαντινού συμφέροντος το 1173, αποδεικνύει ότι η Δαλματία και το Ιλλυρικό (το Δυρράχιο) δεν ήταν ανεξάρτητες στρατηγικά περιοχές και ότι και οι δύο θεωρούνταν ως ανήκουσες στο ίδιο στρατηγικό συγκρότημα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Αγκόνας⁶⁰¹.

Η Σικελία.

Η Σικελία, με πρωτεύουσα το Παλέρμο (ελληνιστί Πάνορμος), αποτελεί τον 12ο αιώνα τον πυρήνα του νορμανδικού βασιλείου. Στην Αυλή του Ρογήρου Β' (π. 1128-1154) και του Γουλιέλμου Α' (1154-1166) ανθίζουν τόσο από οργανωτικής όσο και από πολιτιστικής άποψης τα ορθόδοξα μοναστήρια⁶⁰².

Με αφορμή μια από τις πρεσβείες του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη⁶⁰³, ο Kazhdan υποστήριξε ότι το Βυζάντιο προμήθευε τον 12ο με τρόφιμα την Ιταλία και τη Σικελία⁶⁰⁴. Στηρίζει την ερμηνεία του στη θετική εικόνα που παρουσίαζε τότε η βυζαντινή οικονομία. Μετά από μια προσωρινή δημογραφική παρακμή στο τέλος του 11ου αιώνα, η γεωργία συνήλθε από την παρακμή της στο Βυζάντιο και, αντίθετα με τον 11ο αιώνα, τον 12ο δεν γνωρίζουμε για καμία μεγάλη φυσική καταστροφή ή για ιδιαίτερα μεγάλες καταστροφές στις σοδειές⁶⁰⁵. Στα στοιχεία αυτά πρέπει να προστεθεί το γεγονός ότι, τον Φεβρουάριο του 1169 ένας φοβερός σεισμός κατέστρεψε την ανατολική Σικελία⁶⁰⁶. Άλλος σεισμός έπληξε την Σικελία στις 26

⁵⁹⁹ Βλ. FERLUGA, «La Dalmazia», σσ. 206-207, ABULAFIA, «Ancona», σσ. 209-210, SCHREINER, «Der Dux von Dalmatia», σσ. 286, 293, 299, AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σσ. 259-261.

⁶⁰⁰ Βλ. FERLUGA, «La Dalmazia», σ. 213 και σημ. 92. ABULAFIA, «Ancona», σσ. 211 κ.ε. Πρβλ. GOLDSTEIN, «Byzantine rule in Dalmatia in the 12th Century», στο PRINZING-SALAMON, *Byzanz und Ostmitteleuropa*, σσ. 102-103.

⁶⁰¹ FERLUGA, «La Dalmazia», σσ. 197 και 210, GOLDSTEIN, στο ίδιο, σ. 116. Βλ. παραπ., σ. 122.

⁶⁰² Βλ. παρακάτω, σσ. 192-193.

⁶⁰³ Βλ. χωρίο σ. 7.46-51 Μονωδίας ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), παραπάνω, σ. 115, σημ. 528.

⁶⁰⁴ KAZHDAN, «Brat'ja Ajofeodority», σ. 92 και, του ίδιου, *People and Power*, σ. 56. Πρβλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 10, σημ. 59.

⁶⁰⁵ KAZHDAN, *People and Power*, σσ. 56-57. Alan HARVEY, «Financial crisis and the rural economy», στο MULLET-SMYTHE εκδ., *Alexios I Comnenos*, σσ. 167-184.

⁶⁰⁶ Βασικές λατινικές πηγές που μαρτυρούν για αυτόν τον σεισμό είναι ο Romualdus SALERNITANUS, σσ. 209E και 210B και ο Hugo FALCANDUS, σ. 342C. Το κακό έγινε την

Σεπτεμβρίου 1172⁶⁰⁷. Τα γεγονότα αυτά πρέπει να αύξησαν στο έπακρο την ανάγκη από τρόφιμα στις σεισμόπληκτες περιοχές. Επομένως, ενισχύεται η πιθανότητα να δικαιολογηθεί η εικασία του Kazhdan.

Θεωρούμε ότι το παραπάνω χωρίο του Ευσταθίου θα μπορούσε να ερμηνευθεί έτσι, αν λάβουμε υπόψιν τη συντακτική αντιπαράθεση μέν...δέ που θα σήμαινε ότι ο Ευστάθιος διαχωρίζει την πνευματικής φύσεως περίθαλψη από την καθαρά υλική (τρόφιμα). Αυτή η αντιπαράθεση έχει προαναγγελθεί λίγες αράδες παραπάνω με άλλο αντιπαραθετικό συντακτικό σχήμα: *ἵνα μὴ μόνον... ἀλλὰ καὶ*, που εισάγει μια διάκριση ανάμεσα στην ιεροκηρυκτική και στην ευεργετική (χάρισμα⁶⁰⁸ βοήθεια, χάρη, ευεργεσία κλπ.) δραστηριότητα⁶⁰⁹.

Το πιο σημαντικό όμως στοιχείο που υποστηρίζει αυτή την εκδοχή είναι ότι η παράγραφος αυτή τοποθετείται αμέσως μετά το εγκώμιο που ο Ευστάθιος πλέκει για την παροιμιώδη γεναιοδωρία που ο Νικόλαος είχε επιδείξει εν ζώῃ εντός και εκτός Κωνσταντινουπόλεως και για την οποία είχε κερδίσει την επονομασία του ξενοδόχου. Δηλαδή, μας δίδεται η εντύπωση ότι ο Ευστάθιος θέλει να εντάξει τη δραστηριότητα του Νικόλαου στην Ιταλία μέσα στις γενικές ευεργετικές του κινήσεις. Σε αυτό βοηθά η ίδια αναφορά στον άρτο στις δύο παραγράφους (I, σσ. 7. 37⁶¹⁰ και 7.50⁶¹¹).

Αλλά και η αναφορά (σ. 7.44-45⁶¹²) στον Κελεό και τον Τριπτόλεμο, μυθολογικά πρόσωπα που σχετίζονται άμεσα με την Δήμητρα, τη θεότητα

παραμονή της Αγίας Αγάθης (4 Φεβρουαρίου) και προηγήθηκε από ενεργοποίηση της Αίτνας. Πρβλ. Alain DUCCELLIER, "Les séismes en Méditerranée orientale du XIème au XIIIème siècle. Problèmes de methode et résultats provisoires", *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines* (Athènes 1976), IV, Αθήνα 1980, σσ. 103-113, κυρίως σ. 108. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 85, σημ. 227 και MATTHEW, *The Norman Kingdom*, σ. 121.

⁶⁰⁷ Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, "Ενθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη", *NE* 7 (1910), σσ. 113-133, αρθ. 22. Αναφ. από τον V. GRUMEL, *Traité d'Études Byzantines. I. La Chronologie*, Παρίσι 1958, σ. 480.

⁶⁰⁸ Πρβλ. ΚΑ 1 Κορ. 12, 4.

⁶⁰⁹ *Εμαθέ σου ταῦτα τὰ ἀγαθὰ καὶ ἡ ἐπέκεινα τῆς Ἑλλάδος γῆς μέχρι καὶ εἰς τὸ Ἰλλυρικόν, ἵνα μὴ μόνον ἡ τοῦ Παύλου διδασκαλία τούτους περιχορεύη, ἀλλὰ καὶ τὸ σὸν χάρισμα.

⁶¹⁰ Οἱ γὰρ τοῦ ἄρτου σου, ὦ μακαριστὲ ἀρχιερεῦ, στηρίζοντος κοροννύμενοι καὶ τοῦ οἴνου εὐφραίνοντος ἐμπιπλάμενοι καὶ λοιπῆς ξενίας εἰς ἀπόλαυσιν ἤκοντες, ἀλλὰ τούτους μακρὸς κόπος καὶ ἀριθμεῖν. *Εμαθέ σου ταῦτα τὰ ἀγαθὰ...

⁶¹¹ *Εθρεψας ἐν λιμῷ καὶ τοὺς ἐφεξῆς, ὅσοι τὴν Ἀδριαδα μετεκδέχονται, προάγων μέχρι καὶ εἰς τὴν ἐν μεγάλῳ ὀνόματι Σικελικὴν, καὶ λόγῳ μὲν ἐκτρέφων, οἷς διηρμήνευες, ἐν πάσαις ταῖς γραφαῖς φιλοπευστοῦσι τὰ περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν λοιπὸν δὲ ἄρτον τοῖς προσιοῦσιν ἐπαρχῶν, ὁποῖος καὶ τοιοῦτος πολὺς ὄχλος τὴν Ἰταλικὴν περιβόσκειται.

⁶¹² Μαρτυρεῖ τῷ καλῷ τούτῳ σπόρῳ καὶ ὁ Ἴόνιος, οὐ σπειρομένῳ καθ' ὕδατος, πορθμευομένῳ δὲ ἄλλως εἰς τὴν ἀντιπέραν καὶ πλατυνομένῳ οὐ κατὰ τὸν ἐπὶ Κελεοῦ καὶ Τριπτολέμου λόγον, μεταγόντα πολλαχοῦ γῆς τὰ σπειρόμενα, θεϊότατα δὲ καὶ ὡς ὁ τῆς ἀληθείας ὑψηλὸς (λόγος) βούλεται. Οἱ Ελευσίνιοι μῦθοι διηγούνται ὅτι ἡ Δήμητρα διδάξε ἡ ἴδια στον Τριπτόλεμο τὰ μυστήριά της καὶ ἔτσι εκείνος υπήρξε ὁ πρῶτος ιερέας τῆς θεάς, ὁ θεμελιωτὴς τῆς θρησκείας τῆς καὶ ὁ πρῶτος βασιλιάς τῆς Ελευσίνας. Ἡ Δήμητρα ἔστειλε τὸν Τριπτόλεμο νὰ διέλθει ὅλον τὸν κόσμον γιὰ νὰ διαδόσει τὰ δῶρα τῆς. Ἐνα χαμένο ἔργο τοῦ Σοφοκλή, που ἔφερε τὸν τίτλο *Τριπτόλεμος* περιέγραφε τὰ ταξίδια τοῦ ἥρωα, τοὺς κινδύνους που διέτρεξε, τὶς ἀντιστάσεις που συνάντησε, ἐπιτυγχάνοντας ὁμως τελικὰ νὰ διαδόσει ἐκτός ἀπὸ τὸ δῶρο τῆς Δήμητρας (τὸ σιτάρι), τὴν ἐπιστήμη τῆς

που παρέχει στον άνθρωπο τους καρπούς της γης και ιδιαίτερα το σιτάρι, την κατεξοχήν ανθρώπινη τροφή, μας φαίνεται ότι συγκλίνει προς αυτήν την εκδοχή.

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, εξάλλου, το Βυζάντιο διέθετε τον 12ο αιώνα αποθέματα αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, τα οποία αποτελούσαν και το σχεδόν μοναδικό αντικείμενο εξαγωγής της Αυτοκρατορίας· και το Ιλλυρικό (Δυρράχιο, Αυλώνας) -αφετηρία του ταξιδιού του Νικόλαου στην Ιταλία- και συγκεκριμένα η Αρχιεπισκοπή Δυρραχίου ήταν επαρκείς όσον αφορά τα προϊόντα αυτά. Γι' αυτό δεν μπορεί να αποκλειστεί ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης να μετέφερε στην Ιταλία τρόφιμα που θα είχε παραλάβει στο Δυρράχιο ή την γύρω περιοχή, από την τοπική Αρχιεπισκοπή ή με τη μεσολάβησή της.

Γενικά, ο 12ος αιώνας ήταν, σύμφωνα με την πλειοψηφία των ερευνητών⁶¹³, ένας πρόσφορος αιώνας για την βυζαντινή οικονομία. Η γεωργία, η βιομηχανία και το εμπόριο άνθισαν κυρίως στα δυτικά εδάφη της Αυτοκρατορίας και συγκεκριμένα στη δυτική ακτή του Αιγαίου⁶¹⁴. Στην ευμάθεια αυτή συνετέλεσε η αίσθηση ασφάλειας που οι Κομνηνοί επέφεραν στην πολιτική σκηνή⁶¹⁵, ενώ η ίδια ανθηρή οικονομία συνέβαλε στο να μπορέσει ο Μανουήλ Κομνηνός να διεξαγάγει την πολυδάπανη εξωτερική του πολιτική, κυρίως στην Ιταλία. Η βυζαντινή οικονομία βασιζόταν κυρίως στη γεωργία αλλά και στην ποιμνιοβοσκή, και τα προϊόντα που παράγονταν ήταν τα βασικά είδη διατροφής -δημητριακά, κρασί, λάδι, κρέας, γάλα, ψάρια-, είδη κτηνοτροφικής προέλευσης -δέρμα, μαλλί-, εξειδικευμένες καλλιέργειες -ακατέργαστο μετάξι, λινάρι- και τα προϊόντα από την ακαλλιέργητη γη -ξυλεία, μέταλλευμα, αλάτι.

Το ενδεχόμενο μιας πιθανής οικονομικής συνεισφοράς του Βυζαντίου προς την Σικελία ενισχύεται και από το γεγονός ότι στις 4 Φεβρουαρίου του 1169 το ανατολικό τμήμα του νησιού ισοπεδώθηκε κυριολεκτικά από σεισμό. Σε αυτόν αναφέρονται ο Ρομουάλδος του Σαλέρνου και ο Ούγος Falcandus⁶¹⁶. Οι πόλεις Μεσσήνη, Κατάνη και Συρακούσες είδαν, μεταξύ άλλων, πολλά κάστρα και μοναστήρια να καταστρέφονται. Έτσι, σύμφωνα με τον Ρομουάλδο του Σαλέρνου, όταν γκρεμίστηκε η ορθόδοξη Εκκλησία της Αγίας Αγάθης στην Κατάνη, σκοτώθηκαν ο επίσκοπος και σαράντα πέντε μοναχοί. Ο Ούγος Falcandus λέει για το ίδιο περιστατικό ότι όλα τα σπίτια της πόλης γκρεμίστηκαν και γύρω στις δεκαπέντε χιλιάδες άτομα, μαζί με

γεωργίας και την πραότητα των ηθών. Πρβλ. P. DECHARME, *Ελληνική Μυθολογία*, Αθήνα 1959, σσ. 359-360 και 366-367.

⁶¹³ Βλ. γενικά, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 132 κ.ε. M.F. HENDY *Studies in the byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Καίμπριτζ 1985. A. HARVEY, *Economic expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Καίμπριτζ 1989.

⁶¹⁴ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 140.

⁶¹⁵ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 141.

⁶¹⁶ Βλ. SALERNITANUS, σ. 210A, παραδίδει ότι *apud Messanan etiam maximus et manifestus terraemotus fuit*. Έγινε αισθητός και στο Ρήγιο της Καλαβρίας: Hugon FALCANDUS, σ. 342C: *ut in Calabria quoque circa Rhegium, oppidaque proxima sentiretur*.

τον επίσκοπο και το μεγαλύτερο μέρος των μοναχών, θάφτηκαν στα συντρίμια⁶¹⁷. Και άλλος σεισμός έπληξε την Σικελία στις 26 Σεπτεμβρίου 1172.

Δεδομένου ότι, αυτή την εποχή, πολλά μοναστήρια της Καλαβρίας και της Σικελίας ήταν ορθόδοξα -αν και τα περισσότερα εξαρτώνταν ήδη αυτή την εποχή από Λατίνο επίσκοπο ή από ένα μεγαλύτερο λατινικό μοναστήρι- και ότι πολλά από αυτά υπέστησαν πολύ σοβαρές καταστροφές από τον σεισμό του 1169 (είδαμε το παράδειγμα της Αγίας Αγάθης), δεν είναι αδιανόητο να σκεφτεί κανείς ότι η Κωνσταντινούπολη θα έπρεπε να βοηθήσει και πνευματικά αλλά και υλικά. Και επίσης, δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι ο Νικόλαος Αγιθεοδωρίτης, ο γνωστός από τον κόσμο ως ξενοδόχος λόγω των συνεχόμενων ευεργεσιών του προς το λαό⁶¹⁸, εκτός από το ότι ήταν γνήσιος και υψηλών προδιαγραφών αντιπρόσωπος του Αυτοκράτορα και της Εκκλησίας, ήταν πολύ πιθανός υποψήφιος για να μεταφέρει αυτή τη διπλή βοήθεια από άλλες περιοχές της βυζαντινής επικράτειας, πλούσιες σε βασικά τρόφιμα, όπως το Ιλλυρικό, δηλαδή το Δυρράχιο ή τον Αυλώνα.

Ο Π. Αγαπητός⁶¹⁹ αναφέρει, παραπέμποντας στα *Regesten* των Dölger-Wirth, ότι στάλθηκαν βυζαντινές πρεσβείες συγκεκριμένα στο βασίλειο της Σικελίας, την περίοδο που μεσολαβεί ανάμεσα στην υπογραφή του συμφώνου ειρήνης, το 1158, και μέχρι την άνοιξη του 1172, που ακυρώθηκε ο γάμος της Μαρίας με τον Γουλιέλμο Β'. Συγκεκριμένα, λέγεται ότι βυζαντινές πρεσβείες επισκέφθηκαν την άνοιξη του 1158 τον Γουλιέλμο Α⁶²⁰, μετά τις 7 Μαΐου του 1166 τον Γουλιέλμο Β'⁶²¹ και, από την άνοιξη του 1171 μέχρι το 1172, τουλάχιστον δύο φορές, τον Γουλιέλμο Β'⁶²².

Το 1158 όμως δεν υπήρξε, απ' όσο γνωρίζουμε, βυζαντινή πρεσβεία. Το *Regestum* 1420 δεν αναφέρει βυζαντινή πρεσβεία, αλλά τους όρους που τέθηκαν για τη σύναψη της συμφωνίας ειρήνης. Ήταν μια Νορμανδική αποστολή αυτή που μετακινήθηκε στην Κωνσταντινούπολη ύστερα από συνεννόηση δι' επιστολών, για την υπογραφή των σπονδών ανάμεσα στις δύο χώρες⁶²³. Μάλιστα στην πρεσβεία αυτή του Γουλιέλμου Α' πρέπει να έλαβε μέρος και ο Ερρίκος Αρίστιππος, ο οποίος ήταν τότε ο πιο στενός

⁶¹⁷ FALCANDUS, 342C: Cataniensium oppulentissima civitas usque adeo subversa est, ut ne una quidem domus in urbe superstes remanserit. Viri ac mulieres circiter XV. M (15. 000) cum Episcopo eiusdem civitatis, maximaque parte Monachorum sub ruina sunt aedificiorum oppressi. Πρβλ. SALERNITANUS, σσ. 209E-210A.

⁶¹⁸ Πρβλ. Μονωδία ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (Ι), σσ. 6.15-7.40 κ.ε.: ἰδέτωσαν πτωχοὶ ...οἷς διέσπειρε τὸν πλοῦτον ἐκ τῆς τῶν πόλεων κεφαλῆς καταρχόμενος ἕως καὶ εἰς αὐτήν Ἑλλάδα, ἐνόδιον μὲν τοῦτον σπόρον ἐλεημοσύνης ...*Ἐμαθέ σου ταῦτα τὰ ἀγαθὰ καὶ ἡ ἐπέκεινα τῆς Ἑλλάδος γῆς μέχρι καὶ εἰς τὸ Ἰλλυρικόν...

⁶¹⁹ AGAPITOS, «Mischung», σ. 124.

⁶²⁰ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1420.

⁶²¹ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1470.

⁶²² DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1504.

⁶²³ CHALANDON, *Les Commène* II, σ. 380.

σύμβουλος του Βασιλιά⁶²⁴. Από την Κωνσταντινούπολη μετέφερε στη Σικελία, ως δώρο του Μανουήλ Κομνηνού προς τον Γουλιέλμο, ένα χειρόγραφο της Μεγάλης ή Μαθηματικής Συντάξεως (*Almagest*) του Πτολεμαίου, που μετέφρασε στα Λατινικά ένας ανώνυμος μεταφραστής από το Σαλέρνο· αυτός ταξίδεψε στη Σικελία μόνο και μόνο για να έρθει σε επαφή με το πολύτιμο χειρόγραφο⁶²⁵. Καταγόμενος από την Αγία Σεβηρίνη της Καλαβρίας, όπου έδρευε ένα από τα πιο μεγάλα ορθόδοξα μοναστήρια, ο Αρίστιππος, πριν εισαχθεί στην Αυλή, είχε μεταβεί στη Σικελία για να αναδειχθεί σε αρχιδιάκονο της εκκλησίας της Κατάνης (1156)⁶²⁶, η οποία είχε την επισκοπική έδρα της, αν δεν απατώμεθα, στον καθεδρικό ναό της Αγίας Αγάθης, τον ίδιο που γκρεμίστηκε το 1169 από το σεισμό, προκαλώντας το θάνατο του ίδιου του επισκόπου και πολλών μοναχών. Βέβαια, ο Αρίστιππος είχε ήδη πεθάνει (†1162), αλλά η στενή σχέση του Αρίστιππου με την Αγία Αγάθη καθώς και ταυτόχρονα με το Βυζάντιο στηρίζει την υπόθεσή μας ότι η Κωνσταντινούπολη, μέσω του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη, είναι πιθανό να βοήθησε οικονομικά, σύμφωνα και με τους υπαινιγμούς του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, μετά το 1169, αυτό και άλλα κατεστραμμένα ορθόδοξα μοναστήρια της ανατολικής Σικελίας.

Από τους ιστορικούς έχει τονιστεί ο ρόλος που έπαιξαν στην επίτευξη αυτής της συμφωνίας ειρήνης, η οποία έπρεπε θεωρητικά να ισχύει για τριάντα χρόνια, μεταξύ του Γουλιέλμου Α' της Σικελίας και του Μανουήλ Κομνηνού, οι αιχμάλωτοι στο Παλέρμο από το 1156 Βυζαντινοί αξιωματούχοι Αλέξιος Βρυένιος, γιος της Άννας Κομνηνής, και Ιωάννης Δούκας⁶²⁷. Μετά την επίσημη συμφιλίωση, ο Γουλιέλμος τους απελευθέρωσε, ενώ δεν είχαν την ίδια τύχη οι άλλοι αιχμάλωτοι, οι Θηβαίοι μεταξουργοί που απήχθησαν το 1149⁶²⁸. Έχει επισημανθεί επίσης το συμφέρον του Πάπα Αδριανού Δ' σε αυτή την ειρήνη, η οποία έρχεται σε μια περίοδο όπου έχουν εκδηλωθεί οι προστριβές του με τον Φρειδερίκο Α'· οι έριδες αυτές θα καταλήξουν σε σχίσμα ανάμεσα στον Βαρβαρόσσα και τον Αλέξανδρο Γ', αμέσως μετά την εκλογή του τελευταίου ως Πάπα το 1159⁶²⁹. Ο Αδριανός στρέφεται προς στήριξη στην Σικελία αλλά και στο Βυζάντιο, δημιουργώντας έτσι ένα μέτωπο κατά του Φρειδερίκου, τέσσερα χρόνια πριν αυτός επιχειρήσει με επιτυχία την άλωση του Μιλάνου. Επίσης, φαίνεται

⁶²⁴ MATTHEW, *The Norman Kingdom*, σσ. 215-216.

⁶²⁵ PERTUSI, «L'Irradiazione della cultura», σ. 13. LAMMA, *Comneni e Stauffer I*, σ. 236. Για τη μεταφραστική δραστηριότητα του Αρίστιππου, βλ. παρακ., σσ. 193-194.

⁶²⁶ Διαδέχθηκε τον Aschettin, ο οποίος ήταν Αρχιδιάκονος Κατάνης από περίπου το 1145 μέχρι το 1155, που αναδείχθηκε σε Καγκελάριο του Γουλιέλμου Α'. Βλ. TAKAYAMA, *The administration*, σ. 105.

⁶²⁷ Για τον Ιωάννη Δούκα, βλ. παρακ., σ. 158 και σημ. 726.

⁶²⁸ Βλ. CHALANDON, *Les Comnène II*, σσ. 380-381, LAMMA, *Comneni e Stauffer I*, σσ. 275-279. Πρβλ. AHRWEILER, *Byzance et la Mer*, σ. 254.

⁶²⁹ Αμέσως μετά το θάνατο του Αδριανού Δ' (4 Δεκεμβρ. 1154-1 Σεπτεμβρ. 1159), η πλειοψηφία των καρδινάλιων επέλεξε τον Αλέξανδρο Γ' (7 Σεπτεμβρ. 1159-30 Αυγούστου 1181) για διάδοχό του, ενώ μια μειοψηφία πιστή στον Βαρβαρόσσα ανέδειξε τον Βίκτωρα Δ': το σχίσμα επισημοποιήθηκε στη σύνοδο της Παβίας (Φεβρουάριος 1160). Βλ. παρακ., σ. 160.

ότι ένας από τους λόγους που έπεισε τον Κομνηνό για τη συμφιλίωση με τη Σικελία ήταν η υπόσχεση του Γουλιέλμου να υποστηρίξει τη βυζαντινή πολιτική στην Ιταλία. Είδαμε ότι από το 1156 οι Βυζαντινοί είχαν μετατρέψει την Αγκώνα, στην κεντρική Ιταλία, σε ορμητήριο των δραστηριοτήτων τους στον ιταλικό χώρο⁶³⁰.

Όσο για την πρεσβεία του 1166, διεξήχθη μετά το θάνατο του Γουλιέλμου Α' (7 Μαΐου 1166) και έφθασε στο Παλέρμο με στόχο να πετύχει την ανανέωση του συμφώνου φιλίας και να ανακοινώσει στην Μαργαρίτα, τη χήρα του Βασιλιά, η οποία εκτελούσε χρέη αντιβασιλέα και κηδεμόνα του ανήλικου νέου Μονάρχη, την πρόταση για γάμο της Μαρίας, κόρης του Μανουήλ Κομνηνού, με τον Γουλιέλμο Β'. Οι σχέσεις με την Σικελία δεν ήταν ποτέ καλές μετά το 1158, παρόλο που οι διάφορες επίσημες χειρονομίες δίνουν την αντίθετη εντύπωση: ο Γουλιέλμος Α' είχε διατάξει την απαγόρευση της διάβασης Ελλήνων πρεσβευτών από τη χώρα του, απαγόρευση που διήρκεσε όσο ζούσε: δεν εμπιστευόταν τα τερτίπια της Βυζαντινής διπλωματίας, κι ως υπήρχε, σε επίσημο επίπεδο, παύση του πυρός. Έτσι, μια βυζαντινή πρεσβεία προς τον Λουδοβίκο Ζ' της Γαλλίας ανακόπηκε στη Σικελία το 1161⁶³¹ και γύρω στο 1164 ο Μανουήλ Κομνηνός ζητά συγγνώμη από τον ίδιο Βασιλιά, γιατί δεν του στέλνει δική του πρεσβεία, λόγω των προβλημάτων που συναντούσαν οι υψηλόβαθμοι βυζαντινοί πρεσβευτές στο πέρασμά τους από τα εδάφη του Νορμανδικού Βασιλείου, ενώ η αποστολή χαμηλότερων προδιαγραφών πρεσβείας δε θα άρμοζε στο πρόσωπο του Λουδοβίκου⁶³².

Η γαμήλιες συζητήσεις προκάλεσαν την αποστολή διαφόρων πρεσβειών στην Σικελία ανάμεσα στο 1166 και στο 1171⁶³³. Ωστόσο, οι σχέσεις με την Σικελία είχαν αρχίσει νωρίς μετά την πρώτη ημερομηνία να ψυχραίνονται, λόγω της αργοπορίας στην τέλεση του γάμου, σε σημείο ώστε στα 1168-1169 η Κωνσταντινούπολη έστειλε πρεσβεία τριών μελών στην Βενετία, προσφέροντάς της την επανάκτηση παλιών προνομίων έναντι υποστήριξης κατά της Σικελίας σε περίπτωση που χρειαστεί. Η Γαληνοτάτη αρνήθηκε και αυτός ήταν ένας από τους λόγους της επίθεσης κατά των Βενετών της Κωνσταντινούπολης και όλης της Αυτοκρατορίας το 1171⁶³⁴. Ο Μανουήλ αμφιταλαντευόταν στο ζήτημα της επιλογής γαμπρού: είχε να διαλέξει ανάμεσα στον Γουλιέλμο και στο γιο του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα και στα 1171-1172 διαπραγματευόταν το γάμο σχεδόν ταυτόχρονα και με τους δύο.

⁶³⁰ Βλ. παραπ., σ. 127.

⁶³¹ CHALANDON, *Les Comnène* II, σ. 570. LAMMA, *Comneni e Staufer* II, σ. 98, DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1438. Βλ. επίσης DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1456a, CHALANDON, ό.π., σσ. 560, 563.

⁶³² CHALANDON, *Les Comnène* II, σ. 560. Βλ. παραπ., σ. 160.

⁶³³ Βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1470, 1503 και 1504, CHALANDON, *Les Comnène* II, σσ. 570-571, LAMMA, *Comneni e Staufer* II, σ. 215, John PARKER, "The attempted byzantine alliance with the Sicilian-Norman kingdom 1160-1167", *Studies in Italian Medieval History presented to Miss E. M. Jamison*, Ρώμη 1956, σσ. 86-93 και MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 92-93

⁶³⁴ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1482b, CHALANDON, *Les Comnène* II, σσ. 586-89.

Ανάμεσα στην άνοιξη του 1171 και στις αρχές του 1172, λοιπόν, εστάλησαν δύο ή περισσότερες πρεσβείες⁶³⁵ στον Γουλιέλμο Β΄ Σικελίας και αποφασίστηκε ο γάμος, παρόλο που αυτός δεν θα πραγματοποιούταν ποτέ. Ο Chalandon υποθέτει ότι το βυζαντινό καθεστώς αποφάσισε να δοκιμάσει και πάλι τη σικελική προοπτική μετά τη ρήξη με την Βενετία και, κυρίως, μετά την κατάσχεση των περιουσιών των Βενετσιάνων την άνοιξη 1171⁶³⁶, ενώ ο Ohnsorge παρουσιάζει τις πρώτες διπλωματικές προσπάθειες ήδη αμέσως μετά την πρεσβεία του Χριστιάνου της Μαγεντίας στον Μανουήλ, το 2ο μισό του 1170· αυτό όμως δε συμβαδίζει με τα δεδομένα των κυριότερων πηγών, όπως τονίζουν οι Dölger-Wirth.

Το φιάσκο με την τελική ακύρωση του γάμου μετά την άνοιξη του 1172, που είχε θύμα τον Βασιλιά της Σικελίας, χειρότερησε τις Βυζαντινο-Νορμανδικές σχέσεις στο έπακρο⁶³⁷. Ο Μανουήλ Κομνηνός αποφάσισε ότι το συμφέρον του βρισκόταν στο να ευνοήσει τον Βαρβαρόσσα, μετά και την επίσκεψη στο Βυζάντιο του Χριστιάνου της Μαγεντίας το 1170. Η Νέα Ρώμη θα δοκίμαζε το μέγεθος της Σικελικής οργής το 1204.

Αυτή την περίοδο γίνονται και άλλες σημαντικές πρεσβείες -στις οποίες ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης θα μπορούσε να είχε πάρει μέρος-, όπως η αναφερθείσα του 1166 ή εκείνη του 1170, η οποία συνόδεψε την Ευδοκία, ανιψιά του Κομνηνού, στη Veroli της Ιταλίας για να παντρευτεί τον Όθωνα Frangipane. Λατινική πηγή ισχυρίζεται ότι αυτή η πρεσβεία αποτελείτο από επισκόπους· ο Grumel την θεωρεί μια καλή ευκαιρία για τη μεταφορά μηνυμάτων για τις εναλλακτικές προοπτικές ένωσης των Εκκλησιών από τον Αυτοκράτορα στον Πάπα, ο οποίος και τέλεσε αυτόν τον γάμο⁶³⁸. Ο Πάπας είχε εγκατασταθεί αυτή την περίοδο (Αύγουστο 1166 έως Φεβρουάριο 1170) στο Βενεβέτο. Ο Ρομουάλδος του Σαλέρνου επιβεβαιώνει ότι ο Πάπας δεχόταν ξένους πρεσβευτές και διηύθυνε τις εκκλησιαστικές υποθέσεις από την πόλη αυτή⁶³⁹.

Θεωρούμε όμως, επειδή η Σικελία αναφέρεται ρητά ως προορισμός δύο φορές σε ένα από τα κείμενα, ότι οι πρεσβείες που διεξήχθησαν ανάμεσα στην άνοιξη του 1171 και στις αρχές του 1172 αποτελούν τις πιο πιθανές περιπτώσεις για τη συμμετοχή του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη. Αφενός γιατί συμπίπτουν με τα χρονικά δεδομένα που έχουμε υποθέσει πιο πάνω ως περισσότερο πιθανά· από την άλλη, επειδή μία από τις ειδικότητες των επισκόπων πρεσβευτών, τόσο των Δυτικών όσο και των Βυζαντινών, ήταν η διαπραγμάτευση βασιλικών γάμων και η συνοδεία κυρίως των νυφών στις

⁶³⁵ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1504, ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, σ. 170.22, SALERNITANUS, σ. 212BC.

⁶³⁶ CHALANDON, *Les Commènes* II, σ. 571.

⁶³⁷ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 93.

⁶³⁸ Βλ. *Annales Cecanenses* (MGH SS, XIX, σ. 286, έκδ. PERTZ, σ. 20). Βλ. επίσης O(S)BERTI, *Annales* (MGH SS, XVIII, σ. 86, έκδ. PERTZ, σ. 19). Πρβλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes* 1122 (Chronologie).

⁶³⁹ SALERNITANUS, σ. 210AB: Papa autem Alexander, vir Catholicus et honestus, cum cardinalibus suis apud Beneventum morabatur, et ibi ab Imperatore Graecorum, a Rege Franciae et Angliae et a praelatis Ecclesiarum nuncios recipiens, negotia ecclesiastica sapienter et provide disponebat.

χώρες όπου βασίλευαν οι γαλαζοαίματοι γαμπροί τους⁶⁴⁰. Οι διαπραγματεύσεις του 1171 ήταν υψίστης σημασίας, η νύφη δεν ήταν απλώς κάποια συγγενής του Μανουήλ Κομνηνού αλλά μια από τις μονάκριβες κόρες του, και οι πρεσβευτές ταξίδεψαν με την εντολή να κλειστεί η συμφωνία, όπως και έγινε. Ένας από τους διαπραγματευτές από το μέρος της Σικελίας ήταν ο Βαρθολομαίος, επίσκοπος της παμπάλαιας ποιμεναρχικής έδρας Ακράγαντος⁶⁴¹ Σικελίας και αδελφός του Αρχιεπισκόπου Gautier (Walter) του Παλέρμου⁶⁴².

Το χωρίο της Μονωδίας του Ευσταθίου (I, σσ. 7.47 κ.ε.⁶⁴³) δηλώνει αρκετά σαφώς μια ερμηνευτική δραστηριότητα της Αγίας Γραφής, η οποία δεν μπορεί παρά να εντάσσεται στις επίμονες δογματικές συζητήσεις των δύο Εκκλησιών. Σύμφωνα με αυτά τα λόγια του Ευσταθίου, ο Νικόλαος συμμετείχε σε τέτοιου είδους συνομιλίες στην Σικελία. Στην μαρτυρία αυτή μπορούμε να προσθέσουμε και εκείνη που προέρχεται από το *Monacensis* 229⁶⁴⁴, όπου σώζεται η *Ιερά Οπλοθήκη* του Ανδρόνικου Καματηρού. Το προοίμιο του Ανδρόνικου⁶⁴⁵ στην *Οπλοθήκη* αλλά και ένα άλλο μικρό προοίμιο του Σκυλίτζη⁶⁴⁶ στο ίδιο έργο μας πληροφορούν ότι ο Μανουήλ Α', στο πλαίσιο των ενωτικών της Χριστιανοσύνης προσπαθειών του, είχε επαφές με τους απεσταλμένους του Πάπα και των Αρμενίων, στις οποίες αφιερώνεται το όλο βιβλίο, αλλά και με Γερμανούς και Σικελούς επισκόπους. Και αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο Ανδρόνικος Καματηρός συνέταξε την *Ιερά Οπλοθήκη* ανάμεσα στις αρχές και τα μέσα της δεκαετίας του 1170, θα

⁶⁴⁰ Βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes* 1122 (Chronologie). Πρβλ. παραπ. σ. 135, και παρακ., σσ. 156, 159.

⁶⁴¹ Vito AMICO, *Dizionario topografico della Sicilia*, 2 τ., Παλέρμο 1855, I, βλ. λήμμα.

⁶⁴² CHALANDON, *Les Comnène* II, σ. 571 και σημ. 5, ο οποίος αντλεί την πληροφορία από το *Libellus de succ. pontificum Agrigent. ecclesiae*, στο *Archivio storico siciliano*, n.s., Τόμος XXVIII, σ. 149. Βλ. C.H. HASKINS, "England and Sicily in the Twelfth Century", (*EHR* 103 (Ιούλιος 1911), σσ. 433-447 και 104 (Οκτώβριος 1911), σσ. 641-665), σ. 437. Οι δύο Αρχιεπίσκοποι ήταν, μαζί με τον Ριχάρδο Palmer, επίσκοπο Συρακουσών και αρχιεπίσκοπο Μεσσήνης, *vir litteratissimus et eloquens*, -και οι τρεις προέρχονταν από το επίσης Νορμανδικό βασίλειο της Αγγλίας- ανάμεσα στους αρχιερείς του βασιλείου της Σικελίας που καταλάμβαναν ηγετική θέση στα όργανα της εκκλησίας του νησιού και είχαν μεγάλη επιρροή στα πολιτικά δρώμενα της βασιλείας του Γουλιέλμου Β'. Ο Ούγος FALCANDUS, σ. 344A, λέει χαρακτηριστικά για τον Αρχιεπίσκοπο Gautier: *Itaque summa regni potestas, et negotiorum cognitio penes Galterium Archiepiscopum Panormitanum erat, qui sibi Regem eatenus suspecta satis familiaritate devinxerat, ut non tam Curiam quam Regem ipsum regere videbatur*. Για τη συμμετοχή του Gautier στις γαμήλιες διαπραγματεύσεις, βλ. SALERNITANUS, σ. 212ABC. Πρβλ. MATTHEW, *The Norman Kingdom*, σσ. 217-218, TAKAYAMA, *The Administration*, σσ. 115 κ.ε.

⁶⁴³ 'προάγων μέχρι και εις τήν έν μεγάλην όνόματι Σικελικήν, και λόγω μέν έκτρέφων, οἷς διηρμήνευες, έν πάσαις ταῖς γραφαῖς φιλοπευστοῦσι τὰ περι τοῦ Θεοῦ' (Προχωρώντας μέχρι και στην μεγαλώνυμη Σικελία, και ανατρέφοντάς τους με το Λόγο, τον οποίο ερμήνευες σε αυτούς, που έψαχναν να μάθουν σε όλη την Αγία Γραφή όσα έχουν ειπωθεί για τον Θεό).

⁶⁴⁴ ff. 1-309.

⁶⁴⁵ f. 4^r, βλ. DARROUZÈS, "Primaute", σ. 73 και σημ. 3. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 290.

⁶⁴⁶ ff. 1-3. Το εκδίδει ο Α.Κ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ορθόδοξος Ελλάς*, Λειψία 1872, σσ. 26-29, βλ. σ. 27.

μπορούσαμε να εικάσουμε ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης συμμετείχε σε αυτές τις επαφές με τους Σικελούς επισκόπους. Ο Νικόλαος θα μπορούσε να είχε εκμεταλλευτεί το ή τα ταξίδια του στη Σικελία με αφορμή την γαμήλια διαπραγματεύση, για να διεξαγάγει τέτοιες συνομιλίες. Δε θα ήταν η πρώτη φορά που σε μια διπλωματικού είδους πρεσβεία αναμιγνύονταν τα δογματικά ζητήματα.

Αλλά αυτή η κατά προσέγγιση ημερομηνία θα εξηγούσε και το πολυσυζητημένο θέμα, αν ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης μετέφερε ή όχι μαζί του οικονομική βοήθεια εν είδει τροφίμων στην Σικελία, καθώς τον Φεβρουάριο του 1169 είχε ενεργοποιηθεί το ηφαίστειο Αίτνα, προκαλώντας μεγάλες υλικές και ανθρώπινες απώλειες, στις οποίες έχουμε αναφερθεί⁶⁴⁷.

Η Αδριαάδα θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Αγκόνα. Η πόλη δέχθηκε επανειλημμένα, μέχρι το 1173, οικονομική υποστήριξη από το βυζαντινό καθεστώς⁶⁴⁸. Η Αγκόνα ήταν υπό πολιορκία για επτά μήνες το 1173 και η πείνα θέριζε την πόλη, το λιμάνι της οποίας ήταν αποκλεισμένο από τους πολιορκητές⁶⁴⁹.

Οι δογματικο-πολιτικές συζητήσεις με τη Δύση, αλλά και οι γαμήλιες με τη Σικελία, καλά κρατούσαν κατά τα έτη 1171-1173, και τη Σικελία έπληξε μία ακόμα φορά σεισμός το Σεπτέμβριο του 1172⁶⁵⁰.

II.2. Άλλοι βυζαντινοί επίσκοποι και διδάσκαλοι της Μεγάλης Εκκλησίας ως αυτοκρατορικοί πρεσβευτές στη Δύση.

Διαπιστώνεται ότι οι βυζαντινοί επίσκοποι εκπλήρωναν αυτή την περίοδο την διπλωματική τους υπηρεσία (δηλαδή, με αυτοκρατορική εντολή) έχοντας ως επί το πλείστον προορισμό της αποστολής τους τον εκάστοτε Πάπα. Στους βασιλιάδες της Δύσης, το βυζαντινό καθεστώς έστελνε κυρίως

⁶⁴⁷ Ο σεισμός είχε και ψυχολογικές επιπτώσεις. Οι Σικελοί τον ερμήνευσαν ως κακό οιώνω ως προς την μάχη για την εξουσία που διαδραματιζόταν τότε στο πολιτικό σκηνικό του Βασιλείου τους. Στην διαμάχη αυτή ήταν αναμεμιγμένο και το βυζαντινό συμφέρον: διαδόθηκαν φήμες ότι απεσταλμένοι μιας από τις αντιμαχόμενες πλευρές έγιναν δεκτοί ευνοϊκά από τον Μανουήλ Κομνηνό. Ο FALCANDUS, σ. 342E, λέει χαρακτηριστικά: *Timebant ergo, ne Cancellarius (Στέφανος de la Perche) ope & consilio Constantinopolitani Imperatoris, qui Legatos eius, ut ferebatur, benigne susceperat, Regnum Siciliae collectis viribus occuparet* (Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 85, σημ. 227). Ο SALERNITANUS, σ. 212ABC, τοποθετεί αμέσως μετά την αναφορά στον σεισμό του 1169 τη συμφωνία γάμου και την τελική ταπείνωση του Γουλιέλμου από τον Μανουήλ Κομνηνό.

⁶⁴⁸ Βλ. παραπ., σ. 128.

⁶⁴⁹ Πρβλ. την μαρτυρία του BONCOMPAGNO, σ. 930B: «*Quoniam civitates quae sunt in portibus constitutae, non possunt de labore proprio frumentum et annonam habere ad sufficientiam, cum plures constet in illis esse nautas et mercatores*». Σε όλο το βιβλίο, ο συγγραφέας επιμένει στις φοβερές συνέπειες της πείνας και στα ακραία μέτρα που οι πολιορκημένοι αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν για να επιβιώσουν, βλ., λ.χ., στο ίδιο, σ. 936D-E.

⁶⁵⁰ Ο Πάπας και ο Μανουήλ Κομνηνός αντήλλαξαν αλληλογραφία στα 1172-73 και ο Λέων Τοσκάνος (Βλ. DONDAINE, «*Hugues Ethérien et Léon Toscan*», σσ. 126-127) μας πληροφορεί ότι αμφότεροι οι ηγέτες συνεργάζονταν με σκοπό να καταλήξουν σε μια συμφωνία ακόμα και το 1175.

λαϊκούς πρεσβευτές ή μικτές πρεσβείες: στη συνοδεία των λαϊκών πρεσβευτών υπήρχαν πολλές φορές κληρικοί και συχνά αντιπρόσωποι του ανώτατου κλήρου. Δεν έλειπαν ακόμα και οι περιπτώσεις στις οποίες λαϊκοί πρεσβευτές αποστέλλονταν στον Πάπα⁶⁵¹.

Ο Άνσελμος της Havelberg αναφέρει στην εισαγωγή των *Διαλόγων* του ότι βρήκε τον Πάπα ανήσυχο, όταν τον επισκέφτηκε τον Μάρτιο του 1149· ο Ευγένιος Γ' είχε μόλις πριν λίγες μέρες υποδεχθεί στην κατοικία του στο Tusculum έναν έλληνα επίσκοπο, απεσταλμένο του Μανουήλ Κομνηνού, ο οποίος τον είχε προβληματίσει με τα σοφά του επιχειρήματα και με τις μυστικές του εξομολογήσεις⁶⁵². Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο ο Πάπας ανέθεσε τότε στον Havelberg την σύνταξη των συνομιλιών που ο γερμανός επίσκοπος είχε διεξαγάγει με τον Νικήτα, επίσκοπο Νικομήδειας, δεκατέσσερα χρόνια πριν (1136) στην Κωνσταντινούπολη.

Την ίδια περίπου εποχή, στις αρχές του 1150, ένας λαϊκός κατά τα φαινόμενα Βυζαντινός πρέσβης, ο Μιχαήλ Βαρδάλης (ή Βαρδάλιας), επισκεπτόταν τον Κορράδο Γ', πιθανότατα, για να επισφραγίσει τη συμμαχία των δύο αυτοκρατόρων για την από κοινού επίθεση-εισβολή κατά

⁶⁵¹ Για παράδειγμα, βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1480: Ανάμεσα στα τέλη του 1167 και το καλοκαίρι του 1168 διεξήχθησαν δύο βυζαντινές πρεσβείες στο Βενεβέντο, όπου διέμενε ο Πάπας Αλέξανδρος Γ'. Ο Πρώτος απεσταλμένος (βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ', σ. 415) ήταν ο Σεβαστός Iordanus, γιος του πρίγκιπα Ρομπέρτου της Κάπουας. Ο δεύτερος πρεσβευτής του Μανουήλ Κομνηνού, σύμφωνα με τον Βίο του Πάπα (σ. 19), ήταν κάποιος *de maioribus imperii sui apocrisiarium cum immensa multitudine pecuniarum*· μεταφέρουν στον Πάπα την πρόταση του Μανουήλ -που γίνεται σε περίοδο σχίσματος, ενώ ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας στηρίζει έναν αντιπάπα (αυτή την περίοδο, τον Πασχάλη Γ' ή τον Κάλλιστο Γ')- για ένωση των Εκκλησιών υπό Ρωμαϊκή πρωτοκαθεδρία, παροχή βοήθειας κατά του Βαρβαρόσσα καθώς και παραχώρηση στον Πάπα τυχόν βυζαντινών εδαφικών κατακτήσεων στην Ιταλία, έναντι αναγνώρισης του Μανουήλ ως μόνου αυτοκράτορα. Βλ. CHALANDON, *Les Comnène* II, σσ. 564-566, OHNSORGE, *Legaten*, σσ. 149-150, LAMMA, *Comneni e Stauffer* II, σσ. 128-131 και 195-205. Ο CHALANDON, *Les Comnène* II, σ. 565 τις τοποθετεί το 1166, ενώ η Σικελία, ο πιο ένθερμος υποστηρικτής του Αλέξανδρου, βρισκόταν σε μια μεταβατική περίοδο εξουσίας, ύστερα από το θάνατο του Γουλιέλμου Α' (7 Μαΐου 1166). Βλ. επίσης LAMMA, *Comneni e Stauffer* II, σ. 129, σημ. 1 και DARROUZÈS, «Primauté», σ. 73, σημ. 2. Για τον Σεβαστό Iordanus, βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 58, σημ. 112, και 85, 222. DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σ. 86. Άλλη πρεσβεία αποτελούμενη από λαϊκούς είναι ίσως εκείνη που πραγματοποιήθηκε τον Μάιο 1170 από τους (Ø) Κοντοστέφανο (Ø) Κασταμονίτη, (Ø) Δοξοπατρή και τον διερμηνέα Gi(I)bert. Με δώρα για τον Πάπα, συνόδεψαν την Ευδοκία, ανιψιά του Μανουήλ, που θα παντρευόταν με τον προστατευόμενο του Αλέξανδρου Γ', Όθωνα Frangipane. Ο γάμος τελέστηκε στην Veroli από τον Πάπα (Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 84). Η πρεσβεία πηγαιίνει επίσης στην Γένοβα (βλ. *Regesten* 1497, 1498), όπου φθάνει τον Ιούνιο του 1170: DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1496, CHALANDON, *Les Comnène* II, σσ. 566-567. Για τον διερμηνέα Gilbert, βλ. CLASSEN, «Das Konzil», σ. 341. Στην πραγματικότητα δεν γνωρίζουμε ποιοι ακριβώς ήταν ο Κασταμονίτης (βλ. ΚΑΤΣΑΠΟΣ, *Κασταμονίτης*, σσ. 138-139) και ο Δοξοπατρός (βλ. *ODB*, στο λήμμα) ούτε αν επρόκειτο για λαϊκούς ή ιερωμένους. Και όμως, μια λατινική πηγή ισχυρίζεται ότι τη νύφη συνόδεψαν επίσκοποι: Βλ. GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes* 1122.

⁶⁵² Βλ. HAVELBERG, *Dialogi*, στο *PL* 188, 1139: dixisti mihi quod quidam episcopus legationem Constantinopolitani imperatoris et epistolam Graecis apicibus conscriptam perferens, ad sedem apostolicam nuper venerit.

της Σικελίας· αυτή είχε συμφωνηθεί το προηγούμενο έτος, μέσα στο κλίμα συνεργασίας του Κορράδου με το Βυζάντιο που είχε εγκαινιαστεί επί Ιωάννη Β Κομνηνού⁶⁵³. Ο Πάπας όμως είχε συνάψει συμφωνία με τον Ρογήρο Β' το 1149.

Όλα αυτά δίνουν την εντύπωση ότι ο Μανουήλ προσπαθεί να πείσει τον Κορράδο μέσω Βαρδάλια και τον Πάπα μέσω αυτού του ανωνύμου επισκόπου και των αναμενόμενων ισχυρισμών του υπέρ της προοπτικής για την επανένωση των Εκκλησιών. Οι ισχυρισμοί αυτοί προβλημάτισαν τον Ευγένιο σε σημείο ώστε να προτρέψει τον Άνσελμο να γράψει τη δογματική συζήτησή του (τους περίφημους Διαλόγους του) δεκατέσσερα χρόνια αφότου αυτή είχε λάβει χώρα.

Μόλις είχε προηγηθεί η αποτυχημένη Β' Σταυροφορία (στην οποία γνωρίζουμε ότι ο Πάπας είχε εναποθέσει πολλές ελπίδες για μια ένωση των Εκκλησιών) και η Σικελία μαζί με τον Λουδοβίκο Ζ' της Γαλλίας συνεννοούνταν για μια τρίτη εκστρατεία κατά των απίστων (μουςουλμάνων) της Ανατολής, την οποία δεν υποστήριζε ο Πάπας ούτε ο Κορράδος (που έτρεφε φιλικά αισθήματα για τον Μανουήλ, ύστερα από την αναρρωτική παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια της Β' Σταυροφορίας), και η οποία θα εξυπηρετούσε τη Σικελία για μια ενδεχόμενη επίθεση κατά του Βυζαντίου ή τουλάχιστον για την αποτροπή της Γερμανο-Βυζαντινής συμμαχίας κατά της ίδιας.

Ο Ευγένιος Γ' ήταν γεννημένος στην Πίζα. Ήταν ο πρώτος Σιστεριανός μοναχός που αναγορεύθηκε σε Πάπα. Ένθερμος οπαδός της μεταρρύθμισης της Καθολικής Εκκλησίας, συγκάλεσε διάφορες συνόδους και, μεταξύ αυτών, τη σημαντική της Reims (Μάρτιος 1148). Στο προσκλητήριό του για τη σύνοδο, ο Πάπας υποστήριζε ότι, μέσω του Πέτρου, ο Χριστός είχε εξασφαλίσει στον εκάστοτε Πάπα την ύψιστη εξουσία τόσο στα θρησκευτικά όσο και στα κοσμικά θέματα.

Ένα από τα πιο σημαντικά θέματα συζήτησης της Συνόδου υπήρξε η δογματική διδασκαλία του Gilbert de la Porrée⁶⁵⁴, όσον αφορά την Αγία Τριάδα, με κύριο σημείο ρήξης το διαχωρισμό μεταξύ φύσης και προσώπου στην Αγία Τριάδα. Η ορθόδοξη τοποθέτηση της σκέψης του είχε τεθεί υπό αμφισβήτηση στους κόλπους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Το γεγονός εξηγεί επαρκώς την ανησυχία του Πάπα όταν τον βρήκε ο Άνσελμος την άνοιξη του 1149 αλλά και την παραγγελία που έκανε ο Ευγένιος Γ' από τον συμπατριώτη του και ελληνομαθή Βουργούνδιο της Πίζας να πραγματοποιήσει λατινικές μεταφράσεις ορισμένων ομιλιών του Βασιλείου

⁶⁵³ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1378. CHALANDON, *Les Comnène* II, σσ. 338 κ.ε.

⁶⁵⁴ Ο Ευγένιος Γ' αποφάνθηκε κατά του διαχωρισμού ανάμεσα στη φύση και το πρόσωπο του Θεού: βλ. HARING, "The Porretans and the Greek Fathers", σσ. 191, 198-199. Πρβλ. P.A. HAYEN, "Le Concile de Reims et l'erreur théologique de Gilbert de la Porrée", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 10 (1936), σσ. 29-102, N. M. HARING, "The case of Gilbert de la Porrée, Bishop of Poitiers (1142-1154)", *MS* 13 (1951), σσ. 1-41. Για το μεγάλο ενδιαφέρον για τα ελληνικά πατερικά συγγράμματα που εξέγειρε η πορρετανική κρίση στους κόλπους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, βλ. A. DONDAINE, «Hugues Ethérien et le concile de Constantinople de 1166», *Historisches Jahrbuch*, 77 (1958), σ. 476 και HARING, "The Porretans and the Greek Fathers". Για τον Gilbert de la Porrée, βλ. παρακάτω, σσ. 165-166, 186, 188, 198.

του Μεγάλου, του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, του Ιωάννου του Χρυσοστόμου και κυρίως της πραγματείας του Ιωάννου Δαμασκηνού **Εκδοσις ακριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, η οποία αποτελεί το εγχειρίδιο της παραδοσιακής χριστολογικής διδασκαλίας της Εκκλησίας⁶⁵⁵.

Οι ίδιοι προβληματισμοί γύρω από τον ορισμό του χαρακτήρα της ένωσης ανάμεσα στα πρόσωπα της Αγίας Τριάδας δεσπόζουν στις σύγχρονες θεολογικές συζητήσεις της Βυζαντινής Εκκλησίας -οι οποίες εξάλλου δεν άφηναν καθόλου αδιάφορη την πολιτεία- με αποκορύφωμα τη Σύνοδο της άνοιξης του 1166 για το *ὁ Πατὴρ μείζων μού ἐστι*, στις οποίες κορυφώνεται ο αυτοκρατορικός παρεμβατισμός και εκδηλώνεται η ενωτική προ-δυτική πολιτική του Μανουήλ Κομνηνού⁶⁵⁶.

Επανερχόμενοι στον μυστηριώδη επίσκοπο που είχε επισκεφτεί τον Ευγένιο Γ', ο Havelberg λέει ρητά ότι ήρθε ως απεσταλμένος του Αυτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως. Πού βρισκόταν ο Μανουήλ Κομνηνός το χειμώνα του 1148 προς 1149; Μόλις το 1147 ο Ρογήρος Β' είχε επιτεθεί στην Ελλάδα και καταλάβει την Κέρκυρα και είχε στη συνέχεια λεηλατήσει την Αθήνα, την Κόρινθο και τη Θήβα. Ο Μανουήλ Κομνηνός εξεστράτευσε προς τη σκηνή των γεγονότων την άνοιξη 1148, επικεφαλής των ανατολικών και δυτικών στρατευμάτων του, με σκοπό, μετά την απελευθέρωση των κατεχόμενων εδαφών, να επεκτείνει τις κατακτήσεις του στη Σικελία και σε όλη την Ιταλία⁶⁵⁷. Καθ' οδόν πληροφορήθηκε την εξέγερση των Κουμάνων και στράφηκε προς τον Δούναβη. Όταν το στρατεύμα του συναντήθηκε στην όχθη της Αδριατικής με εκείνο του Μέγα Δούκα Στέφανου Κοντοστέφανου, είχε μπει ο χειμώνας και η κατάσταση της θάλασσας δεν επέτρεπε τον απόπλου του βυζαντινού στόλου· γι' αυτό, αφήνοντας τον Κοντοστέφανο στην Κέρκυρα, με την ελπίδα ότι σε κάποιους μήνες θα κατόρθωνε να εκπορθήσει το απόκρημνο οχυρό της πόλης, ο Μανουήλ αποσύρθηκε για να διαχειμάσει κάπου στη Μακεδονία⁶⁵⁸. Εκεί, πιθανόν στη Θεσσαλονίκη, συνάντησε τον Κορράδο Γ', ο οποίος επέστρεφε από την Β' Σταυροφορία. Το 1148 η Θεοδώρα, ανιψιά του Μανουήλ, είχε παντρευτεί τον ανιψιό του Κορράδου, Ερρίκο της Babenberg, Δούκα της Αυστρίας (τον λεγόμενο «Jasomirgott»), σφραγίζοντας έτσι τη συμμαχία των δύο αυτοκρατοριών κατά του Ρογήρου Β' της Σικελίας⁶⁵⁹.

Η ερώτηση που προκύπτει, όσον αναφορά τον Έλληνα επίσκοπο που επισκέφτηκε τον Ευγένιο Γ' στο Tusculum πριν την άνοιξη 1149, είναι αν θα μπορούσαμε να τον ταυτίσουμε με τον Βασίλειο Αχριδηνό, που ήταν

⁶⁵⁵ Βλ. HASKINS, "The greek element", σσ. 607-608, J.N.D. KELLY, *The Oxford Dictionary of Popes*, Οξφόρδη 1986, στο λήμμα, και SETTON, "The byzantine background", σ. 24.

⁶⁵⁶ MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 281 και 287 κ.ε.

⁶⁵⁷ Βλ. KINNAMOΣ III, σ. 96.6-7.

⁶⁵⁸ KINNAMOΣ III, σσ. 93-96: ο Μανουήλ πέρασε το χειμώνα *ἀγγοῦ τῆς Βερροίας* (σ. 96.22). CHALANDON, *Les Commène* II, σ. 326, MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 53, σημ. 94. Πρβλ. P. STEPHENSON, "Manuel I Comnenus and Geza II: A revised context and chronology for Hungaro-Byzantine relations, 1148-1155", *BSI* 55 (1994), σσ. 251-277, βλ. σσ. 254-255.

⁶⁵⁹ MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 51, 53 κ.ε. και 52, 62 και 82 (Jasomirgott). CHALANDON, *Les Commène* II, σσ. 308, 326.

Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (1145-περ. 1166) εκείνη την περίοδο. Πάντως, η μαρτυρία του Ανσέλμου μιλά για κάποιον που εντυπωσίασε τον Πάπα με την μόρφωση και τις γνώσεις του πάνω στα δόγματα και το τυπικό της Βυζαντινής Εκκλησίας⁶⁶⁰. εξάλλου, ο Μανουήλ συνήθιζε να εκμεταλλεύεται ακόμα και τις αναγκαστικές μετακινήσεις λόγω των στρατιωτικών επιχειρήσεών του για να προωθήσει τα θέματα που αφορούσαν τη συμφιλίωση των δύο Εκκλησιών: το φθινόπωρο του 1155, που θα βρίσκεται και πάλι στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, σε εκστρατεία κατά Σέρβων και Ούγγρων, θα προκαλέσει τη συνάντηση του Ανσέλμου της Havelberg με τον Βασίλειο Αχριδηνό⁶⁶¹.

Ο J. Darrouzès⁶⁶² παρατήρησε ήδη κάποια προτίμηση στο Βυζάντιο του 12ου αιώνα για τους μητροπολίτες της Αθήνας όσον αφορά την πρεσβευτική υπηρεσία. Όντως, όχι μόνο ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, αλλά και κάποιοι προκάτοχοί του φαίνεται να προτιμήθηκαν ενόψει των διαπραγματεύσεων με τη Δύση, κυρίως με την Ιταλία. Π.χ., γνωρίζουμε ότι ο Γεώργιος Βούρτζης (1153-1160), προκάτοχος του Νικόλαου στη μητρόπολη της Αθήνας, επιχείρησε να μεταβεί ως πρεσβευτής στην Ιταλία, συγκεκριμένα στη Ρώμη, πριν το Σεπτέμβριο 1154 και ότι κάποιος Βασίλειος Ήηρός, πιθανόν συγγενής του Λέοντα Ήηρού (†Ιανουάριος 1153), προκατόχου του Βούρτζη στον μητροπολιτικό θρόνο της Αθήνας, πήγε στο Παλέρμο της Σικελίας ως απεσταλμένος του Μανουήλ Κομνηνού προς τον Ρογήρο Β΄.

Όταν ο Λέων ήταν μητροπολίτης, το όνομα Ήηρός ήταν γνωστό ως οικογένεια Πελοποννησίων ευγενών: ο Βασίλειος διετέλεσε πρεσβευτής, ο Κωνσταντίνος ήταν πρώτος σε ένα μοναστηριακό συγκρότημα⁶⁶³.

Η πρεσβεία του Βασιλείου Ήηρού διεξήχθη στις αρχές της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού⁶⁶⁴ (σύμφωνα με τον Chalandon, στα 1143-1144⁶⁶⁵). Σύμφωνα με τον Ρομουάλδο του Σαλέρνου, ο Μανουήλ έστειλε τότε πρεσβευτές προς τον Βασιλιά Ρογήρο με σκοπό να συναφθούν μεταξύ τους συγγενικοί δεσμοί. Ο Magdalino βλέπει την πρεσβεία του Ήηρού ως παραπλανητική κίνηση του Μανουήλ, ο οποίος κατά βάθος είχε αποφασίσει να ακολουθήσει την πολιτική καλών σχέσεων με την Γερμανία που είχε ασκήσει και ο πατέρας του: αν διαπραγματευόταν με τη Σικελία, ήταν μόνο γιατί ήθελε να αναγκάσει τον Κορράδο Γ΄ να είναι πιο γενναιόδωρος στις παροχές του προς το Βυζάντιο (συμπαράσταση κατά της Σικελίας)⁶⁶⁶.

⁶⁶⁰ “Dixistis etiam quod idem episcopus Graecorum litteris plurimum instructus, et decenti sermonum facundia ornatus et confisus, multa de doctrina et ecclesiastico Graecorum ritu proposuit, quae doctrina Romanae Ecclesiae minime concordant, et a ritu eius valde discrepant”: HAVELBERG, *Dialogi*, PL 188, Prologus, 1139.

⁶⁶¹ Βλ. παρακάτω, σσ. 157-158.

⁶⁶² DARROUZÈS, “Obit”, σ. 195 και *Tornikès*, σσ. 14, 204-5 και σημ. 2.

⁶⁶³ Βλ. *ODB*, στο λήμμα, DARROUZÈS, “Obit”, σ. 192. Βλ. σφραγίδα του Κωνσταντίνου Ήηρού στο LAURENT, *Corpus V*, 2, αριθ. 1310.

⁶⁶⁴ Βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1331.

⁶⁶⁵ CHALANDON, *Les Comnène* II, σ. 259.

⁶⁶⁶ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 43.

Ο Κίνναμος μας πληροφορεί ότι ο Αυτοκράτορας ανακάλεσε τον πρεσβευτή του και τον επέπληξε, όταν έφθασε στην Κωνσταντινούπολη, επειδή αυτός είχε συναινέσει, αφού είχε εξαγοραστεί από τον σικελό Βασιλιά με ένα χρηματικό ποσό, να αναγνωρίσει τον Ρογήρο Β΄-ο οποίος είχε στεφθεί βασιλιάς το 1130- ως ίσο με τον Αυτοκράτορα. Ο Βασίλειος πέθανε λίγο αργότερα, πριν ακόμα προλάβει να τιμωρηθεί⁶⁶⁷. Ο W. Ohnsorge εικάζει ότι το ένα από τα δύο μέλη της μικτής (αποτελούμενης δηλαδή από λαϊκούς και ιερωμένους) πρεσβείας του 1135⁶⁶⁸ θα μπορούσε να είναι ο Βασίλειος Ξηρός. Πουθενά δε μας παραδίδεται το αξίωμα του πρεσβευτή, αλλά νομίζουμε ότι, αν ο Βασίλειος Ξηρός ήταν επίσκοπος, αυτό θα διευκρινιζόταν από τις πηγές, πριν ακόμα και από το όνομά του.

Ο Γεώργιος Βούρτζης δεν κατάφερε να περάσει από το Δυρράχιο⁶⁶⁹ στην άλλη όχθη της Αδριατικής, όπως διαφαίνεται από την επιστολή (Πρὸς αὐτὸν <τὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν> ἐκ τοῦ Δυρραχίου ὑποστρέψαντα⁶⁷⁰) του Γεωργίου Τορνίκη, Μητροπολίτη Εφέσου (1156- π.1157)⁶⁷¹ προς έναν ἄμνητροπολίτη Ἀθηνῶν που ο Σπυρίδων Λάμπρος είχε ταυτίσει με τον Μιχαήλ Χωνιάτη (1182-1204) -ο J. Darrouzès, όμως, απέδειξε ότι πρόκειται για τον Γεώργιο Βούρτζη. Τον απέτρεψαν οι νοτιάδες που προκάλεσαν μια δυνατή τρικυμία⁶⁷². Ο Darrouzès συμπεραίνει ότι η επιστολή πρέπει να γράφτηκε ανάμεσα στον Ιούλιο και στον Σεπτέμβριο του 1154⁶⁷³.

Ο Ευγένιος Γ΄πέθανε στις 8 Ιουλίου 1153 και ο Αδριανός Δ΄ έγινε Πάπας στις 4 Δεκεμβρίου 1154. Ο Αναστάσιος Δ΄ήταν Πάπας στο ενδιάμεσο διάστημα (1153-1154). Τον Φεβρουάριο του 1154 σημειώνεται ο θάνατος του Ρογήρου Β΄ της Σικελίας. Και ο Βούρτζης ανέλαβε τη Μητρόπολη της

⁶⁶⁷ KINNAMOS III, 2, σσ. 91-92, SALERNITANUS, σ. 191C: Hic autem ad Regem Rogerium Legatos de parentela inter eos componenda mandavit. Πρβλ. LAMMA, *Comneni e Staufer* I, σ. 50.

⁶⁶⁸ «Venerunt quoque ad imperatorem eodem dux unus et episcopus a rege missi Gretiae cum legatis ducis Venetiae conquerentes...» (Βλ. *Annales Erphesfurdenses*, στο MGH, SS: VI, σ. 540, αναφ. από τον LAMMA, *Comneni e Staufer*, I, σ. 25): το 1135 ο Ιωάννης Κομνηνός και ο Γερμανός Αυτοκράτορας Λοθάριος Β (1125-1137) μαζί με την Βενετία, προχώρησαν στη συγκρότηση μιας συμμαχίας. Σκοπός της ήταν να αντιπαραταχθεί στον Ρογήρο Β της Σικελίας και στη λαιμαργία του Σικελού Δράκοντα, ο οποίος είχε επεκτείνει τις κατακτήσεις του στην Απουλία και την Καλαβρία της Ιταλίας εις βάρος του Λοθάριου και στην Αφρική εις βάρος του βυζαντινού Βασιλέα, είχε προκαλέσει μεγάλες ζημιές στο βενετικό εμπόριο και επεδίωκε επιπλέον να διεκδικήσει τα δικά του δικαιώματα -αποτέλεσμα της Α΄ Σταυροφορίας- στην Αντιόχεια. Βλ. OHNSORGE, *Abenland und Byzanz*, σ. 547, σημ. 161. Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 38.

⁶⁶⁹ Ο Γεώργιος Βούρτζης και ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης δε σχετίζονται μόνο επειδή και οι δύο ανέλαβαν πρεσβευτικές αποστολές στην Ιταλία, αλλά και διότι αφετηρία και των δύο ήταν το Δυρράχιο. Ενώ γνωρίζουμε ότι ο προορισμός του Βούρτζη ήταν η Ρώμη, για τον Νικόλαο καμία πηγή δε μαρτυρεί για τον συγκεκριμένο προορισμό (πόλη, ηγεμόνα) των πρεσβειών του.

⁶⁷⁰ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ II, σσ. 420-427, DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 205-219, με μετάφραση.

⁶⁷¹ Η τελευταία ημερομηνία δεν είναι σίγουρη, σύμφωνα με τον DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 8.

⁶⁷² Ἄλλ' ὄρα μὴ πλέον ναυτιάσης ἢ ὅτε σοι τὸ Ἴόνιον ἡγριαίνετο καὶ τὰ κύματα ἐπωρύετο: DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 209.

⁶⁷³ DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 204, σημ. 1.

Αθήνας το νωρίτερο στα μέσα του 1153. Η εν λόγω επιστολή δείχνει να γράφτηκε αμέσως μετά την επιστροφή του από το Δυρράχιο· έτσι, μια από τις πιθανές υποθέσεις είναι η απόπειρα του Μητροπολίτη να διασχίσει την Αδριατική να έγινε αργά το καλοκαίρι του 1154, αλλά ο καιρός να αγρίεψε νωρίς το φθινόπωρο, αποτρέποντας τα σχέδια του ιεράρχη.

Αν υποθέσουμε λοιπόν ότι όντως ο Βούρτζης κατευθυνόταν προς τον Πάπα (από το κείμενο το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι θα πήγαινε στη Ρώμη⁶⁷⁴), ο Μητροπολίτης Αθηνών ήθελε να συναντήσει τον εφήμερο και ειρηνικό (πεπειραμένο όμως στις διπλωματικές σχέσεις της Αγίας Έδρας, χάρη στην προϋπηρεσία του επί των δύο προηγούμενων παπών) Πάπα Αναστάσιο.

Είναι άγνωστο αν ο Βούρτζης αποπειράθηκε για δεύτερη φορά να φθάσει στην Ιταλία και αν κατάφερε τελικά να εκπληρώσει την αποστολή του· πάντως από την επιστολή από την οποία μαθαίνουμε για την μάταια προσπάθειά του συνάγεται ότι ο κατά τα άλλα άγνωστος σε μας σκοπός της πρεσβείας του ήταν δύσκολος και δυσάρεστος⁶⁷⁵, όπως άλλωστε και η μετάβαση του Παύλου από τα Ιεροσόλυμα στη Ρώμη, στην οποία παραπέμπει το προσφιές χωρίο της Κ.Δ. (Πράξ. 38.15) που ο Τορνίκης δανείζεται⁶⁷⁶.

Αλλά και από τον Σεπτέμβριο του 1153 διάφορες πρεσβείες -με αφετηρία την Πελαγονία (κοντά στην Καστοριά), όπου είχε στρατοπεδεύσει ο Μανουήλ Κομνηνός το φθινόπωρο αυτού του έτους⁶⁷⁷- εστάλησαν στον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα και στον Wibald του Stablo. Τα κύρια θέματα ήταν: η διαβεβαίωση καλών σχέσεων (παρά τη συνθήκη της Κωνσταντίας), η πρόταση ανανέωσης της Γερμανο-Βυζαντινής φιλίας στο κλίμα της συμφωνίας του 1148, η προσφορά γάμου με μια πορφυρογέννητη⁶⁷⁸. Το 1153, μετά τη συνάντηση της Κωνσταντίας, στην οποία ήταν παρών, ο Άνσελμος της Havelberg διεξήγαγε πρεσβεία σε βυζαντινό έδαφος, απεσταλμένος του Φρειδερίκου Α' ⁶⁷⁹.

Αν λάβουμε υπόψιν την διπλωματική αυτή εκστρατεία που λάμβανε χώρα το φθινόπωρο του 1153⁶⁸⁰, δε θα ήταν αδιανόητο να σκεφτόμασταν για

⁶⁷⁴ Εκτός αν, με το χωρίο της ΚΔ Πραξ. 28.15, ο Τορνίκης αναφέρεται συνεκδοχικά στην Ιταλία: 'καὶ ἀντὶ τοῦ Καπιτωλίου καὶ τοῦ Ἀππίου Φόρου καὶ τῶν Τριῶν Ταβερῶν, ἄπερ, ἐξ Ἰταλίας ἀν ἐληλύθει, ἡμῖν σαφῶς ἐξηγούμενος, τοῖς Ἑλληνικοῖς ἐντρύφα θεάμασι καὶ ἀντὶ τῆς βαρβάρου γλώττης καὶ ἀλαζόνος τῆς περικεκοσμημένης Ἀτθίδος κατεμφοροῦ': DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 205.

⁶⁷⁵ "Ἡσθην καὶ τὸν καινουργὸν ὕμνησα Θεόν, τὸν καὶ διὰ θανάτου ζωογονοῦντα καὶ διὰ κλύδωνος σώζοντα": DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 205.1-3.

⁶⁷⁶ Βλ. Θεώνη ΜΠΑΖΑΙΟΥ-ΒΑΡΑΒΑΣ, 'Θαλάσσιοι δρόμοι: Δυνατότητες και δυσκολίες της θαλάσσιας επικοινωνίας σε βυζαντινά λόγια κείμενα', στο ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, σσ. 435-443, βλ. σ. 440.

⁶⁷⁷ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ III, 1, σ. 101. CHALANDON, *Les Comnène II*, σσ. 408, σημ. 3 και 409, σημ. 2. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 104, σημ. 5. STEPHENSON, "Manuel I Comnenus and Geza II", *ό.π.*, σ. 267.

⁶⁷⁸ Βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1390a, 1390b, 1391, 1392 (πρβλ. 1374).

⁶⁷⁹ Βλ. παρακάτω, σ. 156.

⁶⁸⁰ Πρβλ. STEPHENSON, "Manuel I Comnenus and Geza II", *ό.π.*, σ. 265.

την πιθανότητα να ενταχθεί και η προγραμματισμένη πρεσβεία του Γεωργίου Βούρτζη μέσα στην ίδια σειρά κινητοποιήσεων και να την τοποθετούσαμε ένα χρόνο νωρίτερα, για παράδειγμα, το καλοκαίρι το 1153. Ο Μανουήλ Κομνηνός δεν μπορούσε να στείλει -όπως υποθέσαμε ότι έκανε το 1149 και όπως έπραξε αποδεδειγμένα το 1155⁶⁸¹- τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Βασίλειο Αχριδηνό, γιατί τον χρειαζόταν για να γιορτάσει επίσημα τα Χριστούγεννα και τα Θεοφάνεια του 1153-1154, σκοπό για τον οποίο είχε καλέσει έκτακτα από την Κωνσταντινούπολη τον πρόσφατα διορισθέντα Διδάσκαλο του Ευαγγελίου Μιχαήλ τον του Θεσσαλονίκης, ανιψιό του Βασιλείου Αχριδηνού⁶⁸².

Είτε αποσκοπούσε να δει τον Αδριανό Δ', ο οποίος απεβίωσε τον Ιούλιο του 1153, αφού είχε συνυπογράψει, στις 23 Μαρτίου 1153, μαζί με τον Φρειδερίκο Α' Βαρβαρόσσα, τη δυσμενή για τα βυζαντινά συμφέροντα στην Ιταλία συνθήκη της Κωνσταντίας είτε να καλοπιάσει τον Πάπα Αναστάσιο μετά από την πρόσφατη εκλογή του, το γεγονός είναι ότι οι καιρικές συνθήκες (αί βουλαί τοῦ Θεοῦ) ματαίωσαν το ταξίδι του. Τον συναντάμε και πάλι στις Συνόδους που συγκλήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη (26 Ιανουαρίου του 1156 και 12 Μαΐου του 1157) για να αποφανθούν για το ζήτημα αν η θυσία του Χριστού στον Σταυρό και στην Αγία Τράπεζα προσφέρεται μόνο στον Πατέρα ή σε όλη την Αγία Τριάδα. Το ζήτημα επικρατούσε ήδη το 1154 στις θεολογικές συζητήσεις της πρωτεύουσας (όπως αποδεικνύει η επιστολή που μας απασχόλησε) και έφερε σε αντιπαράθεση με την επίσημη στάση της Εκκλησίας (με την οποία συμβάδιζαν και ο Γεώργιος Βούρτζης και ο Γεώργιος Τορνίκης) τον αναφερθέντα Μιχαήλ τον Νικηφόρο Βασιλάκη, τον Ευστάθιο, μητροπολίτη Δυρραχίου, και τον Σωτήριχο Παντεύγενο⁶⁸³.

Όμως, σε διπλωματικές αποστολές δεν συναντάμε μόνο επισκόπους αυτή την εποχή, αλλά και τους διδασκάλους της πρωτεύουσας, καθώς και αναγνωρισμένους λογίους που ωστόσο δεν κατείχαν ποτέ ένα συγκεκριμένο διδασκαλικό αξίωμα στο Πατριαρχείο.

Οι διδάσκαλοι ήταν φορείς της επίσημης κρατικής και θρησκευτικής ιδεολογίας· η πιο συνήθης κατάληξη της σταδιοδρομίας τους (όσων δηλαδή ασπάζονταν την ιεροσύνη) στους κόλπους της βυζαντινής εκκλησίας είναι τον 12ο αιώνα ο διορισμός τους σε μια επισκοπική έδρα⁶⁸⁴.

Αυτοί οι διδάσκαλοι είχαν μορφωθεί, στη διάρκεια πολλών χρόνων φοίτησης στα σχολεία και στους καθηγητές της πρωτεύουσας, τόσο στη

⁶⁸¹ Βλ. παραπ. σ. 141-142 και παρακ., σσ. 157-158, αντίστοιχα.

⁶⁸² Βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 11-13 και 101, σημ. 1. Ο λόγος που εκφώνησε ο Διδάσκαλος του Ευαγγελίου Μιχαήλ ανήμερα των Φώτων το 1154 στο REGEL, *Fontes*, αρ.θ. VIII.

⁶⁸³ Τα πεπραγμένα των συνόδων στον *Θησαυρό Ορθοδοξίας* ΚΛ' του ΝΙΚΗΤΑ ΧΩΝΙΑΤΗ (= PG 140, 148-201), και βλ. GOUILLARD, «Synodikon», σσ. 210 κ.ε. (βλ. και 72-75). Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 279-280.

⁶⁸⁴ TIFTIXOGLU, «Gruppenbildungen», σ. 34. Βλ. επίσης, BROWNING, «Patriarchal School» I, σ. 168, και LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 9. Για άλλα παραδείγματα, εκτός του ίδιου του Νικόλαου Αγιοθεοδώριτη, βλ. BROWNING, «Patriarchal School» I, σ. 176 και σποράδην.

Θεολογία όσο και στη λεγόμενη θύραθεν παιδεία, δηλαδή, στην αρχαία γραμματεία, προπαντός τη Φιλοσοφία και τη Ρητορική αλλά και τη Νομική, την Ιατρική, ακόμα και την Αστρονομία. Οι Διδασκαλίες, λόγοι με ποικίλο περιεχόμενο που εκφωνούσαν μπροστά στον Αυτοκράτορα ή τον Πατριάρχη, αποτελούν πολύ συχνά εγκωμιαστικούς λόγους αυτών των δυο ανωτάτων αντιπροσώπων της βυζαντινής πολιτείας και επαινείται συνεπώς και η πολιτική ή διοικητική τους δραστηριότητα. Λόγω της ευρείας και υψηλού επιπέδου μόρφωσής τους, ήταν οι πιο κατάλληλοι πρεσβευτές του Πατριάρχη και των θρησκευτικών υποθέσεων αλλά και του Αυτοκράτορα και της πολιτικής του⁶⁸⁵.

Έτσι, ο Μιχαήλ Ιταλικός, Διδάσκαλος του Ευαγγελίου από το 1142⁶⁸⁶, μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως γύρω στο 1146, στάλθηκε από τον Ιωάννη Β στην Ρώμη σε διπλωματική αποστολή πιθανόν το 1137⁶⁸⁷, όταν ήταν Διδάσκαλος του Αποστόλου⁶⁸⁸.

Ο Ugo Criscuolo φαίνεται να υπαινίσσεται ότι ο Μιχαήλ ό τοῦ Θεσσαλονίκης, τότε Διδάσκαλος του Ευαγγελίου και Μαΐστωρ των Ρητόρων, υπηρέτησε τον Μανουήλ Κομνηνό ως πρέσβης⁶⁸⁹ το 1153. Όμως ο Αυτοκράτορας δεν τον έστειλε κάπου, αλλά τον κάλεσε κοντά του στην Πελαγονία, όπου είχε στρατοπεδεύσει το χειμώνα του 1153-1154. Ο αποχωρών Διδάσκαλος του Ευαγγελίου, ο Γεώργιος Τορνίκης, αντικατέστησε προσωρινά τον εν ενεργεία διδάσκαλο κατά τους εορτασμούς των Χριστουγέννων του 1153 στην Κωνσταντινούπολη⁶⁹⁰. Δηλαδή δεν πρόκειται, σε καμία περίπτωση, για πρεσβεία.

Ο Κωνσταντίνος Μανασσής (περίπου 1130-1187), παρόλο που δεν κατείχε ποτέ διδασκαλικό αξίωμα, ήταν συγγραφέας και λόγιος⁶⁹¹ και χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Ναυπάκτου. Συμμετείχε γύρω στην άνοιξη του 1160 σε μια πρεσβεία που μετέφερε γράμματα του Μανουήλ Κομνηνού προς τον Βαλδουίνο Γ της Ιερουσαλήμ. Μετά το θάνατο της Αυτοκρατείας Βέρθας-Ειρήνης, ο Μανουήλ έψαχνε για την πιο κατάλληλη υποψήφια σύζυγο ανάμεσα στην Μελισσάνθη Τριπόλεως και στην Μαρία Αντιόχειας. Τις επιστολές μετέφεραν ο Ιωάννης Κοντοστέφανος και ο Εξκουβίτος Θεοφύλακτος⁶⁹², συνοδευόμενοι από τον Κωνσταντίνο Μανασσή και τον

⁶⁸⁵ Για τα διάφορα είδη διδασκαλιών, βλ. LOUKAKI, «Douze didascales», σ. 434. Βλ. επίσης, στο ίδιο, σσ. 435 και 437, σημ. 3.

⁶⁸⁶ GAUTIER, *Italikos*, σσ. 24-26, CRISCUOLO, «Chiesa», σ. 384, σημ. 35.

⁶⁸⁷ CRISCUOLO, «Chiesa», 388, σημ. 56. Βλ. GAUTIER, *Italikos*, σσ. 21-24 και Επιστολή 23, σσ. 173-175.

⁶⁸⁸ CRISCUOLO, «Chiesa», σ. 384 και σημ. 35.

⁶⁸⁹ CRISCUOLO, «Chiesa», σ. 388 και σημ. 56.

⁶⁹⁰ DARROUZÈS, *Tornikès*, σσ. 11-13, σ. 101, σημ.1 και σ. 104, σημ. 5. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ III.1, σ. 101. CHALANDON, *Les Comnène II*, σσ. 408, σημ. 3 και 409, σημ. 2. Ο λόγος που εκφώνησε ο Διδάσκαλος του Ευαγγελίου Μιχαήλ το χειμώνα 1153-1154, και άρα ανήμερα των Φώτων του 1154 (και όχι του 1153) μπροστά στον Αυτοκράτορα στο REGEL, *Fontes*, αρθ. VIII. Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 438-39 και σημ. 63.

⁶⁹¹ Βλ. BROWNING, 'Ο Μαρκιανός ελληνικός κώδικας XI.31', σ. 511-512.

⁶⁹² Ο KINNAMOΣ V, σ. 208, λέει ότι ήταν Ιταλός.

διερμηνέα Τρίφυλλο⁶⁹³. Μετά από ένα χρόνο, συναντήθηκαν στην Τρίπολη με άλλη βυζαντινή πρεσβεία, αποτελούμενη από ανώτατους αξιωματούχους (τον Μέγα Δούκα Αλέξιο, γιο της Άννας Κομνηνής, τον Νικηφόρο Βρυέννιο, και τον Έπαρχο της Πόλης και Σεβαστό Ανδρόνικο Καματηρό, συγγραφέα της *Ιεράς Οπλοθήκης*), η οποία προερχόταν από αποστολή στην Αντιόχεια, όπου και έπρεπε να ζητήσει από την βασίλισσα Κωνσταντζα την κόρη της, την Μαρία, και να τη συνοδέψει στην Κωνσταντινούπολη. Ο Μανουήλ είχε αποφασίσει και δε δίστασε να προκαλέσει διπλωματικό επεισόδιο με τον βασιλικό οίκο της Ιερουσαλήμ, με τον οποίο σχετιζόταν συγγενικά η Μελισσάνθη. Στις 25 Δεκεμβρίου 1161 ο Πατριάρχης Λουκάς, επικουρούμενος από τους Πατριάρχες Σωφρόνιο Αλεξανδρείας και Αθανάσιο Αντιοχείας τέλεσε το γάμο και έστεψε αυτοκράτειρα την Μαρία⁶⁹⁴.

Ο Βασίλειος Καματηρός εξελέγη Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως τον Αύγουστο του 1183, επί Ανδρονίκου Α'. Είχε αρχίσει εκκλησιαστική σταδιοδρομία επί Μανουήλ Κομνηνού, η οποία ωστόσο διεκόπη για 14 ολόκληρα χρόνια. Στο διάστημα αυτό όμως δε φαίνεται ότι έχασε την εύνοια του Αυτοκράτορα. Ο Μανουήλ Κομνηνός του ανέθεσε πρεσβευτικές αποστολές⁶⁹⁵. Τα κείμενα του Λέοντα Βαλιανίτη και του Γρηγορίου Αντιόχου μας πληροφορούν ότι ήταν πρεσβευτής τουλάχιστον στην Ιταλία και στην Παλαιστίνη. Οι ρητορικές και βιβλικές γνώσεις του -οι οποίες προβάλλονται από τον Βαλιανίτη-είναι ενδεικτικές της υψηλού επιπέδου παιδείας του⁶⁹⁶. Μετά το χρονικό διάστημα που αναφέραμε, επανεντάχθηκε στην Εκκλησία με το αξίωμα του Χαρτοφύλακα, δηλαδή, στην πιο σημαντική θέση τότε του Πατριαρχείου μετά από αυτή του ίδιου του Πατριάρχη.

Πιθανότατα, η πρεσβεία του απευθυνόταν στον Πάπα -ο οποίος έζησε εκτός Ρώμης κατά το μεγαλύτερο μέρος του ποντιφικάτου του- και πραγματοποιήθηκε την δεκαετία του 1160⁶⁹⁷. η περίοδος αυτή παρουσιάζει

⁶⁹³ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1436. Ο Γουλιέλμος της Τύρου αποκαλεί τον Τρίφυλλο *maximus palatinorum interpretum Triphylus* : βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 222 και σημ. 139, ο οποίος εικάζει ότι η καταγωγή του ήταν από την Νότιο Ιταλία, συγκρίνοντας την περίπτωση του με εκείνη του Μιχαήλ Υδρούντος, ο οποίος συμμετείχε σε μια μεταγενέστερη βυζαντινή πρεσβεία στην Ιερουσαλήμ. Ο Μανασσής έγραψε το *Οδοιπορικό* του περιγράφοντας τούτο το ταξίδι: K. HORNA, "Das Hodoiporikon des Konstantinos Manasses", *BZ* 13 (1904), σ. 313-355. CHALANDON, *Les Comnène* II, σσ. 517-518.

⁶⁹⁴ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1142, CHALANDON, *Les Comnène* II, σσ. 522-523.

⁶⁹⁵ Ο Λέων ΒΑΛΙΑΝΙΤΗΣ, σε μια ανέκδοτη διδασκαλία του, που σώζεται στο *Scor.Y-II-10*, ff. 137-147, τον αναφέρει ως πρεσβευτή. Την πρεσβευτική δραστηριότητα του Βασιλείου Καματηρού μνημονεύει επίσης ο Γρηγόριος ΑΝΤΙΟΧΟΣ, βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 32 και σημ. 27, 34. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 84 και σημ. 225.

⁶⁹⁶ Ο ΒΑΛΙΑΝΙΤΗΣ ισχυρίζεται ότι οι Ιταλοί έρχονταν για να τον θαυμάσουν και για να μάθουν από αυτόν την τέχνη της ρητορικής ή της ευγλωττίας, και επίσης ότι αποτελεί πηγή όπου έρχονται να χορτάσουν τη δίψα τους για πίστη και τα δύο κοπάδια, η Πρεσβυτέρα αλλά και η Νέα Ρώμη: 'Αί τῆς Νέας τε καί τῆς Πρεσβυτέρας Ῥώμης δύο αὐται ἀγγέλαι παρά σοι ἀνεπαύοντο τοῖς νόμασι τῆς πίστεως ψυχαζόμεναι τοῖς ἀναδιδομένοις ἐκ σοῦ. Οἱ ἐκασταχοῦ τῶν προβάτων Χριστοῦ ποιμένες ἐξ αὐτῶν ὑδρεύοντο ἀθροιζόμενοι', βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 30 και σημ. 11, 32 και σημ. 27, 34.

⁶⁹⁷ LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 34

έξαρση στις σχέσεις Βυζαντίου-Βατικανού, λόγω κυρίως της κατάστασης σχίσματος στην οποία βρίσκεται η Δυτική Εκκλησία μετά το θάνατο του Αδριανού Δ' και την εκλογή του Αλέξανδρου Γ' (7 Σεπτ. 1159-30 Αυγ. 1181), αλλά και των προσπαθειών που ο τελευταίος έπρεπε να καταβάλλει από τις πρώτες μέρες της ανάρρησής του για να κερδίσει την υποστήριξη, μεταξύ των άλλων Ευρωπαίων ηγετών, και του Μανουήλ Κομνηνού, στις οποίες αναφερόμαστε εκτενέστερα παρακάτω⁶⁹⁸.

Αλλά το όνειρο του Μανουήλ για το μεγαλειώδη ιστορικό ρόλο που θα μπορούσε να παίξει η Νέα Ρώμη του 12ου αιώνα, όσον αφορά την ένωση των Εκκλησιών και την παλινόρθωση της παλαιάς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (*renovatio imperii*), έλαβε διαστάσεις πραγματικότητας, όπως τονίζει ο Chalandon⁶⁹⁹, ήδη από το τέλος του ποντιφικάτου του Αδριανού Δ' (†1 Σεπτεμβρ. 1159), όταν άρχισαν τα προβλήματα ανάμεσα στον Πάπα και τον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα, τα οποία ώθησαν την Αγία Έδρα να αναζητήσει την προστασία του Βυζαντίου. Είναι η εποχή, κατά το δεύτερο μισό της βασιλείας του, όπου ο Μανουήλ φαίνεται να δίνει προτεραιότητα στην προστασία της Ορθοδοξίας⁷⁰⁰ (της ενότητάς της, καθώς ένα συμπαγές ιδεολογικό μέτωπο ήταν όρος εκ των ων ουκ άνευ προκειμένου να γίνουν ανοίγματα προς τις άλλες χριστιανικές Εκκλησίες) και στη νομοθετική δραστηριότητα⁷⁰¹, ενώ μέχρι τότε η πολιτική του επικεντρωνόταν στην καταπολέμηση του Νορμανδικού επεκτατισμού και στην επανάκτηση των βυζαντινών εδαφών της Νοτίου Ιταλίας. Κατά την περίοδο 1160-1180 ο Πάπας και ο Μανουήλ Κομνηνός αντάλλαξαν πραγματικά συχνές πρεσβείες⁷⁰² και ο Λέων Τοσκάνος μας πληροφορεί ότι, συγκεκριμένα ανάμεσα στο 1166 -πρώτη εμφάνιση του αδελφού του, Ούγου Εταιριάνου στο Βυζάντιο- και το 1177 -έτος της συμφιλίωσης του Πάπα Αλεξάνδρου Γ' και του Φρειδερίκου Α' (24 Ιουλίου, η ειρήνη υπογράφηκε την 1η Αυγούστου) ο Αυτοκράτορας έστειλε επανειλημμένα πρεσβείες στον Πάπα και ότι ήρθαν πολλές φορές καρδινάλιοι στην Κωνσταντινούπολη⁷⁰³: Ο Αρχιεπίσκοπος του Βενεβέντου ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη το 1161 και το 1165 ή 1166· οι καρδινάλιοι Hubald της Ostia και Ιωάννης των Αγίων Ιωάννου και Παύλου έφθασαν στην Βασιλεύουσα το 1167 ή 1168⁷⁰⁴. Από την Κωνσταντινούπολη, ανάμεσα στα τέλη 1167 και το καλοκαίρι 1168, εστάλησαν δύο πρεσβείες στο Βενεβέντο, όπου διέμενε ο Πάπας Αλέξανδρος Γ'. Ο πρώτος πρεσβευτής του Μανουήλ Κομνηνού, σύμφωνα με τον Βίο του Πάπα, ήταν κάποιος *de maioribus imperii sui apocrisarium cum inmensa multitudine pecuniarum*: ο δεύτερος απεσταλμένος ήταν ο Σεβαστός *Iordanus*, γιος του πρίγκιπα Ρομπέρτου της

⁶⁹⁸ Βλ. παρακάτω, σ. 161.

⁶⁹⁹ *Les Comnène* II, σ. 555.

⁷⁰⁰ MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 316 κ.ε.

⁷⁰¹ ANGOLD, «Administration», σ. 23.

⁷⁰² MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 84.

⁷⁰³ Βλ. DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σ. 127: 'Igitur <ad> Alexandrum apostolice sedis antistitem legati ab imperiali clementia pro ecclesiarum et imperii reconciliatione directi sunt bis et ter. Et rursus Constantinopolim cardinales, precipiente papa, multociens venerunt'. DARROUZÈS, «Primauté», σσ. 67 και 73.

⁷⁰⁴ Βλ. παρακάτω, σ. 162.

Κάπουας. Οι δύο μεταφέρουν την πρόταση του Μανουήλ προς τον Πάπα για ένωση των Εκκλησιών υπό Ρωμαϊκή πρωτοκαθεδρία, παροχή βοήθειας στον Πάπα κατά του σχισματικού Βαρβαρόσσα και παραχώρηση στον Ποντίφικα εδαφικών κατακτήσεων στην Ιταλική χερσόνησο έναντι αναγνώρισης του Μανουήλ ως μόνου αυτοκράτορα⁷⁰⁵. Αφού ο μέλλον Πατριάρχης Βασίλειος Καματηρός είχε αποδεσμευθεί από τις εκκλησιαστικές του δραστηριότητες⁷⁰⁶, όταν υπηρέτησε τον Αυτοκράτορα ως πρεσβευτής, τίποτε δεν εμποδίζει για να εικάσουμε, αν και χωρίς αποδείξεις, ότι αυτός ο *de maioribus imperii sui apocrisarius* θα μπορούσε να ήταν ο Βασίλειος Καματηρός. Ο ίδιος ο Χριστιάνος, Αρχιεπίσκοπος Μαγεντίας και Αρχικαγκελάριος του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα το 2ο μισό του 1170, ο Κορράδος του Sternberg, επίσκοπος της Worms, την άνοιξη του 1173 και ο Ούγος της Honau στα 1173 και 1179 επισκέφτηκαν σε πρεσβευτικές αποστολές την Κωνσταντινούπολη.

Παράλληλα με αυτή την έξαρση των επαφών με τη Δύση, στα 1167-1168 εντείνονται οι συνομιλίες και με την Εκκλησία της Αρμενίας: ο στόχος έγκειται στη γεφύρωση των δογματικών διαφορών, ώστε να επιτευχθεί η ένωση με την Βυζαντινή Εκκλησία. Αυτές οι επίμονες ενωτικές προσπάθειες του Μανουήλ με τους Αρμενίους συνδέονται άμεσα με εκείνες που γίνονται προς την Ρώμη, καθώς και με τα ανοίγματα που έγιναν επίσης προς τους μονοφυσίτες Ιακωβίτες της Συρίας και τους Μουσουλμάνους⁷⁰⁷. Είναι σαφές ότι ο Μανουήλ είχε δρομολογήσει εκστρατεία, που απώτερο σκοπό είχε την ενδεχόμενη ένωση όλων των Χριστιανών (τόσο των Δυτικών όσο και εκείνων που κινούνταν στη σφαίρα της βυζαντινής κοινοπολιτείας) υπό την πολιτική αιγίδα του Βυζαντίου αλλά και την προσέλκυση των απίστων στις πολιτικές του προθέσεις, μέσω της εφαρμογής μιας πολιτικής ελαφριάς έστω ανεξιθρησκίας. Η οικουμενική αυτή εκστρατεία θεολογικής διπλωματίας σχετίζεται άμεσα, όσον αφορά την προς ανατολάς κατεύθυνσή της, με τις εδαφικές κατακτήσεις του Βυζαντίου στην Κιλικία της Αρμενίας και την υποτέλεια της Αντιόχειας και της Αρμενίας που είχε επιτύχει ο Μανουήλ Κομνηνός με την εκστρατεία που πραγματοποίησε στα 1158-1159, και που εγκαινίασαν μια νέα ισορροπία πραγμάτων στην περιοχή⁷⁰⁸.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, πολύ νωρίτερα, στα τέλη της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού (1118), ο Ευστράτιος Νικαίας, μαθητής του Ιωάννη του Ιταλού, επίσημος θεολόγος της Αυλής και επίσκοπος Νικαίας επί του ίδιου Αυτοκράτορα, ο οποίος υπερασπίστηκε τις ελληνικές θέσεις στις δογματικές συζητήσεις με τον επίσκοπο Γροσσολάνο και που είχε κερδίσει την εύνοια

⁷⁰⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 138, σημ. 634.

⁷⁰⁶ LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 32.

⁷⁰⁷ LAMMA, *Comneni e Staufer* II, σσ. 196-197 σημ. 1. CHALANDON, *Les Comnène* II, σσ. 654-655 και, γενικά 653 κ.ε. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 290. Για την πρωτοβουλία του Μανουήλ να αφαιρεθεί από τον όρκο των μουσουλμάνων που βαπτίζονταν χριστιανοί το ανάθεμα κατά του Αλλάχ, βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1534b, 1534c και 1534d, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 99-100, 103.

⁷⁰⁸ CHALANDON, *Les Comnène* II, σ. 655, LAMMA, *Comneni e Staufer* II, σ. 1. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 66-67, 75-76.

του Βασιλέα υποστηρίζοντας τη γνώμη του στην υπόθεση του Λέοντα Χαλκηδόνας, συνόδευε τον Αλέξιο στα θερινά ανάκτορα της Φιλιππούπολης, ώστε να τον επικουρήσει στις ενέργειές του κατά των Μανιχαίων και των Αρμενίων αιρετικών.

Τη δεκαετία των 1160 και 1170, κύριος απεσταλμένος του βυζαντινού κράτους στους Αρμενίους και στους Ιακωβίτες της Συρίας είναι ο Μαΐστωρ και Φιλόσοφος, και λίκιος του Μανουήλ Κομνηνού, Θεωριανός⁷⁰⁹. Οι επαφές άρχισαν επίσημα τον Σεπτέμβριο 1166⁷¹⁰, μέσω μιας επιστολής που στάλθηκε στον Καθολικό (δηλαδή, στον Πατριάρχη) των Αρμενίων Γρηγόριο Γ', προτρέποντάς τον να στείλει τον αδελφό του, τον Νερσές, στην Κωνσταντινούπολη για συζήτηση περί ένωσης εκκλησιών και για να φέρει μια σύνοψη του πιστεύω των Αρμενίων. Το γράμμα άργησε να φθάσει στα χέρια του Νερσές, γιατί ο Γρηγόριος πέθανε σύντομα. Απάντησε ο Νερσές, ως νέος Αρμένιος Πατριάρχης.

Το 1169 αποστέλλονται γράμματα -μέσω κάποιου Χριστόφορου- και στον Ιακωβίτη Πατριάρχη Μιχαήλ Αντιόχειας (Μιχαήλ τον Σύρο), ο οποίος είχε στείλει στην Κωνσταντινούπολη μια σύνοψη της πίστης των Ιακωβιτών. Ο Μανουήλ εκφράζει την επιθυμία του να δει τον Μιχαήλ στην Κωνσταντινούπολη⁷¹¹.

Την ίδια χρονιά (η πρεσβεία έφθασε στις 15 Μαΐου 1170⁷¹²), σε ένα γράμμα προς τον Καθολικό Αρμενίας Νερσές (στην Hromgla), το οποίο μεταφέρουν ο Μαΐστωρ Θεωριανός και ο ηγούμενος της Αρμενικής μονής της Φιλιππούπολης Ιωάννης Ατμάνος (αρμενικής καταγωγής), ο Αυτοκράτορας τον προσκαλεί σε συνομιλίες για την ένωση των εκκλησιών, γιατί, ύστερα από διαβουλεύσεις της Ιεράς Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη, αποφασίστηκε ότι δεν υπάρχει καμία αμφιβολία όσον αφορά την αγνότητα της πίστης του Νερσές⁷¹³. Στο ίδιο ταξίδι μεταφέρθηκαν γράμματα στον Ιακωβίτη Πατριάρχη Μιχαήλ για την σχεδιασθείσα ένωση των εκκλησιών. Το γράμμα θα παραληφθεί από τον απεσταλμένο του Μιχαήλ, τον Ιωάννη Κεσσουνίου, στην Qara Romaita⁷¹⁴.

Στα τέλη του 1171 ο Θεωριανός και ο Ατμάνος πραγματοποιούν τη δεύτερη πρεσβεία τους και μεταφέρουν ένα γράμμα του Πατριάρχη Μιχαήλ

⁷⁰⁹ LOENERTZ, "L'Épître", ό.π., σσ. 318-319. Οι δύο διάλογοί του με τον Πατριάρχη των Αρμενίων, Νερσές Δ', στο PG 133, 113-298. Η επιστολή του 1169 στην οποία ο Μανουήλ Κομνηνός αποκαλεί τον Θεωριανό Μαΐστορα και Φιλόσοφο και λίκιο του, στο PG 133, 120-122. Πρβλ. BROWNING, "Patriarchal School" II, σσ. 32-33 και MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 75-76, 106-107. Για το θέμα, βλ. επίσης P. TEKEYAN, *Controverses Christologiques en Arméno-Cilicie dans la seconde moitié du XIIIe siècle (1165-1198)*, Ρώμη 1939 (OCA 124) και B.L. ZEKIYAN, "Un dialogue œcuménique au XIIIe siècle. Les pourparlers entre le catholicos St. Nerses Snorhali et le légat impérial Théorianos en vue de l'union des Églises Arménienne et Byzantine", *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines (Athènes 1976)*, IV, Αθήνα 1980, σσ. 420-441.

⁷¹⁰ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1470a. Βλ. DARROUZÈS, "Primauté", σ. 74, CHALANDON, *Les Commènes II*, σ. 655.

⁷¹¹ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1487.

⁷¹² ZEKIYAN, "Un dialogue œcuménique", ό.π., σ. 422.

⁷¹³ Έφθασαν τον Μάιο του 1170, βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1489, MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 192, GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes* 1123.

⁷¹⁴ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1490.

Αγγιάλου και μια μυστική και μια ανοικτή επιστολή του Αυτοκράτορα στον Νερσές, σε απάντηση αντίστοιχων επιστολών του. Ο Μανουήλ Κομνηνός διαπίστωσε ότι η διδασκαλία του Νερσές συμφωνεί με αυτή των τριών Οικουμενικών Συνόδων και επίσης της Τέταρτης Συνόδου (Χαλκηδόνας)⁷¹⁵, επίσης, μεταφέρουν μια επιστολή για τον Ιακωβίτη Πατριάρχη Μιχαήλ της Αντιόχειας στο Κεçun (Κεσσούνιον), στην οποία εκφράζονται δέκα απαιτήσεις ή επιθυμίες του Μανουήλ: πέντε αφορούν την διδασκαλία και πέντε τα έθιμα-χρήσεις· στην επιστολή απευθύνεται και μια πρόσκληση στον Μιχαήλ για προσωπική επίσκεψη στην Κωνσταντινούπολη⁷¹⁶. Η πρόσκληση επαναλήφθηκε το 1172, και τον Ιανουάριο του 1177, ο διάδοχος του Νερσές, ο Καθολικός Γρηγόριος Δ' Dgha, θα αναλάβει τη συνέχιση των διαπραγματεύσεων, όταν θα λάβει, μέσω του ιερέα Κωνσταντίνου, μια νέα επιστολή του Μανουήλ Κομνηνού, στην οποία αυτός προτείνει τη διευθέτηση των διεκκλησιαστικών διαφορών μέσω μιας κοινής συνόδου⁷¹⁷.

Μια επιστολή του Θεωριανού προς τους ιερείς της Ορεινής⁷¹⁸ στην οποία ο Μαΐστωρ τούς προτρέπει να δείξουν εύνοια προς τους Λατίνους καθώς ό,τι τους χωρίζει από τους Έλληνες ορθόδοξους είναι μόνο οι διαφορετικές συνήθειες, που δεν θίγουν σε καμιά περίπτωση το κοινό χριστιανικό δόγμα, τεκμηριώνει ότι πιθανότατα ο αποστολέας της επιστολής συμμετείχε σε πρεσβείες προς τη Δύση. Η επιστολή γράφτηκε, σύμφωνα με τον R. Loenertz, πριν το 1169, αν και δεν το αποδεικνύει επαρκώς. Ο Θεωριανός είχε σχηματίσει τη γνώμη του για τους Λατίνους αφότου είχε μιλήσει με τον Πατριάρχη της Βενετίας Ερρίκο Dandolo (1131-86) και με άλλους άρτια κατατοπισμένους επί του θέματος Δυτικούς⁷¹⁹. Δεν γνωρίζουμε

⁷¹⁵ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1505 και 1506. CHALANDON, *Les Commène* II, σ. 658.

⁷¹⁶ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1507. CHALANDON, *Les Commène* II, σ. 659.

⁷¹⁷ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1508 και 1527, CHALANDON, *Les Commène* II, σσ. 659-660, GRUMEL-DARROUZÈS, *Regestes* 1132.

⁷¹⁸ Εκδόθηκε από τον LOENERTZ, "L'Épître", ανατ. στο P. SCHREINER Εκδ., *Byzantina et Franco-Graeca*, Ρώμη 1970, σσ. 45-70. Ένας στρατιώτης ζήτησε από τον Θεωριανό να δια φωτίσει, με την επιστολή αυτή, τους ορθόδοξους ιερείς της Ορεινής για τα διαφορετικά με των Λατίνων έθιμά τους. Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 387, ο οποίος ερμηνεύει "the priests of Oria in southern Italy". Ο A. MAI δημοσίευσε ένα χωρίο της επιστολής, μεταφράζοντας "ad sacerdotes monticolae" (βλ. ZEKIYAN, "Un dialogue œcuménique", ό.π., σ. 438, σημ. 49). Ο BECK, *Kirche*, σ. 628 και ο LOENERTZ, "L'Épître", σ. 321, πιθανολογούν, με βάση το χωρίο της ΚΑ., Λουκά 1.39, ότι η Ορεινή είναι η πόλη Beth-Zachariah (Βετ-Ζαχαρία) στην Παλαιστίνη, όπου υπήρχαν ρωμαιοκαθολικές κοινότητες μετά τις Σταυροφορίες. Μια τοποθεσία με το όνομα Oria, βρίσκεται κοντά στο Βρινδήσιο της νοτίου Ιταλίας, βλ. MATTHEW, *The Norman Kingdom*, σσ. 44-45 και 368, και TAKAYAMA, *The administration*, σ. 151. Ωστόσο, οι ελλιπείς πληροφορίες που παρέχει η επιστολή του Θεωριανού δεν επιτρέπουν το γεωγραφικό προσδιορισμό της Ορεινής. Βυζαντινοί στρατιώτες βρέθηκαν κατά καιρούς, στο μεγαλύτερο μέρος της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού, τόσο στην Νότιο Ιταλία όσο και στα ανατολικά λατινικά κρατίδια.

⁷¹⁹ Περὶ δὲ τῶν Λατίνων σφόδρα γε θαυμάζω εἰ γέ ἐστὶ τις τῶν ἐλλογίμων τὸν ἔνζυμον ἄρτον διαβαλλόμενος. Ἐγὼ γὰρ συνωμίλησα περὶ τῆς θείας κοινωνίας τοῖς ἀρίστοις τῶν Λατίνων καὶ μέρους οὐ μικροῦ φιλοσοφίας τε καὶ θεολογίας μετέχουσι, καὶ αὐτῶ τῷ ἀγιωτάτῳ πατριάρχῃ Βενετίας Ἐρρίκῳ τῷ φιλοσοφιάτῳ, ἅτε σπουδῆν οὐκ ὀλίγην περὶ τῶν θείων καὶ ἐπιμέλειαν κεκτημένῳ. Ἄλλ' οὐδέποτε τινος ἤκουσα γλῶσσαν ἀφιέντος κατὰ τῆς

για κανένα ταξίδι του Dandolo στο Βυζάντιο, κάτι που συμβάλλει στο να υποθέσουμε ότι ο Μαΐστωρ Θεωριανός υπηρέτησε ως πρεσβευτής στην Ιταλία, ίσως πριν αναλάβει τις αυτοκρατορικές αποστολές στην Αρμενία και στη Συρία. Άλλωστε γνωρίζουμε ότι ο Αρμένιος Πατριάρχης Νερσές Snorhali δεν μπορούσε να διανοηθεί την ένωση των Χριστιανών παρά ως μια πανστρατιά όλης της Χριστιανοσύνης υπό την καθοδήγηση πάντα της Αγίας Έδρας της Ρώμης⁷²⁰ και ότι στην πρώτη του επιστολή προς τον Μανουήλ Κομνηνό, χρονολογήσιμη στα 1167-68, γνώριζε ότι ο Πάπας είχε στείλει στην Κωνσταντινούπολη κάποιους από τους σοφότερους καρδινάλιους του, με εντολή να συζητηθεί η ένωση της Ρωμαιοκαθολικής και της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁷²¹. Πρόκειται για τους Hubald της Ostia και Ιωάννη των Αγίων Ιωάννου και Παύλου⁷²², οι οποίοι έφθασαν στην Βασιλεύουσα το 1167 ή 1168 και προκάλεσαν θεολογικές συζητήσεις με την ηγεσία του κράτους και της Εκκλησίας. Καρποί των συζητήσεων αυτών είναι ένας Διάλογος με τους καρδινάλιους, μια επιστολή του Μιχαήλ Αγγιάλου προς τον Αλέξανδρο Γ' και άλλος ένας Διάλογος ανάμεσα στον Πατριάρχη, στον Αυτοκράτορα και στη Σύνοδο, αμφίβολης αυθεντικότητας. Συντάκτης του πρώτου Διαλόγου είναι ο Ανδρόνικος Καματηρός, ο οποίος τον ενέταξε στην *Ιερά Οπλοθήκη* ως προοίμιο στην συλλογή πατερικών μαρτυριών για την προέλευση του Αγίου Πνεύματος μόνο από τον Πατέρα, που στήριζαν τα επιχειρήματα του Αυτοκράτορα στις συζητήσεις του με τους αντιπροσώπους τόσο της Ρωμαϊκής όσο και της Αρμενικής Εκκλησίας. Η *Οπλοθήκη* συντάχθηκε στις αρχές ή κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1170 και παραμένει ως επί το πλείστον ανέκδοτη⁷²³. Την *Επιστολή* και την απαντητική του Πάπα εξέδωσε ο G. Hofmann⁷²⁴ και το δεύτερο *Διάλογο*, στον οποίο ο Μιχαήλ Αγγιάλου οφείλει την φήμη τού εχθρού της συμφιλίωσης με τους Λατίνους -και που ο Darrouzès απέδειξε ότι μάλλον πρόκειται για κατασκευή- εξέδωσε ο Loparev το 1907· επανεκδόθηκε από τους Laurent και Darrouzès⁷²⁵.

II.3 Δυτικοί ανώτατοι κληρικοί και άλλοι λόγιοι σε διπλωματικές αποστολές στο Βυζάντιο.

άγιας κοινωνίας ήμῶν: LOENERTZ, "L'Épître", σ. 332, πρβλ. σ. 319. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 387.

⁷²⁰ ZEKIYAN, "Un dialogue œcuménique", ό.π., σ. 437.

⁷²¹ Immo audivimus, quod sanctus omniumque Archiepiscoporum primus, Pontifex Romanus et Petri Apostoli successor e sapientibus suis quosdam misit loqui coram sancto regno tuo pro fidei unione: ZEKIYAN, "Un dialogue œcuménique", ό.π., σ. 437, TEKEYAN, ό.π., σ. 18.

⁷²² DARROUZÈS, "Primauté", σ. 74. Βλ. παρακάτω, σ. 162.

⁷²³ Στον Κώδ. *Monacensis* 229, ff. 1-309: Ο διάλογος με τους καρδινάλιους, ff. 7^r-27^v (βλ. HERGENROTHER, *Photios*, III, 810-815). Βλ. BECK, *Kirche*, σ. 626, και του ίδιου, *Χιλιετία*, σ. 240. DARROUZÈS, "Primauté", σσ. 72 κ.ε., SPITERIS, *Primato*, σσ. 184 κ.ε.

⁷²⁴ G. HOFMANN, "Paps und Patriarch unter Kaiser Manuel I. Komnenos. Ein Briefwechsel", *EEBΣ* 23 (1953), σσ. 74-82. DARROUZÈS, "Primauté", σσ. 78 κ.ε.

⁷²⁵ VV 14 (1907), σσ. 334 κ.ε. και το κείμενο στις σσ. 344-357 = V. LAURENT-J. DARROUZÈS, στο *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Παρίσι 1976, βλ. σ. 367. Πρβλ. DARROUZÈS, "Primauté", σσ. 73 και 79 κ.ε.

Αν τον 10ο αιώνα το πιο επιφανές παράδειγμα κληρικού πρεσβευτή ενός βασιλιά προς άλλον είναι ο Λιουτπράνδος, επίσκοπος Κρεμώνας (920-972)⁷²⁶, τον 12ο αιώνα, το πιο γνωστό παράδειγμα επισκόπου-πρεσβευτή από την πλευρά των δυτικών είναι ο Άνσελμος, επίσκοπος της Havelberg⁷²⁷ (σημ. Brandenburg) (1129-1155) και μετέπειτα αρχιεπίσκοπος (Έξαρχος) της βορειοϊταλικής, πάλαι ποτέ βυζαντινής έδρας, Ραβέννας (1155-1158). Ο Άνσελμος, αξιόλογος θεολόγος και διπλωμάτης, υπήρξε σύμβουλος των γερμανών Αυτοκρατόρων Λοθάριου Γ', Κορράδου Γ' και Φρειδερίκου Α' Βαρβαρόσσα. Τις υπηρεσίες του δέχθηκαν και ο Πάπας Ιννοκέντιος Β' καθώς και ο Ευγένιος Γ'. Εστάλη στην Κωνσταντινούπολη για πρώτη φορά το 1136 από τον Λοθάριο Γ' για διαβουλεύσεις που θα οδηγούσαν στον σχηματισμό συμμαχίας με το Βυζάντιο κατά του Ρογήρου Β' της Σικελίας. Ο Άνσελμος της Havelberg εκμεταλλεύθηκε την πρεσβευτική του αποστολή για να συζητήσει περί δογματικών διαφορών μεταξύ των δύο Εκκλησιών με τους πιο εκλεκτούς διδασκάλους της Νέας Ρώμης και συγκεκριμένα με τον Μητροπολίτη Νικομήδειας Νικήτα.

Το πρώτο τέταρτο του αιώνα, τα επιτεύγματα του Ρογήρου Β' της Σικελίας απειλούσαν την ισορροπία των πραγμάτων στη Μεσόγειο⁷²⁸. Μπροστά σε αυτή την απειλή, ο Ιωάννης Β' Κομνηνός και ο Γερμανός Βασιλέας Λοθάριος Γ' (1125-1137), μαζί με τη Βενετία, προχώρησαν στην συγκρότηση μιας συμμαχίας κατά της Σικελίας. Η πρεσβεία του Havelberg εντάσσεται κι αυτή στις διπλωματικές κινητοποιήσεις που σκοπό είχαν τον έλεγχο του Ρογήρου Β'. Στόχος του ταξιδιού του ήταν η προσωπική

⁷²⁶ LOUNGHIS, *Les ambassades byzantines*, σσ. 338-339. Βλ. επ. *Βυζαντινή Διπλωματία*, σσ. 78 κ.ε., ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, "Byzantine diplomacy", σσ. 80-81, Βασίλειος Στυλ. ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΣ, *Λιουτπράνδος ο επίσκοπος Κρεμώνης ως ιστορικός και διπλωμάτης*, Αθήνα 1978 και I. KODER, *Liutprand von Cremona in Constantinople*, Βιέννη 1980 (*Byzantina Vindobonensia* 13). Και ο Πέτρος Γροσολάνος ή Χρυσολάνος (Grossolanus), αρχιεπίσκοπος Μιλάνου στις αρχές του 12ου αιώνα πέρασε από την Κωνσταντινούπολη καθοδόν προς τους Αγίους Τόπους και προκάλεσε εκεί το 1112 τη συζήτηση για την προέλευση του Αγίου Πνεύματος. Ο Γροσολάνος δεν ήταν διπλωματικός απεσταλμένος (δηλαδή, δεν ενεργούσε με εντολή λαϊκού ηγεμόνα). Ο V. GRUMEL πιστεύει ότι ήταν μέλος της μεγάλης πρεσβείας του Πάπα Πασχάλη Β' που αφίχθη στην Κωνσταντινούπολη εκείνη τη χρονιά για να διαπραγματευθεί την ένωση των Εκκλησιών. Με αυτό το σκοπό έγιναν διάφορες συνεδριάσεις πρωτοστατούντος του Αλεξίου Κομνηνού, στις οποίες οι αντιπρόσωποι του Πάπα και επτά βυζαντινοί λόγιοι είχαν την ευκαιρία να διασταυρώσουν επίσημα -ενώ οι μεταγενέστερες επαφές με βυζαντινούς θεολόγους του Γερμανού επισκόπου Ανσέλμου της Havelberg δε φαίνεται να είχαν την επίσημη κάλυψη της βυζαντινής πολιτείας- τις διαφορετικές τους πεποιθήσεις, κυρίως όσον αφορά την προσθήκη του *filioque* (και εκ του Ύιου) στο Σύμβολο της Πίστεως από την Εκκλησία της Ρώμης. Βλ. V. GRUMEL, «Autour du voyage de Pierre Grossolanus archevêque de Milan, à Constantinople, en 1112», *EO* 32 (1933), σσ. 22-33 και DARROUZÈS, «Primauté», κυρίως σσ. 51-59 και 61, σημ. 8.

⁷²⁷ Βιβλιογραφία για τον Άνσελμο βλ. στο SPITERIS, *Primato*, σσ. 85 κ.ε. Για τις πρεσβείες του στο Βυζάντιο, βλ. J. DRÁSEKE, "Bischof Anselm von Havelberg und seine Gesandtschaftsreisen nach Byzanz", *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 21 (1901), σσ. 160-185 και G. SCHREIBER, "Anselm von Havelberg und die Ostkirche", *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 60 (1942), σσ. 354-411.

⁷²⁸ LAMMA, *Commeni e Stauffer I*, σσ. 24 κ.ε., 54 κ.ε.

συνενόηση με τον βυζαντινό Αυτοκράτορα για την ανάπτυξη της συμμαχίας ανάμεσα στις δυο αυτοκρατορίες. Ο Ιωάννης Κομνηνός είχε ανανεώσει πρόσφατα, με τον ίδιο σκοπό, τη συνθήκη με την Πίζα.

Ο Νικήτας Νικομήδειας ήταν, κατά τον Άνσελμο, ο επικεφαλής των δώδεκα διδασκάλων, οι οποίοι, σύμφωνα με τη συνήθεια των Ελλήνων, ρύθμιζαν τις σπουδές των κοσμικών και των ιερών γραμμάτων⁷²⁹. Ο Ιάκωβος της Βενετίας μαζί με τον Βουργούνδιο της Πίζας και τον Μωσή της Βεργάμου Ιταλίας, βορειοϊταλιώτες *in utraque lingua periti et litterarum doctissimi*, ήταν παρόντες σε αυτή τη συζήτηση ως διερμηνείς⁷³⁰. Οι δυο άνδρες συζήτησαν λεπτομερώς, όπως δείχνουν οι *Διάλογοι* του Ανσέλμου, για όλα τα θέματα που αποτελούσαν και θα εξακολουθούσαν να αποτελούν σημεία ρήξης ανάμεσα στις δυο Εκκλησίες (προέλευση του Αγίου Πνεύματος - *Filioque*-, τελετουργικές συνήθειες -άζυμος άρτος-, πρωτείο του Πάπα) που ήταν επί τάπητος και το 1112, στη συνάντηση Γροσσολάνου-Ευστρατίου Νικαίας⁷³¹, τα πρακτικά της οποίας ο Νικήτας είχε αναμφισβήτητα ανά χείρας⁷³².

Το 1153 ο Άνσελμος διεξήγαγε μια δεύτερη πρεσβεία στο Βυζάντιο, ως απεσταλμένος του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα (1152-90) προς τον Μανουήλ Κομνηνό. Ο ιστορικός Κίνναμος μαρτυρεί μια διπλωματική κινητικότητα, πριν ακόμα στεφθεί αυτοκράτορας ο Φρειδερίκος Α΄⁷³³. Η πρεσβεία αυτή εντασσόταν στις προσπάθειες να επιτευχθεί ο γάμος του Φρειδερίκου με την κόρη⁷³⁴ του Ισαακίου Κομνηνού, μεγαλύτερου αδελφού του Μανουήλ, ως πρώτο βήμα για μια βυζαντινο-γερμανική συμφωνία η οποία θα δρομολογούσε μια επίθεση κατά του Ρογήρου Β΄ της Σικελίας και μετά κατά του διαδόχου του, Γουλιέλμου Α΄, ως κοινή επιχείρηση των δυο αυτοκρατοριών. Οι εν λόγω προσπάθειες τελικά απέτυχαν, καθώς ο γάμος αυτός δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ και η κοινή επίθεση κατά της Σικελίας θα ματαιωνόταν για πάντα. Για το πρώτο θέμα, η αποτυχία οφειλόταν, κατά τον ιστορικό Κίνναμο⁷³⁵, στις δυσκολίες που παρουσίαζε ένας γάμος τέτοιου επιπέδου για τις εσωτερικές υποθέσεις της αυλής του Μανουήλ Κομνηνού: ένας τέτοιος γάμος θα έδινε στον Ισαάκιο, πάντα ανήσυχο για τα δικά του δικαιώματα στο θρόνο, αρκετό κύρος ώστε να μπορεί να το χρησιμοποιήσει

⁷²⁹ PL 188, 1141 AB, 1162 D. Για την υπόθεση της ύπαρξης και της δραστηριότητας των δώδεκα διδασκάλων, βλ. ειδικά LOUKAKI, «Douze didascales» και, συγκεκριμένα για τη συνάντηση Νικήτα-Havelberg, σ. 429.

⁷³⁰ HAVELBERG, *Dialogi* II, 1: PL 188, 1163. MINIO-PALUELLO, «Jacobus Veneticus Grecus», σ. 265 και του ίδιου, «Giacomo Veneto e l'Aristotelismo Latino», σσ. 58-59. Για τον Ιάκωβο τον Βενετό και για τον Βουργούνδιο βλ. επίσης παραπ. σ. 140 και παρακ. σσ. 163, 198.

⁷³¹ Βλ. παραπ. σ. 154 και σημ. 709.

⁷³² HAVELBERG, *Dialogi*, PL 188, 1139-1248. LAMMA, *Commeni e Stauffer*, I, σσ. 24 κ.ε., DARROUZÈS, «Primauté», σσ. 59 κ.ε., MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 325 κ.ε.

⁷³³ Ο KINNAMOΣ αναφέρεται σε αυτές τις διπλωματικές επαφές που διεξήχθησαν πριν την ενθρόνιση του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα στα δύο πρώτα των δέκα έξι κεφαλαίων που αφιερώνει στην Ιταλία στο Δ βιβλίο της Ιστορίας του.

⁷³⁴ Ονόματι Μαρία (BAPZOΣ, *Γενεαλογία*, αριθ. 141). Πρβλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1390a, 1390b, 1391, 1392 (1374). CHALANDON, *Les Commène* II, σσ. 344 κ.ε.

⁷³⁵ Βλ. KINNAMOΣ IV, 1, σσ. 134-135.

κατά του Μανουήλ. Όσο για το δεύτερο ζήτημα, η σύγκρουση συμφερόντων είχε γίνει φανερή ήδη από τη Συνθήκη της Κωνσταντίας (πόλη της Δυτικής Γερμανίας), η οποία υπογράφηκε στις 23 Μαρτίου 1153 ανάμεσα στον Βαρβαρόσσα και τον Πάπα Ευγένιο Γ' και έφερε τους δυο άνδρες σύμφωνους να απορρίψουν τις εδαφικές διεκδικήσεις των Βυζαντινών στην Ιταλία⁷³⁶.

Όπως και να είχε το θέμα, οι απεσταλμένοι του Μανουήλ -λέει ο Κίνναμος- απήφησαν αυτόν το γάμο και επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη, αφού πρώτα έπεισαν τον Φρειδερίκο να στείλει μια καινούρια πρεσβεία στο Βυζάντιο: πρόκειται για την τρίτη του Ανσέλμου της Havelberg (ο οποίος, όπως αξίζει να τονιστεί, ήταν παρών και στη συνάντηση της Κωνσταντίας) σε βυζαντινό έδαφος. Με την ευκαιρία του τρίτου αυτού διπλωματικού ταξιδιού του στο Βυζάντιο, ο Άνσελμος, πλέον Αρχιεπίσκοπος Ραβένας, συναντήθηκε στην Θεσσαλονίκη με τον Μητροπολίτη Βασίλειο Αχριδηνό⁷³⁷, μάλλον ύστερα από πρόσκληση του Μανουήλ Κομνηνού, ο οποίος βρισκόταν σε εκστρατεία στην Πελαγονία και, μέχρι αργά το 1155, είχε στρατοπεδεύσει στην Βέροια⁷³⁸.

⁷³⁶ LAMMA, *Comneni e Stauffer I*, σσ. 137 κ.ε. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 58. Κείμενο της συνθήκης στα MGH *Const. I*, σ. 363.

⁷³⁷ Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης αναφέρεται στην συνάντηση του Havelberg με τον Βασίλειο Αχριδηνό, αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, το 1155, στο λόγο του 'Εἰς τὸ Κύριε Ἐλέησον', έκδ. WIRTH, *Opera minora*, Λόγος Ε, σσ. 61-77, βλ. σ. 61.9-17: 'Καὶ ἔστιν ἐκεῖνο τοιοῦτον· μακάριον ἄνδρα (Βασίλειος Αχριδηνός), ὄλβιον ἐν λόγοις, παμπλούσιον ἐν ἀρεταῖς, πολυθρύλητον ἐν ἀρχιερεῦσι Θεοῦ, ὁ τῶν Θετταλῶν θρόνος ἀνεῖχε ποτε, μάλιστα μὲν οὖν, προσφυῶς εἰπεῖν, ἀνέχοντα εὐτύχησεν· ἐκεῖνο μὲν, ὅτι ἐπ' αὐτοῦ ἰδρῦετο ἱερῶς, τὸ δὲ ὅτι ἐξῆρεν ἐκεῖνος αὐτὸν καὶ ὑπερανίσχεν ἐποίει, ἡλιῶδες οἶον ἐν ἅπασι τῇ εὐκλείᾳ τότε προλάμποντα· τούτῳ δὴ τῷ μεγάλῳ ἀνδρὶ ὁμιλία ἦν ὅτε διαλογικῆ συνέκυρσε, καὶ συμμίξας εἰς λόγους ἀνδρὶ λογίῳ, ὃν ἡ πρεσβυτέρα Ἰώμη πρέσβυν ἐξέστειλε, ὁποῖοι συχνοὶ ἐκεῖθεν φοιτῶσι τῷ οἰκουμένικῳ βασιλεῖ ...', όπου ο Ευστάθιος, όπως επίσης και ο συντάκτης του διαλόγου με τον Βασίλειο, τον θεωρεῖ απεσταλμένο του Πάπα: DARROUZÈS, "Primauté", σσ. 65 κ.ε., 67 και σημ. 12, όπου η επιστολή του Ευσταθίου χρονολογείται λάθος. Η παράγραφος ' Ὑπελάλησέ τις τῶν τῆς ἀκροάσεως καὶ τὸν πάμμεγαν καὶ ὄντως Ὑπερτίμον ἐν σοφοῖς, οὐ ψελλὰ μὲν τὰ τῆς γλώττης, τὰ δὲ τῆς Φιλοσοφίας διάτορα καὶ βροντόφωνα εἰς τὸ αὐτὸ φῆτόν καθεῖναι τοὺς λόγους καὶ ἡ πραγματεία προήχθη καὶ ἡμεῖς ἀχροασάμενοι ἐνεκαλυψάμεθα (f. 60v)' δεν αναφέρεται στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, αλλά στον Μιχαήλ Ψελλό, που πήρε πρώτος τον τιμητικό τίτλο του Ὑπερτίμου (βλ. GRUMEL, "Titulature", σσ. 155-157) και είχε γράψει ένα λόγο εἰς τὸ Κύριε Ἐλέησον (βλ. Michael Psellos, *Theologica*. P. GAUTIER εκδ., Λειψία 1989 (Bibl. Script. Graecorum et Romanorum Teubneriana), σσ. 51-55). Το κείμενο του διαλόγου των δύο ιεραρχών εξέδωσε ο J. SCHMIDT, *Des Basilius aus Achrida Erzbischofs von Thessalonica bisher unedierte Dialoge*, Μόναχο 1901. Πρβλ. LAMMA, *Comneni e Stauffer I*, σσ. 145-147, CHALANDON, *Les Comnène II*, σσ. 344 κ.ε. Κάποια χειρόγραφα δείχνουν τον επίσκοπο Ερρίκο του Benevento ως ανταποκριτή του διαλόγου του Βασιλείου Αχριδηνού (βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ορθόδοξος Ελλάς*, Λειψία 1872, σ. 23, LAMMA, *Comneni e Stauffer I*, σ. 169). Ο DARROUZÈS, "Primauté", σ. 65 και ο SPITERIS, *Primato*, σ. 156 πιστεύουν ότι δεν υπάρχει αμφιβολία για το ότι ο συνδιαλεγόμενος με τον Βασίλειο είναι ο ίδιος που είχε συναντηθεί με τον Νικήτα Νικομηδείας. Ο Επίσκοπος Βενεβέντου ήταν πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη το 1164 (όταν και ο ίδιος ο Πάπας Αλέξανδρος Γ' διέμενε στην πόλη αυτή): βλ. DÖLGER-WIRTH, *Regesten 1456a* και 1457.

⁷³⁸ KINNAMOΣ III, σ. 133. βλ. DARROUZÈS, "Primauté", σσ. 66-68 και, του ίδιου, *Tornikès*, σ. 12. Πρβλ. STEPHENSON, "Manuel I Comnenus and Geza II", ό.π., σσ. 267-268.

Ο Βασίλειος είχε λάβει επίσης μια επιστολή⁷³⁹ του Πάπα Αδριανού Δ', στην οποία ο Πάπας απευθύνεται εγκάρδια στον λόγιο Βυζαντινό επίσκοπο με κύριο θέμα την ένωση των Εκκλησιών· του παρουσιάζει δύο δικούς του νοταρίους που είχε αποστείλει στον Μανουήλ Κομνηνό: πιθανότατα, αυτοί παρέδωσαν στον Βασίλειο το γράμμα του Πάπα και μετέφεραν την απάντηση. Ο Άνσελμος ταξίδεψε σίγουρα, αφότου είχε γίνει αυτή η συναλλαγή ανάμεσα στον Αδριανό Δ', τον Μανουήλ Κομνηνό και τον Βασίλειο Αχριδηνό. Ο Darrouzès θεωρεί τον Οκτώβριο 1155 ως την πιθανότερη ημερομηνία για τη συνάντηση των δύο ιεραρχών⁷⁴⁰.

Στο κλίμα των ίδιων διαπραγματεύσεων, που απώτερο διπλωματικό στόχο είχαν την εξασφάλιση υποστήριξης του Φρειδερίκου Α' στην επίθεση κατά της Σικελίας που σχεδίαζε ο Μανουήλ Κομνηνός, ο Wibald του Stablo, δεξί χέρι του Βαρβαρόσσα και φίλος του Ανσέλμου της Havelberg, έφθασε και αυτός στην Κωνσταντινούπολη το 1155⁷⁴¹.

Την άνοιξη του 1155 ο Μιχαήλ Παλαιολόγος⁷⁴², ο Ιωάννης Δούκας⁷⁴³ και ο Alexander του Conversano, πρώην Κόντης της Gravina, είχαν συναντήσει τον Βαρβαρόσσα κοντά στην Αγκόνα. Του προσέφεραν δώρα και προσπάθησαν να τον προτρέψουν για κοινή επίθεση κατά του Γουλιέλμου Α' με την επαναλαμβανόμενη προσφορά γάμου με μια βυζαντινή πριγκίπισσα⁷⁴⁴ και, περίπου το καλοκαίρι του 1155, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος ήταν στην Γένοβα προσπαθώντας να κερδίσει την υποστήριξη της πόλης⁷⁴⁵.

Γύρω στο φθινόπωρο 1155, ο Μανουήλ Κομνηνός έστειλε γράμμα στον Αδριανό Δ', προσφέροντάς του βοηθητικό στρατιωτικό σώμα κατά του Γουλιέλμου Α' και ένα μεγάλο χρηματικό ποσό σε περίπτωση που του εκχωρηθούν από τον Πάπα τρεις παράλιες πόλεις της Απουλίας⁷⁴⁶. Και κάποια στιγμή, πριν τις 12 Οκτωβρίου 1155 ο Δημήτριος Μακρεμβολίτης απεστάλη στη Γένοβα με δώρα προς σύναψη συμφωνίας για τη συνοικία των Γενουατών στην Κωνσταντινούπολη⁷⁴⁷.

Όταν ο Wibald επέστρεψε από την πρεσβεία του (τον Ιούλιο 1156), συνοδευόμενος από βυζαντινή αποστολή που πρότεινε στον αφέντη του το χέρι μιας πορφυρογέννητης έναντι συνεργασίας κατά της Ουγγαρίας⁷⁴⁸, ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας είχε αλλάξει γνώμη για τη φιλία με το Βυζάντιο,

⁷³⁹ Βλ. PG 119, 926-929 και PL 188, 1580-1581 (Επιστολή του Αδριανού Δ')· PG 119, 929-933 (απαντητική επιστολή του Βασιλείου Αχριδηνού). Πρβλ. SPITERIS, *Primato*, σσ. 158-159.

⁷⁴⁰ DARROUZÈS, "Primauté", σ. 67.

⁷⁴¹ Ίσως έφθασαν μαζί, όπως υπαινίσσεται ο DARROUZÈS, "Primauté", σ. 67.

⁷⁴² Για τον Μιχαήλ (Δούκα) Παλαιολόγο (†1156), βλ. VANNIER, "Les premiers Palaiologues", στο CHEYNET.-VANNIER, *Études prosopographiques*, σσ. 153-155 και, παραπάνω, σ. 19 και σημ. 86. Πρβλ. SALERNITANUS, σ. 197DE.

⁷⁴³ Βλ. BAPZOS, *Γενεαλογία I*, σσ. 312-314, STONE, "The Grand Hetairiarch John Doukas", σσ. 150-154.

⁷⁴⁴ CHALANDON, *Les Comnène II*, σσ. 349-350 και σημ. 6. LAMMA, *Comneni e Staufer I*, σ. 188, DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1398a.

⁷⁴⁵ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1401.

⁷⁴⁶ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1401a.

⁷⁴⁷ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1402.

⁷⁴⁸ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1408.

αφού είχε προηγηθεί η προσπάθεια κατάληψης των λιμανιών της Απουλίας από το στρατό του Μανουήλ (που έθιγε άμεσα τα συμφέροντα του Hohenstaufen στην Ιταλία), παρόλο που αυτή κατέληξε σε ήττα των Βυζαντινών (τον Μάιο 1156) από τον Γουλιέλμο Α΄. Ο Φρειδερίκος είχε εξάλλου ήδη παντρευτεί την Βεατρίκη της Βουργουνδίας. Η Γερμανο-Βυζαντινή φιλία θα διαλυθεί οριστικά με το θάνατο της γερμανικής καταγωγής συζύγου του Μανουήλ Κομνηνού Βέρθας-Ειρήνης (1160), της νύφης του Κορράδου Γ΄, που αποτελούσε μια σημαντική εγγύηση για ειρηνική συνενόηση ανάμεσα στις δύο χώρες⁷⁴⁹. Εν τω μεταξύ, τον Ιανουάριο του 1155, ο Πάπας Αδριανός Δ΄ ανανέωσε τη Συνθήκη της Κωνσταντίας με τον Γερμανό Αυτοκράτορα.

Άλλα ενδεικτικά παραδείγματα δυτικών επισκόπων σε διπλωματικές πρεσβείες προς τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου είναι τα εξής:

Ο επίσκοπος του Würzburg, απεστάλη από τον Κορράδο Γ΄ στον Μανουήλ Κομνηνό επικεφαλής πενταμελούς πρεσβείας με κύρια αποστολή να εξουδετερώσει τα τελευταία εμπόδια για το γάμο του Μανουήλ με την Bertha Sulzbach, νύφη του Κορράδου, που θα σήμαινε μια επιβεβαίωση της συμμαχίας ανάμεσα στις δύο χώρες ενόψει της επίθεσης κατά του βασιλείου της Σικελίας που επιβουλευόταν ο Μανουήλ. Η πρεσβεία επέστρεψε μόλις τελέστηκε ο γάμος, τον Ιανουάριο 1146⁷⁵⁰.

Ο επίσκοπος του Meisen, επικεφαλής πολυμελούς πρεσβείας, ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη το 1151, με εντολή του ίδιου γερμανού Αυτοκράτορα, για να σφραγίσει την Γερμανο-Βυζαντινή συμμαχία (κυρίως απέναντι στον Ρογήρο Β΄ της Σικελίας) με το γάμο του Κορράδου με μια συγγενή του βυζαντινού Αυτοκράτορα⁷⁵¹.

Ο Γουλιέλμος Α΄ της Σικελίας έστειλε στην Κωνσταντινούπολη, μόλις στέφθηκε βασιλιάς, μετά το θάνατο του Ρογήρου Β΄ το Φεβρουάριο 1154, μια πρεσβεία αποτελούμενη από επισκόπους, για να ζητήσει ειρήνη με το Βυζάντιο. Φοβόταν την ενεργοποίηση της γερμανο-βυζαντινής συμμαχίας κατά του βασιλείου του πριν καλά-καλά αναλάβει τα καθήκοντά του⁷⁵².

Ο Αρχιεπίσκοπος του Βενεβέντου Ερρίκος διενήργησε επίσης πρεσβευτικές αποστολές στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και διαμεσολαβήσεις ανάμεσα στον Πάπα Αλέξανδρο Γ΄ (που παρέμεινε στο Βενεβέντο από τον Αύγουστο του 1166 έως το Φεβρουάριο του 1170, όπου και επανήλθε το 1176⁷⁵³), στον Βυζαντινό Αυτοκράτορα, στον Λουδοβίκο Ζ΄ και στον Γουλιέλμο Α΄. Το καλοκαίρι του 1161 εστάλη από τον Πάπα στην βυζαντινή πρωτεύουσα μαζί με τον καρδινάλιο Bonadies⁷⁵⁴. Ο Μανουήλ Κομνηνός τον γνώρισε προσωπικά με την ευκαιρία αυτή. Κατά τον καιρό της διεξαγωγής της πρώτης αυτής πρεσβείας του Βενεβέντου, στη δυτική

⁷⁴⁹ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 65. J. IRMSCHER, "Bertha von Sulzbach, Gemahlin Manuels I.", *BF* 22 (1996), σσ. 279-290.

⁷⁵⁰ CHALANDON, *Les Comnène II*, σ. 262.

⁷⁵¹ CHALANDON, *Les Comnène II*, σ. 339.

⁷⁵² KINNAMOS III, 12, σ. 119, CHALANDON, *Les Comnène II*, σ. 348.

⁷⁵³ DARROUZÈS, «Primauté», σ. 73, σημ. 2.

⁷⁵⁴ LAMMA, *Comneni e Staufer II*, σ. 98.

εκκλησία εκδηλώθηκε σχίσμα: αμέσως μετά το θάνατο του Αδριανού Δ' (4 Δεκεμβρ. 1154-1 Σεπτεμβρ. 1159), η πλειοψηφία των καρδινάλιων επέλεξε τον Αλέξανδρο Γ' (7 Σεπτεμβρ. 1159-30 Αυγούστου 1181) για διάδοχό του, ενώ μια μειοψηφία πιστή στον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα ανέδειξε τον Βίκτωρα Δ' (1159-1164). Το σχίσμα επισημοποιήθηκε στη Σύνοδο της Παβίας (Φεβρουάριο 1160), όπου κάποιοι ιταλοί και γερμανοί επίσκοποι αποφάσισαν υπέρ του Βίκτωρα και αφόρισαν τον Αλέξανδρο, ο οποίος αφόρισε με τη σειρά του τον Βίκτωρα και αναθεμάτισε τον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα⁷⁵⁵.

Μετά τον Ιούνιο 1164⁷⁵⁶ ο Ερρίκος έλαβε επιστολή από τον Μανουήλ, με την παράκληση να την μεταβιβάσει στον Λουδοβίκο Ζ'. Ο Αυτοκράτορας, αφού εκφράζει στον Λουδοβίκο τη χαρά του επειδή είχε συγγενέψει μαζί του (λόγω του γάμου του με την Μαρία Αντιόχειας -Χριστούγεννα 1161-, κόρη του Raimond de Poitiers· η Constanza, προμάμμη της Μαρίας, ήταν θεία του Λουδοβίκου), του ζητά συγγνώμη, επειδή δεν του στέλνει δική του πρεσβεία, λόγω των προβλημάτων που συναντούσαν οι υψηλόβαθμοι βυζαντινοί πρεσβευτές στο πέρασμά τους από τα εδάφη του Νορμανδικού βασιλείου, ενώ η αποστολή χαμηλότερων προδιαγραφών πρεσβείας δε θα άρμοζε στο πρόσωπο του Λουδοβίκου. Αναγγέλλει επίσης ότι θα υποστηρίζει τον Αλέξανδρο Γ'⁷⁵⁷.

Ο Πάπας έστειλε ήδη από το 1159 καρδινάλιους στην πρωτεύουσα του Βοσπόρου, ζητώντας τη στήριξη του Βυζαντίου γι' αυτόν⁷⁵⁸. ο Λουδοβίκος της Γαλλίας είχε γράψει στον Μανουήλ Α σχετικά με αυτό το αίτημα, πιθανόν ύστερα από παράκληση του Πάπα. Σε απάντηση αυτής της επιστολής ήρθε στον Ερρίκο του Βενεβέντου το γράμμα του Μανουήλ προς τον Λουδοβίκο Ζ', στο οποίο αναφερθήκαμε.

Τα προβλήματα ανάμεσα στον Πάπα και στον γερμανό Αυτοκράτορα προσέφεραν στον Μανουήλ Κομνηνό την ευκαιρία να εξουδετερώσει τον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα, προσεγγίζοντας τον Αλέξανδρο Γ', αφού υποσχέθηκε στον Πάπα την υποστήριξή του, την οποία του είχαν εγγυηθεί επίσης ο Λουδοβίκος Ζ' της Γαλλίας και ο Ερρίκος Β' της Αγγλίας τον Οκτώβριο του 1160 σε εκκλησιαστική συνάντηση που έλαβε χώρα στην Τουλούζη, πρωτοστατούντων των ιδίων. Έτσι, σύμφωνα με μία γερμανική πηγή, ο Πάπας ζήτησε το 1161 την υποστήριξη του βυζαντινού Αυτοκράτορα έναντι δικής του κάλυψης για όλα τα αυτοκρατορικά όνειρα, εννοείται, για την Ιταλία και την επιστροφή στην μοναδική οικουμενική Αυτοκρατορία⁷⁵⁹. Ενώ, από τη γερμανική πλευρά, το 1170 ο πρωθυπουργός του Φρειδερίκου Α', ο Αρχικαγκελάριος Χριστιάνος, Αρχιεπίσκοπος Μαγεντίας, επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη ως αυτοκρατορικός

⁷⁵⁵ LAMMA, *Comneni e Stauffer II*, σσ. 49 κ.ε.

⁷⁵⁶ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1456a.

⁷⁵⁷ CHALANDON, *Les Comnène II*, σ. 560.

⁷⁵⁸ CHALANDON, *Les Comnène II*, σσ. 558-559.

⁷⁵⁹ Ο νοτάριος του Πάπα, BURCHARDUS: "Rolandus scripsit Constantinopolitano promittens ei vanitates vanitatum quas ipse non attendit", βλ. CHALANDON, *Les Comnène II*, σ. 558, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 64, 86.

πρεσβευτής *pro magnis ecclesie Dei et imperii negotiis*, για να πείσει τον Μανουήλ Κομνηνό, ώστε να αποσύρει την υποστήριξή του στον Πάπα Αλέξανδρο⁷⁶⁰.

Γύρω στα τέλη του 1164⁷⁶¹ ο Ερρίκος έλαβε γράμματα από τον Μανουήλ για τον Πάπα και για τον Λουδοβίκο Ζ', στα οποία ανακοινώνεται ότι μια επιστολή του Λουδοβίκου έτυχε ευνοϊκής υποδοχής από τον Αυτοκράτορα. Ο Αρχιεπίσκοπος του Βενεβέντου ταξίδεψε και πάλι στην Κωνσταντινούπολη το 1165 ή 1166· αγνοούμε το σκοπό του ταξιδιού του, πάντως, είναι πολύ πιθανό να εντάσσεται στις ίδιες διαπραγματεύσεις για αμοιβαία υποστήριξη μεταξύ του Πάπα και του Βυζαντινού ηγέτη: ταυτόχρονα, στην Κωνσταντινούπολη, ο Μανουήλ Κομνηνός έβαζε τα δυνατά του προς την κατεύθυνση της συμφιλίωσης των Εκκλησιών (βλ. Σύνοδος του 1166) και περίπου αυτή την εποχή (οι Dölger-Wirth⁷⁶² προτείνουν το διάστημα ανάμεσα στα τέλη του 1167 και το καλοκαίρι του 1168) θα παρουσιάσει στον Πάπα, μέσω των δύο πρεσβειών που αυτός δέχθηκε στο Βενεβέντο⁷⁶³, τα σχέδιά του για την ένωση των Εκκλησιών συνοδευόμενη από αναγνώρισή του από τον Ποντίφικα ως μόνου αυτοκράτορα.

Μια ακόμα από τις πολυάριθμες πρεσβευτικές ανταλλαγές που έγιναν μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινούπολης είναι η αποστολή δύο καρδινάλιων, του Hubald της Ostia⁷⁶⁴ και του Ιωάννη των Αγίων Ιωάννου και Παύλου, στα 1167-1168, με σκοπό να συνεχιστούν οι διαπραγματεύσεις, (“*pro causa ipsa tractanda*”). Ο Βίος του Πάπα τοποθετεί αυτή την πρεσβεία αμέσως μετά την επίσκεψη που του έγινε από τον απεσταλμένο του Μανουήλ, Iordanus (μάλιστα, οι καρδινάλιοι έφυγαν μαζί με αυτόν). Σύμφωνα με τον Κίνναμο, οι συζητήσεις απέτυχαν, επειδή ένας από τους όρους που προέβλεπε ο Πάπας ήταν η εγκατάσταση του Μανουήλ, ως μόνου αναγνωρισμένου από την Χριστιανική Εκκλησία αυτοκράτορα, στην Ρώμη, πράγμα στο οποίο εκείνος αρνήθηκε⁷⁶⁵. Γεγονός είναι ότι η πολύπλοκη διεθνής πραγματικότητα καθιστούσε σχεδόν ανέφικτο ένα τέτοιο όνειρο (στον δεύτερο Βυζαντινό πρεσβευτή που δέχτηκε αυτή την εποχή ο Πάπας απαντά ότι: “*Ea vero quae postulat -ο Μανουήλ- nimis alta sunt et valde perplexa*”, βλ. σ. 420), το οποίο φαίνεται ότι έθρεψαν για κάποιο διάστημα τόσο ο Πάπας όσο και ο Αυτοκράτορας, και το οποίο ανατράπηκε οριστικά στη λεγόμενη Ειρήνη της Βενετίας (1177), στην οποία ο Αλέξανδρος Γ' και ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας συμφιλιώθηκαν τελικά.

⁷⁶⁰ OHNSORGE, *Abenland und Byzanz*, σσ. 456-491.

⁷⁶¹ DÖLGER-WIRTH, *Regesten 1457*. CHALANDON, *Les Commène II*, σ. 563.

⁷⁶² DÖLGER-WIRTH, *Regesten 1480*.

⁷⁶³ Ο δεύτερος απεσταλμένος ήταν ο Σεβαστός Iordanus, γιος του πρίγκιπα Ρομπέρτου της Κάπουας: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ', σσ. 415, 419 και 420. CHALANDON, *Les Commène II*, σ. 564. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 58, σημ. 112, 85 και 222. DÖLGER-WIRTH, *Regesten*, 1480. Βλ. παραπ. σ. 138, σημ. 634.

⁷⁶⁴ Ένας από τους καρδινάλιους που εξέλεξαν τον Αλέξανδρο Γ', βλ. SALERNITANUS, σ. 200CD.

⁷⁶⁵ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ', σ. 415. KINNAMOΣ VI, 4, σ. 262. CHALANDON, *Les Commène II*, σ. 565. DARROUZÈS, “*Primauté*”, σσ. 72 κ.ε.

Είναι φανερό ότι ο Πάπας συμπεριφέρεται σε αυτές τις επαφές σαν ηγέτης ισοδύναμος με τον Κομνηνό (επειδή κατείχε το κλειδί που οδηγούσε σε μια ενδεχόμενη ένωση των Εκκλησιών, χωρίς την οποία τα οικουμενικά όνειρα του Μανουήλ δε θα είχαν προοπτικές) και ότι ο χαρακτήρας αυτών των επαφών ήταν περισσότερο πολιτικός παρά θρησκευτικός⁷⁶⁶.

Ο Κορράδος του Sternberg, επίσκοπος της πόλης Worms, έφθασε στην Κωνσταντινούπολη την άνοιξη του 1173, για να διαπραγματευθεί το γάμο της Μαρίας, κόρης του Μανουήλ Κομνηνού, με το γιο του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα. Φαίνεται ότι η ιδέα ήταν του Μανουήλ, ο οποίος είχε στείλει προηγουμένως πρεσβεία στην Κολωνία με αυτή την πρόταση. Ο Φρειδερίκος Α΄ υποσχέθηκε τότε στη βυζαντινή αποστολή ότι θα έστελνε δική του πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη⁷⁶⁷. Έτσι ο Κορράδος της Worms έφθασε στην Βασιλεύουσα περίπου δύο χρόνια μετά από την πρεσβεία του Χριστιάνου της Μαγεντίας.

Η Μαρία είχε πάρει διαζύγιο από τον Βέλα της Ουγγαρίας, μετά τη γέννηση (10 Σεπτεμβρίου 1169) του Αλεξίου, γιου του Μανουήλ και της Μαρίας της Αντιόχειας, τον οποίο ο πατέρας του όρισε αμέσως ως διάδοχό του στο θρόνο, εις βάρος του πρώην γαμπρού του⁷⁶⁸. Η πολυπόθητη προφυρογέννητη προτάθηκε ύστερα ως σύζυγος στον γιο του Βασιλιά της Αγγλίας Ερρίκο Β΄⁷⁶⁹ και, αφού ναυάγησε και αυτή η προσπάθεια, ο Μανουήλ αποφάσισε να δοκιμάσει να συνάψει συγγενικούς δεσμούς με τον Γουλιέλμο Β΄ της Σικελίας, προσφέροντάς του την κόρη του για σύζυγο. Με αυτό το σκοπό εστάλησαν διάφορες πρεσβείες στην Σικελία ανάμεσα στο 1166 και το 1171⁷⁷⁰. Οι σχέσεις με την Σικελία, που είχαν αρχίσει να αμαυρώνονται χρόνια πριν, λόγω της αργοπορίας στην τέλεση του γάμου, φαίνεται ότι ο Μανουήλ είχε από νωρίς αμφιβολίες για το πραγματικό όφελος αυτής της πράξης- χειροτέρεψαν πολύ μετά την άνοιξη του 1172, λόγω της τελικής ακύρωσής του⁷⁷¹: ο πατέρας της Μαρίας είχε αποφασίσει να τη δώσει καλύτερα στον γιο του Βαρβαρόσσα, μετά από χρονία αμφιταλάντευση ανάμεσα στους δύο υποψηφίους γαμπρούς.

Όπως συνέβαινε πολύ συχνά την ιστορική περίοδο που μας αφορά κατά τις πρεσβείες των δυτικών επισκόπων, αυτή η επίσκεψη άνοιξε μια δογματική συζήτηση για την πάντα εκκρεμή συμφιλίωση των δύο

⁷⁶⁶ DARROUZÈS, "Primauté", σ. 78.

⁷⁶⁷ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1503, CHALANDON, *Les Comnène* II, σ. 596. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 86.

⁷⁶⁸ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1451d, 1451e. CHALANDON, *Les Comnène* II, σσ. 475-76. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 92.

⁷⁶⁹ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 92.

⁷⁷⁰ Στα 1171-1172 ο Μανουήλ διαπραγματευόταν το γάμο σχεδόν ταυτόχρονα και με τον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα: DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1470, 1503 και 1504, CHALANDON, *Les Comnène* II, σσ. 570-571. LAMMA, *Comneni e Stauffer* II, σ. 215, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 92-93. J. PARKER, "The attempted byzantine alliance with the Sicilian-Norman kingdom 1160-1167", *Studies in Italian Medieval History presented to Miss E. M. Jamison*, Ρώμη 1956, σσ. 86-93. Πρβλ. παραπάνω, σσ. 134-135.

⁷⁷¹ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 93.

Εκκλησιών. Οι ελληνομαθείς Πιζάνοι Ούγος Εταιριάνος, θεολόγος, και Burgundio⁷⁷², νομικός, που βρίσκονταν στην Πόλη τότε (ο τελευταίος είχε γυρίσει το 1171, ως μέλος μιας πρεσβευτικής αποστολής από την Πίζα⁷⁷³) πρέπει να υποδέχθηκαν τον Λατίνο επίσκοπο της Worms και επίσης να πήραν μέρος σε αυτές τις συζητήσεις με τους Βυζαντινούς θεολόγους⁷⁷⁴, καθώς δεν μπορεί να ήταν αμελητέας σημασίας για τους Δυτικούς υψηλούς επισκέπτες το γεγονός ότι μπορούσαν να βρουν στη βυζαντινή πρωτεύουσα ένα συμπατριώτη (ή τουλάχιστον ομόγλωσσό τους -λατινόφωνο-) και ταυτόχρονα ένα πρόσωπο που συνεργαζόταν τόσο στενά με τον Αυτοκράτορα.

Δυστυχώς, δε γνωρίζουμε κανένα από τα ονόματα των Ελλήνων θεολόγων που πήραν μέρος σε αυτή τη συζήτηση. Ο Dondaine κατονομάζει κάποιους από τους πιο πιθανούς συνομιλητές των Ρωμαιοκαθολικών θεολόγων: αν και ο ερευνητής αυτός δεν τον έχει υπόψιν του, μπορούμε να εικάσουμε ότι κατά πάσα πιθανότητα ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης υπήρξε ένας από τους ορθόδοξους αντιπροσώπους, εφόσον γνωρίζουμε, χάρη στη συμμετοχή του σε μια σύνοδο, ότι βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη το αργότερο από τις αρχές Ιουλίου του 1173⁷⁷⁵.

Στο προοίμιο⁷⁷⁶ του έργου του *De sancto et immortali Deo*, ο Ούγος Εταιριάνος αναφέρει τους Καρδινάλιους Hubald της Ostia, Βερνάρδο της Porto και Ιωάννη των Αγίων Ιωάννου και Παύλου, οι οποίοι, εκτός από τον Αυτοκράτορα, τον προέτρεψαν να συνθέσει την εν λόγω πραγματεία: δύο από τους ιεράρχες αυτούς ήταν στην Κωνσταντινούπολη στα 1167-1168, απεσταλμένοι του Αλεξάνδρου Γ'. Ο Hubald της Ostia, που έγινε Πάπας με το όνομα Λούκιος Γ' (1 Σεπτ. 1181-25 Νοέμβρ. 1185), χειροτόνησε περίπου 15 χρόνια αργότερα τον Ούγο Εταιριάνο Καρδινάλιο του Αγίου Αγγέλου (Sant-Angelo)⁷⁷⁷. Ο προκάτοχός του -ο Jean de Sant-Angelo- είχε μόλις αποβιώσει, άγρια δολοφονημένος, ενώ διεξήγαγε αποστολή του Πάπα στην Κωνσταντινούπολη, στη διάρκεια των συγκλονιστικών εκτροπών κατά των Λατίνων που έγιναν στην Βασιλεύουσα την άνοιξη του 1182.

Ο Ούγος της Honau, scholasticus του Αββαείου αυτής της πόλης (της Αλσατίας) και διάκονος του Ιερού (αυτοκρατορικού) Παλατίου, διεξήγαγε δύο πρεσβείες στην Κωνσταντινούπολη, ως απεσταλμένος του Φρειδερίκου Α', στη διάρκεια των οποίων γνώρισε τον Ούγο Εταιριάνο. Στην πρώτη

⁷⁷² Πρβλ. παραπ., σ. 156.

⁷⁷³ Οι DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1499, συμπεραίνουν ότι η πρεσβεία έφθασε στις 9 Νοεμβρίου 1170 για διαπραγματεύσεις που αφορούσαν τη συνοικία τους στο Πέρα (τον Ιούλιο του ίδιου έτους εξεδόθη το σχετικό Χρυσόβουλλον Σιγίλλιον). Οι Πιζάνοι απεσταλμένοι ήταν ο Alberto Bulci (di Bolso) (consul), ο Burgundio (ο γνωστός ελληνομαθής και νομικός) και ο Marco Conti. Σε αντάλλαγμα υπόσχονται βοήθεια κατά οποιουδήποτε εχθρού του Βυζαντίου, εστεμμένου ή μη. Επέστρεψαν στην Πίζα μαζί με τον βυζαντινό απεσταλμένο Θεοδόσιο. CHALANDON, *Les Commène* II, σ. 575, P. CLASSEN, *Burgundio von Pisa, Richter, Gesandter, Übersetzer, Χαϊδελβέργη* 1974.

⁷⁷⁴ DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σσ. 85 και 87.

⁷⁷⁵ Βλ. παραπ., σσ. 105-107.

⁷⁷⁶ PL 202, 233AB.

⁷⁷⁷ DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σ. 86.

πρεσβεία, που πραγματοποίησε πιθανότατα το 1173, συνοδεύοντας τον Κορράδο της Worms⁷⁷⁸, ζήτησε από τον Εταιριάνο την γνώμη του για το θέμα του διαχωρισμού ανάμεσα στη φύση και τα πρόσωπα της Αγίας Τριάδας. Σε αλληλογραφία που αντήλλαξε τα επόμενα χρόνια μαζί του, μεταβίβασε στον Ούγο Εταιριάνο την επιθυμία τη δική του και επίσης ενός κοινού φίλου, του Πέτρου, Scholasticus της Βιέννης, να συνθέσει μια πραγματεία για το θέμα⁷⁷⁹, βασιζόμενος στα διδάγματα των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας.

Ο Ούγος Εταιριάνος είχε σπουδάσει στην Ιταλία (ίσως δίκαιο, στη Μπολόνια ή στην Πίζα⁷⁸⁰, ή κανονικό δίκαιο, στη Μπολόνια) και στις θεολογικές σχολές της Γαλλίας, όπου είχε φοιτήσει και όλη η αφρόκριμα του δυτικού ανώτατου κλήρου⁷⁸¹. Δεν υπήρξε φοιτητής του Gilbert de la Porrée, όπως ήταν η περίπτωση του Ούγου της Honau και του Πέτρου της Βιέννης, αλλά ο Dondaine είχε ήδη τονίσει ότι τα γραπτά του έχουν κάποια πορρετανή γεύση⁷⁸² και ο Haring πιστεύει ότι, τουλάχιστον μετά το 1170, ο Εταιριάνος είχε μετατοπιστεί από αυτό που ήταν το πιστεύω του τότε που έφθασε στην Κωνσταντινούπολη (γύρω στο 1160, ή ακόμα και κάποια χρόνια πριν⁷⁸³) και είχε υιοθετήσει πλήρως τις αντιλήψεις των οπαδών του Gilbert⁷⁸⁴.

Το αίτημα του Honau πραγματοποιήθηκε το 1179 και ο ίδιος παρέλαβε ένα αντίτυπο της πραγματείας του Εταιριάνου *De differentia naturae et personae*⁷⁸⁵ κατά τη δεύτερη πρεσβεία του στην Βασιλεύουσα, που έγινε αυτή τη χρονιά (σημειωτέον, μετά τη συμφιλίωση του Αλέξανδρου Γ' και του Βαρβαρόσσα στην Βενετία το 1177). Μετά από αυτό, ο Ούγος της Honau συνέταξε το δικό του *Liber de diversitate naturae et personae*, που γράφτηκε ανάμεσα στο 1179 (έτος της 3ης Λατερανής Συνόδου) και το 1182 (θάνατος του Εταιριάνου)⁷⁸⁶. Από το προοίμιο του Ούγου της Honau στο *Liber de diversitate naturae et personae* μαθαίνουμε την έκπληξη ενός οπαδού του Gilbert

⁷⁷⁸ Η εικασία είναι του DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σ. 90.

⁷⁷⁹ Στην πρώτη από αυτές τις επιστολές, ο Honau ζητά από τον Εταιριάνο τις μαρτυρίες από τους Έλληνες Πατέρες για το θέμα του διαχωρισμού φύσης-προσώπου στον Θεό (si natura et persona sunt idem, οι πορρετανοί υποστήριζαν τον διαχωρισμό), αλλά και για την προέλευση του Αγίου Πνεύματος και από τον Υιο (item, quibus Graecorum doctorum auctoritatibus Spiritus sanctus a Filio etiam procedere probari possit): DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σσ. 71 (Doc. XIV) και 128-30 και N.M. HARING, «The Liber de Differentia naturae et personae by Hugh Etherian and the letters addressed to him by Peter of Vienna and Hugh of Honau», *MS* 24 (1962), σσ. 1-34.

⁷⁸⁰ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 359.

⁷⁸¹ DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σ. 69 (Doc. I) και κείμενο στις σσ. 74-75. Ο Ρολάνδος Bandinelli, μέλλων Πάπας Αλέξανδρος Γ', γεννημένος στη Σιένα διέτελεσε διακεκριμένος καθηγητής Δικαίου στην Μπολόνια (1139-42) ενώ οι πιο σημαντικοί σύμβουλοί του ως Πάπας ήταν Πιζάνοι (βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 359).

⁷⁸² DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σσ. 68 και 104, σημ. 1.

⁷⁸³ DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σ. 81.

⁷⁸⁴ HARING, «The Liber de Differentia», σ. 9. Βλ. και το διαφωτιστικό Προοίμιο στο *Liber de diversitate*, του Ούγου της Honau, στο DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σσ. 74-75. Πρβλ. ΣΑΚΚΟΣ 1166, σσ. 32-34.

⁷⁸⁵ DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σ. 72 (Doc. XVII) και 89.

⁷⁸⁶ DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σσ. 69 και 74.

de la Porrée, του Πέτρου, επισκόπου του Τούσκουλου, για τη συλλογή μαρτυριών των Ελλήνων Πατέρων, την οποία επιλέγει και μεταφράζει στα λατινικά ο Ούγος Εταιριάνος στο *Liber de differentia naturae et personae*, και για την προέλευση του Αγίου Πνεύματος στο *De sancto et immortalis Deo*: οι μαρτυρίες αυτές αποδεικνύουν το δίκαιο του Gilbert απέναντι στον Πάπα Ευγένιο στη Σύνοδο της Reims (1148)⁷⁸⁷. Ο Πέτρος θαυμάζει τις γνώσεις του Gilbert, οι οποίες συμπίπτουν σε όλα με τα διδάγματα των Ελλήνων Πατέρων. Ο Porrée είχε χρησιμοποιήσει, για να αντικρούσει τον Πάπα στην Reims -όσον αφορά τον διαχωρισμό προσώπου-φύσης- επιχειρήματα που είχε αντλήσει από κάποιες μεταφράσεις των γραπτών του Ιλαρίου και του Αθανασίου (Πατέρες της Εκκλησίας του 4ου αιώνα)⁷⁸⁸.

Ο λατίνος Αρχιεπίσκοπος Τύρου Γουλιέλμος ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη, αφού συμμετάσχει στη βαρυσήμαντη Γ' (IA' Οικουμενική) Σύνοδο στο Λατερανό (5 με 19 Μαρτίου 1179), η οποία έδωσε και επίσημα τέλος στο σχίσμα που χώριζε τον Αλέξανδρο Γ' και τον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα και, επιπλέον, σημάδεψε την ανάληψη από τον Πάπα σημαντικών νομοθετικών δυνατοτήτων. Ο επίσκοπος του Παρισιού, Πέτρος Λομβάρδος, ο οποίος είχε παρεκτραπεί από την επίσημη διδασκαλία της Εκκλησίας στην ερμηνεία του για την ανθρώπινη φύση του Χριστού και σε άλλα θέματα, προειδοποιήθηκε αυστηρά από τον Αλέξανδρο Γ' για τα σφάλματά του κατά τη διάρκεια της συνόδου αυτής⁷⁸⁹.

Ο Γουλιέλμος Τύρου παρέμεινε στην βυζαντινή πρωτεύουσα για επτά μήνες και παρευρέθη, τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1180, στους εορτασμούς για τους γάμους των δύο παιδιών του Μανουήλ, της Μαρίας με τον Renier⁷⁹⁰ -γιο του μαρκησίου Γουλιέλμου της Μοντφερράτης, ηγέτη των βορειοϊταλιωτών αντιστασιακών κατά του Αρχιεπισκόπου Χριστιάνου της Μαγεντίας, αντιπροσώπου του γερμανού Αυτοκράτορα- και του Αλεξίου με την Agnes-Άννα, κόρη του Λουδοβίκου Ζ'⁷⁹¹, που είχε φθάσει στην Πόλη την ίδια χρονιά. Ο ποιμενάρχης της Τύρου αποχώρησε στα τέλη του Απριλίου, συνοδευόμενος από απεσταλμένους του Μανουήλ στους Αγίους Τόπους. Κατευθυνόμενος προς την αρχιεπισκοπή του στη Φοινίκη της Συρίας, έκανε μια στάση στην Αντιόχεια, για να εκπληρώσει κάποια αποστολή που του είχε αναθέσει ο Βασιλεύς, και από εκεί απεστάλη, με εντολή του πρίγκιπα Βοημούνδου, στην Ιερουσαλήμ⁷⁹².

⁷⁸⁷ Βλ. παραπ., σ. 140.

⁷⁸⁸ DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σ. 75: “admiratus fuit tantam in Gisilberto Pictaviensi episcopo sapientiam... Latebat tamen eum quod beati Theodreti et Sophronii scripta in latinum translata sepe revolvisset cum aliorum libris sive Grecorum sive Latinorum, et maxime Athanasii et Hylarii, quorum suffragiis in concilio Remensi coram papa Eugenio contra suorum emulorum oblocutiones usus fuit cum gloria”. Πρβλ. HARING, “The Porretans and the Greek Fathers“, σποράδη.

⁷⁸⁹ MANSI, XII, στήλη 239.

⁷⁹⁰ CHALANDON, *Les Commène* II, σσ. 599-600. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 100.

⁷⁹¹ DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1531, CHALANDON, *Les Commène* II, σ. 605.

⁷⁹² DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1534e. Βλ. 1534f (στον λατίνο πατριάρχη Αμαλρίκο Αντιόχειας), 1534g (στον Βαλδουίνο της Ιερουσαλήμ), CHALANDON, *Les Commène* II, σσ. 552-553.

Στην Γ' Σύνοδο της Ρώμης ήταν παρόντες αντιπρόσωποι του ανά τον κόσμο Χριστιανισμού και, από μέρος της Βυζαντινής Εκκλησίας, ο ηγούμενος των Κασσούλων, ο πεισματάρης (*inflexus et obstinatus*) Νεκτάριος⁷⁹³ (σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο γνωστός ποιητής των αρχών του ΙΓ' αιώνα) και άλλοι Έλληνες επίσκοποι υπερασπίστηκαν με υπερβάλλοντα ζήλο τις διαφορετικές από την ερμηνεία των Λατίνων αντιλήψεις της Εκκλησίας τους, τις οποίες η αυτοκρατορική ενωτική παρέμβαση στις συνόδους του 1166 και 1170 δεν είχε καταφέρει να πνίξει σε πολλά από τα μέλη του βυζαντινού κλήρου.

Οι δυτικοί ανώτατοι κληρικοί σε αποστολές διπλωματικού περιεχομένου -αλλά που σχεδόν πάντα είχαν και μια θρησκευτική εμβέλεια- κάθε άλλο παρά έπαυσαν να φθάνουν στην πρωτεύουσα του Βοσπόρου μετά το θάνατο του Μανουήλ Κομνηνού (24 Σεπτεμβρίου 1180). Το πιο χειροπιαστό επίτευγμα των διεκκλησιαστικών συνομιλιών ήταν η εφήμερη ένωση της Λυών (1274) και, σε πολιτικό επίπεδο, μάλλον η επιβράδυνση μιας καινούργιας επίθεσης της Δύσης κατά της Κωνσταντινούπολης, ύστερα από εκείνη που πραγματοποιήθηκε από τους σταυροφόρους του 1204⁷⁹⁴.

⁷⁹³ Και όχι ο μητροπολίτης Γεώργιος, ο οποίος στέλνει δυο επιστολές στον Νεκτάριο από την έδρα του, την Κέρκυρα, για να τον συγχαρεί και να τον εμπυχώσει στην αντίσταση του (H. von KAP-HERR, *Die abendländliche Politik Kaiser Manuels, mit besondere Rücksicht auf Deutschland*, Στρασβούργο 1881 (ανατ. Άμστερνταμ 1966), σ. 88, αναφέρεται από τον OHNSORGE, *Abenland und Byzanz*, σ. 406, σημ. 58). MANSI, XII, 237-238. Ο Νεκτάριος συμμετείχε στις συζητήσεις για την ένωση των Εκκλησιών που συνεχίστηκαν μετά την άλωση της Πόλης το 1204 από τους Λατίνους, ως μέλος της πρεσβείας που διεξήγαγε ο απεσταλμένος του Πάπα Καρδινάλιος Benoit de Santa Susana, τον οποίο υπηρέτησε ως διερμηνέας: Βλ. O. PARLANGELI, «Il monastero di Casole centro di cultura bizantina in terra d'Otrante», *Bolletino di Grottaferrata* V (1951), σσ. 30-45, σ. 44, R. JANIN, «Au lendemain de la conquête de Constantinople. Les tentatives d'union des Églises (1204-1208) και (1208-1214)», *EO* 32 (1933), σ. 13 και σημ. 1, J.M. HOECK-R.J. LOENERTZ, *Nikolaos-Nektarios von Otranto Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der Ost-Westlichen Beziehungen unter Inozenz III. und Friedrich II*, Ettl 1965 (*Studia Patristica et Byzantina* 11), και ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΣΑΡΙΤΗΣ, σσ. 7 κ.ε.

⁷⁹⁴ JANIN, «Au lendemain», σσ. 5-22 και 195-202.

Πίνακας των καταγραφεισών πρεσβειών.

Βυζαντινές Πρεσβ.

Δυτικές Πρεσβ.

1137;	Μιχαήλ Ιταλικός, Διδάσκαλος, Μητροπολίτης Φιλιππώ	
1143-44	Βασίλειος Ξηρός (άγνωστο αξίωμα)	
1145 ;		Επίσκοπος του Würzburg
1149	Βασίλειος Αχριδηνός ; Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης	
1151		Επίσκοπος του Meisen
1153		Άνσελμος, Επίσκοπος της Havelberg
1153 ;	Γεώργιος Βούρτζης, Μητροπολίτης Αθηνών	
1154		Σικελοί επίσκοποι
1155		Άνσελμος Havelberg, Αρχιεπίσκοπος
	Ραβέννας	
1155		Wibald του Stablo, ιερωμένος, ανώτατ. αξιωματ.
1160	Κωνσταντίνος Μανασσής (στην Ιερουσαλήμ), Λόγιος	
1160-70 ;	Θεωριανός, Μαΐστωρ και Φιλόσοφος	
1161		Ερρίκος, Αρχιεπίσκοπος Βενεβέντου
1165-66		Ερρίκος, Αρχιεπίσκοπος Βενεβέντου
1167-68	Βασίλειος Καματηρός ; Μέλλων Πατριάρχης Κωνστ/ως	
1167-68		Καρδινάλιοι Hubald της Ostia και Ιωάννη των Αγ. Ιω. και Παύλου
1170		Χριστιάνος, Αρχιεπίσκοπος Μαγεντίας, ανώτατος αξιωματ.
1173		Κορράδος Sternberg, Επίσκοπος Worms + Ούγος της Honau
1171-75 ;	Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, Μητροπολίτης Αθηνών	

II.4. Πνευματικές αλληλεπιδράσεις Βυζαντίου-Δύσης. Η συμβολή των πρεσβευτικών ανταλλαγών και των Ιταλών μεταφραστών.

Με αφορμή την πρεσβευτική δραστηριότητα που ανέπτυξε ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης στην Σικελία αναζητήσαμε την ενδεχόμενη πνευματική εμβέλεια αυτού του είδους των ανταλλαγών μεταξύ των δύο κόσμων, συγκεκριμένα σε αυτή την ιστορική περίοδο, το 2ο μισό του 12ου αιώνα. Αυτοί οι επίσκοποι και διδάσκαλοι ενδέχεται να διεξήγαν ταυτόχρονα και μια δραστηριότητα πολιτιστικού ή πνευματικού περιεχομένου, ως διακεκριμένοι εκπρόσωποι που ήταν της σύγχρονης βυζαντινής πνευματικότητας σε μια Δύση που ζούσε την γνωστή ως Αναγέννηση του 12ου αιώνα.

Ως εκ τούτου, αφιερώνουμε αυτό το υποκεφάλαιο στα θεολογικά και φιλοσοφικά ζητήματα που απασχόλησαν το Βυζάντιο και τη Δύση και στους πνευματικούς συνδέσμους μεταξύ των δύο χριστιανικών κόσμων τον 12ο αιώνα. Καθοριστικής σημασίας σύνδεσμοι μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης αυτή την εποχή είναι οι Ιταλοί μεταφραστές έργων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, καθώς και των Πατέρων της Εκκλησίας· εκείνοι προσέφεραν στην Δύση, για πρώτη φορά τον 12ο αιώνα, πολλά από τα έργα των δύο φιλοσόφων σε μεταφράσεις από τα ελληνικά στα λατινικά, πριν ακόμα οι μεταφράσεις από τα αραβικά φθάσουν στα χέρια της δυτικής διανόησης - από την Σικελία και την Ισπανία. Έκαναν επίσης γνωστά στον Καθολικισμό, μέσω μεταφράσεων, τα έργα και τη σκέψη των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας, και αντίστροφα, παρουσίασαν στο Βυζάντιο τις τάσεις της Ρωμαιοκαθολικής θεολογίας, συμβάλλοντας έτσι στις προσπάθειες συνεννόησης των δύο Εκκλησιών. Αυτές οι πνευματικού είδους ανταλλαγές γίνονταν συχνά με την ευκαιρία των διπλωματικών επαφών· πολλοί δυτικοί μεταφραστές φιλοσοφικών και πατερικών έργων είχαν ταξιδέψει στο Βυζάντιο ως πρεσβευτές ή ως μέλη πρεσβειών.

Ο Ευστάθιος υπενθυμίζει ότι ο θάνατος του Νικόλαου δεν αποτελεί απώλεια μόνο για την ιδιαίτερη πατρίδα του (τὴν Θρεψαμένην) την Κωνσταντινούπολη, αλλά και για την ἐπέκεινα τῆς Ἑλλάδος γῆν, τη γη που είναι πέρα από την Ελλάδα (Ιλλυρικό, Ιταλία, Σικελία) την οποία είχε επισκεφτεί και ευεργετήσει επανειλημμένα. Είδε η Σικελία τη σύνεση του Οδυσσέα, αλλά ο Νικόλαος την υπερέβη· είχε γνωρίσει την Πλατωνική φιλοσοφία, αλλά με το θάνατο του Νικολάου, και αυτή σιώπησε⁷⁹⁵. Ο

⁷⁹⁵ Μονωδία ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 7.57-62: Ἰπεπείραται (ἡ Σικελία) καὶ τῆς Πλάτωνος σοφίας, ἢ δὲ μέχρι καὶ σοῦ θαυμαστῆ καὶ τὸ ἐντεῦθεν σεσίγηται. Ἐδόξασας καὶ ἐν τοῖς ἐκεῖ τὴν θρεψαμένην, ἀπέδωκας αὐτῇ καὶ οὕτω λαμπρὰ τὰ τροφεῖα, γέγονας ἐν πᾶσι μακαριστός. Καὶ νῦν ἀκούσονται σε καὶ αὐτοὶ κείμενον καὶ ἀνακινήσουσι τῇ μνήμῃ τὰ σὰ καλὰ καὶ τὸ πένθος ἡμῶν οὐδὲν ἔλαττον οἴσονται. (Γνώριζε -η Σικελία- και την

Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης επιμένει ότι ο θάνατος του Αγιοθεοδωρίτη αποτελεί μια μεγάλη απώλεια για τη φιλοσοφία⁷⁹⁶.

Η αναφορά του Ευσταθίου στην άνθιση της φιλοσοφίας στην Σικελία (*Πεπείραται καὶ τῆς Πλάτωνος σοφίας*) θα μπορούσε, βέβαια, να μην είναι παρά ένας κοινός τόπος και μια ρητορική υπερβολή που στηρίζεται στο ότι ο Πλάτων ταξίδεψε επανειλημμένα στην Μεγάλη Ελλάδα και συγκεκριμένα στη Σικελία, κυρίως στις Συρακούσες, όπου είχε σκοπό να ιδρύσει την ιδανική του Πολιτεία.

Ο Λέων Βαλιανίτης, σε μια ανέκδοτη διδασκαλία του που σώζεται στο *Scor. Y-II-10*, ff. 137-147, συγκρίνει μια πρεσβεία του Βασιλείου Καματηρού με εκείνη του Γοργία στην Αθήνα⁷⁹⁷ και με τη ρητορική δεινότητα που αυτός επέδειξε τότε. Ο Γοργίας, ένας από τους ιδρυτές του σοφιστικού κινήματος στην Αθήνα τον 5ο αιώνα π. Χ., καταγόταν από τους Λεοντίνους Σικελίας· είχε επισκεφτεί την Αθήνα ως μέλος μιας πρεσβείας το 427 π. Χ. και εξέπληξε τους Αθηναίους με το κάλλος του ρητορικού του ύφους, την ποιητική συνάφεια και τις κομψές αντιθέσεις του λόγου του. Επίσης Γοργίας είναι ο τίτλος ενός από τους διαλόγους του Πλάτωνα. Είναι αναμενόμενο το όνομά του να αποτελεί την προσωποποίηση του κατεξοχήν ρήτορα.

Ωστόσο, το γεγονός ότι ο Ευστάθιος συνδέει τις φιλοσοφικές γνώσεις του Αγιοθεοδωρίτη με την Σικελία μάς δίνει την αφορμή για να εξετάσουμε το πνευματικό περιβάλλον του Βυζαντίου και της Δύσης του 12ου αιώνα, που θα μπορούσε να δικαιολογήσει ακόμα και την πιθανότητα οι Βυζαντινοί επίσκοποι -στην πλειοψηφία τους, πρώην διδάσκαλοι του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως- να λειτουργούσαν ως φορείς, μεταξύ άλλων, και των φιλοσοφικών τους γνώσεων, και να προσέφεραν ακόμα και διαλέξεις ή μαθήματα φιλοσοφικού περιεχομένου σε κάποιους εκπαιδευτικούς ή γενικά πνευματικούς κύκλους, κυρίως στις ελληνόφωνες κοινότητες της Νοτίου Ιταλίας και της Σικελίας. Στην Ιταλία γενικότερα εκδηλώνεται αυτή την εποχή μια πρωτοφανής προσπάθεια για την ανεύρεση και τη μετάφραση έργων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Π. χ., ο Ερρίκος Αρίστιππος από την Αγία Σεβηρίνη της Καλαβρίας -και μέλλον Αρχιδιάκονος της Κατάνης Σικελίας- ταξίδεψε ως πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη το 1158. Λίγα

Πλατωνική φιλοσοφία, η οποία ήταν άξια θαυμασμού μέχρι τις μέρες σου, και τώρα δεν ακούγεται πια).

⁷⁹⁶ Μονωδία ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (I), σ. 11. 92-96: Νῦν δὲ ἡ μὲν Στοὰ ἐκείνη καὶ τὸ τῆς Ἀκαδημαϊκῆς διατριβῆς σεμνὸν καὶ ὁ τοῦ Περιπάτου θρυλὸς ἔργα χρόνου καὶ οἴχονται, ὁ δὲ περὶ ἓνα τοῦτον λόγος οὐδὲν ἤττον ἢ περὶ ἐκείνους τοὺς πάλαι τὰς Ἀθήνας εἶχε καὶ ὁ τῆς σοφίας πυρσὸς ἐξέλαμπεν αὐθις ἐπανατείλας αὐτῆ, ὃν φθάσας μὲν χρόνος αἰθέριον ἐξεπύρσευσεν· ὁ δὲ μὴτ' ἐκεῖνον ἔσβεσεν.

⁷⁹⁷ Ἦν ἰδεῖν τότε πάντας συντρέχοντας, ὡς ἐπὶ τὸν Γοργίαν τοὺς Ἀθηναίους, ὅτε παρ' ἐκείνους ἐπρέσβευεν...'. Ο λόγιος και μέλλον Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Βασίλειος Καματηρός υπηρέτησε τον Μανουήλ Κομνηνό ως πρεσβευτής στην Ιταλία και στην Παλαιστίνη: 'κάκεινος γάρ (βασιλεύς), ἵνα γνοίεν τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Παλαιστίνης οἱ πρόσοικοι, ὅποιοι οἱ ἰθαγενεῖς τῆς τοῦ Βύζαντος, γλυκεῖς τὴν ὀμιλίαν, πυκνοὶ τὴν σύνεσιν, σὲ στέλλει προφάσει πρεσβείας εἰς τὰς ἐκεῖνων ἀπολεξάμενος ὅτε σοι καὶ τὰ τῶ ἄσματι'. Βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 32 και σημ. 27, 34 .

χρόνια αργότερα μετέφρασε τα *Μετεωρολογικά* του Αριστοτέλη και τους Πλατωνικούς διαλόγους *Μένωνα* και *Φαίδωνα*. Ο ελληνομαθής και μέλος πρεσβείας Ιάκωβος της Βενετίας μετέφρασε τη *Νέα Λογική* του Αριστοτέλη γύρω στο 1128. Αυτά και άλλα πολλά παραδείγματα που καταγράφουμε παρακάτω καθιστούν αναμφισβήτητο γεγονός τη συμβολή του Βυζαντίου στην δυτική Αναγέννηση του 12ου αιώνα. Η μεταφραστική και διερμηνευτική δραστηριότητα των ιταλών αδελφών Ούγου Εταιριάνου και Λέοντα Τοσκάνου στην Αυλή των Κομνηνών, καθώς και του πρεσβευτή Βουργούνδιου της Πίζας εξασφάλισαν την επικοινωνία μεταξύ των δύο Εκκλησιών, καθώς προώθησαν την αλληλεπίδραση μεταξύ Ανατολής και Δύσης στα θεολογικού επιπέδου δρώμενα. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η περίπτωση της δογματικής διαφωνίας μεταξύ του Πάπα Ευγενίου Γ' και του θεολόγου Gilbert de la Porrée, η οποία έδωσε αφορμή στον Πάπα να ζητήσει στον Βουργούνδιο να μεταφράσει το *Περὶ Ὁρθοδόξου Πίστεως* του Ιωάννου Χρυσοστόμου· η μετάφραση αυτή άσκησε μεγάλη επιρροή στην εξέλιξη της δυτικής Θεολογίας. Η ίδια διένεξη στους κόλπους της Ρωμαϊκής Εκκλησίας καθόρισε κατά πάσα πιθανότητα τη σύνταξη των *Διαλόγων* του Ανσέλμου της Havelberg με τον Νικήτα Νικομήδειας μετά από παραγγελία του Ευγενίου Γ'.

Το γεγονός ότι λογιότατοι Βυζαντινοί όπως ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης και ο Βασίλειος Καματηρός ταξίδεψαν στην Σικελία, και στην Ιταλία γενικότερα, ως απεσταλμένοι του Μανουήλ Κομνηνού ενδέχεται να σημαίνει ότι αυτοί και άλλοι εκπρόσωποι της σύγχρονης βυζαντινής διανόησης είχαν πνευματικές επαφές με την πολυπληθή ορθόδοξη κοινότητα και με την ελληνόφωνη διανόηση του Νησιού και των γύρω περιοχών όπως η Καλαβρία και, άμεσα ή έμμεσα, με άλλους ευρωπαίους συντελεστές της δυτικής Αναγέννησης.

Ο Ευστάθιος εγκωμιάζει τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη για τις φιλοσοφικές του γνώσεις. Το γεγονός ότι ο Νικόλαος εγκωμιάζεται και ως γνώστης του Πλάτωνα θα μπορούσε να μας εκπλήσσει σε μια περίοδο της ιστορίας του Βυζαντίου, τον 12ο αιώνα, η οποία κληρονόμησε τις συνέπειες της δίκης του Ιωάννη Ιταλού (1082). Ο μαθητής και διάδοχος του Μιχαήλ Ψελλού στο αξίωμα του Υπάτου των Φιλοσόφων καταδικάστηκε για ένδεκα σημεία της διδασκαλίας του, που καταχωρήθηκαν στο *Συνοδικόν* της Ορθοδοξίας⁷⁹⁸ και διαβάζονται ακόμα και σήμερα στις εκκλησίες την Κυριακή της Ορθοδοξίας. Κάποια από αυτά τα σφάλματα ήταν: η εφαρμογή της διαλεκτικής στην έρευνα της φύσης του Χριστού (αναθέματα 1, 6 και 9)⁷⁹⁹, η πίστη στην αιωνιότητα της ύλης, υπεράσπιση των σοφών των Ελλήνων που είχαν καταδικαστεί από τις συνόδους και τους Πατέρες της

⁷⁹⁸ Βλ. GOUILLARD, «Synodikon», σσ. 56-61. BROWNING, «Enlightenment», σσ. 11 κ.ε., και βιβλιογραφία για τον Ιωάννη Ιταλό στη σ. 12, σημ. 42.

⁷⁹⁹ «Synodikon», σσ. 196-200.

Εκκλησίας (αναθέματα 5 και 7)⁸⁰⁰, αμφισβήτηση θαυμάτων, μελέτη στα σοβαρά των αρχαίων Ελλήνων, πίστη στις πλατωνικές ιδέες, αμφισβήτηση του δόγματος της ανάστασης του σώματος (αναθέματα 2, 4, 8 και 10)⁸⁰¹, κλπ.

Ο έπαινος για τη γνώση της Πλατωνικής φιλοσοφίας αιφνιδιάζει επίσης, διότι ο αιώνας είναι πλήρης από διωγμούς αιρετικών ιδεολόγων που εθεωρείτο ότι παρέκκλιναν της επίσημης σκέψης⁸⁰² της Εκκλησίας και του Κράτους, που ήταν εν τέλει το ίδιο πράγμα: ο Μανουήλ Κομνηνός ανέλαβε το ρόλο του επιστημονάρχη (peritus), του ειδήμωνος της Εκκλησίας, μετά τη σύνοδο που καταδίκασε το μοναχό Νήφωνα, γιατί θεωρήθηκε ύποπτος για βογομιλισμό το 1147. Η Άννα Κομνηνή, που έγραφε μέσα στη δεκαετία του 40, αποδίδει και στον πατέρα της τον Αλέξιο Κομνηνό τον τίτλο αυτό⁸⁰³. Παραδείγματα της αυξανόμενης ισχύος του καισαροπαπισμού στο Βυζάντιο των Κομνηνών είναι η Νεαρά του 1107, μέσω της οποίας ο Αλέξιος Κομνηνός αναδιοργάνωνε τη λειτουργία των κληρικών και των διδασκάλων της Αγίας Σοφίας· ακόμα, ο ίδιος αυτοκράτορας είχε προεδρεύσει στη δίκη του Ιταλού όπως θα κάνει αργότερα ο Μανουήλ Κομνηνός σε άλλες δίκες. Και οι δύο προέδρευαν σε διάφορες δογματικές συζητήσεις (λ.χ. ο Αλέξιος κατά την επίσκεψη του Γροσολάνου το 1112, ο Μανουήλ στις συνόδους του 1166). Επιπλέον, οι αυτοκράτορες αναγόρευαν και καθαιρούσαν πατριάρχες και συγκαλούσαν αρχιερατικές συνόδους⁸⁰⁴.

Στο πρόσωπο του Ιταλού, που αντιπροσώπευε την Πλατωνική φιλοσοφία, αλλά στη Νεοπλατωνική της σύνθεση⁸⁰⁵, τιμωρήθηκε βασικά η ελεύθερη σκέψη, η οποία μπορούσε να φτάσει σε συμπεράσματα διαφορετικά από όσα προσέφερε η επίσημη Θεολογία και επομένως να καθιστά πρόσφορο έδαφος για την άνθιση αιρέσεων: 'Σιγά σιγά πλατωνικός θα σημάνη τον αυτόνομα, ανεξάρτητα σκεπτόμενο' διαπιστώνει ο Β. Τατάκης, ο οποίος συνοψίζει την εξέλιξη των δύο φιλοσοφιών στο Βυζάντιο ως εξής: 'Όσοι

⁸⁰⁰ "Synodikon", σσ. 192-194.

⁸⁰¹ "Synodikon", σσ. 194-196.

⁸⁰² Τόσο ο GOUILLARD, εκδότης του Συνοδικού (σσ. 200-202) όσο ο Ε. STÉPHANOU, "Jean Italos. L'Immortalité de l'âme et la résurrection", *EO* 32 (1933), σσ. 413-427, σποράδην, διατείνονται ότι ο πραγματικός λόγος για τον αφορισμό του Ιταλού ήταν ο φόβος του κατεστημένου για την ενδεχόμενη πρόκληση ρήγματος στην παραδοσιακή διδασκαλία της Εκκλησίας και όχι η ανατιπαράθεση ανάμεσα στα δύο κυρίαρχα φιλοσοφικά συστήματα της αρχαιότητας. Βλ. επίσης, ANGOLD, *Church and society*, σσ. 50 κ.ε., HUSSEY, *Orthodox church*, σ. 144 και L. CLUCAS, *The Trial of John Italos and the crisis of intellectual values in the eleventh century*, Μόναχο 1981 (Miscellanea Monacensia Byzantina).

⁸⁰³ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 281. GALLAGHER, "Gratian and Balsamon", σ. 78.

⁸⁰⁴ Βλ. γενικά BROWNING, «Enlightenment», CRISCUOLO, «Chiesa», ANGOLD, «Administration», MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 267-339 (Church and State), κυρίως σσ. 281 κ.ε. J.M. EGEEA, *La Crónica de Morea* (Nueva Roma 2), CSIC, Μαδρίτη 1996, σ. xvi.

⁸⁰⁵ Ο Ιταλός απέρριπτε την αυτούσια πλατωνική αντίληψη της ιδέας, παρόλο που αυτό αποτέλεσε ένα από τα σφάλματα για τα οποία καταδικώχθηκε: βλ. Λίνος ΜΠΕΝΑΚΗΣ, 'Το πρόβλημα των γενικών εννοιών και ο εννοιολογικός ρεαλισμός των Βυζαντινών', *Φιλοσοφία* 8-9 (1978-1979), σσ. 311-340, βλ. σ. 327.

έχουν ορθολογική έφεση θα στρέφονται προς τον Αριστοτέλη. Όχι φυσικά γιατί η σκέψη του Πλάτωνος δεν ακολουθεί πορεία λογικώς αναγκαία, αλλά γιατί παρερμηνεύουν τον Πλάτωνα. Τους γελά η λογοτεχνική μορφή των έργων του, οι μύθοι που περιέχουν. Αυτά τους εμποδίζουν να δουν στο βάθος την καθαρή πλατωνική σκέψη. Έτσι ο Φώτιος, πρακτικός νους, δεν ανέχεται την ποιητική γλώσσα του Πλάτωνος, στον οποίο βλέπει κυρίως το φιλόσοφο των μύθων, του *Τιμαίου*, τον Πλάτωνα των νεοπλατωνικών. Αυτός είναι ο Πλάτων σε όλο σχεδόν τον Μεσαίωνα. Ακόμα και στους νεώτερους χρόνους άργησαν πολύ να φτάσουν την αντικειμενικά ικανοποιητική γνωριμία του Πλάτωνος⁸⁰⁶.

Και αυτό επειδή από τον 8ο αιώνα, ή ακόμα και νωρίτερα, το Βυζάντιο έπαυσε να έχει επαφή με τη γνήσια Πλατωνική σκέψη και γνώριζε τον Πλάτωνα από αποσπάσματα και υπομνήματα στα οποία το έργο του, πέρα από το να επεξηγείται, ερμηνευόταν και αλλοιωνόταν με στοιχεία αριστοτελικά και νεοπλατωνικά⁸⁰⁷. Βέβαια, το ίδιο συνέβαινε και με τον Αριστοτέλη, του οποίου ακόμα και οι Βυζαντινοί γνώριζαν λίγο περισσότερο από το *Όργανον*, δηλαδή, *des recettes pour raisonner plutôt qu'un système idéologique*⁸⁰⁸.

Οι μαθητές του Ιταλού καταδιώχθηκαν τις επόμενες δεκαετίες για την έφεσή τους προς τα διάφορα αιρετικά κινήματα: ο μοναχός Νείλος καταδικάστηκε το 1087 ως προσκείμενος στο Μονοφυσιτισμό, ο Λέων της Χαλκηδόνας το 1092 για εσφαλμένες ιδέες περί εικόνων. Ο Ευστράτιος, μητροπολίτης Νικαίας, βυζαντινός συνομιλητής του Επισκόπου Γροσολάνου το 1112 και γνωστός υπομνηματιστής του Αριστοτέλη, διώχθηκε το 1117⁸⁰⁹ για χριστολογικά σφάλματα προερχόμενα από τη θεωρία του Πλωτίνου για την υπόσταση. Όντας ακόμα διάκονος και πρόξιμος της σχολής των Αγίων Θεοδώρων *έν τῷς Σφωρακίου*, είχε γλιτώσει από τις προσπάθειες των αντιπάλων του Ιταλού να καταδικαστούν και οι μαθητές μαζί με τον δάσκαλο. Επίσημος θεολόγος της Αυλής, συνόδευσε τον αυτοκράτορα Αλέξιο στη Φιλιππούπολη⁸¹⁰, για να του συμπαρασταθεί στη μάχη του κατά των αιρέσεων των Μανιχαίων και των Αρμενίων. Με την ευκαιρία αυτή, συνέταξε γύρω στο 1114 ένα διαλεκτικό λόγο (ακολουθώντας το πλατωνικό ύφος) κατά του Αρμενίου Τιγράνη για τις δύο φύσεις του Χριστού⁸¹¹ και ύστερα έγραψε δύο κείμενα για το ίδιο θέμα, που στηρίζονται σε ορθολογικά

⁸⁰⁶ B.N. TATAKHΣ, *Θέματα Βυζαντινής και Χριστιανικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1952, σ. 166.

⁸⁰⁷ Q. CATAUDELLA, «Sul platonismo dell'età bizantina e sulla leggenda cristiana di Platone»: *VIII Congr. Intern. di Studi Bizantini I*, Παλέριο 1951, σσ. 6-15, βλ. κυρίως σ. 8-9: «La stessa cosa era accaduta, e accadeva (e cio era qui più spiegabile) nell'Occidente -come anche recentemente ha dimostrato il Courcelle- dove Platone era letto per lo più in traduzioni, e la sua dottrina era conosciuta quasi esclusivamente attraverso esposizioni e commentari neoplatonici, anche da uomini come Ambrogio e Agostino. E non diversamente accadrà nel mondo arabo, come il *Plato arabus* vien dimostrando».

⁸⁰⁸ GOUILLARD, «Synodikon», σ. 201.

⁸⁰⁹ Pierre JOANNOU, «Eustrate de Nicée. Trois pièces inédites de son procès (1117)», *REB* 10 (1952), σσ. 24-34. GOUILLARD, «Synodikon», σσ. 206-210 και 388-423.

⁸¹⁰ Βλ. *AAEEIΔIΣ* XIV, 8, σσ. 295 κ.ε. (έκδ. SCHOPEN, CSHB) GOUILLARD, «Synodikon», σ. 207.

⁸¹¹ DÉMÉTRACOPOULOS, *Biblioth. eccles. graeca*, I, σσ. 160 κ.ε.

επιχειρήματα και συνοδεύονται από πολλές αναφορές στον Κύριλλο Αλεξανδρείας, τον σημαντικότερο εμπνευστή του Μονοφυσιτισμού. Ο Ευστράτιος μετανόησε για τα λάθη του στη Σύνοδο της 11ης Απριλίου 1117, που συγκλήθηκε με πρωτοβουλία του Αυτοκράτορα. Της συνόδου πρωτοστάτησαν ο Αυτοκράτορας και ο Πατριάρχης Ιωάννης Θ' Αγαπητός. Παρ'όλες τις προσπάθειες των δύο τελευταίων υπέρ της αποφυγής της καθάρσεως του κατηγορουμένου, νίκησαν οι εχθροί του, οι αντιδιαλεκτικοί, και του Ευστρατίου τού έπεσχέθη ή ίερουργία εἰς τὸ παντελῶς⁸¹².

O R. Browning τοποθέτησε στην καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού την αρχή του ευνουχισμού της βυζαντινής πνευματικότητας που χαρακτηρίζει σύμφωνα με τον ίδιο την εποχή της δυναστείας των Κομνηνών. Ο λόγος που διεξήχθη ήταν κυρίως πολιτικός και αποσκοπούσε στον τερματισμό της καίριας διένεξης ανάμεσα στην πίστη και στη διάνοηση, στην αποκατάσταση του ελέγχου του Κράτους και της Εκκλησίας πάνω στην μόρφωση και στο να τεθούν όρια στην ανεξέλεγκτη νοητική αναζήτηση⁸¹³. Σε αντίθεση με τη φήμωση και τη χειραγώγηση της φιλοσοφικής σκέψης, η ρητορική ευδοκίμησε σε αυτή την κοινωνία γιατί ήταν θεολογικά ουδέτερη και, επομένως, ιδεολογικά αβλαβής⁸¹⁴.

Ως αδιάσειστη απόδειξη της επίσημης υποστήριξης της οποίας έχαιρε τον 12ο αιώνα η Αριστοτελική φιλοσοφία στο Βυζάντιο έχει προβληθεί το γεγονός ότι γύρω στο 1166 επανασυστήθηκε στο πρόσωπο του Μιχαήλ του τοῦ Αγκιάλου, του μετέπειτα Πατριάρχη (1169-1177), το αξίωμα του Υπάτου των Φιλοσόφων, το οποίο φαίνεται ότι χήρευε από το θάνατο του Θεοδώρου Σμυρναίου στις αρχές του αιώνα. Το αξίωμα αυτό συνεπάγεται την επίσημη διδασκαλία της φιλοσοφίας στην πρωτεύουσα. Ο Μιχαήλ, στον λόγο⁸¹⁵ που απηύθυνε στον Μανουήλ Κομνηνό με αφορμή την ανάληψη καθηκόντων του ως Υπάτου, μας πληροφορεί ότι πληρώνεται από τον αυτοκράτορα για τη δουλειά του. Ο κύριος σκοπός της δραστηριότητάς του θα είναι η υποταγή της φιλοσοφίας στη Θεολογία και η καταπολέμηση της νεοπλατωνικής σκέψης⁸¹⁶ με την αποκλειστική ενασχόληση με τον Αριστοτέλη⁸¹⁷.

⁸¹² JOANNOU, "Eustrate de Nicée", ό.π., σ. 29 (ψήφος των μητροπολιτών στη Σύνοδο του 1117).

⁸¹³ BROWNING, «Enlightenment», σ. 15.

⁸¹⁴ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 335.

⁸¹⁵ Βλ. έκδ. BROWNING, «A new source», και του ίδιου, "Enlightenment", σ. 16.

⁸¹⁶ και τί σκιαγραφείτε, οί μυθοπλάσται και οί φρενόληπτοι, οί τὸ ψεῦδος πυργοῦντες πιθανοῖς λόγοις και δυσφόρητον τὸν ἔλεγχον ἔχουσι, και ταῖς ἐν λέξει σεμνότησι τὴν παρ' Ἑλλησι θεολογίαν, μᾶλλον δὲ θεομαχίαν, ἀποσεμνύνοντες και τῷ παντὶ τὸ ἀγέννητον ἐπιμαρτυροῦντες και τὴν αἰδιότητα παρεισφθείροντες, και μήτε χρονικὴν τοῖς ἐν γενέσει διδόντες τὴν γένεσιν, μήτε τὴν ὀρωμένην κτίσιν τῇ ἀοράτῳ μεταχρονίζοντες και κατὰ λόγον ἄρρητον ἀγαθότητος δι' ἐμὲ και τὴν λοιπὴν γεγονέναι καταδεχόμενοι αἰσθησιν, και οὐ μόνον διὰ τὰ ἄλλα, ἀλλὰ και διὰ τοῦτο τὸ τοῦ Θεοῦ μεγαλεῖον ἀνακηρύττοντες διαπρύσιον: BROWNING, «A new source», σ. 192.

⁸¹⁷ και οὗτος ὁ θεσμός και τοῦτο τὸ πέρας τῆς ἡμετέρας σοφιστείας και ὑπατείας· ἐπὶ τούτοις τῇ Σταχειρόθεν κελαινῇ Σφιγγί τούς τῶν ὄντων λόγους συνδιασκέπτομαι και τούς γρίφους περισκοπῶ και ἀναζητῶ τὰ αἰνίγματα: BROWNING, «A new source», σ. 190. ANGOLD, *Church and society*, σ. 108.

Η ομοιότητα των κατηγοριών που ο Αγκιάλου απαγγέλλει κατά των οπαδών της θεολογίας των αρχαίων Ελλήνων -την παρ' "Ελλησι θεολογίαν, μάλλον δὲ θεομαχίαν, ἀποσεμνύοντες, που πιστεύουν ότι η ύλη υπάρχει δίχως να έχει δημιουργηθεί, καὶ τῷ παντὶ τὸ ἀγέννητον ἐπιμαρτυροῦντες καὶ τὴν ἀϊδιότητα παρεισφθείροντες⁸¹⁸- με αυτές για τις οποίες καταδικάστηκε ο Ιταλός αποδεικνύουν, μεταξύ άλλων, ότι δύο γενιές αργότερα εξακολουθούσαν να υπάρχουν οπαδοί του τελευταίου.

Ο Browning υπενθυμίζει κάτι που είχαν παρατηρήσει ήδη ο Uspenskij και άλλοι ερευνητές στη φιλοσοφική ατμόσφαιρα της βυζαντινής πρωτεύουσας και που σχετίζεται με τη διαμάχη αυτή ανάμεσα στην επίσημα αποδεκτή φιλοσοφία και στο νεοπλατωνικό ρεύμα: ότι δηλαδή το φιλοσοφικό ζήτημα μεταξύ Νομιναλισμού και Ρεαλισμού ήταν έντονα αισθητό στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα παράλληλα και όχι ασύνδετα με παρόμοια επιχειρήματα στην Δύση⁸¹⁹, και ότι ο Νομιναλισμός συσχετιζόταν με τον Νεοπλατωνισμό και με την αναζήτηση γύρω από θέματα που έφεραν σε δύσκολη θέση τη Θεολογία. Ο Ρ. Joannou στηρίζει τη θεωρία του Ευστρατίου Νικαίας για την ανθρώπινη Ψυχολογία του Χριστού στο φιλοσοφικό νομιναλισμό του⁸²⁰.

Όπως θα δούμε, η διένεξη μεταξύ των νομιναλιστών και των ρεαλιστών ήταν επίκαιρη από τις αρχές του 12ου αιώνα στην Δύση. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Β. Τατάκη⁸²¹, οι φιλοσοφικές εργασίες του Φωτίου διαψεύδουν ότι η συζήτηση γύρω από αυτό το πρόβλημα εμφανίστηκε πρώτα στη Δύση. Ο Joannou⁸²² διατείνεται ότι η φιλοσοφική αντιδικία για την πραγματικότητα των καθολικών εννοιών (universalia) προέκυψε πρώτα στο

⁸¹⁸ Linos BENAKIS, «The problem of general concepts in Neoplatonism and byzantine thought», στο Dominic J. O'MEARA Εκδ., *Neoplatonism and Christian Thought*, Νέα Υόρκη 1982, σσ. 75-86, βλ. κυρίως σσ. 78-79, 84-85 και σημ. 11: In Christian writers and in Byzantium, the exemplary character of the Forms («exemplarism») is utterly rejected: God has no need of models, especially those existing before him. The Forms will be reduced still further to simple thoughts of the demiurge (Psellos: «thoughts of the Creator», «the first concepts of the creative Mind»; Symeon Seth: «existing kinds in the creative Mind», etc.) and their self-existence is rejected even more categorically (τὸ αὐθύπαρκτον, τὸ ἀπόλυτον, τὸ ἐνυπόστατον, τὸ μένειν καθ' ἑαυτάς). In the most positive formulation they give, the Forms are the creative causes of the sensible, disseminated by the Creator in the natural world as instruments of his power. Πρβλ. Χ. ΤΕΠΕΖΗΣ, 'Η έννοια του 'Αυτεξουσίου' κατά τον Νικόλαο Μεθώνης', στο Χ. ΤΕΠΕΖΗΣ, *Φιλοσοφική Ανθρωπολογία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, ΙΙΙ, σσ. 48-49 (= Β 67\2 (1997), σσ. 565-569, σ. 566).

⁸¹⁹ «A new source», σ. 182. Βλ. επίσης, του ίδιου, «Enlightenment», σσ. 19 κ.ε. και «Courants intellectuels», σσ. 221-222. Ο Β. RUSSEL (*Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, βλ. Α' τόμο, 'Η μεταφυσική του Αριστοτέλους', σ. 289) καθιστά σαφές ότι το φιλοσοφικο-θεολογικό αυτό μείζον ζήτημα της μεσαιωνικής διανόησης προκλήθηκε γιατί η θεωρία του Αριστοτέλη περί καθολικών -με την οποία, ειρήσθω εν παρόδω, ο Αριστοτέλης αντικρούει τη θεωρία των ιδεών του Πλάτωνα- απέχει πολύ από το να είναι σαφής. Πρβλ. GOUILLARD, «Synodikon», σ. 214.

⁸²⁰ Βλ. Ρ. JOANNOU, «Die Definition des Seins bei Eustratios von Nikaia. Die Universalienlehre in der byzantinischen Theologie im XI. Jh.», *BZ* 47 (1954), σσ. 358-368 και, του ίδιου, «Der Nominalismus und die menschliche Psychologie Christi. Das Semeioma gegen Eustratios von Nikaia (1117)», *BZ* 47 (1954), σσ. 369-378. Πρβλ. GOUILLARD, «Synodikon», σ. 207.

⁸²¹ ΤΑΤΑΚΗΣ, ό.π., σ. 165.

⁸²² JOANNOU, «Die Definition», ό.π., σ. 365.

πεδίο της θεολογίας στο Βυζάντιο (υπόθεση Ευστρατίου Νικαίας), πριν παρουσιαστεί, λίγες δεκαετίες μετά, στην Δύση από τον Πέτρο Αβελάρδο (†1142).

Ωστόσο, ο Λίνος Μπενάκης διατύπωσε τη θέση ότι ο Νομιναλισμός είναι καθαρά ένα ζήτημα που προέκυψε στην δυτική και μόνο φιλοσοφική σκέψη και ότι οι Βυζαντινοί, πιστοί στην σκέψη των πρώτων Αλεξανδρινών νεοπλατωνικών σχολιαστών του Αριστοτέλη, δεν ενεπλάκησαν ποτέ σε μια διαμάχη Νομιναλισμού-Ρεαλισμού, αλλά υιοθέτησαν μια μέση λύση, την οποία ο ερευνητής συνοψίζει ως μετριοπαθή εννοιολογικό ρεαλισμό, αλλά όχι Νομιναλισμό⁸²³. Στην πραγματικότητα, οι διασυνδέσεις ανάμεσα στη δυτική και στη βυζαντινή σκέψη γύρω από τους προβληματισμούς που προκάλεσαν οι προσπάθειες ερμηνείας της αριστοτελικής θεωρίας των καθόλου (universalia) δεν έχουν ερευνηθεί συστηματικά, υποστηρίζει ο Λ. Μπενάκης, ο οποίος πιστεύει ότι πιθανόν ο Ιωάννης Ιταλός και σίγουρα ο Ευστράτιος Νικαίας και ο Νικηφόρος Βλεμμύδης ήταν γνωστοί στην Δύση στην εποχή τους. Ο Μιχαήλ Εφέσου και ο Ευστράτιος Νικαίας έγιναν -μετά βεβαιότητας- γνωστοί στην Αγγλία γύρω στο 1250, χάρη στις μεταφράσεις έργων τους από τον Robert Grosseteste⁸²⁴.

Όπως και να έχει το θέμα, όλα δείχνουν ότι, παρόλο που ο αγαπημένος φιλόσοφος της εξουσίας ήταν ο Αριστοτέλης (ο οποίος ήταν ένας επαγγελματίας διδάσκαλος, δεν ήταν ένας εμπνευσμένος προφήτης όπως ο Πλάτων), επειδή προσφερόταν λιγότερο από τον Πλάτωνα των νεοπλατωνιστών⁸²⁵ στη μυθοπλασία και, άρα, στην αμφισβήτηση του δόγματος της χριστιανικής θεολογίας, στο Βυζάντιο του Μανουήλ Κομνηνού μπορούσε κανείς να επαινέσει άφοβα κάποιον για την οικειότητά του με τα διδάγματα του Πλάτωνα. Αυτό αποδεικνύουν οι σχετικές αναφορές στη Μονωδία του Ευσταθίου (I) και σε άλλα από τα κείμενα που απευθύνονται ή αναφέρονται στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη αλλά και στα έργα άλλων λογίων της εποχής, στα οποία ο Πλάτωνας αναφέρεται χωρίς ίχνος ντροπής: η Άννα Κομνηνή μάς πληροφορεί ότι σπούδασε Πλάτωνα και Αριστοτέλη⁸²⁶, ο Μιχαήλ Ιταλικός, ο οποίος δίδαξε φιλοσοφία και ρητορική, παραπέμπει τόσο συχνά στον Πλάτωνα όσο και στον Αριστοτέλη και δε διστάζει να

⁸²³ ΜΠΕΝΑΚΗΣ, 'Το πρόβλημα των γενικών εννοιών', ό.π., σσ. 336-337.

⁸²⁴ Βλ. ΚΛΙΒΑΝΣΚΥ, *Continuity*, σ. 21.

⁸²⁵ Ο Πλωτίνος δεν είχε αρκестεί στο να υπομνηματίσει τον Πλάτωνα, αλλά δημιούργησε μια καινούρια φιλοσοφία πάνω στην πλατωνική χρησιμοποιώντας ακόμα και στοιχεία της σκέψης του Αριστοτέλη για τη νέα αυτή σύνθεση και υποστηρίζοντας ότι δεν υπήρχε αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στις δύο φιλοσοφίες: ΤΑΤΑΚΗΣ, ό.π., σσ. 147 κ.ε. Το Βυζάντιο γνώρισε τον Πλάτωνα από άμεσες και έμμεσες (ο νεοπλατωνισμός) πηγές: 'Στους αιώνες που ακολουθούν τον 8ο, ίσως και αρκετά νωρίτερα, ο Πλάτων δε διαβαζόταν πλέον (στο Βυζάντιο) στα δικά του έργα ή, για να το πούμε καλύτερα, ήταν γνωστός πιο πολύ από αποσπάσματα και σχολιασμούς στα οποία η δική του σκέψη, πέρα από το να εξηγηθεί, ερμηνεύεται και αλλοιώνεται με στοιχεία αριστοτελικά και νεοπλατωνικά': CATAUDELLA, «Sul platonismo», σ. 8.

⁸²⁶ Βλ. ΑΛΕΞΙΑΣ, Πρόλογος, σ. 4.9-13 (έκδ. SCHOPEN, CSHB): ...ἀλλὰ καὶ τὸ ἐλληνίζειν ἐς ἄκρον σπουδακῦα καὶ ῥητορικῆς οὐκ ἀμελετήτως ἔχουσα καὶ τὰς Ἀριστοτελικὰς τέχνας εὖ ἀναλεξαμένη καὶ τοὺς Πλάτωνος διαλόγους καὶ τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς τετρακτύος τῶν μαθημάτων πυκάσσα...

προστρέξει ακόμα και στους νεοπλατωνιστές Πορφύριο, Πρόκλο και Σιμπλίκιο. Κάποιος σύγχρονός του τον αποκάλεσε μιμητή του Πλάτωνα και μετ' ἐκεῖνον Πλάτωνα⁸²⁷. Ο δε Θεόδωρος Πρόδρομος θεωρεί τον Πλάτωνα τέλειο συνδυασμό φιλοσοφίας και ρητορικής και επιτίθεται κατά των ψευδοφιλοσόφων που τολμούν να επικρίνουν το ύφος του έργου του ή προσπαθούν να τον μιμηθούν άδοξα, αλλά και κατά των όσων αδαών κατακρίνουν τους γνώστες της αρχαίας φιλοσοφίας αποκαλώντας τους αιρετικούς⁸²⁸.

Το ίδιο αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι κατά τα μέσα του αιώνα υπήρχαν στην Πρωτεύουσα αριστοτελικοί αλλά και πλατωνικοί πνευματικοί κύκλοι⁸²⁹, που λειτουργούσαν υπό την αιγίδα αριστοκρατών διανοουμένων. Γύρω από την Άννα Κομνηνή συγκεντρώνονταν οι λάτρεις του Αριστοτέλη: ο Μιχαήλ Εφέσου και ο Ευστράτιος Νικαίας, υπομνηματιστές, μεταξύ άλλων, στα *Ηθικά Νικομάχεια*, τη *Ρητορική*, τα *Πολιτικά* και τα *Φυσικά*. Ο Μιχαήλ ο του Αγκιάλου ήταν πιθανότατα μαθητής τουλάχιστον ενός από αυτούς⁸³⁰. Επίσης, στον πνευματικό κύκλο της Κομνηνής ανήκε και ο Νικόλαος Μεθώνης. Αλλά ταυτόχρονα διατηρούσε δικό του φιλοσοφικό “*entourage*” και ο αδελφός της Άννας, ο σεβαστοκράτωρ Ισαάκιος, η προτίμηση του οποίου στρεφόταν προς τον νεοπλατωνισμό⁸³¹. Στις αρχές της βασιλείας του Μανουήλ, η σεβαστοκρατόρισσα Ειρήνη, χήρα του Ανδρονίκου, του αδελφού του Αυτοκράτορα, ήταν η επικεφαλής του πιο αξιόλογου φιλολογικού περιβάλλοντα της πρωτεύουσας, το οποίο παρήκμασε με το θάνατο του μέντορά του το 1152⁸³². Ο Ιωάννης Τζέτζης έκανε παραφράσεις των αρχαίων συγγραφέων κατά παραγγελία της· ο Κωνσταντίνος Μανασσής της αφιέρωσε το έμμετρο *Χρονικό* του· ο Θεόδωρος Πρόδρομος της αφιέρωσε ένα ποίημα και ο Μαγγάνειος Πρόδρομος πολλές έμμετρες δημιουργίες.

Στις συνόδους που έγιναν στην Κωνσταντινούπολη (26 Ιανουαρίου του 1156 και 12 Μαΐου του 1157), για να αποφανθούν για το ζήτημα αν η θυσία του Χριστού στον Σταυρό και στην Αγία Τράπεζα προσφέρεται μόνο στον Πατέρα ή σε όλη την Αγία Τριάδα (το πρόβλημα ήταν πώς να

⁸²⁷ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 333.

⁸²⁸ Βλ. *Φιλοπλάτων ἢ Σκυτοδέψης* (έκδ. G. PODESTÀ, “Le satire lucianesche di Teodoro Prodromo”, *Aevum* 19 (1945), σσ. 239-252, 21 (1947), σσ. 3-25, βλ. σσ. 4-10) και *Κατὰ Βαρέως* (έκδ. W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, σσ. 474-483). MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 333, 390-391.

⁸²⁹ Βλ. Margatret MULLET, “Aristocracy and patronage in the literary circles of Comnenian Constantinople”, στο ANGOLD, *The byzantine aristocracy*, σσ. 173-201.

⁸³⁰ Βλ. DARROUZÈS, *Tornikès*, σ. 283.5-7, όπου ο Γεώργιος Τορνίκης στον επιτάφιο της Καισάρισσας ισχυρίζεται ότι, μέχρι που ασχολήθηκε η Άννα, το έργο του Αριστοτέλη μεταδιδόταν προφορικά, ανασφαλώς, ελλείψει υπομνημάτων: ἐφ' οἷς (πονήμασι) τῶν Ἀριστοτέλους μέχρις ἐκείνης ὑπομνηματισμοὶ μὴ συνεγράφησαν ἐξηγήσεων, ἀλλ' ἐξ ἀκροάσεως ἢ τούτων σαφήνεια διεδίδοτο παντοίως οὐκ ἀσφαλῆς οὐδ' οὕτω φιλότιμος. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 332.

⁸³¹ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 333.

⁸³² Βλ. M. και Elisabeth JEFFREYS, “Who was the *Sevastokratorissa Eirene* ?”, *B* 64 (1994), σσ. 40-68.

ερμηνευθούν σωστά τα λόγια των λειτουργιών του Μεγάλου Βασιλείου και του Ιωάννου Χρυσοστόμου *Σὺ εἶ ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος*), ο Σωτήριχος Παντεύγενος, Πατριάρχης Αντιοχείας, μαζί με κάποιους από τους οπαδούς του, ανάμεσα στους οποίους βρίσκονταν οι διδάσκαλοι της Μεγάλης Εκκλησίας Μιχαήλ ο τοῦ Θεσσαλονίκης και Νικηφόρος Βασιλάκης, καταδικάστηκαν για αιρετική ερμηνεία της λειτουργίας της Ευχαριστίας⁸³³. Ο σημαντικότερος θεολόγος της εποχής, ο Νικόλαος, Επίσκοπος Μεθώνης, συνέδεσε την αίρεση αυτή με το πλατωνικό δόγμα των ιδεών, το οποίο υποστήριζε ότι είχε αντικρούσει ο Αριστοτέλης. Ο Νικόλαος Μεθώνης καταπολέμησε τη νεοπλατωνική σκέψη με το έργο του *Ἀνάπτυξις τῆς θεολογικῆς στοιχειώσεως Πρόκλου Πλατωνικοῦ Φιλοσόφου*⁸³⁴. Ο Μιχαήλ Γλυκάς (άλλως Μύρων ή Μιχαήλ Σικιδίτης) και οι συνεταίροι του προξένησαν για πρώτη φορά επί Μανουήλ Κομνηνού αιρετικές υποψίες για χριστολογικά και γύρω από την Ευχαριστία θέματα και για τη δημιουργία συστηματικής κοσμολογίας νεοπλατωνικού χαρακτήρα. Το 1166 αλλά και στη συνέχεια καταδικάστηκαν εκκλησιαστικοί που είχαν αντισταθεί στη λύση - πλήρη από πολιτική σκοπιμότητα - που ο Μανουήλ θέλησε να επιβάλει στην σύνοδο του 1166 για το ευαγγελικό ρητό, αφορόν το δόγμα της Αγίας Τριάδας, ότι ὁ Πατήρ μείζων μου ἔστι. Ανάμεσα στους καταδικασθέντες βρίσκονταν οι Βασίλειος Πεδιαδίτης, μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Κερκύρας, ο Χαρτοφύλαξ Ιωάννης Παντεχνής, ο Γεώργιος, Μητροπολίτης Νικαίας, και άλλοι. Το 1170 ο Αυτοκράτορας προήδρευσε δύο ακόμα συνόδων που σκοπό είχαν να καθιερώσουν το έργο των συνόδων του 1166: καταδικάστηκαν και καθαιρέθηκαν ως αιρετικοί ο Κωνσταντίνος, Μητροπολίτης Κερκύρας και ο Ιωάννης Ειρηνικός, ηγούμενος της μονής Βαταλά στο Όρος Βορράδιον του Πόντου⁸³⁵.

Ἐνδειξη αυτής της πραγματικά έντονης ιδεολογικής καταπίεσης δίνει το Συνοδικόν της Ορθοδοξίας, που ενώ συντάχθηκε μετά το τέλος της Εικονομαχίας, το 843, και παρέμεινε σχεδόν ανέπαφο για δύο ολόκληρους αιώνες, τροποποιήθηκε έξι φορές την εποχή των Κομνηνών, για να χωρέσει τους αιρετικούς του καιρού: Ιωάννη Ιταλό, Νείλο Καλαβρίας, Ευστράτιο Νικαίας και όσους καταδικάστηκαν από τις Συνόδους των 1157, 1166 και 1170⁸³⁶.

⁸³³ Υποστήριζαν ότι η θυσία του Χριστού προσφέρεται στον Πατέρα και στο Ἅγιο Πνεῦμα, αλλά όχι και στο ίδιο το θῦμα, τον Υἱό: GOUILLARD, «Synodikon», σσ. 210-215 και 72-75. CHALANDON, *Les Commène II*, σσ. 640-641, LAMMA, *Comneni e Staufer I*, σ. 256, οι οποίοι τονίζουν την πολιτική σκοπιμότητα που εμπεριέκλειαν αυτές οι καταδίκες.

⁸³⁴ Ἐκδ. Α. D. ANGELOU, *Nicolas of Methone, Refutation of Proclus' Elements of Theology*, (A Critical Edition with an Introduction on Nicolas' Life and Works), Λέιντεν 1984. Πρβλ. KLIBANSKY, *Continuity*, σ. 20.

⁸³⁵ BROWNING, «A new source», σσ. 182-185. MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 281 κ.ε. Πρακτικά της Συνόδου του 1157 στο PG 140, 148-201· των Συνόδων του 1166 και 1170 στο ΣΑΚΚΟΣ 1166 και 1170 και PETIT, «Documents inédits» (1170). Επίσημη ερμηνεία και αναθέματα καταχωρήθηκαν στο Συνοδικόν της Ορθοδοξίας, βλ. GOUILLARD, «Synodikon», σσ. 210 κ.ε.

⁸³⁶ MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 383. GOUILLARD, «Synodikon», σσ. 57-81.

Παρόλη την προτίμηση της οποίας έχαιρε στο Βυζάντιο ο Αριστοτέλης και η φιλοσοφία του, πάντα ως θεραπεία της Θεολογίας και κυρίως μετά τον Φώτιο, μπορούμε να συμπεράνουμε με τον P. Magdalino ότι:

- Και οι δύο κορυφαίοι αρχαίοι φιλόσοφοι διδάσκονταν προσεκτικά και τακτικά στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα, όπως γινόταν πάντα, και ότι

- Και οι δύο θεωρούνταν εξίσου σημαντικοί στη μόρφωση των λειτουργών της κρατικής και της εκκλησιαστικής μηχανής. Και να προσθέσουμε ότι ο Πλατωνισμός, κυρίως ο Νεοπλατωνισμός, εξακολουθούσε πάντα να έχει διαχρονικούς οπαδούς -κατά των οποίων ο Νικόλαος Μεθώνης αναγκάστηκε να γράψει ολόκληρη πραγματεία. Συχνά όμως γνώριζαν το πλατωνικό έργο αρκετά επιφανειακά, και γι' αυτό καυτηριάζονται, για παράδειγμα, από τον Πρόδρομο.

Η πλατωνική φιλοσοφία ήταν πιο ύποπτη, συνεχίζει ο ίδιος ερευνητής, λόγω του ότι στην νεοπλατωνική της επεξεργασία είχε δοθεί θεολογική συνοχή στην αρχαία σκέψη, αλλά και επειδή σχετιζόταν με τα σφάλματα του Ιταλού⁸³⁷.

Οι Κομνηνοί είχαν τους λόγους τους για να παλέψουν τις ιδεολογικές διχόνοιες, οι οποίες έτρεφαν τις διάφορες ενδημικές αιρέσεις στην Ορθοδοξία. Σε έναν αιώνα, τον 12ο, όπου φουντώνουν οι προσπάθειες και οι λιγότερο ή περισσότερο φανερές διαβουλεύσεις με τη Ρωμαϊκή Εκκλησία και με τις υπόλοιπες χριστιανικές εκκλησίες για μια ένωση που θα επέφερε στο Βυζάντιο την πολιτική κυριαρχία (κυρίως στην Ιταλία, το προγονικό έδαφος της πάλαι ποτέ Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας), ήταν αναμενόμενο οι Προστάτες της Ορθοδοξίας, όπως τους ονομάζει ο Magdalino, να καταβάλουν απεγνωσμένες προσπάθειες για την τήρηση και την παρουσίαση ενιαίων ιδεολογικών θέσεων τόσο στη θεολογία όσο και στην πολιτική, οι οποίες τόσο στενά συνδέονταν μεταξύ τους από την ίδια την εποχή της ίδρυσης του βυζαντινού κράτους από τον Άγιο Κωνσταντίνο τον Μέγα.

Τον 12ο αιώνα παρατηρείται στην Δύση μια πνευματική και διανοητική κινητικότητα, για την οποία κάποιοι ερευνητές διαπιστώνουν ότι αρχίζει από τους αμέσως προηγούμενους αιώνες, κυρίως από τα μέσα του 11ου, και συνδέεται συνήθως με μια γενική ανάπτυξη σε οικονομικό επίπεδο⁸³⁸. Ο Charles Haskins⁸³⁹ καθιέρωσε το 1927 τον όρο *Αναγέννηση* γι' αυτή την πνευματικά εξέχουσα περίοδο στην καρδιά του Μεσαίωνα.

⁸³⁷ MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 332-333.

⁸³⁸ Οι σχέσεις και αλληλεπιδράσεις πνευματικού είδους μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης αποτέλεσαν αντικείμενο πολλών μελετών οι οποίες έδιναν έμφαση στη συμβολή του Βυζαντίου στις ευρωπαϊκές Αναγεννήσεις του 12ου και του 15ου αιώνα. Βλ. μεταξύ άλλων: C.H. HASKINS, «The greek element» και, του ίδιου, *Studies in the History of the Medieval Science*, Καίμπριτζ 1927². K.M. SETTON, «The byzantine background», A. PERTUSI, «Bisanzio e l'irradiazione», D. BAKER εκδ., *Relations*, Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Αναγέννησις και Αναγεννήσεις*. Για τις πνευματικές σχέσεις Βυζαντίου-Νοτίου Ιταλίας, βλ. επίσης F. GIUNTA, *Bizantini e*

Όπως θυμίζει αυτός ο ερευνητής, πρόκειται για τον αιώνα των σταυροφοριών και της δημιουργίας των πρώτων γραφειοκρατικών κρατών στη Δύση. Στην βόρεια Ιταλία εμφανίζονται οι αυτοδιοικούμενες πόλεις (comuna)⁸⁴⁰. Φτάνει τώρα στην ακμή του ο Ρωμανικός ρυθμός και γεννιέται ο Γοτθικός. Γράφονται οι πρώτες συνθέσεις στις τοπικές γλώσσες. Λαμβάνει χώρα ταυτόχρονα και μια αναγέννηση των λατινικών κλασικών, της λατινικής Ποίησης και του Ρωμαϊκού Δικαίου⁸⁴¹.

Επίσης, η Ευρώπη του 12ου αιώνα έζησε μια αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την Ελληνική Φιλοσοφία, που οφειλόταν σε μια αυθόρμητη αφύπνιση του ενδιαφέροντος για τους κλασικούς συγγραφείς, ενδιαφέρον που έχει όμως αφετηρία την δίψα για πρακτικά διδάγματα⁸⁴² και όχι τόσο πολύ την αισθητική απόλαυση, η οποία θα είναι το στοιχείο που θα κυριαρχήσει στο πάθος για την αρχαία ελληνική γραμματεία που έτρεφαν οι άνθρωποι της Ιταλικής Αναγέννησης του 15ου και 16ου αιώνα.

Οι διανοούμενοι της Δύσης ήρθαν για πρώτη φορά σε απευθείας επαφή με τον Αριστοτέλη, κυρίως, αλλά και με τον Πλάτωνα, τον 12ο αιώνα, και η γνωριμία αυτή οφειλόταν:

1) στις άμεσες επαφές με την Κωνσταντινούπολη (κληρικοί, μοναχοί, προσκυνητές, πρεσβευτές και άλλοι παράγοντες που επισκέπτονταν την Πόλη με συγκεκριμένο σκοπό την ανεύρεση των πολιτιστικών της θησαυρών -συνήθως χειρόγραφα με κείμενα των αρχαίων συγγραφέων και των Ελλήνων Πατέρων) ή στην ευκαιρία της διέλευσής τους από την βυζαντινή πρωτεύουσα περαστικοί προς ή από τους Αγίους Τόπους της Παλαιστίνης.

2) στους Άραβες που είχαν εγκατασταθεί στην Νότιο Ιταλία και στην Ισπανία. Κυρίως στην Ισπανία, αλλά και στην Νορμανδική αυλή του Παλέρμου, γίνονται μεταφράσεις από τα Αραβικά στα Λατινικά. Οι Άραβες μετέφεραν στην Δύση μεγάλα δείγματα της αρχαίας ελληνικής σοφίας που είχαν μεταφράσει και αφομοιώσει από τότε που είχαν έρθει σε επαφή με τον Ελληνισμό της Αιγύπτου, της Συρίας και γενικά της ανατολικής μεθορίου της Αυτοκρατορίας. Είναι γνωστό ότι τα κείμενα αυτά μεταφράστηκαν από τους Άραβες κυρίως τον 9ο αιώνα.

Ο 12ος αιώνας γνώρισε την ακμή των σχολών που διατηρούσαν οι καθεδρικοί ναοί αλλά και την εξέλιξη της εκπαίδευσης κυρίως όσον αφορά το τελικό της επίπεδο (ανώτατες σπουδές), καθώς δημιουργήθηκαν τότε τα πρώτα γενικά σπουδαστήρια (Studium generale). Τα σπουδαστήρια αυτά ανεξαρτητοποιούνται βαθμιαία από τις σχολές των καθεδρικών ναών και από

Bizantinismo, σσ. 147-163 και P. LAMMA, *Commeni e Staufer*, κυρίως I, σσ. 236-242 και II, σσ. 184-195.

⁸³⁹ C.H. HASKINS, *The renaissance of the twelfth century*, Καίμπριτζ 1927.

⁸⁴⁰ J.K. HYDE, *Society and Politics in Medieval Italy. The Evolution of the Civil Life, 1000-1350*, Λονδίνο 1973.

⁸⁴¹ Για τις διαφορετικές αξιοποιήσεις του όρου αναγέννηση για τον 12ο αιώνα σε σύγκριση με την μεταγενέστερη Ιταλική Αναγέννηση, βλ. M. GANDILLAC-É. JEAUNEAU, *Entretiens sur la Renaissance du 12e siècle*, Παρίσι-Χάγη 1968 και CH. R. YOUNG εκδ., *The Twelfth-Century Renaissance*, U.S.A. 1969.

⁸⁴² SETTON, "The byzantine background", σ. 19.

οποιοδήποτε δεσμό με τους εκκλησιαστικούς ή κοσμικούς θεσμούς. Πρόκειται στην αρχή για αθροίσεις μαθητών γύρω από έναν φημισμένο δάσκαλο, οι οποίες θα εξελιχθούν σε ένα είδος συντεχνιών (*societates*) αποτελούμενες από έναν ή διάφορους δασκάλους και τους μαθητές τους και θα ρυθμίζονται από κανονισμούς που έχουν συμφωνηθεί και από τις δύο πλευρές⁸⁴³.

Αυτά τα *Studia* (ο συγκεκριμένος όρος θα καθιερωθεί κυρίως στις αρχές του ΙΓ' αι., για να κατονομάσει αυτό που αργότερα θα λέγεται *universitas*) αποτελούν τους πυρήνες κάποιων από τα πρώτα πανεπιστήμια, που θα συγκροτηθούν ως τέτοια στα τέλη του ΙΓ' αιώνα⁸⁴⁴.

Ο όρος *Studium Generale*⁸⁴⁵ δεν σημαίνει ότι σε αυτά τα ιδρύματα προσφερόταν ειδίκευση σε όλους τους κλάδους της γνώσης (όπως στα σημερινά πανεπιστήμια, που αποτελούνται από διάφορες σχολές) αλλά ότι 1) είναι ελεύθερη η προέλευση των φοιτητών, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους, 2) προσφέρεται ανώτατη εκπαίδευση: κάποια τουλάχιστον ειδικότητα των ανωτάτων σχολών (Θεολογία, Ιατρική, Νομική) προσφέρεται εκεί και 3) οι ειδικότητες αυτές διδάσκονται συνήθως με περισσότερους από έναν καθηγητή.

Στις αρχές του 13ου αιώνα τρία *studia* έχουν αποκτήσει και χαίρουν ιδιαίτερης αναγνώρισης στην Ευρώπη: εκείνο του Σαλέρνου στην Ιατρική, της Μπολόνιας (ιδρυθέν το 1088) στο Δίκαιο και του Παρισιού (1120) στην Θεολογία.

Η Γαλλία και η Ιταλία είναι τα δύο σημεία όπου η αναγέννηση του 12ου αιώνα ήταν πιο φανερή, όπως δείχνει το γεγονός ότι εκεί δημιουργήθηκαν τα πρώτα ανεξάρτητα σπουδαστήρια, στα οποία μόλις αναφερθήκαμε.

Στη Γαλλία διακρίνονται το πρώτο μισό του αιώνα οι σχολές οι εγκατεστημένες στο Παρίσι και στην Chartres.

Στο Παρίσι των αρχών του αιώνα ο Πέτρος Αβελάρδος (1079-1142) διδάσκει Φιλοσοφία και Θεολογία, δύο αδιαχώριστες ειδικότητες. Η Φιλοσοφία του βασίζεται στην αριστοτελική λογική, που ήταν γνωστή αποσπασματικά. Μόνο μια γενιά μετά τον Αβελάρδο θα γίνει γνωστό ολόκληρο το Όργανον⁸⁴⁶ του Αριστοτέλη. Τώρα μπορούσε να μεταχειριστεί σε καινούργιες μεταφράσεις μόνο τις Κατηγορίες και το Περί Ερμηνείας (γνωστά ως Παλιά Λογική σε αντίθεση με τη Νέα Λογική, αποτελούμενη από

⁸⁴³ Βλ. Gina FASOLI, *Per la Storia dell'Università di Bologna nel Medio Evo*, Μπολόνια 1970, σσ. 103-104, RASHDALL, *The universities*, Τόμος Ι σσ. 15-17.

⁸⁴⁴ Κύριο γενικό εγχειρίδιο για την ιστορία των πανεπιστημίων θεωρείται η πραγματεία του RASHDALL, *The universities*. Επίσης, μπορεί κανείς να συμβουλευτεί τα εξής βιβλία: CH. H. HASKINS, *The Rise of Universities*, Νέα Υόρκη 1923 και A.B. COBBAN, *The Medieval Universities: their development and organization*, Λονδίνο 1975.

⁸⁴⁵ RASHDALL, *The universities I*, σσ. 5 κ.ε.

⁸⁴⁶ Για το ζήτημα της μετάδοσης του Οργάνου, βλ. CH.H. HASKINS, *Studies in the History of the Medieval Science*, Καίμπριτζ 1927, σσ. 223-234 και RASHDALL, *The universities I*, σσ. 353-362.

τα *Πρότερα* και τα *Ύστερα Αναλυτικά*, τα *Τοπικά* και τους *Σοφιστικούς Ελέγχους*). Το υπόλοιπο του *Οργάνου* ο Αβελάρδος μπορούσε να το διαθέσει μόνο στις παλιές μεταφράσεις του *Βοηθίου*. Τα ίδια τα γραπτά του Αβελάρδου δείχνουν όμως ότι γνώριζε και τους *Σοφιστικούς Ελέγχους* και μια μετάφραση των *Προτέρων Αναλυτικών*, διαφορετικού μεταφραστή από τον *Βοήθιο*⁸⁴⁷. Ο Haskins δεν αποφαίνεται για την ταυτότητα του μεταφραστή αυτού· ωστόσο, δεν αποκλείεται να πρόκειται για τον Ιάκωβο της Βενετίας, ο οποίος μετέφρασε τη *Νέα Λογική* λίγο μετά το 1128⁸⁴⁸. Γύρω στο 1159 τα *Ύστερα Αναλυτικά* είχαν αφομοιωθεί ως ένα βαθμό και μέχρι το τέλος του αιώνα όλη η αριστοτελική λογική θα έχει απορροφηθεί από την ευρωπαϊκή σκέψη.

Η *Φυσική*, μαζί με μερικά από τα ελάσσονα έργα του Αριστοτέλη (*Μετεωρολογικά*, *Περί Γενέσεως*, *Περί Ψυχής*), αλλά και τα *Μετά τα Φυσικά*, θα μεταφραστούν κυρίως γύρω στο 1200, παρόλο που συναντώνται ίχνη της διδασκαλίας τους λίγο νωρίτερα, προερχόμενα από πηγές τόσο Ελληνικές όσο και Αραβικές: λ.χ., ο Ερρίκος Αρίστιππος, αρχιδιάκονος Κατάνης και αξιωματούχος της Νορμανδικής Αυλής της Σικελίας είχε μεταφράσει από τα Ελληνικά το *Δ' Βιβλίο των Μετεωρολογικών* γύρω στο 1160⁸⁴⁹. Τα *Μετά τα Φυσικά* φαίνεται ότι έφθασαν από την Κωνσταντινούπολη αμέσως μετά το 1204⁸⁵⁰. Κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα προστέθηκαν οι μεταφράσεις των υπόλοιπων έργων: τα διάφορα *Περί Ζώων*, τα *Πολιτικά*, τα *Ηθικά* και, ατελώς, η *Ρητορική* και η *Ποιητική*, συνοδευόμενα από άφθονα ψευδοαριστοτελικά έργα. Κατά τα μέσα του 13ου αιώνα, όλα τα διασωθέντα έργα του αρχαίου *Υπάτου των Φιλοσόφων* ήταν γνωστά στην Ευρώπη και οι άνθρωποι ασχολούνται με την αντιπαραβολή των διάφορων υπαρχουσών μεταφράσεων του κάθε έργου, μεταφράσεις που έγιναν άλλες απευθείας από τα ελληνικά, άλλες από τα αραβικά⁸⁵¹.

Παρόλο που έγιναν μεταφράσεις και από τα ελληνικά, οι αντιδράσεις που προκάλεσε στην Δύση η νέα (νεοεισαχθείσα) φιλοσοφία του Αριστοτέλη τον 13ο αιώνα σχετίζονται άμεσα με τις ερμηνείες της και τα συμπιλήματα από ποικίλες πηγές που είχαν παραγάγει οι Άραβες⁸⁵². Έτσι, κατά τα μέσα

⁸⁴⁷ Ο Βοήθιος είχε μεταφράσει τα *Αναλυτικά* αλλά η μετάφρασή του ήταν πολύ λίγο γνωστή. Όμως, τα *Πρότερα Αναλυτικά* συμπεριλαμβάνονται στο *Επτάτευχον* του Thierry της Chartres, το πρώτο μισό του αιώνα, βλ. RASHDALL, *The universities I*, σ. 64, HASKINS, *Renaissance*, σ. 345.

⁸⁴⁸ HASKINS, *Renaissance*, σ. 294. MINIO-PALUELLO, «Iacobus Venetus Grecus», σ. 265 και του ίδιου, «Giacomo Veneto e l'Aristotelismo Latino», σσ. 58-59.

⁸⁴⁹ Βλ. παρακ., σ. 193.

⁸⁵⁰ Βλ. HASKINS, «The greek element», σ. 612

⁸⁵¹ HASKINS, *Renaissance*, σσ. 345-346.

⁸⁵² ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Αναγέννησις καί Αναγεννήσεις*, σσ. 195-196: Ἰπλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, τὸ ὅλον ἔργον τοῦ Σταγειρίτου ἦτο ἐνωρίτατα γνωστὸν εἰς τοὺς ἄραβας. Ἰκανὰ δὲ κείμενα τῶν ὑπομνηματιστῶν του, τοῦ Νικολάου τοῦ Δαμασκηνοῦ, τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως, τοῦ Θεμιστίου, διεσώθησαν μόνον ἐν Ἀραβικῇ διασκευῇ. Περαιτέρω παρατηρεῖται ὅτι ἡ ἐνσωμάτωσις εἰς τὸ Ἀριστοτελικὸν σύστημα ψευδεπιγράφων

του 13ου αιώνα, μεταφράσεις και προσαρμογές αριστοτελικών έργων των Αράβων φιλοσόφων Αβικέννα (Ibn Sina, Avicenna: 980-1037) και Αβερρόη (Ibn Rushd, Averroes: 1126-1198) μεταφράζονταν στο Toledo της Ισπανίας από τα Αραβικά ή τα Συριακά στα Λατινικά. Το αποτέλεσμα ήταν ο Αριστοτέλης να φτάσει στο Παρίσι με ανατολική περιβολή, η οποία έδινε έμφαση στα σημεία τα πιο αντιχριστιανικά της διδασκαλίας του, όπως στην αιωνιότητα της ύλης και στην άρνηση της ατομικής μεταθανάτιας ζωής⁸⁵³.

Οι μεταφράσεις από τα Ελληνικά εντάθηκαν μετά την άλωση της Πόλης από τους Λατίνους της Δ' Σταυροφορίας (1204). Αυτός είναι ο λόγος που κάποια έργα του Αριστοτέλη ήταν διαθέσιμα στην Δύση, πριν φτάσουν οι μεταφράσεις από τα Αραβικά, όπως είναι η περίπτωση των *Περί Ψυχής*, *Ρητορική*, *Μικρά Φυσικά*, *Περί Χρωμάτων*, *Περί ατόμων γραμμών*, μέρους τουλάχιστον του *Μετά τα Φυσικά* και των τριών πρώτων βιβλίων από τα *Ηθικά Νικομάχεια*, μαζί με τα *Πολιτικά* και τα *Μεγάλα Ηθικά*⁸⁵⁴.

Ως αποτέλεσμα της εισόδου στους ευρωπαϊκούς πνευματικούς κύκλους του νέου Αριστοτέλη, το 1215 απαγορεύθηκε στο Παρίσι η διδασκαλία των φυσικών και μεταφυσικών έργων του. Η απαγόρευση ανανεώθηκε το 1231 από τον πάπα Γρηγόριο Θ' με την επισήμανση 'μέχρι να εξεταστούν και να εξαγνιστούν από κάθε αιρετικό περιεχόμενο'⁸⁵⁵. Το 1270 και 1277 υπήρξαν νέες καταδίκες, επειδή ο αραβικός αριστοτελισμός είχε οδηγήσει σε αιρέσεις πανθεϊκού και υλιστικού περιεχομένου⁸⁵⁶.

Ιδιαίτερη άνθιση παρουσιάζει και η Chartres, κατά τα μέσα του 12ου αιώνα, με τους δύο μεγάλους δασκάλους Bernard (δίδαξε το διάστημα 1114-1126) και Thierry, πλατωνιστές «so far as one could be a Platonist knowing only the first half of the *Timaeus* and the writings of St. Augustine»⁸⁵⁷, στους οποίους φοίτησε η Ευρωπαϊκή ιντελιγκέντσια της εποχής, μεταξύ τους ο Ιωάννης του Salisbury. Άλλοι γνωστοί πλατωνιστές δάσκαλοι της Chartres είναι ο Γουλιέλμος de Conches (1080-1154), ο Gilbert de la Porrée και άλλοι λόγιοι όπως ο

πραγματειῶν καὶ ἡ συμφιλιούσα ῥοπή τῶν φιλοσόφων τῆς φθινούσης Ἀρχαιότητος προσέδωκαν εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ φιλοσόφου πλατωνικὴν τινα ἀπόχρωσιν, τὴν ὁποίαν οὗτος ἀσφαλῶς θὰ ἀπεδοκίμαζεν. Ὅμως τὸ πρᾶγμα ἔσχεν ἀνυπολόγιστα ἐπακόλουθα, διότι ἡ Ἀραβικὴ παράδοσις ἐτοποθέτησεν ὑπὸ τὴν αὐθεντίαν τοῦ Ἀριστοτέλους σύνθεσιν τινα τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ καὶ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, ἧτις θὰ ἀσκήσῃ ἄρχουσας ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς σκέψεως καὶ τῆς κριτικῆς τῶν θεολόγων τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος'. Πρβλ. STEENBERGHEN, *Introduction*, σσ. 574-577.

⁸⁵³ RASHDALL, *The universities* I, σ. 353: 'Now the Arabic interpretation of Aristotle as exhibited by Avicenna and more decidedly by Averroës, taking the direction first imparted to peripatetic thought by the commentator Alexander of Aphrodisias, emphasized and developed precisely the most anti-Christian elements in the teaching of the philosopher -the eternity of matter, the unity of the «active intellect», the negation of individual immortality».

⁸⁵⁴ RASHDALL, *The universities* I, σ. 358.

⁸⁵⁵ RASHDALL, *The universities* I, σ. 357. HASKINS, *Renaissance*, σ. 347. Πρβλ. STEENBERGHEN, *Introduction*, σσ. 573-574 και 477-479.

⁸⁵⁶ RASHDALL, *The universities* I, σ. 362. HASKINS, *Renaissance*, σ. 348.

⁸⁵⁷ Βλ. U. T. HOLMES Jr., «The idea of a twelfth-century renaissance», *S* 26 (1951), σσ. 643-651, κυρίως σ. 649, Wetherbee WINTHROP, *Platonism and Poetry in the Twelfth Century. The literary influence of the school of Chartres*, Princeton Univ. Press, Πρίνστον 1972 και KLIBANSKY, *Continuity*, σ. 28.

Adelard de Bath, Bernard Silvestre και Hermann de Carinthia. Η σχολή της Chartres παρήκμασε μετά το θάνατο του Thierry, γύρω στο 1155, και δεν προήχθη ποτέ σε πανεπιστήμιο.

Από τους δύο μεγάλους Έλληνες φιλοσόφους της Αρχαιότητας, ο δυτικός μεσαιωνικός κόσμος έτρεφε μεγαλύτερη συμπάθεια προς τον Αριστοτέλη⁸⁵⁸, και ένας από τους κύριους λόγους γι' αυτό είναι ότι ο Σταγειρίτης τού ήταν πιο γνωστός, αλλά και πιο χρήσιμος σε πρακτικά θέματα. Ο μεσαιωνικός άνθρωπος είχε εξοικειωθεί με τον Αριστοτέλη χάρη στις μεταφράσεις της λογικής του που είχε πραγματοποιήσει ο Βοήθιος (480-524): επιπλέον, η αριστοτελική φιλοσοφία ήταν το υπόδειγμα για τη Λογική και πραγματευόταν χίλια δυο θέματα πρακτικού περιεχομένου - ιατρική, βιολογία, κτηνιατρική, βοτανική- στα οποία ο Πλάτων δεν είχε αναφερθεί. Και όμως, η συμβολή της Πλατωνικής φιλοσοφίας και κυρίως του έργου του Πλωτίνου και των Νεοπλατωνικών στη διαμόρφωση της Σχολαστικής φιλοσοφίας υπήρξε τόσο σημαντική όσο εκείνη του Αριστοτέλη⁸⁵⁹.

Όλο τον 12ο αιώνα οι μοναδικοί διάλογοι του Πλάτωνα που ήταν στη διάθεση της Δύσης ήταν ο *Τίμαιος*, στη μετάφραση του Calcidius (περί το 400) και οι *Φαίδων* και *Μένων* που μετέφρασε ο Ερρίκος Αρίστιππος, Αρχιδιάκονος της Κατάνης (Σικελίας) γύρω στο 1156, συνοδευόμενοι από προλεγόμενα⁸⁶⁰.

Η σκέψη όμως του Πλάτωνα, έστω και παραμορφωμένη και σε αντιφατικές συχνά ανασκευές -που, μεταξύ άλλων, τείνουν να αποδείξουν μια βαθύτερη συγγένεια σκέψης ανάμεσα στους δύο αρχαίους Φιλοσόφους, τάση που είχε ήδη δείξει η φιλοσοφία της φθίνουσας Αρχαιότητας-, ήταν γνωστή -όπως και στους όψιμους Λατίνους συγγραφείς- από τις αναφορές στον Πλάτωνα αλλά κυρίως στους Νεοπλατωνικούς⁸⁶¹ που εμπεριείχαν τα γραπτά του Αυγουστίνου (354-430) -ο οποίος ακολουθεί βασικά τον Πλωτίνο στη σκέψη του-, του Βοηθίου (480-524) και άλλων παλαιότερων λατίνων συγγραφέων (όπως ήταν ο Μακρόβιος, ο Απουλήιος και ο Κικέρων), του νεοπλατωνικού Ψευδο-Διονυσίου Αρεοπαγίτου -στη μετάφραση του Ιωάννη Σκότου Εριγένη, του 9ου αιώνα-, από τις αναφορές που ο Αριστοτέλης κάνει

⁸⁵⁸ HASKINS, *Renaissance*, σ. 342.

⁸⁵⁹ RASHDALL, *The universities* I, σ. 38. Η Σχολαστική θεολογία βασίζεται σε μια προσπάθεια εφαρμογής των διαλεκτικών μεθόδων στην αντιμετώπιση των θεολογικών ζητημάτων. Για τον RASHDALL, *The universities* I, σ. 44, το ζήτημα Ρεαλισμού-Νομιναλισμού καθώς και άλλα προβλήματα που προέκυψαν στη θεολογική σκέψη της εποχής στην Δύση οφείλονται στη διαφωρία ανάμεσα στην παραδοσιακή πλατωνικής φύσεως θεολογία του Αυγουστίνου και στα συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν άλλοι πιο ελεύθερα σκεπτόμενοι θεολόγοι ως αποτέλεσμα της μελέτης του Αριστοτέλη. Σύμφωνα με τον HASKINS, *Renaissance*, σσ. 352 κ.ε., η φιλοσοφική διένεξη Ρεαλισμού-Νομιναλισμού προέρχεται ήδη από τον Βοήθιο και τον Πορφύριο.

⁸⁶⁰ Βλ. παρακάτω, σ. 193.

⁸⁶¹ CATAUDELLA, «Sul platonismo», σ. 8.

για το δάσκαλό του, από αναφορές επίσης των Πατέρων της Εκκλησίας⁸⁶². Στις αρχές του 13ου αιώνα, η φιλοσοφία του θα διαδοθεί χάρη τόσο στις μεταφράσεις από τα αραβικά χειρόγραφα (διαποτισμένα από Νεοπλατωνισμό) όσο και σε εκείνες Νεοπλατωνικών έργων που πραγματοποίησε ο Γουλιέλμος του Moerbeke⁸⁶³.

Ουσιαστικά, ο δυτικός Μεσαίωνας δε γνώριζε πολλά για το γνήσιο Πλάτωνα, αν εξαιρέσουμε τη θεωρία των ιδεών. Η αντιδικία όμως με τον Αριστοτέλη γι' αυτό το ζήτημα έδωσε και στο λατινικό κόσμο αφορμή για την κύρια στην αρχή, και έπειτα, μια από τις πιο σημαντικές θεολογικο-μεταφυσικές διενέξεις της εποχής: την αντιδικία γύρω από την πραγματικότητα των καθολικών εννοιών (*universalia*) που έφερε αντιμέτωπους τους οπαδούς (ρεαλιστές, όπως ο Γουλιέλμο του Champeaux) του δόγματος αυτού, που εθεωρείτο το ορθόδοξο από την επίσημη Εκκλησία αυτή την εποχή, και τους πολέμιούς της (νομιναλιστές). Ο Νομιναλισμός σχετιζόταν με την άρνηση της μετουσίωσης στην Ευχαριστία και με την αμφισβήτηση της ομοούσιας φύσης των προσώπων της Αγίας Τριάδας. Ο Roscellinus, ο πρώτος πραγματικός σχολαστικός και ανακινητής της υπόθεσης και ακραίος νομιναλιστής, καταδικάστηκε το 1192 για τριθείσμό. Ο Αβελάρδος τήρησε μια ενδιάμεση θέση ανάμεσα στον Champeaux και τον Roscellinus, τους δύο δασκάλους του, με τους οποίους κράτησε πάντα μια στάση έντονης αντιπαράθεσης. Εντούτοις καταδικάστηκε και αυτός για ύποπτη ερμηνεία της Αγίας Τριάδας το 1121 και το 1141. Το 1148, μια επεξήγηση του *Περί Τριάδος* του Βοηθίου οδήγησε στο εκκλησιαστικό δικαστήριο, κατά την Σύνοδο της Reims, τον Gilbert de la Porrée, επίσκοπο της Poitiers, πνευματική αυθεντία που δημιούργησε σχολή μέσα στις θεολογικές σπουδές της Γαλλίας και της Δύσης και του οποίου το *Liber sex principiorum* αποτελούσε βασικό εγχειρίδιο, μαζί με το *Όργανον* του Αριστοτέλη, στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια⁸⁶⁴.

Στην Ιταλία πλέον, στο νότιο σκέλος της χερσονήσου βρίσκονται το Σαλέρνο με τη σχολή Ιατρικής -οι ρίζες της οποίας χάνονται στο χρόνο- και η Καλαβρία, όπου διατηρούνταν και άκμαζαν αρκετά ορθόδοξα μοναστήρια. Στην Σικελία, μια τοπική πολιτιστική αναγέννηση, που επηρεάζει και τα ελληνικά μοναστήρια του νησιού, λαμβάνει χώρα στην αυλή των Νορμανδών βασιλιάδων σε μια περίοδο που το Νορμανδικό καθεστώς είχε σταθεροποιηθεί.

Στην βόρεια Ιταλία βρίσκεται τον 12ο αιώνα η ήδη γνωστή στην Ευρώπη σχολή Δικαίου της Μπολόνιας. Δύο αδελφοί από την Πίζα -ο Ούγος Εταιριάνος και ο Λέων Τοσκάνος-, ο συμπατριώτης τους Burgundio της Πίζας

⁸⁶² Βλ. Stephen GERSH, «Platonism, Neoplatonism, Aristotelianism. A Twelfth-Century metaphysical system and its sources», στο ROBERT L. BENSON-GILES CONSTABLE εκδ., *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Καίμπριτζ 1982. Βλ. επίσης RASHDALL, *The universities* I, σ. 38.

⁸⁶³ RASHDALL, *The universities* I, σσ. 38-39.

⁸⁶⁴ Ας θυμίσουμε εδώ ότι και στο Βυζάντιο ζητήματα ορισμού της σχέσης μεταξύ των προσώπων της Αγίας Τριάδας οδήγησαν στην σύγκληση από τον Μανουήλ Κομνηνό διάφορων Συνόδων στα 1156, 1157 και 1166 (βλ. παραπ., σ. 180).

και ο Ιάκωβος ο Βενετός επιδίδονται σε μια έντονη μεταφραστική και διπλωματική δραστηριότητα σε σχέση με το Βυζάντιο. Ο Ούγος, πριν εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη, είχε τελειοποιήσει τις σπουδές του στην Γαλλία, όπου είχε παρακολουθήσει τις παραδόσεις της αφρόκρεμας των δασκάλων που προώθησαν έμπρακτα την λεγόμενη Αναγέννηση του αιώνα και είχε σχετιστεί μαζί τους, όντας περίπου συνομήλικος του Ιωάννη του Salisbury. Ο Ιάκωβος ο Βενετός σπούδασε επίσης στη Γαλλία και είναι πολύ πιθανό να γνωρίστηκε με τον Ιωάννη του Salisbury.

Το θέμα της πνευματικής δραστηριότητας των ορθόδοξων μοναστηριών της Νοτίου Ιταλίας και της Σικελίας καθώς και η συνεισφορά τους στην εκπαίδευση και στις σχέσεις της Δύσης με το Βυζάντιο τον 12ο κυρίως αιώνα έχει απασχολήσει αναρίθμητες μελέτες μέχρι τις μέρες μας⁸⁶⁵.

Ωστόσο, το μορφωτικό επίπεδο των μοναχών και της κοινωνίας της Νοτίου Ιταλίας τον 12ο αιώνα -όπως και πριν- δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλό αν και υπήρχε σχεδόν σε κάθε μοναστήρι κάποιος μοναχός που διακρινόταν για τη μόρφωσή του ανάμεσα στους άλλους. Γνωστά παραδείγματα μορφωμένων ασκητών που διακρίθηκαν για την καλλιγραφική και υμνογραφική τους δραστηριότητα είναι ο Νείλος ο Νέος του Rossano (†1005)⁸⁶⁶, ιδρυτής της Κρυπτοφέρρης, ο Βαρθολομαίος (†1055)⁸⁶⁷, μαθητής του Νείλου και, σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, ο συντάκτης του Βίου του δασκάλου του, ο Βαρθολομαίος του Simeri (†1130)⁸⁶⁸, ιδρυτής στις αρχές του 12ου αιώνα της Οδηγήτριας του Rossano (γνωστής ως Πατήριον), του Αγ. Βαρθολομαίου του Τριγωνίου και του Παναγίου Σωτήρος της Μεσσήνης, χάρη στο οποίο θα ανθίσει εκ νέου ο ορθόδοξος μοναχισμός στη Σικελία, ο Κυπριανός του Καλαμιτσίου (†1190)⁸⁶⁹ από το Ρήγιο, ο Λουκάς της Μπόβα (αρχές 12ου), ο Λουκάς της Μεσσήνης. Υπήρχαν όμως πολλοί αγράμματοι μοναχοί, όπως ήταν και η πλειοψηφία του λαϊκού πληθυσμού⁸⁷⁰. Για να αγιάσει κανείς,

⁸⁶⁵ Βλ. κυρίως τις ειδικές μελέτες του Agostino PERTUSI, «Bisanzio e l'irradiazione», του ίδιου, «Italo-Greci e Bizantini nello sviluppo della cultura Italiana dell'Umanesimo», του ίδιου, «Aspetti», του ίδιου, «Monaci e monasteri». Για την εκπαίδευση στην Νότιο Ιταλία, βλ. A. GUILLOU, «L'école byzantine dans l'Exarcate d'Italie», και, για τον 12ο αιώνα, A. PERTUSI, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Βενετία-Ρώμη 1964, κυρίως σσ. 475 κ.ε. και, του ίδιου, «Aspetti». Για την ιστορία της εγκατάστασης και εξέλιξης των ορθόδοξων κοινοτήτων στην ηπειρωτική Ιταλία και στη Σικελία μπορεί κανείς να συμβουλευτεί τα εξής κλασικά έργα: F. CHALANDON, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicilie*, 2 τ., Παρίσι 1907, M. SCADUTO, *Il monachismo basiliano nella Sicilia medievale*, Ρώμη 1947, F. GIUNTA, *Bizantini e Bizantinismo*, και, του ίδιου, *Sicilia Bizantina*, Vicenza 1962. Επίσης, Jean DÉCARREUX, *Normands*. Για την ιστορία του Νορμανδικού βασιλείου της Σικελίας, βλ. MATTHEW, *The Norman Kingdom* και TAKAYAMA, *The administration*.

⁸⁶⁶ *Vita Nili Iunioris. Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νείλου τοῦ νέου*, με επιμέλεια και εισαγωγή του Germano GIOVANELLI Κρυπτοφέρρη 1972.

⁸⁶⁷ Germano GIOVANELLI, *S. Bartolomeo Juniore, Confondatore di Grottaferrata*, Badia Greca di Grottaferrata, 1962, αρθ. 8, σ. 230.

⁸⁶⁸ G. GIOVANELLI, «S. Bartolomeo di Simeri», *Bibliotheca Sanctorum* II, Ρώμη 1962, σσ. 893-895.

⁸⁶⁹ Giuseppe SCHIRÒ, στο *Boll. Grott.* 4 (1950), σσ. 88-97.

⁸⁷⁰ Βλ., γενικά, PERTUSI, «Aspetti», και, του ίδιου, «Monaci e monasteri» και Enrica FOLLIERI, «I santi della Calabria bizantina».

μοναδικός σκοπός στη ζωή των μοναχών, δε χρειάζονται σπουδές. Φαίνεται ότι αυτή ήταν η δεσπόζουσα νοοτροπία στο μοναχισμό, τόσο στον βυζαντινό όσο και στον δυτικό⁸⁷¹ τον 12ο αιώνα. Οι μοναχοί περιφρονούν την κοσμική και ανθρώπινη σοφία υπέρ μιας θεϊκής έμπνευσης και καθοδήγησης προς την πνευματική τελειότητα. Γι' αυτό, τα scriptoria και οι βιβλιοθήκες των μονών δεν μπορούν εκ των προτέρων να θεωρηθούν χώροι διανόησης.

Όπως δείχνουν οι βίοι αγίων που γεννήθηκαν και έζησαν στην Νότιο Ιταλία, τα νέα παιδιά που ενδιαφέρονται για μόρφωση, αφού πάρουν μια στοιχειώδη παιδεία από τους στενούς τους συγγενείς -αυτό προϋποθέτει και μια οικονομική άνεση της οικογένειας⁸⁷²· οι φτωχοί ήταν και αγράμματοι-, προστρέχουν στον επίσκοπο ή τον ηγούμενο της μονής της περιοχής· από αυτούς λαμβάνουν μια εκπαίδευση 'στα ελληνικά και λατινικά γράμματα'⁸⁷³μεν, αλλά αποκλειστικά σχετιζόμενη με το μοναστικό βίο (Αγία Γραφή, Ψαλτήριο, ασκητικά και μυστικά κείμενα, ομιλητική, αγιογραφίες, υμνογραφία) και με στόχο να αποκτήσει ο μοναχός τα αναγκαία εργαλεία για το 'ανάγνωσμα' και την νοερή προσευχή. Είναι ο ίδιος κύριος στόχος για τον οποίο δουλεύουν τα μοναστικά scriptoria και βιβλιοθήκες.

Γι' αυτό, τα χειρόγραφα του 10ου και των αρχών του 11ου αιώνα που έχουν αναγνωριστεί ως προερχόμενα από την Νότιο Ιταλία (κυρίως Καλαβρία και Σικελία) και που σήμερα βρίσκονται σκόρπια στις βιβλιοθήκες της Ευρώπης, δείχνουν ότι αυτά τα scriptoria και βιβλιοθήκες ασχολούνταν κυρίως με τα εργαλεία της παραδοσιακής ελληνο-ρωμαϊκής σχολικής μεθοδολογίας: σε έναν κόσμο όπου η διαφορά ανάμεσα στην καθομιλουμένη και την γραπτή γλώσσα ήταν πολύ αισθητή, ήταν απαραίτητα τα λεξικά -που κυριαρχούν ανάμεσα στα περιεχόμενα των χειρογράφων-, οι γραμματικές, τα ερωτήματα, οι σχολικές συλλογές, κλπ. Ταυτόχρονα, πληθαίνει η γνωμική (διδασκαλική) λογοτεχνία, τα ρητορικά κείμενα (σχετικά με την ομιλητική) και οι θεραπευτικές πραγματείες. Επίσης τεκμηριώνεται και μια μικρή παρουσία της φιλοσοφίας, συγκεκριμένα της λογικής, καθώς κυκλοφορούσαν υπομνήματα των εξής Αριστοτελικών έργων: του Αμμωνίου και του Ιωάννη Φιλοπόνου στα *Πρότερα Αναλυτικά Α'* και του Στεφάνου του Βυζαντίου και ενός ανωνύμου στο *Περί Ερμηνείας*. Επίσης, ένα χειρόγραφο του 11ου αιώνα περιέχει ένα υπόμνημα στις *Κατηγορίες* του Αριστοτέλη⁸⁷⁴. Διαφαίνεται ένα μείγμα ιατρικής και μαγείας, φιλοσοφίας και δεισιδαιμονίας σε έναν κόσμο όπου συμβιώνουν διαφορετικές νοοτροπίες και άνισα επίπεδα μόρφωσης⁸⁷⁵.

Ένα χαρακτηριστικό που διέκρινε γενικά το μεσαιωνικό μοναχισμό ήταν το φαινόμενο της κινητικότητάς του, που ήθελε τους μοναχούς να ταξιδεύουν χρόνια σαν προσκυνητές, για να φθάσουν, κατά προτίμηση, στα

⁸⁷¹ Βλ. PERTUSI, «Aspetti», σσ. 408-409, DELEHAYE, «L'organisation scolaire au XIIIe siècle», σ. 228. FOLLIERI, «I santi della Calabria bizantina», σσ. 40-41.

⁸⁷² Όπως ήταν η περίπτωση, μεταξύ άλλων, του Νείλου και του Κυπριανού: βλ. SCHIRÒ, ό.π., σ. 88: εὐγενῶν καὶ πλουσίων γονέων υἱὸς γεγονώς.

⁸⁷³ Βλ. Concettina GIANGUZZI, «La vita di S. Lorenzo di Frazzano», σσ. 63, 64, 70.

⁸⁷⁴ CAVALLO, «La Trasmissione», σσ. 164 κ.ε.

⁸⁷⁵ CAVALLO, «La Trasmissione», σ. 178.

διάφορα θρυλικά μοναστήρια της Ελλάδας και της Ανατολής, αλλά και στην Ρώμη, όπου είχαν να προσκυνήσουν τους τάφους των Αποστόλων⁸⁷⁶.

Κατά τον 10ο και 11ο αιώνα ήταν πυκνές οι σχέσεις της Σικελίας και της Καλαβρίας με την Ήπειρο και την Πελοπόννησο, όπως και τον 12ο⁸⁷⁷. Στις αρχές του 12ου αιώνα, ο Βαρθολομαίος του Simeri, ηγούμενος της μονής Οδηγήτριας του Ροσσάνου (Πατήριον), ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη και στο Άγιον Όρος. Εκεί ο Αλέξιος Κομνηνός του ανέθεσε τη μεταρρύθμιση της μονής του Αγ. Βασιλείου του Καλαβρού. Πήρε μαζί του στο Ροσσάνο εικόνες, εκκλησιαστικά σκεύη και χειρόγραφα. Ο Σχολάριος Σάββας (11ος-12ος αι.) συνέλεξε τριακόσια χειρόγραφα στο ταξίδι του στην Ανατολή για το μοναστήρι του Σωτήρος του Bordonaro⁸⁷⁸.

Η κινητικότητα αυτή αποδεικνύει ότι υπήρχε άμεση επαφή με τη βυζαντινή ανατολή⁸⁷⁹. Υπέρ αυτού του ενδεχομένου συνηγορεί επίσης η ύπαρξη στην καρδιά του βυζαντινού μοναχισμού, το Άγιον Όρος, μοναστηριών ιταλικής καταγωγής⁸⁸⁰.

Τον 12ο αιώνα, η Νότιος Ιταλία αποτελεί την κρηπίδα ενός όλο και πιο σταθερού Νορμανδικού Βασιλείου, με πρωτεύουσα το Παλέρμο της Σικελίας. Οι Νορμανδοί έφθασαν στη Σικελία⁸⁸¹ το β' μισό του 11ου αιώνα, βρήκαν έναν τόπο βαθιά εξισλαμισμένο, στερημένο από χριστιανική ιεραρχία και όπου είχαν παραμείνει ελάχιστα μοναστήρια, συγκεντρωμένα στο Val Demone, ανάμεσα στην Μεσσήνη και στην Κατάνη⁸⁸². Στην Καλαβρία, όμως,

⁸⁷⁶ Ο Άγιος Βενέδικτος τους κατονόμασε *gyronagi* και καταδίκασε αυτή την τάση ανάμεσα στους μοναχούς. Έχουμε πολλά παραδείγματα τον 10ο-12ο αιώνα: ο Ηλίας ο Νέος, γεννημένος στο Castrogiovanni (Enna) της Σικελίας πέθανε στη Θεσσαλονίκη μετά από τριάντα χρόνια περιπλανητικής ζωής σε όλη τη Μεσόγειο, ο Φαντίνος από την Καλαβρία αποσύρθηκε στην Κόρινθο και ταξίδεψε στην Αθήνα, στη Λάρισα και στη Θεσσαλονίκη, ο Αθανάσιος της Κατάνης έφυγε στην Πάτρα και έπειτα χειροτονήθηκε επίσκοπος της Μεθώνης, ο Λουκάς της Ταορμίνας (το αρχαίο Ταυρομένιο) πέθανε στην Κόρινθο, ο Δημήτριος, ιερέας του Ρηγίου, έγινε επίσκοπος Κέρκυρας, ο Ηλίας ο Σπηλαιώτης έζησε οκτώ χρόνια σε μια σπηλιά της Πάτρας. Βλ. J. GAY, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (806-1071)*, Παρίσι 1904, σσ. 239 κ.ε., DÉCARREUX, *Normands*, σσ. 76 και 79 κ.ε., PERTUSI, «Monaci e monasteri», σ. 39.

⁸⁷⁷ GAY, *L'Italie méridionale*, ό.π., σσ. 239 κ.ε. και PERTUSI, «Bisanzio e l'Irradiazione della sua Civiltà», σποράδην. Βλ. επίσης, Δ. ΓΚΑΓΚΤΖΗΣ-Μ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ-Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, 'Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία: σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο', στο ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, σσ. 469 κ.ε. FOLLIERI, «I santi della Calabria bizantina», σσ. 87-89.

⁸⁷⁸ PERTUSI, «L'Irradiazione della cultura», σ.13.

⁸⁷⁹ PERTUSI, «Monaci e monasteri», σ. 39.

⁸⁸⁰ όπως εκείνο του Αγ. Βασιλείου του Καλαβρού (λειτούργησε ανάμεσα στο 1080 και το 1108), η μονή του Σικελού (986-1108), και το λατινικό του τάγματος του Αγίου Βενεδίκτου, της Παναγίας των Αμαλφιτανών (985-1000 και το 1287). Βλ. A. PERTUSI, «Monasteri e monaci», σσ. 238 κ.ε.

⁸⁸¹ Τον Ιούνιο του 1059 ο Ρομπέρτος Γουϊσκάρδος κατέλαβε το Ρήγιο της Καλαβρίας και είκοσι χρόνια αργότερα άρχισε η Νορμανδική σταυροφορία κατά των Αράβων. Το τελευταίο αραβικό οχυρό, η πόλη Νότο, εξουδετερώθηκε το 1091: DÉCARREUX, *Normands*, σ. 34.

⁸⁸² DÉCARREUX, *Normands*, σ. 72 και 101. RUSSO, «Il monachismo calabro-greco», σ. 16.

μια πολυπληθής ορθόδοξη κοινότητα, η οποία είχε εμπλουτιστεί από τα προσφυγικά κύματα των Σικελών μοναχών, είχε επιβιώσει στις αραβικές επιδρομές τις προερχόμενες από τη Σικελία και συνυπήρχε δίπλα στις εκκλησίες και κοινότητες της δικαιοδοσίας του Πάπα, όπου η μοναστική μεταρρύθμιση του Αγίου Βενεδίκτου († περίπου το 547), στις διάφορες παραλλαγές της, είχε γενικευθεί και επιβληθεί σε όλες τις μονές της Δύσης μετά τον Καρλομάγνο.

Στην Αυλή του Ρογήρου Β' (π. 1128-1154) και του Γουλιέλμου Α' (1154-1166) ανθίζει το ελληνικό στοιχείο και, έστω και μέσα σε μια πολιτική βαθμιαίας λατινοποίησης, ανθίζουν τόσο από οργανωτικής όσο και από πολιτιστικής άποψης τα ορθόδοξα μοναστήρια. Ο Ρογήρος Β' διάβαζε και μιλούσε τα ελληνικά, μέσα σε ένα πολιτιστικά τουλάχιστον φιλελληνικό πνεύμα που αναγόταν στα χρόνια του Μεγάλου Κόντη της Σικελίας Ρογήρου Α' (†1101)⁸⁸³.

Urbs felix populo dotata trilingui ονόμασε το Παλέρμο στα τέλη του 12ου αιώνα ο Σικελός συγγραφέας Pietro di Eboli. Είναι γνωστό ότι ο Ρογήρος διατηρούσε ειδικούς γραμματείς επί των ελληνικών (με τον τίτλο του βασιλικού γραμματικού) και των αραβικών επιστολών. Έλληνες και ελληνόφωνοι ή ελληνομαθείς λόγιοι αξιωματούχοι στελέχωσαν τις πιο υψηλές θέσεις στο στρατό και στην Αυλή, όπως ο Ερρίκος Αρίστιππος⁸⁸⁴, ο Ναύαρχος (*Amiratus*) Ευγένιος του Παλέρμου, ο Νείλος Δοξαπατρός, μοναχός που συνέταξε κατά παραγγελία του Ρογήρου Β' μια ιστορία των πέντε Πατριαρχείων, ο Μαίονε της Βάρης (†1160)⁸⁸⁵, Καγκελάριος του Ρογήρου Β', *Amiratus Amiratorum* και επικεφαλής της κυβέρνησης του Γουλιέλμου Α' και ο ρήτορας Θεοφάνης Κεραμεύς⁸⁸⁶.

Παρόλο που η ελληνίζουσα Αραβική σοφία έφτασε στην δυτική Χριστιανοσύνη από διάφορα σημεία (κυρίως από την Σικελία και την Ισπανία), μεταφράσεις που γίνονταν απ'ευθείας από τα ελληνικά συναντάμε κυρίως στην Ιταλία, όπου το πιο σημαντικό σημείο επαφής της λατινικής και ελληνικής πνευματικότητας ήταν τον 12ο αιώνα το Νορμανδικό Βασίλειο της Νοτίου Ιταλίας και της Σικελίας⁸⁸⁷.

Έτσι, ο Αρίστιππος είχε ταξιδέψει και σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε συλλέξει χειρόγραφα, τα οποία πήρε μαζί του στη Σικελία. Όταν ήταν αρχιδιάκονος της Κατάνης και στη διάρκεια της πολιορκίας του Βενεβέντου από τα στρατεύματα του Γουλιέλμου Α', ο Ερρίκος δούλεψε τη μετάφραση των πλατωνικών διαλόγων *Μένωνα* και *Φαίδωνα*, σε μια εποχή που το μοναδικό γνωστό έργο του Πλάτωνα ήταν ο *Τίμαιος* σε μετάφραση του Calcidius (περί το 400). Μετέφρασε επίσης το Δ'

⁸⁸³ Βλ. SALERNITANUS σσ. 195-196. Giuseppe AGNELLO, *Palermo Bizantina*, σσ. 85 κ.ε., και κυρίως PERTUSI, "Aspetti", σσ. 399 κ.ε.

⁸⁸⁴ Βλ. FALCANDUS, σσ. 281C, 286E, 293A, 299A.

⁸⁸⁵ Βλ. FALCANDUS, σ. 261E και σποράδην, και SALERNITANUS σ. 196. Για την σταδιοδρομία του στην κυβέρνηση του Γουλιέλμου Α', βλ. TAKAYAMA, *The administration*, σσ. 95 κ.ε. Ο ερευνητής αμφισβητεί την Ελληνική καταγωγή του.

⁸⁸⁶ Βλ. PERTUSI, "Aspetti", σσ. 411-415.

⁸⁸⁷ HASKINS, *Renaissance*, σ. 291.

Βιβλίο των *Μετεωρολογικών* του Αριστοτέλη⁸⁸⁸. Στον πρόλογο του *Μένωνα* δηλώνει ότι έχει αρχίσει να μεταφράζει τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό και τους *Βίους των Φιλοσόφων* του Διογένη Λαερτίου⁸⁸⁹. Αυτές οι μεταφράσεις χρησιμοποιήθηκαν σε όλο τον Μεσαίωνα, ακόμα και στην Αναγέννηση του 15ου αιώνα: ένα χειρόγραφο του *Φαίδωνα* σε μετάφραση του Αρίστιππου που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού (Cod. lat. 6567 A) έχει σημειώσεις από το χέρι του Πετράρχη, πραγματοποιημένες λίγο καιρό πριν το θάνατό του. Το χειρόγραφο του Βατικανού Cod. lat. 2063, το οποίο περιέχει τον ίδιο διάλογο και που επεξεργάστηκε ο Coluccio Salutati γύρω στο 1402 αναφέρει τη μετάφραση του Αρίστιππου περισσότερες από μια φορές και, όταν τον 15ο αιώνα ο Λεονάρδος Bruni και ο Marcilio Ficino μετέφρασαν τον *Φαίδωνα* και τον *Μένωνα* αντίστοιχα, είχαν μπροστά τους τις μεταφράσεις του Αρίστιππου⁸⁹⁰.

Ο Ευγένιος του Παλέρμου (ο Αμιράς ή Ναύαρχος-Emir) μετέφρασε, γύρω στα μέσα του 12ου αιώνα, τα *Οπτικά* του Πτολεμαίου από τα αραβικά. Το ελληνικό κείμενο και το αραβικό δεν έχουν διασωθεί, άρα αυτό το έργο είναι προσιτό μόνο στη μετάφραση του Ευγενίου. Είχε γνώση των *Δεδομένων*, των *Οπτικών* και των *Κατοπτρικών* του Ευκλείδη και έτσι ήταν ικανός να βοηθήσει τον ανώνυμο μεταφραστή του *Almagest* ο οποίος τον μνημονεύει ως τέλειο γνώστη των ελληνικών και των αραβικών και ως άνθρωπο που γνώριζε και τα λατινικά⁸⁹¹. Ο Ευγένιος έγραψε επίσης ποιήματα σε δωδεκασύλλαβους στίχους και το όνομά του έχει σχετιστεί, από αναφορές σε κάποια χειρόγραφα, με τη μετάφραση των *Σιβυλλικών Χρησμών* και του *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης*.⁸⁹²

Ένδειξη της πολιτιστικής αυτής άνθισης⁸⁹³ είναι η αύξηση τώρα της παραγωγής βιβλίων γενικά αλλά και της κυκλοφορίας χειρογράφων που περιέχουν τα εργαλεία για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας μαζί με δείγματα της αρχαίας ελληνικής σοφίας. Από τα τέλη του 11ου μέχρι τα τέλη του 12ου αιώνα, εμφανίζονται πενήντα περίπου καινούργια χειρόγραφα προερχόμενα από την Καλαβρία και την Σικελία, που αποτελούσαν τον πυρήνα του Νορμανδικού βασιλείου. Τα καινούργια φιλοσοφικά περιεχόμενά τους είναι⁸⁹⁴: η *Φυσική*, το *Περί ζώων μορίων*, το *Περί ζώων κινήσεως*, τα *Μικρά φυσικά*, το *Περί Ψυχής* και το υπόμνημα του Ιωάννου Φιλοπόπου στο ίδιο έργο. Όλα αυτά τα έργα μεταφράστηκαν κατά την περίοδο ακμής του

⁸⁸⁸ Για τη δραστηριότητα των Ιταλών μεταφραστών, βλ κυρίως: CH. HASKINS, *Studies in the History of the Medieval Science*, κεφάλαια 8-11, και, του ίδιου, *Renaissance*, κεφάλαιο 9, το οποίο αποτελεί περίληψη του προηγούμενου βιβλίου όσον αφορά τους μεταφραστές.

⁸⁸⁹ Βλ. *Meno Interprete Henrico Aristippo*, έκδ. Victor KORDEUTER, στο R. KLIBANSKY εκδ., *Plato Latinus*, τ. I, Λονδίνο 1940 (ανατ. 1979), σ. 6 και CAVALLO, «La Trasmissione», σ. 199.

⁸⁹⁰ Βλ. SETTON, «The byzantine background», σ. 20 με όλη τη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης την έκδοση MINIO-PALUELLO-DROSAART LULOFS, *Phaedo interprete Henrico Aristippo* (*Plato Latinus*, τ. II), και R. KLIBANSKY, *Continuity*, σσ. 27-28.

⁸⁹¹ SETTON, «The byzantine background», σσ. 20-21.

⁸⁹² Βλ. Leo STERNBACH, «Eugenios von Palermo», *BZ* 11 (1902), σσ. 406-451.

⁸⁹³ Βλ. PERTUSI, «Aspetti», σ. 416.

⁸⁹⁴ Για τα χειρόγραφα και το περιεχόμενό τους, βλ. CAVALLO, «La Trasmissione», σσ. 190 κ.ε.

Νορμανδικού Βασιλείου, αν εξαιρέσουμε την Φυσική, που ανήκει στα τέλη του 12ου αιώνα⁸⁹⁵.

Ο μεγάλος αριθμός χειρογράφων με θεραπευτικό και ιατρικό γενικά περιεχόμενο που συναντάται στην περιοχή της Καλαβρίας και της Σικελίας τόσο το διάστημα των 11ου-12ου αιώνων όσο και την προηγούμενη περίοδο δεν είναι δυνατό να μην συνδέεται με την άνθιση, λίγο πιο βόρεια, της προαιώνιας ιατρικής παράδοσης του Σαλέρνου. Ακόμα και τα περισσότερα φιλοσοφικά (αριστοτελικά) έργα σχετίζονται με τον κλάδο της ιατρικής, γεγονός το οποίο προέτρεψε πιθανότατα τους καλαβρούς και σικελούς μοναχούς να τα μεταφράσουν⁸⁹⁶. Τα πρώτα ίχνη ιατρικής διδασκαλίας ή τουλάχιστον θεραπευτικής πρακτικής στο Σαλέρνο ανιχνεύονται τον 9ο αιώνα. Τον 12ο αιώνα λειτουργεί μια σχολή, η οποία είναι η πρώτη της Ευρώπης που οργανώνεται ως συντεχνία συναπαρτιζόμενη από δασκάλους και μαθητές πριν ακόμα και από την Μπολόνια και το Παρίσι⁸⁹⁷.

⁸⁹⁵ Στη μετάδοση των μη θρησκευτικού περιεχομένου χειρογράφων έπαιξαν σημαντικό ρόλο *scriptoria* που ανήκαν σε λαϊκά περιβάλλοντα, συνήθως σε αυλικούς παράγοντες, όπως δείχνει η παρουσία σε μερικά από αυτά γραφών παρόμοιων ή ακόμα και ίδιων με εκείνες των νοταριακών πράξεων: από ένα τέτοιο περιβάλλον προέκυψε πιθανότατα και ο γνωστός Σκυλίτζης της Μαδρίτης. Διαπιστώνεται επίσης μια μεγαλύτερη σύγχυση γραφικών τύπων λόγω της επιρροής των γραφικών ειδών που υπάρχουν αυτήν την περίοδο στην Κωνσταντινούπολη: το γεγονός αυτό καθιστά πιο δύσκολη την απόδοση της νοτιο-ιταλικής καταγωγής σε πολλά χειρόγραφα: Βλ. CAVALLO, «La Trasmissione», σσ. 198, 195. Για την κυκλοφορία χειρογράφων μεταξύ Ανατολής και Δύσης, βλ. DE GREGORIO, «Osservazioni», σποράδη. Τα πιο παραγωγικά μοναστηριακά *scriptoria* ήταν: στην Καλαβρία ο Άγ. Φίλιππος Αργύριος, κοντά στο Gerace, ο Φιλάρετος της Seminara, ο Άγ. Γεώργιος του Bovalino, ο Άγ. Ιωάννης ο Θεριστής κοντά στο Στίλο, και άλλα στο Ρήγιο και το Ροσσάνο (εδώ κυρίως το Πατήριον): βόρεια της Καλαβρίας, στη Λουκανία: ο Άγ. Ηλίας και Αναστάσιος του Carbone και στο Λάτιο, η Κρυπτοφέρρη. Στην Σικελία λειτουργούσαν *scriptoria* στον Σωτήρα της Μεσσήνης, στον Άγ. Φίλιππο του Fragalà, στην Αγ. Μαρία του Mili, στους Αγ. Πέτρο και Παύλο του Agro και στον Σωτήρα του Bordonaro. Βλ. CAVALLO, «La Trasmissione», σ. 197.

⁸⁹⁶ Και στο Βυζάντιο συνδέεται τον 12ο αιώνα η προτίμηση για την Αριστοτελική φιλοσοφία με το ενδιαφέρον για την Ιατρική: βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, σ. 363.

⁸⁹⁷ FASOLI, *Per la Storia*, ό.π., σσ. 48-51. Βλ. επίσης RASHDALL, *The universities I*, σσ. 75-85. Την άνθιση αυτή προώθησε η παρουσία των Αράβων στην Σικελία και στην Ισπανία: συνετέλεσε όμως και το γεγονός ότι επρόκειτο για μια περιοχή όπου η ελληνική γλώσσα είχε επιβιώσει αδιάκοπα και η οποία διατηρούσε παραδοσιακά στενές σχέσεις με το Βυζάντιο, ώστε να διατηρήσει και την ελληνορωμαϊκή ιατρική παράδοση. Οι Άραβες είχαν απορροφήσει την αρχαία ελληνική ιατρική γνώση τριακόσια χρόνια πριν από τον δυτικό κόσμο. Έτσι, δεν φαίνεται να οφείλεται σε απλή σύμπτωση το γεγονός ότι η Σχολή του Σαλέρνου, η πρώτη της Ευρώπης στην Ιατρική, δημιουργήθηκε και εξελίχθηκε λίγα μόλις χιλιόμετρα μακριά από την αραβοκρατούμενη Σικελία: εξίσου φανερό φαίνεται το γεγονός ότι το μεσαιωνικό πανεπιστήμιο της Μοντεπελιέ, στη Νότια Γαλλία, όπου άνθισε επίσης η Ιατρική τον 12ο αιώνα, βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τα σύνορα με την Ισπανία: PREMUDA, «Il ruolo della medicina Araba», σ. 361. Για τη Σχολή Ιατρικής του Σαλέρνου, βλ. επίσης G.W. CORNER, «The rise of medicine at Salerno in the twelfth century», *Annals of medical history*, new series, III (1931), σσ. 1 κ.ε. P.O. KRISTELLER, «The School of Salerno: its development and its contribution to the history of learning», *Bulletin of the History of Medicine* XVII (1945), σσ. 138-194. R. BROWNING, «Greek influence on the Salerno School of Medicine», *Βυζάντιο και Ευρώπη. A Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση* (Δελφοί 20-24 Ιουλίου 1985), Αθήνα 1987, σσ. 189-194.

Στη Βόρεια Ιταλία, μια αναγέννηση του Ρωμαϊκού Δικαίου υλοποιείται στις αρχές του 12ο αιώνα στη Σχολή της Μπολόνιας⁸⁹⁸, τον πιο φημισμένο χώρο της εποχής στην Ευρώπη όσον αφορά τη διδασκαλία αυτής της ειδικότητας. Η Σχολή της Μπολόνιας θα προαχθεί σε πανεπιστήμιο στα τέλη του αιώνα.

Οι πιο γνωστοί δάσκαλοι των απαρχών αυτού του ιδρύματος είναι ο Pero και ο Imerius (†π. 1125), μαζί με τους γνωστούς ως 'τέσσερις διδασκάλους', μαθητές και συνεχιστές του Imerius. Η αναγέννηση των σπουδών Ρωμαϊκού Δικαίου προηγήθηκε και προκλήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την επαναφορά στο προσκήνιο του Πανδέκτη (*Digestum*), δηλαδή, του συνόλου των γραπτών των κλασικών Ρωμαίων νομικών, που αποτελούσε μέρος του *Corpus Iuris Civilis* του Ιουστινιανού⁸⁹⁹. Ο Imerius υπομνημάτισε όλο το *Corpus*, κυρίως τον Πανδέκτη· διέκρινε τελικά το Δίκαιο από τη Ρητορική και προσέφερε μια συνολική επεξήγηση όλων των νόμων και τη δυνατότητα να συγκρίνονται και να αλληλοδικαιολογούνται μεταξύ τους.

Ο μοναχός Γρατιανός συστηματοποίησε το Κανονικό ή Εκκλησιαστικό Δίκαιο στην *Concordantia discordantium canonum*, πιο γνωστό ως *Decretum*, που συνέταξε ανάμεσα στο 1140 και το 1142, δημιουργώντας έτσι τη Σχολή Κανονικού Δικαίου, η διδασκαλία του οποίου θα συνυπάρχει στο εξής στην Μπολόνια, δίπλα σε εκείνη του Ρωμαϊκού Δικαίου⁹⁰⁰.

Αξίζει να σημειωθεί ότι και στο Βυζάντιο η μελέτη και συστηματοποίηση του Κανονικού Δικαίου φτάνει στην ακμή του τον 12ο αιώνα, με τους Ιωάννη Ζωναρά, Αλέξιο Αριστηνό και Θεόδωρο Βαλσαμώνα⁹⁰¹.

Ενδεικτική του μεγάλου αριθμού φοιτητών που από το εξωτερικό της Μπολόνιας προσέλκυε η Νομική Σχολή της πόλης είναι η κίνηση του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα προς τους αλλοδαπούς φοιτητές της Μπολόνιας: απαντώντας σε ένα αίτημα των δασκάλων και των φοιτητών που του υπεβλήθη το 1155, όταν πέρασε από την πόλη αυτή, εξέδωσε το 1158 το διάταγμα γνωστό ως *Authentica Habita*⁹⁰²: ο νόμος προστέθηκε στις εννέα Νεαρές του Ιουστινιανού στο *Corpus Iuris Civilis* και προστάτευε από οποιουδήποτε είδους βία τους ξένους δασκάλους και μαθητές που έρχονταν στην Μπολόνια για να διδάσκουν ή για να σπουδάσουν και παρότρυνε τους

⁸⁹⁸ HASKINS, *Renaissance*, σσ. 193-223. FASOLI, *Per la Storia*, ό.π., σποράδην, RASHDALL, *The universities I*, σσ. 89-267.

⁸⁹⁹ Η Δύση είχε χάσει την επαφή με αυτό το κείμενο, όταν η έδρα της Αυτοκρατορίας είχε μεταφερθεί στην Ανατολή και είχαν παρεμβληθεί το Γερμανικό και Λομβαρδικό Δίκαιο. Από το 603, η πρώτη αναφορά στο *Digestum* γίνεται το 1076.

⁹⁰⁰ Ο Πάπας Αλέξανδρος Γ', γεννημένος στη Σιένα, δίδαξε Δίκαιο στην Μπολόνια (1139-42) και ύστερα, υπηρέτησε ως κληρικός στην Πίζα, πόλη που σχετιζόταν επίσης με τις νομικές σπουδές. Έγραψε σχόλια στο *Decretum* του Γρατιανού και θεολογικές *Sententiae*, που θυμίζουν το έργο του φιλοσόφου και θεολόγου Πέτρου Αβελάρδου (1070-1142).

⁹⁰¹ Πρβλ. GALLAGHER, "Gratian and Balsamon" για τη σύγκριση του έργου του Γρατιανού με εκείνου του Θεοδώρου Βαλσαμώνας στο Βυζάντιο, και γενικά, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΗΣ, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*.

⁹⁰² Βλ. F. KOEPLER, «Frederick Barbarossa and the Schools of Bologna: some remarks on the *Authentic Habita*», *EHR* 54 (1939), σσ. 577 κ.ε., RASHDALL, *The universities I*, σσ. 143 κ.ε. FASOLI, *Per la Storia*, ό.π., σσ. 109 κ.ε.

κατοίκους της πόλης να δείχνουν φιλόξενοι προς εκείνους. Η χειρονομία αυτή δίνει επίσης το στίγμα της εποχής όσον αφορά τις ανώτερες σπουδές: μαθητές που περνάνε από την Ιταλία στη Γαλλία και αντίστροφα ψάχνοντας να βρουν τον πιο γνωστό δάσκαλο, περιπλανόμενοι δάσκαλοι και μαθητές⁹⁰³.

Έτσι ο Adelard του Bath⁹⁰⁴ ταξίδεψε στο Σαλέρνο και συνομίλησε κάπου κοντά στην πόλη αυτή με έναν Έλληνα φιλόσοφο που, μεταξύ άλλων, ήταν γνώστης της Ιατρικής. Ο Alberic⁹⁰⁵, ένας από τους δασκάλους του Ιωάννη του Salisbury στο Παρίσι, έκανε ένα διάλειμμα στη διδασκαλία του εκεί και μετακινήθηκε στη Μπολόνια για να παρακολουθήσει μαθήματα Δικαίου.

Η κινητικότητα των ευρωπαϊών λογίων αφορά και το Βυζάντιο, όπως αποδεικνύει η περίπτωση τριών σπουδαστών στις σχολές της Γαλλίας που πιθανότατα γνωρίστηκαν μεταξύ τους: ο Ούγος Εταιριάνος από την Πίζα, γνωστός λατίνος θεολόγος και στενός σύμβουλος του Μανουήλ Κομνηνού σε εκκλησιαστικά θέματα -ο οποίος έπαιξε ένα καταλυτικό ρόλο στις συνόδους του 1166 για το *Ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἔστιν*⁹⁰⁶-, ο Ιάκωβος της Βενετίας και ο Ιωάννης του Salisbury, που έγινε δάσκαλος στο Παρίσι και πέθανε το 1180 όταν ήταν επίσκοπος της Chartres.

Ο Ούγος Εταιριάνος είχε σπουδάσει στη Γαλλία. Η πληροφορία προέρχεται από το προοίμιο του Ούγου της Honau -ο οποίος υπήρξε μαθητής του Guilbert de la Porrée- στο έργο του *Liber de diversitate naturae et personae*, που γράφτηκε ανάμεσα στα 1179 και τα 1182⁹⁰⁷. Ένας από τους δασκάλους του στην Γαλλία ήταν ο Alberic, του οποίου μαθητής ήταν και ο Ιωάννης του Salisbury, όταν δίδασκε διαλεκτική στο λόφο της Αγ. Γενεβιέβης του Παρισιού γύρω στα 1140. Ο Salisbury παρουσιάζει τον Alberic ως δεινό πολέμιο του Νομιναλισμού. Ο Dondaine δέχεται την πιθανότητα ο Εταιριάνος και ο Salisbury να ήταν για κάποιο διάστημα συμφοιτητές.

Ο Ιωάννης του Salisbury, στενός φίλος του αγγλικής καταγωγής Πάπα Αδριανού Δ', είχε ταξιδέψει στην Ιταλία γύρω στα 1155-1156 σε μια πρεσβευτική αποστολή. Στην Καλαβρία συνάντησε έναν Έλληνα μεταφραστή από την Αγ. Σεβηρίνη, τον οποίο αποκαλεί 'μαθητή του Αριστοτέλη' και υποστηρίζει ότι είδε πολλά έργα του Πλάτωνα. Αυτός ο μεταφραστής ήταν ίσως ο Ερρίκος Αρίστιππος⁹⁰⁸. Γνώρισε τον Βουργούνδιο της Πίζας, τον οποίο αναφέρει στο *Metalogicon*⁹⁰⁹.

Ο Ιάκωβος της Βενετίας εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ιστορία του Βυζαντίου με την αφορμή της πρεσβείας του Ανσέλμου της Havelberg στην Κωνσταντινούπολη το 1136, στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί⁹¹⁰, μαζί

⁹⁰³ FASOLI, *Per la Storia*, ό.π., σσ. 99-100. CH.H. HASKINS, «The Spread of ideas in the Middle Ages», *S 1* (1926), σσ. 19-30. Πρβλ. BROWNING, "Enlightenment", σσ. 20-21.

⁹⁰⁴ RASHDALL, *The universities I*, σ. 79. CH.H. HASKINS, "Adelard of Bath", *EHR* 103 (Ιούλιος 1911), σσ. 491-498, βλ. σ. 492, MATTHEW, *The Norman Kingdom*, σ. 116.

⁹⁰⁵ HASKINS, *Renaissance*, σ. 373.

⁹⁰⁶ Βλ. παραπ. σσ. 103 και σημ. 467, 180. Για τον Εταιριάνο, βλ. επίσης παραπ. σσ. 149, 163-165, 172, 188-189.

⁹⁰⁷ DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σσ. 69 και 74.

⁹⁰⁸ SETTON, "The byzantine background", σ. 19.

⁹⁰⁹ HASKINS, "The greek element", σ. 611.

⁹¹⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 156.

με τον Βουργούνδιο της Πίζας και τον Μωσή της Βεργάμου Ιταλίας. Ήταν ο πρώτος μεταφραστής στα Λατινικά των εξής Αριστοτελικών έργων: *Φυσική*, *Περί Ψυχής*, *Μετά τα Φυσικά*, και αποσπάσματα από τα *Μικρά Φυσικά*. Μετέφρασε εκ νέου, ενώ υπήρχαν οι παλιές μεταφράσεις του Βοηθίου, τα *Πρότερα και Ύστερα Αναλυτικά*, τα *Τοπικά*, και τους *Σοφιστικούς Ελέγχους* (που αποτελούν τη *Νέα Λογική*). Αρκετές γενιές δυτικών λογίων διάβασαν αυτά τα έργα μόνο στις μεταφράσεις του Ιακώβου και ακόμα και η σύγχρονη φιλοσοφική ορολογία χρωστά πολλά στις μεταφράσεις αυτές⁹¹¹.

Ο Πάπας Ευγένιος Γ' είχε παραγγείλει στον συμπατριώτη του και διερμηνέα στην Αυλή του Μανουήλ Κομνηνού, τον Βουργούνδιο της Πίζας, λατινικές μεταφράσεις ορισμένων ομιλιών του Ιωάννου του Χρυσοστόμου και της πραγματείας του Ιωάννου Δαμασκηνού *Περί Ὁρθοδόξου Πίστεως*. Η παραγγελία έγινε από τον Πάπα με αφορμή την αντιπαράθεσή του με τον Gilbert de la Porrée κατά τη Σύνοδο της Reims. Την ίδια εποχή ο Ευγένιος Γ' είχε αναθέσει στον Άνσελμο της Havelberg την γραπτή κατάθεση της συζήτησής του με τον Νικήτα Νικομήδειας το 1136⁹¹². Την μετάφραση του *Περί Ὁρθοδόξου Πίστεως* χρησιμοποίησε ο Πέτρος Λομβάρδος, ο συντάκτης των *Sententiae*, του πιο δημοφιλούς θεολογικού εγχειριδίου του 12ου και 13ου αιώνα, συμβάλλοντας έτσι στα πρώτα χρόνια του δυτικού Σχολαστικισμού. Ο Πιζάνος ελληνομαθής νομικός ήταν επίσης ο πρώτος μεταφραστής στα λατινικά ορισμένων αριστοτελικών έργων.

Η συνήθεια που υπάρχει τον 12ο αιώνα στην Δύση να συνοδεύονται οι πρεσβείες στην Κωνσταντινούπολη από Ιταλούς διερμηνείς, το βάρος της πολιτικής και δογματικής δραστηριότητας των Ιταλών ελληνομαθών διερμηνέων και θεολόγων στην πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (σε αυτούς οφείλεται σε μεγάλο μέρος η διάδοση στη Δύση της ελληνικής πατερικής γραμματείας⁹¹³ αλλά και της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας) καθώς και οι σχέσεις μεταξύ τους και όλων με την καρδιά της Αναγέννησης του 12ου αιώνα στην Δύση μας ωθούν να απορρίψουμε απαισιόδοξες απόψεις όσον αφορά τις πνευματικές επαφές και αλληλεπιδράσεις μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης τον 12ο αιώνα⁹¹⁴. Αντίθετα, η εξέταση του φιλοσοφικού και θεολογικού τουλάχιστον περιβάλλοντος συνηγορεί υπέρ της διατήρησης αρκετά στενών πνευματικών σχέσεων μεταξύ των δύο ομόθρησκων κόσμων. Θα λέγαμε ότι οι μεν κάθε άλλο παρά αδιάφοροι ή αδιαπέραστοι ήταν

⁹¹¹ MINIO-PALUELLO, «Iacobus Venetus Grecus», σ. 265 και του ίδιου, «Giacomo Veneto e l'Aristotelismo Latino», σσ. 58-59.

⁹¹² Βλ. παραπάνω, σ. 140.

⁹¹³ Βλ. τη δραστηριότητα των αδελφών από την Πίζα Ούγου Εταιριάνου και Λέοντα Τοσκάνου· ο τελευταίος μετέφρασε την Λειτουργία του Ιωάννου Χρυσοστόμου στα λατινικά: DONDAINE, «Concile», σσ. 473-83 και του ίδιου, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σποράδη. Πρβλ. André JACOB, «La traduction de la Liturgie de saint Jean Chrysostome par Léon Toscan. Édition Critique», *OCP* 32 (1966), σσ. 111-162.

⁹¹⁴ Όπως αυτή του BRYER, «Cultural Relations», σ. 90: «So the original aim of identifying serious East-West cultural contacts in the twelfth century has proved unreasonable. Unless they felt threatened, Greeks and Latins were still basically incurious of each other».

απέναντι στους εκάστοτε προβληματισμούς που συνάρπαζαν τους δε⁹¹⁵. Η ιστορία των χριστολογικών προβληματισμών και το εξαιρετικό ενδιαφέρον που απέδωσε στα γραπτά των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας η κρίση που προκάλεσε ο Gilbert de la Porrée⁹¹⁶ δίνουν τον παλμό της πυκνότητας των σχέσεων μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης την εποχή των Κομνηνών, τις οποίες ο Paolo Lamma περιέγραψε ως “Attrazione e ripulsa, allora, ma sempre continuo bisogno di superare l’isolamento o di mascherare con un silenzio voluto l’interesse per l’altro mondo”.

⁹¹⁵ Πρβλ. LAMMA, *Comneni e Staufer* I, σ. 242 και II, σ. 136 και σημ. 1, CLASSEN, “Das Konzil”, σ. 363. KLIBANSKY, *Continuity*, σ. 20.

⁹¹⁶ Βλ. παραπάνω, σσ. 140, 165-166. Πρβλ. DONDAINE, «Hugues Ethérien et Léon Toscan», σ. 78 και του ίδιου “Concile”, σ. 476.

Μέρος Δεύτερο

Ο Παρηγορητικός Λόγος του Γρηγορίου Αντιόχου στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη.

I. Ο ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΟΣ.

Η ζωή και το έργο του Γρηγορίου Αντιόχου (π. 1130-π. 1200) αποτέλεσαν πρόσφατα αντικείμενο έρευνας που αποκρυστάλλωθηκε στη διδακτορική διατριβή *Grégoire Antiochos. Éloge du Patriarche Basile Kamatèros* (στην οποία παραπέμπουμε ως *Antiochos*) της Μαρίνας Λουκάκη⁹¹⁷. Γι' αυτόν το λόγο, δε θα επεκταθούμε εδώ σε μια λεπτομερή ανάλυση της ζωής και του έργου του Κωνσταντινουπολίτη λογίου, αλλά θα επικεντρωθούμε στις σχέσεις του με την οικογένεια των Αγιοθεοδωρίτων.

Ο Γρηγόριος Αντίοχος ασχολήθηκε με τη ρητορική ερασιτεχνικά, εξαιτίας της αγάπης του για τα γράμματα, την οποία ο ίδιος ομολογεί επανειλημμένα στα έργα του, καθώς ποτέ δεν κατείχε κάποια επίσημη θέση ανάμεσα στους Διδασκάλους της Μεγάλης Εκκλησίας, σώμα από το οποίο αναδεικνυόταν συνήθως ο Μαΐστωρ των Ρητόρων⁹¹⁸. Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης υπήρξε δάσκαλος του Γρηγορίου στη ρητορική του κατάρτιση⁹¹⁹, μαζί με τον Νικόλαο Καταφλώρον και τον Ευστάθιο, τον μέλλοντα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης.

Ο Αντίοχος σχετιζόταν αρκετά στενά με την οικογένεια Αγιοθεοδωρίτη, αλληλογραφούσε με τον πρώην δάσκαλό του, τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, όταν αυτός είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα ως Μητροπολίτης (σήμερα σώζονται δύο από αυτές τις επιστολές, βλ. ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης II*⁹²⁰ και III), και αφιέρωσε στον Λογοθέτη Μιχαήλ τον Παραμυθητικό Λόγο για το θάνατο της αδελφής του Άννας που εκδίδεται στην εργασία αυτή.

⁹¹⁷ Βλ. επίσης τα δύο προηγούμενα πονήματα για τον Γρηγόριο Αντίοχο του DARROUZÈS, "Notice" και του KAZHDAN, *Studies*, σσ. 196-223.

⁹¹⁸ Μια από τις πιο γνωστές, αλλά και ξενίζουσες εξαιρέσεις, δεδομένης της εξέχουσας φυσιογνωμίας του ως λογίου, συνιστά ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο οποίος διετέλεσε Μαΐστωρ των Ρητόρων, αλλά δεν ήταν ποτέ Διδάσκαλος της Μεγάλης Εκκλησίας.

⁹¹⁹ Βλ. ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης III*, f. 403v: οὐ τι πιττακιογραφεῖν παρὰ τῆς σῆς μεμύημαι ἀγιότητος, ὁ σὸς ἐγὼ ποτε φοιτητῆς, ἐπιστολιογραφεῖν μὲν οὖν, ὡς οὕτως εἶποιμι, καὶ λογογραφεῖν καὶ ὅλας ἀττικουργεῖς διαχαράττειν τῇ ἀγιότητί σου γραφάς, ὡς καὶ τῆς σῆς ἐπ' ἐμοὶ καλῆς γεωργίας οὕτω προσάγειν σοι τὰ ἐκφόρια καὶ μὴ ἄκαρπος πάντῃ δοκεῖν... Πρβλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 8 κ.ε.

⁹²⁰ Ο Σπ. Λάμπρος την εξέδωσε ως απευθυνόμενη στον Μιχαήλ Χωνιάτη: MIXAHA XΩΝΙΑΤΗΣ II, σσ. 400-409. Ο GRUMEL, "Titulature", σ. 164, σημ. 1, αμφέβαλε πρώτος για την ορθότητα της συνταύτισης του μητροπολίτη Ἀθηνῶν καὶ ὑπερτίμου με τον Χωνιάτη. Πρβλ. DARROUZÈS, "Notice", σ. 70 και LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 152.

Σώζονται άλλοι δύο παρηγορητικοί λόγοι του Αντιόχου, στον Ισαάκιο Β΄ Άγγελο για το θάνατο της μητέρας του Ευφροσύνης⁹²¹ και στον Κωνσταντίνο Απιμπιθιούμ⁹²². Συνέταξε και επιτάφιους λόγους, μεταξύ άλλων για το θάνατο του πατέρα του⁹²³, του Νικόλαου Καταφλώρον⁹²⁴ και του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού⁹²⁵, και μια μονωδία⁹²⁶. Αξίζει να σημειωθεί ότι περισσότερο από το 1/3 του σωζόμενου έργου του αποτελείται από λόγους που γράφτηκαν με αφορμή κάποιο θάνατο.

Αλληλογραφούσε με τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης⁹²⁷, με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βασίλειο Καματηρό, τον Ευθύμιο Μαλάκη, τον Δημήτριο Τορνίκη και τον Μέγα Δρουγγάριο Ανδρόνικο Καματηρό. Εκφώνησε λόγους προς τιμήν, λ.χ., του Πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη και του Αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού⁹²⁸.

Ο Αντίοχος εγκαινίασε -όπως πολλοί άλλοι αξιωματούχοι, λ.χ. ο Ψελλός, ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, ο Ιωάννης Στυππειώτης, ο Νικήτας Χωνιάτης-, την επαγγελματική του σταδιοδρομία στην Κωνσταντινούπολη, καταλαμβάνοντας μια θέση βασιλικού γραμματέα επί Μανουήλ Κομνηνού. Ο ίδιος Αυτοκράτορας τον διόρισε Κριτή του Βήλου⁹²⁹ και, πιθανότατα επί Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195) προβιβάστηκε σε Μέγα Δρουγγάριο της Βίγλης⁹³⁰. Η ακμή της δημόσιας δραστηριότητάς του ανάγεται στα χρόνια των Αυτοκρατόρων Ισαακίου Β΄ και Αλεξίου Γ΄, της δυναστείας των Αγγέλων.

Στην απασχόληση του ως Κριτή ο Αντίοχος αποδίδει επανειλημμένα, στα κείμενά του, τους πιο δεινούς χαρακτηρισμούς και την ευθύνη για την αρρώστια που τον ταλαιπώρησε στο υπόλοιπο της ζωής του. Παραπονείται

⁹²¹ Έκδ. REGEL, *Fontes* II, σσ. 300-304.

⁹²² Ανέκδοτος, στο *Scor.* (265) Υ-II-10, ff. 377^r-378^v.

⁹²³ Έκδ. SIDERAS, *Unedierte Grabreden*, σσ. 89-184.

⁹²⁴ Έκδ. SIDERAS, στο ίδιο, σσ. 51-74.

⁹²⁵ Έκδ. REGEL, *Fontes* I, σσ. 191-228. Για περισσότερες πληροφορίες για τους επιτάφιους, βλ. SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*, σσ. 201-214.

⁹²⁶ *Μονωδία ἐπὶ τῷ ὑἱῷ τοῦ πρωτοσεβαστοῦ ἰπεύοντι ...*, έκδ. SIDERAS, *Unedierte Grabreden*, σσ. 77-87.

⁹²⁷ Έκδ. DARROUZÈS, "Deux lettres".

⁹²⁸ Για όλα τα ρητορικά έργα του Αντιόχου που αναφέρθηκαν, πρβλ. παρουσίαση και περίληψη του περιεχομένου στο LOUKAKI, *Antiochos*, σσ. 123 κ.ε.

⁹²⁹ Οι Κριτές του Βήλου αποτελούσαν ένα σώμα αυτοκρατορικών δικαστών, οι οποίοι εξέταζαν, κατόπιν βασιλικής υπόδειξης, τα ζητήματα αστικού δικαίου που έφταναν στο παλάτι. Ο Αυτοκράτορας αντιπροσώπευε την ανώτερη δυνατότητα προσφυγής για την τελική εκδίκαση των υποθέσεων. Το δικαστήριο που έδρευε στον Βήλο (έτσι ονομαζόταν η γαλαρία του Παλατίου γνωστή και ως *Σκεπαστός Ιππόδρομος*) υποτασσόταν στον Μέγα Δρουγγάριο της Βίγλης. Βλ. AHRWEILER, "Administration", σ. 78, Αικατερίνη ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, "Τὰ βυζαντινά δικαστήρια κατὰ τοὺς αἰῶνες Ι΄-ΙΑ΄", *Δίπτυχα* 4 (1986-1987), σσ. 163-177, κυρίως σσ. 170-171. Πρβλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 14.

⁹³⁰ Ο Μέγας Δρουγγάριος είχε μετατραπεί σε αυτοκρατορικό δικαστή από τις αρχές του 11ου αιώνα και τον 12ο αιώνα ήταν ο επικεφαλής ενός από τα τέσσερα πολιτικά δικαστήρια στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. GUILLAND, "Drongaire de la Veille", σσ. 351 κ.ε., ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, "Évolution", σσ. 133-134, MACRIDES, "Justice", σσ. 106 και 138, MAGDALINO, *Manuel I*, σσ. 230 και 261 κ.ε.

για την ανδραποδώδη θητεία⁹³¹ για την οποία θυσίασε το δικαίωμά του στην ελευθερία αλλά και το πάθος του για τα γράμματα, με τα οποία δεν μπορεί πλέον να ασχοληθεί λόγω έλλειψης χρόνου, όπως ομολογεί στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη στη συντομότερη επιστολή III⁹³². Σαν να μην αρκούσαν όλα αυτά, ο μισθός που έπαιρνε ήταν πενιχρός⁹³³. Οι αποδοχές των Κριτών δε φαίνεται να ήταν επαρκείς, ενώ ο έντιμος ρήτορας αρνιόταν να εκμεταλλευθεί την θέση του, όπως έκαναν άλλοι, για να κερδίσει χρήματα με παράνομες και ανέντιμες μεθοδεύσεις: το δηλώνει ο ίδιος στο λόγο που απευθύνει στον Σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο Άγγελο⁹³⁴.

Ενώ υπήρξε δικαστικός λειτουργός στην επαγγελματική του σταδιοδρομία, ο Γρηγόριος δεν αναφέρει ρητά ότι είχε δάσκαλο τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη και στην Νομική επιστήμη, παρόλο που ο Νικόλαος ήταν εξειδικευμένος νομικός και δίδασκε τους νόμους για κάποιο διάστημα της σταδιοδρομίας του. Ωστόσο, ο Αντίοχος υπονοεί -εμμέσως πλην σαφώς- στην επιστολή (II) προς τον Μητροπολίτη Αθηνών ότι σε εκείνον οφείλονταν οι νομικές του γνώσεις. Από την εκτενή αυτή επιστολή συνάγεται ακόμη ότι ο Αντίοχος έγινε δικαστικός (Κριτής του Βήλου) ακολουθώντας την συμβουλή του Νικόλαου και, πιθανόν, χάρη στη μεσολάβησή του⁹³⁵.

Οι επιστολές II και III προς τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη πρέπει να γράφτηκαν την περίοδο που ο Αντίοχος ήταν Κριτής του Βήλου. Δεν μας φαίνεται ότι η παρομοίωση του εαυτού του με τους Κάρεις, οι αναφορές του στη θητεία, στη δουλεία ή στην μοίρα τῶν λαχόντων μισθοφορεῖν (II, σ. 403.4) αναφέρονται στις στρατιωτικές εκστρατείες στις οποίες πήρε μέρος, όπως πρότεινε ο Darrouzès⁹³⁶, αλλά στην απασχόλησή του ως δημοσίου υπαλλήλου και συγκεκριμένα, σύμφωνα με το ύφος και το πνεύμα του όλου κειμένου, ως Κριτή του Βήλου. Το λεξιλόγιο και οι επανειλημμένες αναφορές του Αντιόχου, έστω και με αρχαίους όρους, σε διάφορους δικαστικούς θεσμούς καθώς και στη Θέμιδα συνηγορούν ευθέως υπέρ αυτής της εκδοχής⁹³⁷. Από την διαπίστωση αυτή προκύπτει, μεταξύ άλλων, ότι ο Γρηγόριος Αντίοχος ήταν Κριτής του Βήλου πριν το 1175⁹³⁸.

⁹³¹ II, σ. 403.17-20: κατὰ τὰ νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν ὑπὸ σκέλεσιν ἀκλινέσει παρεστηκότα τῶν ἀνδραπόδων ὀρθοστάδην διακαρτεροῦντες καὶ ἐν ἀπαρεγκλίτῳ τῷ σχήματι.

⁹³² III, f. 403v: μὴ σχολὴν ἄγω καθ' ἃ μοι πρὸς ἔθους ἐστὶ διαχαράττειν ἐπιστολάς τῆ σῆ ἀγιότητι, ἄτε μὴδ' ὅσον κνήσασθαι κύριος ὦν ἑμαυτοῦ.

⁹³³ II, σ. 401.3-7: Εἰ γὰρ ὅτι τὴν πρώτην ἐλεύθεροι καὶ φύντες καὶ τραφέντες καὶ αὐξηθέντες, ἔπειτα κατὰ τοὺς ἀθλίους Κάραις ἐκείνους τὴν ἐλευθερίαν καταπροέμενοι τὴν θητείαν ταύτην καὶ τὴν ἐπὶ μισθῷ δουλείαν εἰλόμεθα, κἄν οὐχὶ κατ' ἐλπίδας ἡμῖν τὰ τῆς λατρείας οὐδ' ἐντελόμισθα.

⁹³⁴ Βλ. ANTIOXOS, Κωνσταντῖνος Άγγελος, σσ. 386-487.

⁹³⁵ II, σ. 402.5-8: Ὅϊς οὖν ταῖς σαῖς ὑποθημοσύναις πιθήσαντες ἐν δευτέρῳ τῆς πονήρου ταύτης καὶ ἀνονήτου δουλείας τὴν μακαρίαν ἐλευθερίαν ἐθέμεθα, διὰ τοῦτο οὕτως ἡμᾶς περιόψεσθαι χρῆναι ᾤηθης; Καὶ ποῦ τοῦτο ἐν δικαίους θείῃ τις ἄν;. Πρβλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 23.

⁹³⁶ Βλ. "Notice", σ. 71.

⁹³⁷ Βλ. λ.χ., II, σ. 407.29-33: Ἐμεταθήσομαι τὴν δίκην, ἐφετὸν καθίσω κριτήριον, ἀναδικάσομαι τὰ ψηφισθέντα, δευτέροις ἀγῶσι τὴν ἦρταν ἀνακαλέσομαι, οὐχ ἕτερον ἐφέτην ζητήσας ἀνακρινούντα τὰ δόξαντα, ἀλλ' αὐτόν σε καὶ αὔθις εἰς τοῦτο ἐλόμενος'. Καὶ II, σ.

Μας είναι άγνωστη η ακριβής ημερομηνία της ανάληψης από τον ρήτορα των καθηκόντων του ως Κριτή, και η μόνη σαφής αναφορά στον Αντίοχο ως Μέγα Δρουγγάριο της Βίγλης ανάγεται στο 1196 -παρόλο που η προαγωγή του έγινε μάλλον επί Ισαακίου Β' (1185-1195)⁹³⁹. Αυτή την εποχή η ζωή του Αντιόχου πρέπει να είχε αλλάξει από άποψης βιοτικού επιπέδου, καθώς το αξίωμα του Μεγάλου Δρουγγαρίου συνοδεύθηκε με τον τίτλο του Πρωτονοβελισσιμούπερτάτου, ο οποίος τίτλος συνεπαγόταν και μια αυτοκρατορική ρόγα.

Οι μόνες ημερομηνίες, με τις οποίες μπορούμε στην πραγματικότητα να πλαισιώσουμε τις δυο επιστολές είναι η ημερομηνία της ανάδειξης του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη σε Μητροπολίτη (πρώτη μνεία το 1166) και εκείνη του θανάτου του (τον Ιούνιο του 1175)⁹⁴⁰.

II. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ.

II.1. Χρονολογία.

Η παρουσία στον Παρηγορητικό αυτό λόγο των δύο γνωστών αδελφών της νεκρής (του Νικόλαου και του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη) μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε κατά προσέγγιση το έτος σύνθεσής του στο διάστημα 1166-1175.

Στο παρόν κείμενο ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης προσφωνείται ως αρχιερέας. Η πρώτη γνωστή σε μας μνεία του Νικόλαου ως Μητροπολίτη γίνεται το 1166⁹⁴¹. Ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης αναφέρεται στο κείμενο ως Λογοθέτης του Δρόμου, αξίωμα που γνωρίζουμε ότι κατείχε τουλάχιστον από το 1166⁹⁴².

Όσο για το 1175, που προτείνεται ως *terminus ante quem* για την σύνθεση του Λόγου αυτού, πρόκειται για την ημερομηνία θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη. Ο Νικόλαος πέθανε τον Ιούνιο του 1175, και άρα ο Λόγος αυτός γράφτηκε πριν από την ημερομηνία αυτή. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία θανάτου του Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, αλλά με βεβαιότητα ο Λογοθέτης του Δρόμου ζούσε ακόμα το 1175, καθώς ο Ευστάθιος στη Μονωδία του (I) και ο Ευθύμιος Μαλάκης στον Επιτάφιό του (IV) -κείμενα που γράφτηκαν με αφορμή το θάνατο του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη- αναφέρουν τον Μιχαήλ ως ζώντα. Επίσης, ο Ευστάθιος, στην Επιστολή του (XII) προς τον Μιχαήλ, αναφέρει τον Νικόλαο ως πρόσφατα μακαρίτη⁹⁴³.

401.9-13: "Ἴνα τί γάρ ἐλευθερία τετιμημένοι δουλοπρεπῶς αὐτῇ προσηνέχθημεν καὶ ἐν ἀτίμοις τὸ καλὸν τοῦτο καὶ πολύτιμον θέμενοι χρῆμα καὶ οὐ μηδεμίαν οἱ τὴν Θέμιν πρεσβεύοντες ἴσασι διατίμησιν, τὸ μὴδὲ ὀβολοῦ τιμώμενον ἀνελεύθερον ἤρετισάμεθα;".

⁹³⁸ Βλ. επίσης DARROUZÈS, "Notice", σ. 80.

⁹³⁹ Βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 19.

⁹⁴⁰ Βλ. παραπ., στην *Εισαγωγή*, Κείμενα I και II.

⁹⁴¹ Βλ. παραπ., σσ. 103-104.

⁹⁴² Βλ. παραπ., σ. 35.

⁹⁴³ Βλ. παραπ., σ. 48.

II.2. Το Χειρόγραφο.

Το κείμενο του Παρηγορητικού Λόγου του Γρηγορίου Αντιόχου στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη για το θάνατο της αδελφής του Άννας παραδίδεται σε ένα μόνο χειρόγραφο, το *Scorialensis gr.* (265) Y-II-10, ff. 201r-204r. Γράφτηκε, σύμφωνα με όλες τις εκτιμήσεις, στο τέλος του 12ου αιώνα ή το αργότερο στις αρχές του 13ου· έχει επανειλημμένως περιγραφεί, αν και χρήζει ακόμα μιας λεπτομερούς τεχνικής μελέτης⁹⁴⁴.

Ο *Scorialensis gr.* (265) Y-II-10 αποτελεί μια ανεκτίμητης αξίας ρητορική συλλογή έργων του 12ου αιώνα. Εμπεριέχει συνθέσεις επιφανών ρητόρων, όπως του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, του Μιχαήλ Χωνιάτη, του Νικηφόρου Βασιλάκη, του Κωνσταντίνου Μανασσή, του Λέοντα Βαλιανίτη και άλλων πολλών. Αποτελεί το μοναδικό γνωστό χειρόγραφο πολλών από τα έργα που παραδίδει. Όσον αφορά τα έργα του Γρηγορίου Αντιόχου, στο χειρόγραφο αυτό σώζονται 31 από τα 36 γνωστά έργα του· 30 από τα 36 παραδίδονται μόνο σε αυτό.

II.3. Η Παραμυθία ως ρητορικό είδος.

Η Παραμυθία ή Παρηγορία εντάσσεται σε ένα ευρύτερο σύνολο θρηνητικής ρητορικής, όπου ανήκουν και ο επιτάφιος, ο επικήδειος και η μονωδία. Ως χωριστό ρητορικό είδος, ο παραμυθητικός λόγος αποκρυσταλλώνεται αργά στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, παρόλο που η παρηγορία σε κείμενα απευθυνόμενα σε ανθρώπους που ο θάνατος τους έχει βυθίσει στο πένθος απαντά από την πρώιμη αρχαιότητα⁹⁴⁵.

Ο παραμυθητικός συντάσσεται με την αφορμή ενός θανάτου, με σκοπό να παρηγορήσει ένα συγγενικό πρόσωπο ή κάποιον γενικότερα σχετιζόμενο με τον νεκρό για την απώλειά του. Ο συγγραφέας προσφέρει στον πενθούντα μια σειρά από ηθικά στηρίγματα, φιλοσοφικού ή θρησκευτικού περιεχομένου, ώστε να μετριάσει έτσι τον πόνο του και να τον βοηθήσει να βρει την εὐθυμία, τη γαλήνη (*serenitas, tranquillitas animi*). Ο χρόνος της σύνθεσης ενός παρηγορητικού μπορεί να απέχει λιγότερο ή περισσότερο από

⁹⁴⁴ Βλ. Gregorio DE ANDRES, *Catálogo de los códices griegos de la biblioteca de El Escorial II*, Μαδρίτη 1965, σσ. 120-131. Σύμφωνα με τον Β. Λαούρδα, ο οποίος ακολουθεί την γνώμη του Paul Maas, ένα από τα δύο χέρια που αναγνωρίζονται στο χειρόγραφο θα ήταν ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης. Η υπόθεση αυτή αμφισβητήθηκε, μεταξύ άλλων από τους De Gregorio και Darrouzès: Βλ. Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ, 'Εἰς Εὐστάθιον Θεσσαλονίκης', *ΕΕΒΣ* 23 (1953), σσ. 544-547, σ. 544, DE ANDRES, στο ίδιο, σ. 130 και DARROUZÈS, "Notice", σ. 62. Για τις διάφορες απόψεις σχετικά το θέμα, πρβλ. Mariarosa FORMENTIN, "La grafia di Eustazio di Thessalonica", *Boll. Grott.* 37 (1983), σσ. 19-50, σσ. 31 και 47-48. Πρβλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 42.

⁹⁴⁵ Βλ. J. HANI, *Plutarque, Consolation à Apollonios*, Παρίσι 1972, σ. 11-12.

την ημερομηνία του θανάτου και αφιερώνεται στον ενδιαφερόμενο εφόσον ακόμα πενήθει.

Στο μεταίχμιο του Α' αιώνα ο Ψευδο-Διονύσιος Αλικαρνασσεύς⁹⁴⁶ και ο Σενέκας στα λατινικά, με το έργο *Consolatio ad Marciam*, χάραξαν τις κατευθυντήριες γραμμές του περιεχομένου των παραμυθητικών λόγων⁹⁴⁷. Ο ρήτωρ Μένανδρος από την Λαοδίκεια (περ. 300 μ.Χ.) στην πραγματεία του *Περὶ Ἐπιδεικτικῶν* ορίζει επίσης ποια πρέπει να είναι η δομή και ποιος ο σκοπός ενός παρηγορητικού λόγου. Σύμφωνα με τον Μένανδρο, ένας παραμυθητικός λόγος είναι μια μονωδία συν το παρηγορητικό στοιχείο, που καταλαμβάνει εκεί την πρώτη θέση σε σημασία. Η μονωδία ως ρητορικό είδος έχει σκοπό να θρηνησει τον νεκρό και στηρίζεται γι' αυτό σε εγκωμιαστικά στοιχεία, που συνδυάζονται και εναλλάσσονται συνεχώς με το θρήνο, δικαιολογώντας τον. Δεν διαθέτει παρηγορία⁹⁴⁸. Ο επιτάφιος έχει βασικό στόχο το εγκώμιο του νεκρού⁹⁴⁹, και όχι το θρήνο, και διαθέτει παρηγορία. Η μεγαλύτερη διαφορά των δύο συγγραφέων στον ορισμό της παρηγορίας είναι ότι ο Ψευδο-Διονύσιος, σε αντίθεση με τον Μένανδρο, συμβουλεύει να αποφεύγεται εντελώς ο θρήνος στην παρηγορία⁹⁵⁰. Στο Βυζάντιο προτιμήθηκε η μέθοδος του Μενάνδρου⁹⁵¹. Ακόμα και οι Πατέρες της Εκκλησίας την ακολούθησαν, αν και με κάποια ελευθερία στη σύνθεση των κειμένων τους⁹⁵².

⁹⁴⁶ Βλ. *Περὶ Τέχνης Ῥητορικῆς* VI, σσ. 281-283. Αγγλική μετάφραση των RUSSELL-WILSON, στο MENANΔΡΟΣ, *Περὶ Ἐπιδεικτικῶν*, βλ. σσ. 375.-376.

⁹⁴⁷ Αυτές οι κατευθυντήριες γραμμές ακολουθούνται με αρκετή ακρίβεια στον *Παραμυθητικό στον Απολλώνιο* του Πλουτάρχου· εκπλήσσει μάλιστα η ομοιότητα της δομής του λόγου του Πλουτάρχου με εκείνη της *Consolatio ad Marciam*. Βλ. HANI, *Plutarque*, ό.π., κυρίως την δομή του λόγου, σσ. 16-18.

⁹⁴⁸ MENANΔΡΟΣ, *Περὶ Ἐπιδεικτικῶν*, σσ. 160-164 (*Περὶ Παραμυθητικοῦ*), 170-178 (*Περὶ Ἐπιταφίου*), 201-206 (*Περὶ Μονωδίας*). Πρβλ. Η. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ Λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμος Α'. Ελλ. μετάφρ. Λ.Γ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Ι.Β. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Γ.Χ. ΜΑΚΡΗ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991², σ. 157.

⁹⁴⁹ MENANΔΡΟΣ, *Περὶ Ἐπιδεικτικῶν*, σ. 172.32-34: οὐκοῦν ὁ μετὰ χρόνον πολὺν λεγόμενος ἐπιτάφιος καθαρὸν ἐστὶν ἐγκώμιον, ὡς Ἰσοκράτους ὁ Εὐαγόρας.

⁹⁵⁰ οὐ γὰρ θρηνεῖν οὐδὲ ἐπολοφύρεσθαι τοὺς ἀποθανόντας· οὐ γὰρ ἂν παραμυθόμεθα τοὺς ὑπολειπομένους, ἀλλὰ μεῖζον τὸ πένθος παρασκευάζοιμεν· καὶ οὐ δόξει εἶναι τῶν κατοικομένων ἔπαινος, ἀλλὰ ὄλοφυρμὸς ὡς τὰ δεινότατα παθόντων. Πειρᾶσθαι δὲ ἐν τῷ παραμυθεῖσθαι καὶ ἐνδιδόναι τοῦ πάθους τοῖς ὑπολειπομένοις, καὶ μὴ ἀντιτείνειν εὐθύς (*Περὶ Τέχνης Ῥητορικῆς* VI, σ. 281.3-10). Ενώ ο MENANΔΡΟΣ, *Περὶ Ἐπιδεικτικῶν*, σ. 160: Παραμυθητικὸν δὲ ὁ λέγων, ὀδύρεται μὲν καὶ αὐτὸς τὸν πεπτωκότα καὶ ἐπὶ μέγεθος ἐγείρει τὴν συμφορὰν, αὐξῶν ὡς οἶόν τέ ἐστι τῷ λόγῳ τὸ πάθος ἐκ τῶν ἀφορμῶν ὧν εἴπομεν περὶ μονωδίας.

⁹⁵¹ Βλ. SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*, σ. 74.

⁹⁵² Βλ. HUNGER, ό.π., σ. 214. Οι βυζαντινοὶ ρήτορες -καθὼς ἐπίσης και οι Πατέρες της Εκκλησίας- ομολογοῦν συχνά ότι δεν θα ακολουθήσουν πιστά τους κανόνες που ρυθμίζουν από την αρχαιότητα ποια και πόσα μέρη πρέπει να διαθέτει ένας ρητορικός λόγος ανάλογα με το είδος στο οποίο ανήκει. Παραιτούνται ἔτσι από την αυστηρή εφαρμογή των παραδοσιακῶν κανόνων στις συνθέσεις τους, υπέρ μιας κάποιας δημιουργικῆς ελευθερίας (Βλ. PREVIALE, "Teoria e prassi", σσ. 77, 95 κ.ε., Α. GARZYA, "Literarische und rhetorische Polemiken des Komnenenzeit", *BS* 34 (1973), σ. 7 και LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 99-100), ὅπως ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (Βλ. P. AGAPITOS, «Mischung». Για παρόμοιες δικαιολογίες του Μιχαήλ Ψελλού, βλ. PREVIALE, "Teoria e prassi", σσ. 102-103. Οι ὅροι *επιτάφιος*, *μονωδία*,

Τα μοτίβα της παρηγορίας στην αρχαιότητα προέρχονταν από την Τραγωδία, την Κωμωδία, τη Λυρική ποίηση, τη Σοφιστική και, όπως σε όλες τις άλλες λογοτεχνικές μορφές, από τον Όμηρο. Επίσης, επιστρατεύονταν τα διάφορα φιλοσοφικά ρεύματα: οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι, αλλά κυρίως ο Πλατωνικός μυστικισμός και ο Στωικός στοχασμός, που κατέχουν πρωταρχική θέση ακόμα και στη βυζαντινή ρητορική του πένθους⁹⁵³. Από τον Πλάτωνα προέρχεται ο κοινός τόπος της μετριοπάθειας στην αντιμετώπιση του πόνου που προκαλείται από το θάνατο, το μοτίβο της σκλαβιάς του σώματος καθ'ότι φυλακή της ψυχής, και εκείνο της αθανασίας της ψυχής, η οποία ζει ευτυχισμένη στην ουράνια πατρίδα της· από τον Στωικισμό, που συνιστά το κατεξοχήν παρηγορητικού περιεχομένου φιλοσοφικό κίνημα, όλη η ορθολογική δογματική περί γαλήνιας υποταγής στην αναγκαιότητα του θανάτου, περί αποδοχής των ορίων της ανθρώπινης φύσης και περί ματαιότητας του κόσμου.

Τα βασικά μοτίβα παρηγορίας είναι, ως επί το πλείστον, κοινά στον Διονύσιο, στον Σενέκα και στον Μένανδρο: Η αναγκαιότητα του θανάτου. Όλα τα πλάσματα είναι καταδικασμένα κάποτε να διαλυθούν, ακόμα και πόλεις και ολόκληρα έθνη εξαφανίστηκαν τελείως⁹⁵⁴. Ταλαιπωρίες και μιζέριες της ζωής: πάθη, αρρώστιες, φροντίδες... Συνεπώς, όποιος κλαίει για έναν νεκρό, καλύτερα θα έκανε να έκλαιγε για τον εαυτό του⁹⁵⁵. Αν ο νεκρός είναι νέος, έφυγε επειδή τέτοιοι είναι οι αγαπητοί των θεών· καλώς έφυγε, πριν δοκιμάσει και άλλες συμφορές της ζωής και τα δεινά του γήρατος. Σημασία δεν έχει πόσα χρόνια έζησε αλλά η ποιότητα της ζωής του, και αν αυτή ήταν ενάρετη⁹⁵⁶. Μετά το θάνατο η ψυχή κέρδισε την αθανασία και ζει στην ευδαιμονία, απαλλαγμένη από έγνοιες⁹⁵⁷.

Τα χριστιανικά παρηγορητικά και γύρω από το θάνατο κείμενα διατηρούν κάποια από τα βασικά μοτίβα του ειδωλολατρικού παρηγορητικού -όπως η αναγκαιότητα του θανάτου- αλλά τα κίνητρα παρηγορίας που προβάλλουν έχουν συνήθως ως βασικό μοχλό στήριξης την χριστιανική διδασχή της εκμηδένισης του θανάτου με την Ανάσταση του Χριστού:

επικήδειος χάνουν προοδευτικά στο Βυζάντιο την ακριβή τους σημασία και συγχέονται μεταξύ τους, κατονομάζοντας το ίδιο περίπου είδος κειμένου: λ. χ., η *Μονωδία ἐπὶ τῷ ὑἱῷ τοῦ πρωτοσεβαστοῦ ἱππεύοντι ...*, του Γρηγορίου ANTIOXOY (έκδ. SIDERAS, *Unedierte Grabreden*, σσ. 77-87), διαθέτει παρηγορία. Βλ. SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*, σ. 75 και A.R. LITTLEWOOD, "The byzantine letter of consolation in the Macedonian and Komnenian periods", *DOP* 53 (1999), σσ. 19-41, σ. 23.

⁹⁵³ Βλ. HANI, *Plutarque*, ό.π., σσ. 11-14, 50-67 και, του ίδιου, "La consolation antique", *REA* 75 (1973), σσ. 103-110, κυρίως σ. 104. Πρβλ. LITTLEWOOD, "The byzantine letter of consolation", ό.π.

⁹⁵⁴ Πρβλ. ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ, *Περὶ Ἐπιδεικτικῶν*, σ. 162.414. SENECA, *Consolatio ad Marciam*, σσ. 43.10, 45.11 κ.ε.

⁹⁵⁵ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ, *Περὶ Τέχνης Ῥητορικῆς*, σ. 282.14 κ.ε., SENECA, *Consolatio ad Marciam*, σ. 49.12.

⁹⁵⁶ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ, *Περὶ Τέχνης Ῥητορικῆς*, σ. 281.20 κ.ε., SENECA, *Consolatio ad Marciam*, σ. 89.22 κ.ε.

⁹⁵⁷ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ, *Περὶ Τέχνης Ῥητορικῆς*, σ. 283.8-10, SENECA, *Consolatio ad Marciam*, σ. 77.19

Ἐπιστρατεύεται ὅλη ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας... γιὰ τὴν ματαιότητα τοῦ κόσμου καὶ τὴν παροδικότητα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, γιὰ νὰ στηριχθεῖ ὁ παρηγορητικὸς λόγος τῆς χριστιανικῆς διδασχῆς, ὅτι ὁ θάνατος, ποῦ ἐπιβλήθηκε στὸν ἄνθρωπο ὡς ποινὴ γιὰ τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα, νικῆθηκε με τὴ σταυρικὴ θυσία καὶ με τὴν ἀνάσταση τοῦ Θεοανθρώπου. Ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, ποῦ εἶναι ἡ βέβαιη ἐλπίδα γιὰ τὸν πιστό, ἀπαλύνει τὸν πόνο τοῦ θανάτου. Αὐτὸ τὸ μήνυμα ἀποδίδεται συνήθως μέσω τοῦ χωρίου τῆς Α' Ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς 1.4, 13, ἀκόμα καὶ στὸ πρῶτο μισό τοῦ 15ου αἰώνα⁹⁵⁸.

Τὰ μοτίβα τῆς χριστιανικῆς παρηγορίας ἀναπτύσσονται σὲ πατερικὰ ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα κείμενα ὅπως τὸν Λόγον εἰς τοὺς κοιμηθέντας τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τὸ παρεμφερές ἀν καὶ λιγότερο γνωστὸ τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης (8ος αἰ.), Λόγον εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ εἰς τοὺς κοιμηθέντας⁹⁵⁹: Ὑπενθυμίζεται ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ θανάτου ὡς νόμου τῆς φύσης· ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα τοῦ Πλάστη εἶναι νὰ ὀρίσει πότε θὰ πεθάνουμε. Ὁ Θεὸς ἔνωσε σῶμα καὶ ψυχὴ, καὶ αὐτὸς τὰ χωρίζει, ὅταν τὸ θελήσει⁹⁶⁰. Οἱ ἀναφορὲς στὴν ματαιότητα τῆς ζωῆς καὶ στὶς μιζέριες τῆς γήινης ὑπαρξῆς (ἀρρώστιες, πάθη, φροντίδες) εἶναι παρούσες καὶ στὴν χριστιανικὴ παραμυθία. Ἀποδεικνύουν ὅτι οὐδενὸς ἀγαθοῦ χωρισμὸς ἔστιν ἢ ἐκ τοῦ τοιοῦτου βίου μετὰστασις⁹⁶¹. πρέπει ἀρα νὰ κλαίμε γιὰ μας ποῦ ζοῦμε, καὶ ὄχι γιὰ τὸν νεκρό. Ὁ θάνατος εἶναι ἡ πόρτα πρὸς τὴν ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς στὴν προηγούμενη ζωὴ τῆς στὸν παράδεισο, ἡ ἀλλαγὴ τῆς φθορᾶς με τὴν ἀφθαρσία καὶ ἡ ἐπανελευση τῆς ψυχῆς στὴν τέλεια ἀπάθεια, στὴν ἀγγελικὴ κατάστασις⁹⁶². Ἐπίσης, ὁ θάνατος ἀντιπροσωπεύει τὴν πραγματοποίησι τῆς τάσης τοῦ συγγενούς πρὸς τὸ συγγενές: ἡ ψυχὴ, αὐλὴ καὶ νοερή, ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ σῶμα μέσω τοῦ θανάτου καὶ μετέχει καὶ πάλι τῆς πρωταρχικῆς αὐλῆς καὶ νοερῆς ζωῆς· τὸ σῶμα (ὕλη) εἶναι ξένο στὴν αὐλὴ ψυχῆ, εἶναι ἡ φυλακὴ τῆς ψυχῆς⁹⁶³. Ἀπὸ συνήθεια, οἱ ἄνθρωποι ἀγαποῦν ὡς καλὸ τὸ παρόν, γι' αὐτὸ καὶ φοβούνται τὸ θάνατο· περικυκλωμένοι ἀπὸ τὰ ορατά, δὲν δίνουμε ἀξία στα νοούμενα. Φοβόμαστε τὸ θάνατο μόνο ἐπειδὴ

⁹⁵⁸ Θεσ. Α', 4, 13· Ὁὐ θέλομεν δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, περὶ τῶν κεκοιμημένων, ἵνα μὴ λυπησθε καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα' (δηλ. οἱ εἰδωλολάτρες). Βλ. ΜΑΝΟΥΗΛ ΣΑΒΙΟΣ, σσ. 36 καὶ 40.100 κ.ε. Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Πουλυχερία*, σ. 464 καὶ *Μονωδία καὶ ἡμερικὴ παραμυθία* τοῦ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΑ στὴ Θεοδώρα Κομνηνῆ, ἐκδ. SIDERAS, *Unedierte Grabreden*, σσ. 349-359, βλ. 357.8-9). Πρβλ. LITTLEWOOD, "The byzantine letter of consolation", ὁ.π., σ. 23.

⁹⁵⁹ PG 97, 1268.

⁹⁶⁰ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, σ. 28. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, *Λόγος εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον*, σ. 1280C-1281AB, 1301A, 1284A. Πρβλ. SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*, σσ. 78-79.

⁹⁶¹ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, σ. 34.2-3. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, *Λόγος εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον*, σσ. 1268C, 1284A.

⁹⁶² ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, σ. 53.19, 56.13. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, *Λόγος εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον*, σ. 1301A. Γιὰ τὸν ὄρο ἀπάθεια στὸν Γρηγόριο Νύσσης, βλ. Enrico PEROLI, *Il Platonismo e l'antropologia filosofica di Gregorio di Nissa*, Μιλάνο 1993, σσ. 60-65.

⁹⁶³ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, σσ. 32, 37-38. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, *Λόγος εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον*, σ. 1273C.

φοβόμαστε ό,τι δεν γνωρίζουμε⁹⁶⁴. Η ελπίδα της ανάστασης-ανάπλασης του ανθρώπου πρέπει να μας οδηγήσει να αντικρίσουμε το θάνατο ως ανακαίνιση και όχι ως εξαφάνιση. Η Ανάσταση του Χριστού και η υπόσχεση της ανάστασης (της ανάπλασης, με το ίδιο σώμα) των δικαίων συνιστά για τους χριστιανούς την εγγύηση της ελπίδας τους, το ορθολογικό θεμέλιο της παρηγοριάς τους απέναντι στο θάνατο και το πλεονέκτημά τους σε σχέση με τους ειδωλολάτρες⁹⁶⁵.

II.4. Περίληψη του Λόγου:

Προοίμιο (§ 1-5):

Όπως ο Δαβίδ στο όρος των Ελαιών, έτσι και ο Λογοθέτης, τον οποίο ο Βασιλεύς, δεύτερος Θεός ως προς την χάρη και το όνομα, τίμησε με την εμπιστοσύνη του περισσότερο από κάθε άλλο μέλος της Γερουσίας, ανέβαινε χθες και προχθές στα υψηλά βασιλικά ανάκτορα. Σήμερα όμως κατεβαίνοντας από εκεί ως εμάς, θρηνεί για το θάνατο της αδελφής του και μαζί του κλαίνει όλη η οικογένεια και όλος ο λαός (1).

Γιατί βρίσκεται όμως ο ρήτορας στο βήμα; Για να θρηνήσει και αυτός όπως αναμφίβολα θρηνούν, ως άλλες Ιερεμιάδες, οι αρετές της, που τη συνόδευσαν από μικρή; Και όμως, ο Αντίοχος, -παρόλο που δεν είναι φτιαγμένος από πέτρα, ώστε να μένει απαθής μπροστά στον πόνο του Λογοθέτη, προτίθεται να χρησιμοποιήσει λόγια που να τον παρηγορούν και να τον ανακουφίζουν από το βάρος της λύπης (2-5).

Παρηγορία (§ 6-29):

Γιατί, λοιπόν, θρηνεί ο σοφός Λογοθέτης; Επειδή η αδελφή του μεταστάθηκε από τη γη στη χώρα των αγγέλων; Ωστόσο, εκείνη ήθελε να είναι πάντα χαρούμενος· άρα, ο θρήνος αντίκειται στη θέληση της νεκρής. Και αν επιτρέπεται να μη χαίρεται, λόγω της μεγάλης συμφοράς, όφειλε τουλάχιστον να αντιμετωπίζει την κατάσταση με μετριοπάθεια, τηρώντας τη λογική για χάρη δική του και της αδελφής του. Αν ο Λογοθέτης θέλει να ερμηνεύσει το θάνατο της Άννας ως αρπαγή -όπως ο Ιακώβ, ο οποίος νόμιζε ότι κάποιο θηρίο είχε αρπάξει το γιο του τον Ιωσήφ- και όχι ως ειρηνικό ύπνο, ας τον φανταστεί με την έννοια της ανύψωσης του Ηλία και της αρπαγής του Παύλου στον παράδεισο, όπως ταιριάζει στις αρετές της, αλλά χωρίς το σώμα (6-9).

Το γεγονός ότι έχει μαζί του το σώμα της αδελφής του πρέπει να παρηγορεί τον Λογοθέτη. Πολλοί άλλοι δεν είχαν την ευκαιρία ούτε να

⁹⁶⁴ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, σ. 45.20. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, *Λόγος εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον*, σ. 1273CD

⁹⁶⁵ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, σσ. 40, 68. ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, *Λόγος εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον*, σ. 1281B.

κηδεύσουν τους ανθρώπους τους. Τα παιδιά του Ενώχ πενθούσαν για τον πατέρα τους και ο Ελισσαιέ για τον καθοδηγητή του, επειδή είχαν χάσει τα σώματά τους. Ακόμα και ο Ιακώβ δε θρηνούσε τόσο πολύ για το θάνατο του παιδιού του όσο για το γεγονός ότι ο φονέας τού αρνιόταν το πτώμα. Ο Λογοθέτης, όμως, διαθέτει το σώμα της νεκρής, που αρκεί για να περιορίσει το πένθος του. Εξάλλου ο θάνατος είναι η αλλαγή των φθαρτών και εφήμερων αντί για τα άφθαρτα και αιώνια. Αλλά τον Λογοθέτη ένωνε πάντα με την αδελφή του η σύμπνοια, και για αυτό είναι ανυπόφορος ο χωρισμός τους (10-14).

Η Άννα είχε απομακρυνθεί από τον κόσμο πριν ακόμα πεθάνει και, επιπλέον, τώρα παντρεύτηκε τον Χριστό, όπως ήθελε. Γιατί, λοιπόν, ενώ εκείνη ζούσε, ο Λογοθέτης συμεριζόταν τη χαρά της ή τον πόνο της, τώρα όμως δε χαιρέται μαζί της; Και ο Μέγας Γρηγόριος, χωρίζοντας το βίο μας σε δύο είδη, τον γάμο και την αγαμία, δεν επαίνεσε τη δική του αδελφή Γοργονία γι' αυτή την ίδια, αλλά εγκώμιασε τη σωστή συμπεριφορά στο γάμο της. Ο Λογοθέτης, όμως, ενώ η αδελφή του διένυσε χωρίς σφάλματα τον πιο επισφαλές βίο, την αγαμία, δεν ενθουσιάζεται, αλλά θυμώνει για τη φυγή της, την οποία εκείνη προετοίμαζε μέχρι το τέλος. Ακόμα και το δαβιτικό μεσονύκτιο ξύπνημά της, καθώς και οι ασκητικές της πράξεις, δήλωναν την ανάλυση της ανθρώπινης σύνθεσής της, όταν ακόμα ζούσε, και την προετοιμασία της για το θάνατο (15-18).

Ας θυμηθεί ο Λογοθέτης, για να παρηγορηθεί, την ομώνυμη Άννα, τη μητέρα του Σαμουήλ, και την άλλη Άννα, την προφήτιδα κόρη του Φανουήλ, και πώς τις νίκησε η αδελφή του, γιατί διατήρησε την παρθενία της. Όλα αυτά, για να μην θεωρήσει ο Λογοθέτης ως λογικές τις αφορμές των οδυρμών του, καθώς, κάθε φορά που η αδελφή του έδιωχνε το γάμο, καταλάβαινε ότι αυτή ετοιμαζόταν, ώστε να είναι ελεύθερη, για να φύγει από τον κόσμο. Ακόμα και το όνομα της Ξένης που πήρε η Άννα ως μοναχή αποδεικνύει ότι η αδελφή του είχε αποξενωθεί από τα γήινα και πριν από το θάνατο. Η εργατική γυναίκα που υμνεί ο Σολομών δούλευε όλη νύχτα για να φτιάξει πορφυρά ενδύματα για τον άνδρα της· η αδελφή του Λογοθέτη αγρυπνούσε στην προσευχή (19-24).

Άλλωστε, πέθανε όπως ακριβώς το ήθελε, έχοντας, όπως η Μαριάμ τον έμπιστο του Θεού Μωσή και τον ιεράρχη Ααρών, δύο αδελφούς, για να την ενταφιάσουν: τον έμπιστο του Βασιλέα Μιχαήλ και τον ιεράρχη Νικόλαο. Οι δύο αδελφοί της Άννας υπερέβησαν κατά πολύ τις προσδοκίες της Απολλωνίδας, της μητέρας του βασιλιά Ευμένη, με τη φροντίδα που προσέφεραν στην αδελφή τους τόσο όταν ήταν άρρωστη όσο και μετά από το θάνατό της. Άλλωστε η Άννα δεν απέκτησε ποτέ, για χάρη του Θεού, άνδρα και παιδιά και τελικά άφησε και τους αδελφούς της. Τα Ευαγγέλια υπόσχονται σε όσους συμπεριφερθούν παρόμοια ότι θα κερδίσουν εκατό φορές όσα έχασαν και θα κληρονομήσουν την αιώνια ζωή (25-26).

Ο Θεός δεν άφησε τον Λογοθέτη εντελώς χωρίς αδελφια, αλλά του έδωσε ένα γνήσιο αδελφό, τον πολύτιμο αρχιερέα των χρυσών Αθηνών. Ας θυμηθεί επίσης τον Βασιλέα και δεύτερο θεό, του οποίου ήταν πάντα πιστός και φρόνιμος δούλος και θα παρηγορηθεί. Αν ο Βασιλεύς μάθαινε

για τη βαθιά θλίψη του Λογοθέτη, θα στενοχωριόταν περισσότερο από τους άλλους (27-29).

Επίλογος (§ 30):

Και γι' αυτό, ο Αντίοχος είναι βέβαιος ότι ο Λογοθέτης θα αποκρύψει τα δάκρυά του και θα ευεργετηθεί επιπλέον από τον Βασιλέα γι' αυτή την πράξη του, και ότι θα βρει αφορμή για παρηγοριά όχι μόνο στον Θεό αλλά και στον Αυτοκράτορα (30).

II.5. Ρυθμός⁹⁶⁶:

Η μελέτη του ρυθμού του παρόντος λόγου του Γρηγορίου Αντιόχου καθορίζεται από: α) τη θέση των δύο τελευταίων τόνων του τέλους πρότασης (Ο: Οξύτονη, Π: Παροξύτονη, Πρ: Προπαροξύτονη), και β) τον αριθμό των άτονων συλλαβών (δηλ. των όσων είναι άτονες σύμφωνα με τη βυζαντινή μετρική του τόνου) ανάμεσα στις δύο τελευταίες τονικές. Επομένως, το τέλος πρότασης θα χαρακτηρίζεται με 0, 1, 2, 4 για τις άτονες συλλαβές και με Ο, Π, Πρ για τη θέση του τόνου.

Στα 120 τέλη προτάσεων (δηλ., όσων έπεται έντονη παύση: τελεία, άνω τελεία, παρένθεση ή ερωτηματικό) που έχουμε μελετήσει, ο προτελευταίος τόνος πέφτει 73 φορές στην παραλήγουσα (Π), 23 φορές στην προπαραλήγουσα, 24 φορές στη λήγουσα (Ο). Ο τελευταίος τόνος πέφτει 77 φορές στην προπαραλήγουσα (Πρ), 30 φορές στη λήγουσα (Ο) και 13 φορές στην παραλήγουσα (Π).

Ανάμεσα στους δύο τελευταίους τόνους μπαίνουν 2 άτονες συλλαβές 59 φορές (ΟΟ □5b, ΟΠ □4b, ΟΠρ □9b, ΠΟ □9b, ΠΠ □4b, ΠΠρ □21b, ΠρΠρ □6b, ΠρΠ □1b, 4 άτονες συλλαβές 49 φορές (ΟΟ □2b, ΟΠ □2b, ΟΠρ □1b, ΠΟ □9b, ΠΠ □2b, ΠΠρ □22b, ΠρΟ □3b, ΠρΠ □1b, ΠρΠρ □7b), 3 άτονες 5 φορές (ΠρΠρ □3b, ΠΠρ □2b), 6 άτονες 3 φορές (ΠΠρ □1b, ΠρΟ □1b, ΠρΠ □1b), 1 άτονη 2 φορές (ΠΠρ □1b, ΟΠρ □1b) και 0 άτονες 1 φορά (ΟΠρ).

Η μονοσύλλαβη τονική λέξη θεωρείται ως άτονη σχεδόν πάντα, με 1 μόνο σαφή εξαίρεση: 357 *κούκ άπαρνήση τὸ μή* (ΠΟ 2). Βρίσκουμε άτονες εγκλιτικές ανάμεσα στους δύο τελευταίους τόνους 11 φορές και σε τέλος πρότασης 0 φορές. Και μια τονική εγκλιτική σε τέλος πρότασης: 360-361 *τουτόν ποτέ* (ΠΟ 2), αντί το αναμενόμενο 'τουτόν ποτε'⁹⁶⁷. Με το ίδιο σκεπτικό, η χασμωδία είναι πιθανό να αποφεύγεται μέσω έκθλιψης ή κράσης 4 φορές (π. χ. 340 *Μνήσθητι τοῦ Θεοῦ καὶ εὐφρανθήση* (ΟΠ 3): θα πρέπει να το δούμε ως 'κεύφρανθήση', που ανταποκρίνεται στο πιο

⁹⁶⁶ Βλ. τη μελέτη του W. HÖRANDNER, *Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner*, Βιέννη 1981 (WBS 16).

⁹⁶⁷ Πρβλ. HÖRANDNER, στο ίδιο, σ. 34, P. MAAS, "Der byzantinische Zwölfsilber", *BZ* 12 (1903), σσ. 278-323, σ. 319. R. MAISANO, "La clausola ritmica di Niceforo Basilace", *JÖB* 25 (1976), σσ. 87-104, σ. 90.

προσφιλές σχήμα ΟΠ 2), και διατηρείται 1 φορά (252 οὐδέποτε ἤλπισας (ΠΠρ 1), αλλά οὐδέποτε ἤλπισας ΠρΠρ 2)⁹⁶⁸.

Το συμπέρασμα είναι ότι ο Γρηγόριος Αντίοχος τρέφει εδώ σαφή προτίμηση για το ζυγό ρυθμό (κυρίως 2 ή 4) με τονικό σχήμα ΠΠρ: στις 120 προτάσεις, οι 112 (το 93,3w) έχουν κατάληξη με ζυγό ρυθμό (0, 2, 4 και 6) και 44 από αυτές (το 39w) ακολουθούν το τονικό σχήμα ΠΠρ⁹⁶⁹.

Παραδείγματα:

	Διάστημα 0	
222 Τί δήποτε; ΟΠρ	´ ´ - -	
	Διάστημα 1	
138 θυγατέρας κόψασθαι ΠΠρ	´ - - ´ - -	
354 ἀγαθῶν ἐξήντησε ΟΠρ	´ - - ´ - -	
	Διάστημα 2	
32 βοστρύχους ὑβρίσουσιν ΠΠρ	´ - - - ´ - -	
77 στεναγμοῖς καὶ τοῖς δάκρυσιν ΟΠρ	´ - - - ´ - -	
115 ὀφειλόμενον πέπυσμαι ΠρΠρ	´ - - - ´ - -	
	Διάστημα 3	
79 ἀγγέλους μετετάξατο ΠΠρ	´ - - - - ´ - -	
335 ἐχόμενον ζυγκείμενον ΠρΠρ	´ - - - - ´ - -	
	Διάστημα 4	
227 *Ἄννα ἐπικαυχῆσαιτο ΠΠρ	´ - - - - - ´ - -	
257 ἄτερ καὶ τοῦ κατέχοντος ΠΠρ	´ - - - - - ´ - -	
213 παθαίνη καὶ δυσθυμεῖς ΠΟ	´ - - - - - ´	
244 διαβιώσασα καὶ ἀμείλικτος ΠρΠρ	´ - - - - - - ´ - -	
	Διάστημα 6	
122 σώματος ἐνσοριασμῶ ΠρΟ	´ - - - - - - - ´	
219 ἐγκαλλωπιζομένην σοι καὶ τὴν ἀδελφὴν ΠΟ	´ - - - - - - - ´	
272 ἄγρυπνον καὶ ἡ ταλασία ΠρΠ	´ - - - - - - - ´	

Π.6. Ἐκδοσὴ καὶ μετὰφραση τοῦ κειμένου.

⁹⁶⁸ Πρβλ. Henry B. DEWING, "Hiatus in the accentual clausulae of byzantine greek prose", *American Journal of Philology* 32 (1911), σσ. 188-204.

⁹⁶⁹ Ἄλλες μελέτες τοῦ ρυθμοῦ τοῦ πεζοῦ λόγου σε κείμενα τοῦ Γρηγορίου Αντιόχου, τα συμπεράσματα τῶν ὁποίων συμπίπτουν σε γενικὲς γραμμὲς με τα δικά μας, πραγματοποίησαν οἱ M. BACHMANN - F. DÖLGER, "Die Rede des Μέγας Δρουγγάριος Gregorios Antiochos auf den Sebastokrator Konstantinos Angelos", *BZ* 40 (1940), σσ. 353-405, σ. 405 καὶ P. WIRTH, "Die sprachliche Situation in dem umrissenen Zeitalter", στο *V Congrès Int. d'Étud. Byz.*, Rapports et Co-Rapports II/1, Αθήνα 1976, σσ. 3-54, σσ. 22-24. Πρβλ. HÖRANDNER, *Der Prosarhythmus*, ὁ.π., σ. 24.

⁵ Τοῦ <λογιω>τάτου ῥήτορος <καὶ μεγάλου> δρουγγαρίου κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Ἀντιόχου λόγος παρηγορητικὸς τῷ λογοθέτῃ ἐκείνῳ τῷ Ἁγιοθεοδωρίτῃ ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς αὐτοῦ ἀδελφῆς ⁵ * *

1. Καὶ Δαυὶδ ἀνέβαινεν, ἡ βίβλος πού φησι τῶν Βασιλειῶν, ἐν τῇ ἀναβάσει τοῦ ὄρους ἀναβαίνων καὶ κλαίων καὶ πᾶς ὁ μετ' αὐτοῦ λαὸς ἀνέβαινον, ἀναβαίνοντες καὶ κλαίοντες. Καὶ ὁ σοφὸς λογοθέτης, οἶσθα δὲ τοῦτον, ὃ φίλ' ἔταϊρε, ὡς ὑπὲρ τὸ λοιπὸν γερούσιον ἄνδρα πρὸς τῆς καρδίας αὐτῷ ὁ δεῦτερος εὔρε καὶ κατὰ χάριν καὶ τοῦνομα θεὸς βασιλεὺς οὐχ ἤττον ἢ τὸν ἐν προφήταις ἐκείνον ὁ κατὰ φύσιν καὶ πρότερος, ἀλλ' ἐκεῖνος οὗτος, τοῦτο μὲν καὶ ἀναβαίνων χθὲς καὶ τρίτην ἡμέραν, ὡσπερ εἰς ὄρος, τὰ ὑψηλὰ τῷ μεταρσίῳ τῆς βασιλείου δόξης ἀνάκτορα, τοῦτο δὲ καὶ ὡς ἡμᾶς ἐκεῖθεν καταβαίνων, ἐπὶ τῇ καλλίστῃ ξυναίμῳ πεσοῦση διωλύγιον ἔκλαυσε καὶ ἀπὸ καρδίας μύχιον ὤμωξε καὶ εἰς πλημμύρας εὔ μάλα πολὺ τὸ δάκρυ ναούσας ἀποσχεδιάσας ἔχει τὰ βλέφαρα. Καὶ πᾶς ὁ μετ' αὐτοῦ λαὸς καὶ ὄλον τὸ ὑπὸ χεῖρα βαρὺν ἀπεμιμήσαντο καὶ σφοδρὸν χειμῶνα πυκνὸν μὲν τὸ τῆς κατηφείας νέφος ἐπὶ τῶν προσώπων ξυνάγοντες, τοῖς στεναγμοῖς δὲ βροντῶντες καὶ κατὰ τοὺς τῶν ὄμβρων ῥαγδαιοτέρους τοῖς δάκρυσιν ὑετίζοντες. Καὶ τὰ ἔ ἔνδον τὰ τε θύραζε κοπετοῦ γέγονε πλήρη καὶ πάντα πάντοθεν σκυθρωπά.

2. Τί δ' ἄλλ' ἐγώ; Ἄρ' ἴσως οἶεσθε πενθήσων ἦκω καὶ τοὺς ὀλοφυρμούς ἀνανεωσόμενος καὶ τὰς θρηνοῦσας μεθ' Ἱερεμίου καλέσω, ἅς τινὰς ποτε ταύτας ὑποληπτέον, οἶμαι δὲ ὅτι τὰς τῇ κειμένῃ ξυντρόφους ἐκ βρέφους καὶ ἡλικιώτιδας ἀρετάς, αἷς ἡγαπήθη | διαφερόντως ἐκείνη καὶ ἅς εἶπερ τι ἄλλο τῶν ἀπάντων ἡγάπησεν, εἶ πως ἄλλ' ἐς μέσους αὐτοπρόσωποι καταστάσασαι ὡσπερ ἐν δράματι, τὰ σεμνά τε καὶ εὐπρεπῆ καὶ ἀρεταῖς εἰοκότα καὶ ἀπεριέργα κρήδεμνα, ὡς θρηνητρίαις νόμος, ἀποβαλοῦνται καὶ πλοχμούς ἐκλύσωσι κόμης καὶ ὄλαις δακτύλων ἐπιβολαῖς εἰς τοὺς βοστρύχους ὑβρίσουσιν.

3. Οὐ μὲνον οὐχὶ διὰ ταῦτα ῥήτωρ αὐτὸς ὑπαντιάζω τὴν τήμερον, πλὴν οὐ διὰ τινὰ προσοῦσάν μοι γνώμην λύπαις ἀπροσπαθῆς καὶ πόνοις ἀνένδοτον ἄδακρυς ὁ λέγων καὶ τὰς ὀλοφύρσεις ἀναίνεται. Τίς γὰρ ἐς τοσοῦτον ἀναλγησίας ἀφῖκται; Τίς οὕτως ἄτεγκτος καὶ ἀκάρδιος καὶ ἀτεχνῶς ἀντιτύπου πέτρας ἀπολελάξεται, ὡς τὴν κοινὴν ἀπάντων χαράν, τὸν σοφὸν λογοθέτην, ὅτῳ δῆπου μόνῳ παρὰ τοὺς ἄλλους καὶ βασιλέως καρδία χαίρει καὶ ὄλον τὸ Γερούσιον ἐπιγέγηθεν, εἰς λύπην ὄρων περισταμένην καὶ λύπην

4-6 2 Reg. 15, 30 || 8 Act. 13, 22 || 11-12 Is. 40, 9 || 20-21 Eur. Or. 604 || 24-25 Jer. 9, 17

1 Tit. lect. valde dubia: Τοῦ <λογιω>τάτου (lac. ca. 5 litt.) S^{sl}: supplevi, ῥήτορος <καὶ μεγάλου> δρουγγαρίου (lac. ca. 10 litt.) S: supplevi

ἀπαραμύθητον, μὴ οὐχὶ παθήνασθαι τὴν ψυχὴν ἐπὶ τούτῳ καὶ στυγνᾶσαι καὶ συνδακρῦσαι καὶ ὡς οἶόν τε συνδιενέγκαι οἱ τὴν συμφορὰν; * *

4. Ἀλλὰ γε συνιδὼν ὡς οὐκ εἰς τοσοῦτον αἰ ὀλολύζουσαι τὰ θρηνώδη δάκρυον ἐρεθίζουσι, εἰς ὅσον ἄρα λόγος ἀποιμῶζων τοὺς οἰχομένους καὶ συντεθειμένους εἰς τὸ περιπαθέστερον, οὐκ ᾤθηται χρῆναι μετὰ ῥημάτων πενθούτων τὴν εἰς τὸν σοφὸν λογοθέτην ἐντυχίαν ποιήσασθαι, μὴ καὶ πάλιν αὐτῷ τάχα μικρὸν ἐπισχόντι τὸ δάκρυον, αὐτὸ δὴ τοῦτο πρὸς τῶν βλεφάρων ἄκρων καθήμενον, ἐκκαλέσωμαι καὶ τὸ τοῦ γόου λῆξι γόου πάλιν ἄρξασθαι γένηται. Ὁ γὰρ τῷ πυρὶ καλάμη καὶ χόρτος καὶ ὀπόσον ἕτερον τῆς εὐαναλώτου καὶ εἰς δαπάνην ῥάστης ὕλης ξυμφόρημα, τοῦτο καὶ καρδίαις θλίψεων ἐπισωρευούσαις ἄνθρακας ἑαυταῖς λόγος τῆ φράσει στυγνάζων καὶ ῥήματα σχετλιάζοντα. Κἂν μικρὸν αὐταῖς λωφήσειε τὸ παφλάζον, εἶτα πάλιν ἀνεκᾶη καὶ πρὸς ὕψος ἀνέθορον ἐπιτηδείας εἰς ἑτέραν ἀναψιν ὕλης τῶν θρηνωδῶν ῥημάτων λαβόμενον.

5. Ἴν οὖν μὴ καὶ ἡμῖν ταυτόν τι συμπέση, παρετέον τοὺς μυρομένους λόγους καὶ ἀποιμῶζοντας. Εἰ γὰρ βραχὺ τι τῷ λογοθέτῃ καθευδῆσαν τὸ πένθος αὖθις διαναστήσαιμεν ἀφυπνίσαντες καὶ τὴν πυρὰν, μικρὸν σποδωθεῖσαν, πάλιν ἀνάψαιμεν ἐκριπίσαντες καὶ πρὸς δευτέρους θρήνους τῶν κοσμικῶν ἀπασχολήσαιμεν διοικήσεων, τάχ' ἂν οἱ τοῦ Προμηθέως τούτου καταδεεῖς ἄσχολον ἔτι περὶ τὴν οἰμωγὴν καὶ τὴν ἀθυμίαν εὐρίσκοντες, κἂν τευθεν τῆς ἐς αὐτοὺς ἠκούσης προνοίας ἀποτυγχάνοντες, ἡμῖν ἐπαράσσονται τὰ παλαμναιότατα, ἐπιτρίψασι τούτῳ τῆς καρδίας τὸ τραῦμα καὶ τὸ τῆς ψυχῆς δαυτικῶς ἀνακαινίσασιν ἄλγημα καὶ οὕτω τὴν ἀνυσιμωτάτην χεῖρα καὶ σφόδρα δραστήριον, ἣν ὁ βασιλεὺς ἴσχει τὰ πάντα καταπραττομένην, ὡς ἄρα οἱ πρὸς τοῦ θελήματος ἐκ τῆς τῶν κοινῆς συμφερόντων συνεργίας ἀπαγαγοῦσι καὶ εἰς τὸ ἄπρακτον περιστήσασι καὶ τὸν ἄγρυπνον ὀφθαλμόν, ὃς τὴν ἀπάντων ἐποπτεῖαν καταπεπίστευται, εἰς θερμότερον ἐφελκυσάμενοις καὶ πικρότερον δάκρυον. Αὐτὰρ καὶ μᾶλλον ἐπιβλητέον λόγοις παρηγοροῦσι καὶ τὸ τῆς λύπης ἄχθος ἀνακουφίζουσι.* *

6. Διὰ τί γάρ σοι καὶ θρηνητέον, σοφὲ λογοθέτα; Τί δέ σοι καὶ τοῖς στεναγμοῖς καὶ τοῖς δάκρυσιν; Ὅτι τοι ἡ πρώτη καὶ καλλίστη τῶν ὁμογνίων ἐξ ὀφθαλμῶν σοι καὶ ᾤχετο, ἢ μᾶλλον γῆθεν εἰς ἀγγέλους μετετάξατο; Καὶ μὴν ἐχρῆν, εἰ καὶ σφοδρὸν τὸ πάθος, ὅμως οἶστον εἶναι παρά γέ σοι, τῆ κειμένη δρῶντι τὸ κατὰ γνώμην, μηδ' ἀποθύμιον.

30 Cf. Aesch. Ag. 594 || 37-38 Cf. Hom. Od. 19, 163; 12, 280 || 49-50 Aesch. Ag. 270 || 50 Cf. Gr. Naz. carm. de se ipso 989, 5-6 || 51-52 Cf. 1 Cor. 3,12-13

67-68 Ps. 38, 2 || 75 Soph. El. 120

7. Ἡ γάρ, ὧ πρὸς αὐτῆς ἐκείνης, εἰπέ, πῶς, ὅπερ ἐν τοῖς εὐκταίοις ἐκείνη ζώση καὶ ἤρεσκε, τὸ σέ, φημι, χαίρειν καὶ ἐν ἀλύπῳ καθεστάναι πρὸς ἅπαντα, νῦν θανούσης τοῦτο μὴ ἐκπληρῶν καὶ αὖ τούναντίον, ὅπερ μὴ θελητὸν αὐτῇ καὶ ἐν ἀπευκταίοις ἐτάττετο, τὸ σέ δηλονότι δυσθυμεῖν καὶ παθαίνεσθαι τούτῳ περιπίπτων καὶ ἀλισκόμενος; Οἷει γνώμης ἐγγύς ἶέναι τῇ ἀδελφῇ; Οὐκ ἤθελέ σε σχέτλια πάσχειν· ἐπηύχετό σοι γλυκυθυμεῖν καὶ καρδίας γῆθος μακρόν. Εἶτα χαίρειν δέον, ὅπερ ἐκείνη περιούσα κἂν τῆς ψυχῆς δεῖσαν ἠλλάξατο, σκυθρωπάζεις, ὅπερ ἀπηύχετο ὡσπερ ἦκιστα τοῦ μὴ χαίρειν ἀρκοῦντος, εἰ μὴ καὶ λυποῖο καὶ δυσφοροῖης ἐς τὸ ἀπαρηγόρητον. *

8. Καὶ μὴν ἐπεὶ καὶ μὴ χαίρειν ἐξὸν διὰ τὸ τῆς συμφορᾶς ὑπέρμεγα καὶ βαρύποτμον οὐ γάρ, οὐ |νέμεσίς τινι τοιῆδ' ἀμφὶ γυναικὶ πολὺν χρόνον ἄλγεα πάσχειν οὐχ οὕτω πάλιν ἔδει κατάκρας εἰς τούναντίον σε περιίστασθαι καὶ ὅλον ἑαυτὸν ἐπιτρέπειν τῷ πένθει καὶ λίαν ἄμετρα κόπτεσθαι, πειρᾶσθαι δὲ ὡς οἶόν τε ῥᾶον φέρειν καὶ κερναῖν τῇ λύπῃ παρηγορίαν καὶ χρᾶσθαι τῇ ξυμφορᾷ μετριώτερον, ἵνα τὸ μὲν τῷ σφοδρῷ τοῦ πάθους νέμοις τὸ ἀθυμεῖν, τὸ δὲ τῇ κειμένῃ μὴ ἀνιᾶσθαι σε θελούση χαρίζοιο τὸ τῇ συμφορᾷ μετρίως προσφέρεσθαι καὶ ἀμφοτέρωθεν τηροῦτό σοι τὸ εἰκός.

9. Καὶ εἰ μὲν τις οὐκ ἀνεύλογός σε φόβος ὑπέτρεχεν, ὡς ὅτι θηρίον ἤρπασέ σοι τὴν γλυκεῖαν ὀμαίμονα, ὅπερ τῷ καλῷ Ἰωσήφ τὸν Ἰακώβ ἐπολολύζειν μανθάνομεν παρὰ τοῦ μεμολυσμένου ῥαντισμοῖς <αἱμάτων χιτ>ῶνος τὰς ἀφορμὰς τῶν θρήνων ἀναλεγόμενον καὶ τὸν ὅσον ἀνὴρ κάλλιστος ὑπὸ τὴν ὑφήλιον ἤλθεν ἀποκλαιόμενον, οὐ τι νεμεσητὸς ἂν ἦσθα κατ' ἐκεῖνον πολλὰς ἡμέρας πενθῶν κἀπὶ μακρόν τοῖς γόοις ἐνευκαιρῶν. Νῦν δὲ τοσοῦτον ὁ ταύτης θάνατος ἀποδέει θηρὸς ἀρπαγῆς (τοῦτο γὰρ μᾶλλον τῷ πονηρῷ θανάτῳ τῶν ἀμαρτωλῶν οἰκειότερον, οἷς τὴν ψυχὴν ἀρπάζεσθαι, φησιν ὁ ἱεροψάλτης, ὡς ὑπὸ λέοντος), ὡς καὶ μᾶλλον ὕπνον ἐν εἰρήνῃ χρῆναι τοῦτον προσαγορεύειν ἀλλὰ μὴ θάνατον, ὅποῖον ἄρα καὶ τοῖς κατ' ἐκείνην βεβιωκόσιν ὀφειλόμενον πέπυσμαι, ὅπου, κἂν ἀρπαγῆς δοίην προσηγορίαν τῷ πράγματι, ὡς μὲν μετὰ Ἡλιοῦ καὶ ταύτην εἰς οὐρανὸν ἀναλαμβάνομένην λογίζου ἔποχον τετρώρῳ ταῖς ἀρεταῖς, ὡς δὲ καὶ μετὰ Παύλου ἀρπαζομένην εἰς τὸν παράδεισον, ἐκτὸς μέντοι σώματος, οὐκ ἐν σώματι.

10. Περὶ τούτου γὰρ οὐκ ἀμφιγνοῶ κατὰ τὸν Ἀπόστολον. Φωνάσκει γὰρ ἀτεχνῶς ἢ ἐπιτύμβιος πλάξ καὶ ὁ λίθος κρᾶζει καὶ βοᾷ τὰ ἐντάφια μαρτυροῦντα τῷ τοῦ σώματος ἐνσοριασμῷ. Καὶ τοῦτό σοι πάντως εἰς

94-95 Hom. II. 3, 156-157 || 104 Gen. 37, 33 || 104-106 Cf. Gen. 37, 31-35 || 109 Gen. 37, 34 || 111-112 4 Cf. Ps. 7, 3 || 116-117 Cf. 4 Reg. 2, 11

106 ῥαντισμοῖς ῶνος (lac. ca. 10 litt.) S: supplevi

παραμύθιον, οὔτε γὰρ μικρὸν εἰς παραψυχὴν καὶ μέγα μέρος εἰς παράκλησιν δύναται, ἔν' ἔχοις τῆς λύπης ἐντεῦθεν ἄκος, περικαθήμενος τῷ νεκρῷ, καὶ μὴ πάντοθεν εἶη σοι ἀπαρακλήτα, μηδὲ σοι τὸ πάθος ἐν οὐ φορητῷ πάντη κέοιτο κατὰ τοὺς ὅσοι ταῖς ψυχαῖς τῶν φιλτάτων συναπέβαλον καὶ τὰ σώματα.* *

11. Καὶ πολλά σοι τούτων παραδείγματα· ὀλκάδες αὐτάνδρου ναυαγήσασαι καὶ ἐς τὰ θαλάσσης μυχὰ καταδῦσαι καὶ τοὺς ἐμψύχους φόρτους τοῖς ἀψύχοις συναποχέσασαι· πολλοὶ τινες πολλάκις μύλοις κατηλοημένοι θηρῶν ἢ, τὸ κουφότερον, καὶ ἐπ' ἄλλοδαπῆς φυσικῶς τὸ ζῆν καταλύσαντες (οἷς ἄρα πάλαι μηδ' ὅσον εἰς κοτύλην τῆς τοῦ σώματος κόνεως ἢ τρίχα γοῦν μίαν ἐπανασεσωσμένοις ἐπὶ τὰ σφέτερα), τοὺς ἀνέκρους, ὡς οὕτω φάναι, τύμβους ἐκείνους ἐχώνυσαν οἱ προσήκοντες καὶ τὰ ὠνομασμένα κενήρια. Πόσα οἶει τοὺς υἱεῖς Ἐνώχ καὶ τὰς θυγατέρας κόψασθαι; Πόσα δὲ καὶ τὸν Ἐλισσαιὲ σχετλιάσαι; Ὅτου χάριν, ἐρεῖς; Ὅτι τοι μὴ τοῖς γε σκήνεσιν ἐνορῶεν, οἱ μὲν τοῦ πατρὸς αὐτῷ σώματι μετατεθειμένου, ὁ δὲ τοῦ καθηγητοῦ μετὰ σαρκὸς ἀναδεδιφρευμένου πρὸς οὐρανόν, μηδ' ἐντεῦθεν τὸ πολὺ τοῦ τῆς καρδίας οἰδήματος καταστέλλοιεν καὶ ὑφαιροῖντο τῆς θλίψεως. Σὺ δὲ ἄλλ' ἔχων καὶ τὸν τῆς ὁμογνίου νεκρόν, οὐ τι φαύλην ψυχαγωγίαν ὑπόθεσιν, εἶτα πῶς οὐκ ἀπεικότως ἂν δρώης τοῖς ὀδυρμοῖς τῶν καὶ αὐτοῖς νεκροῖς ἀφηρημένων τοὺς ποθουμένους διαμιλλώμενος!

12. Ἐγὼ σοι καὶ τὸν πατριάρχην Ἰακώβ ἐκείνον οὐ τοσοῦτον οἶμαι διὰ τὸν δοκοῦντά οἱ θάνατον τοῦ παιδὸς περὶ ἀπαρακλήτου ποιεῖσθαι τὸ ξυμπεσόν· οὐ γάρ, φησιν, ἤθελε παρακαλεῖσθαι ὅσον διὰ τὸ καὶ τοῦ σκήνου αὐτῷ φθονῆσαι τὸν θανατώσαντα τὸ τέκνον, ὡς ὤετο. Τὴν γὰρ καὶ ἐπ' αὐτῷ τῷ νεκρῷ ζημίαν, λύθρῳ κατεστιγμένον, ὑπέφαινε τὸ χιτῶνιον κάπῃ μᾶλλον αὐτῷ τῆς ἐγκαρδίου καμίνου ἀνέκαε τὰ πυρά.

13. Σοὶ δὲ οὐχ' ὅπως ὁ τῆς θανούσης νεκρὸς αὐτάρκης εἰς ὑποτομὴν τοῦ πένθους ἐστὶ καὶ ἡ δάκρυ βραχύτερον, ἀλλὰ κἄν που τῶν ἐγκοσμίων ἀμφίων ἐκείνης τι παραλέλειπται τὴν περιστείλασαν πολλοὺς γυμνιτεύοντας χεῖρα ταύτης διαλαθόν, οὐχὶ κατ' ἴσον τῷ Ἰακώβ ὑπέκκαυμα λύπης εἶναί σοι τοῦτο χρεών. Τῶν αὐτῆς οὖν ἀνθρώκων σβεστήριον λογιζέτω οἷων οἷα περιβλημάτων ἠλλάξατο, τῶν κατὰ κόσμον τὰ κατ' ἀγγέλους, τῶν φθαρτῶν καὶ ῥεόντων τὰ φθορᾶς ὑψηλότερα.* *

118-119 Cf. 2 Cor. 12, 3-4 || 120 Cf. Act. Ioh. 65, 5 || 129-130 Cf. Gr. Nyss. Contra fat. 51, 7 || 140 Gen. 5, 24; Sir. 44, 16

136squ. ση(μείωσαι) S in marg.

149-150 Gen. 37, 35 || 159-160 Cf. Gr. Nyss. Pulch. 465, 16; hom. 8 in Cant. 252, 8; Placill. 486, 16; Melet. 447, 6; mort. 54, 15

14. Σὺ δὲ ἀλλ' οἶονεὶ τοῦτο μόνον οἶσθα, ὅτι καθάπερ τινὲς ποταμοὶ μιᾶς πηγῆς ἀπεσχισμένοι διάφοροι πάλιν εἰς ταῦτο Ὠσυννιόντες εἰς μίαν σύρροϊαν τὰ σφῶν ξυνέβαλον νάματα, οὕτω καὶ αὐτοὶ μιᾶς ἀπορραγέντες νηδύος εἰς διαφόρους -ἐκατέραν φύσιν φημί- ὡς εἰς μίαν οἱ πάντες ἀμάραν, τὸ σύμπνον, τὰς ἑαυτῶν καρδίας συνεξεχέατε καὶ εἰς ταῦτο γνώμης ξυνεστάκατε καὶ ψυχῆς οἱ πολὺ διεστηκότες τοῖς σώμασι· καὶ διὰ τοῦτο τὴν τοῦ συμφυοῦς διαίρεσιν ἐν ἀφορήτῳ τίθης καὶ τὴν διάστασιν δυσχεραίνεις καὶ οὐ φέρεις τὸν χωρισμόν.

15. Πλὴν ἀλλ' ὥσπερ τοῦτο εἰδὼς ἀσχάλλεις, οὕτως ἐχρῆν καὶ τᾶλλα ξυνεννοοῦντα ῥαστώνην τῆς ἄκρας ἀνίας ἔχειν καὶ εὐθυμεῖν, ὅπως τέ σοι ἡ ἀδελφὴ ἀπορραγεῖη κόσμου καὶ πρὸ τῆς ἀναλύσεως καὶ ὅπως μὴ προσαναθεμένη σαρκὶ καὶ αἵματι, Χριστῷ νυμφευθεῖη, ψυχὴ παρθένος ὁμοῦ τοιαύτη σαρκί, καὶ ὅπως ἐρῶσα τὰ μνηστρα λῆξαι καὶ τοὺς γάμους ἐλθεῖν, νῦν ὃν ἐπόθει Νυμφίον εὖροι καὶ ἀποπλησθεῖη τὴν ἔφρουν.

16. Τοῦ παλινστροφου πράγματος ἤλιε, οὐκ ἀλγούση ταύτη συνήλγεις ἐν βίῳ, οὐκ εὐθυμούση ξυνέχαιρες; Πῶς οὖν ἄρτι χαιρούσης τῷ ἐπιλαβέσθαι τῆς ὀρεκτῆς αὐτῆ τοῦ σώματος ἀπορρήξεως, δέον μερίτην εἶναι τῆς εὐφροσύνης καὶ κοινωνόν τῆς χαρᾶς, σὺ δὲ ἀλλὰ τούναντίον ἅπαν ὀδύρη ὥσπερ τῆ εὐθυμίας ταύτης ἀπαρεσκόμενος; Οὐκ ἔχω ὅπως ἂν ξυνθείμην τοῖς γινομένοις. Οἱ μὲν στεναγμοὶ σοι τῆς ἀδελφῆς τὴν μνήμην ἴσχουσι πρόφασιν, τὸ δὲ πρᾶγμα ταύτης σοι μᾶλλον ἀμνηστίαν ἐπεγκαλεῖ καὶ ταῦτα διὰ βραχέος οὕτω πρὸς βαθὺν λήθης ὕπνον τοῦ περὶ αὐτὴν κατασυρέντος σοι μνήμονος. Οἷς γάρ σοι δυσφορητέα ἐστὶ καὶ σκυθρωπάζεις καὶ ἀνιᾶ -ὅπερ ἐκείνη καὶ περιούση θάνατος ἀντικρυς- καὶ οἷς μὴ καὶ αὐτὸς ἅμα ταύτη τίθη χαρμόσυνα, τρανοτέρας ξυνουσίαις ἐπαγαλλομένη τοῦ Σωτῆρος Νυμφίου Χριστοῦ -ὃ δῆτα καὶ βιούσης ἐκείνης ἤσθα ποιῶν, ταῖς τε γλυκυθυμίαις ταύτης ξυνεορτάζων καὶ τὰς εὐφροσύνας κοινούμενος-, πῶς οὐκ ἂν ἀλοίης ἐπιλελησμένους αὐτῆς, μεταπεσόντος καὶ ἀναστραφέντος, ὡς ἐδείχθη, τοῦ πράγματος;* *

17. Ὁ μὲν οὖν ἐμὸς καὶ μέγας Γρηγόριος (καὶ τὸν ἐκ τῆς Θεολογίας ἐπωνομασμένον οἶσθα πάντως, οὐδ' ἀγνοεῖς) εἰς δύο ταῦτα τὸν καθ' ἡμᾶς βίον καταμερίζων, γάμον καὶ ἀγαμίαν, καὶ τὸν μὲν ταπεινότερον λέγων καὶ ἀσφαλέστερον, τὴν δὲ ὑψηλοτέραν μὲν καὶ θειοτέραν, ἐπιπονωτέραν δὲ καὶ

155 ση(μείωσαι) S in marg. || 164 ... ἰόντες (lac. ca. 3 litt.) S: supplevi

197-200 Gr. Naz. Or. 8, 797, 4-7 = PG 35, 797A

176 ση(μείωσαι) S in marg. || 193 ση(μείωσαι) S in marg.

σφαλερωτέραν, οὐκ ἐξ αὐτῆς δὴ ταύτης ἀποσεμνύνειν ἔσχε τὴν σφετέραν ὁμόγνιον, ἀλλὰ τὴν ἐν γάμῳ καλὴν ἐκείνης ἀναστροφὴν ἀποθειώσας ἠγάπησε. Σὺ δέ, ὅπερ ὁ μέγας ἐκεῖνος ἀπεφήνατο σφαλερώτερον, ἀνεπισφαλῶς σοι μετιούσης τῆς ἀδελφῆς καὶ τῷ ποθεινοτέρῳ τε καὶ ὑψηλοτέρῳ τῇ ἀγαμῖα συναπελθούσης, οὐ σκιρτᾶς, οὐκ ἐνθουσιᾶς, οὐ χαίρεις, οὐ γέγηθας, ἀλλὰ τῇ ἐκδημῖα ταύτης ἐπιστυγνάζεις, ἣν καὶ τῆς τελευταίας ἐκείνη προμεμελέτηκεν;

18. Ἡ γὰρ οὐχὶ ἡ μετὰ Δαυὶδ μεσονύκτιος ἔγερσις καὶ οἱ ἐπὶ γλώττης τῶν ἐκείνης πρὸς Θεὸν ὑμνωδιῶν ἔλιγμοὶ καὶ τὸ πυκνὸν τοῦ χεῖλους ὑπόψαλμα καὶ αἱ τῶν χειρῶν θαμιναὶ τοῦ στέρνου καταφοραὶ καὶ τῶν ποδῶν αἱ στάσεις αἱ ἀκλινεῖς, ταῦτα οὐκ ἀναλύσεις τοῦ συνθέτου καὶ πρὸ ὥρας τῆς διαζεύξεως; Σὺ δὲ ἀλλ' ὥσπερ εἰκῶς ἀγνοοῦντι ταῦτα παθαίνῃ καὶ δυσθυμεῖς. * *

19. Μνήσθητι τοῦ κατὰ κόσμον τῆς θρηνουμένης ὀνόματος καὶ οἶμαι συνεῖς ὅποσοις μέτροις τὴν ὁμώνυμον *Ἄνναν, τὴν μητέρα τοῦ Σαμουὴλ, ὑπερέβαλε καὶ οἶα τῇ κατ' ἐκείνης νίκη συναπεβίω, σχοίης ἂν ἐκεῖθεν τὸ παραμύθιον. Οἷς μὲν γὰρ ἐκείνην ἡ βίβλος ἀπεσέμνυε τῶν Βασιλειῶν, εὐρήσεις ἐγκαλλωπιζομένην σοι καὶ τὴν ἀδελφὴν, ἐπεὶ περ ἐκ μέσων νυκτῶν ἐς αὐτὰς ἡμέρας καὶ ἐς μέσας νύκτας ἐξ αὐτῶν ἡμερῶν οὐχ ἦττον ἢ ἐκείνη ἐλάλει τὰ εἰκότα Θεῷ ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς καὶ τὰ χεῖλη αὐτῆς ἐκινεῖτο καὶ φωνὴ αὐτῆς οὐκ ἤκούετο. Τί δὴ ποτε; "Οτι μὴ σαλπίζειν ἤθελε προσευχομένη κατὰ τοὺς | δειλαίους ὑποκριτάς, ἵνα τοῖς ἀγγέλοις φανῇ. Τοῖς γε μὴν τῆς κειμένης σεμνολογήμασι, ἅπερ αὐτῇ τὸ τῆς παρθενίας καλὸν καὶ ἡ ἀφθορία τῆς σαρκὸς περιεποιήσατο, σχολῇ γ' ἂν ἡ πρεσβυτέρα ἐκείνη *Ἄννα ἐπικαυχῆσαιτο. Πῶς γάρ; "Ἡ καὶ ἀνδρὶ συνοικοῦσα καὶ μὴ τῇ πεσοῦσα κατ' ἴσον δι' ἀρετὴν ἀλλ' ἔρωτι παιδοτοκίας προσεδρεύουσα ταῖς δεήσεσιν. Ἐγὼ δέ, καὶ ὅπερ ἐκείνη τὴν διὰ τὸ ἄτεκνον ἀθυμίαν προσονειδίζων ἀπετόξευεν ὁ ἀνὴρ, 'οὐκ ἀγαθὸς ἐγὼ σοι, φάμενος, ὑπὲρ δέκα τέκνα;' τοῦτο περὶ σοῦ τὰδελφοῦ τῇ κειμένη φρονεῖσθαι οἰκοθεν πέπεισμαι, οὐχ ὑπὲρ δέκα τέκνα μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν ἄνδρα σὲ ἀγαθὸν ἠγουμένη τὸν ἀδελφόν.

20. Γεραίρει καὶ θατέραν αὐτῆς ὁμώνυμον *Ἄνναν τὰ Εὐαγγέλια, τὴν προφητὴν ἐκείνην τὴν παῖδα τοῦ Φανουὴλ, ζήσασαν μὲν ἔτη μετὰ ἀνδρὸς ἑπτὰ, τὸ δ' ἐξ ἐκείνου καὶ ἐς ὄλον αὐτῆς τὸν βίον μὴ ἀφισταμένην τοῦ ἱεροῦ, νηστεῖαις καὶ δεήσεσι πανημερίως καὶ ὁλονύκτως λατρεύουσαν. Γεραίρω καὶ

208 Cf. Ps. 118, 62 || 220 Cf. 1 Reg. 1, 25 || 221-222 1 Reg. 1, 13 || 223-224 Cf. Mt. 6, 2-5 || 230-231 1 Reg. 1, 8

233 αὐτόν S^{sl}

αὐτὸς τὴν θανοῦσαν ὅτι τοῦ μὲν μὴ ἀφίστασθαι τοῦ κατ' οἴκου ἱεροῦ καὶ αὐτὴ καὶ ἐν νηστείαις τε καὶ δεήσεσιν ὁσημέραι καὶ νύκτες ὅσαι λατρείας ἔχει ζηλώσασα τὴν ὁμώνυμον, τό γε μὴ ζῆσαι μετὰ ἀνδρὸς ἐκεῖνη παρῆκε, ἀγνεῖαν ἐλομένη καὶ ἀπόστοργος ἀνδρὶ διαβιώσασα καὶ ἀμείλικτος. * *

21. Ἄλλὰ τί σοι ταῦτα πρὸς παραγωγὴν τοῦ πένθους καὶ παρηγόρημα; Ἴν' εἰδῆς ὅτι σοι πανηγυριστέον ἀλλ' οὐ θρηνητέον τὸ περὶ τὴν ὁμαίμονα ζυμπεσόν, εἴ γε δῆτα, πῆ μὲν ἀμιλληθεῖσα ταῖς ὁμωνύμοις τῆ τε παρὰ τῆ Πρεσβυτέρᾳ Διαθήκῃ καὶ ἥτις ἀνάγραπτος παρὰ τῆ Καινῆ, πῆ δὲ καὶ πολλῶ τῶ περιόντι ταύτας νικήσασα τῶ ἀγαμίας συναπεβίω πλεονεκτήματι, καὶ ἵνα μὴ σοι εὐπρόσωποι εἶεν αἱ τῶν ὀλοφυρμῶν ἀφορμαί, ὡς δῆθεν ἀδοκῆτοις τισίπερ πεπτωκότι καὶ ἄπερ οὐδέποτ' ἠλπισσας· οὐδὲ γὰρ οὐκ ἂν ἔχῃς εἰπεῖν, ἢ καὶ εἰπὼν οὐκ ἂν πείσῃς, ὡς, ὅποτε γάμου δεσμὸν ἐκτιναξαμένην ἑώρας, οὐκ ἤδεις ὅτι πρὸς τὴν ἔξοδον παρεσκευάστο καὶ ἀντικρυς τοῦτο ἐπιτηδεύειν ἐώκει, ὅπως ἄρα πρὸς τὸν ἐκ κόσμου δρασμὸν εὐλυτός τε εἴη καὶ ἀφετος καὶ τοῦ εἴργοντος ἄτερ καὶ τοῦ κατέχοντος.

22. Εἰ δὲ καὶ ταῦτά σε μὴ εἰδέναι θεῖτό τις, τὸ νῦν περὶ τὰ λοίσθια τῆς ἐς τὸ κατ' ἀγγέλους σχῆμα μεταμφιάσεως ὄνομα τίς ἂν τῶν ἀπάντων ὅπως οὖν παραδέξαιτο μὴ οὐχὶ ἐξ ἀκριβοῦς τοῦ κατ' ἐκεῖνην βίου πληροφορίας ἐπιτεθεῖσθαι αὐτῆ; Οἷς γὰρ ξένην ἠκρίβωσας κόσμου, ξένην τῶν βεόντων, πάροικον μετὰ Δαυίδ ἐν τῆ γῆ, ἔπηλυν ἀνθρώποις καὶ παρεπίδημον, δῆλος εἶ πάντως θέμενος αὐτῆ τὴν ξενωνυμίαν, γνῶρισμα τοῦ ξενωθῆναι ταύτην τῆς γῆς καὶ πρὸ τελευτῆς. Πῶς οὖν, ὡς περ ἑαυτῶ περιπίπτων, ἢ καὶ ἐν τῶ βιοῦν τὴν τοῦ βίου προσεμαρτύρησας ἀποξένωσιν, ταύτην ὡς περ νῦν αὐτοῦ ξενωθεῖσαν ἀποκλαίεις καὶ πενθεῖς ἀπαρακλήτα;

23. Ὑμνεῖ καὶ Σολομῶν οἰκουρὸν γυναῖκα καὶ φιλεργόν, οὔτε ἀποσβεννύσαν τὸν λύχνον ὅλην τὴν νύκτα καὶ τὰς χεῖρας εἰς ἔργον ἐκτείνουσαν καὶ εἰς ἄτρακτον τοὺς πῆχεις ἐρείδουσαν. Ἄλλ' εἰς τί ταύτη τὸ ἀγρυπνον καὶ ἢ ταλασίαι; Ἴνα, φησί, τῶ ἀνδρὶ αὐτῆς ποιήσειεν ἐκ πορφύρας ἐνδύματα. Οὐκ ἀπεσβέννυτο οὐδὲ τῆ σῆ ξυναίμω ἐς ὅλας νύκτας ὁ λύχνος, ἀλλὰ διὰ τὴν πρὸς Θεὸν ἐντυχίαν καὶ τῶν ἱερῶν ψαλμῶν τὴν ἀνάπτυξιν· ἐξετείνοντο ταύτη καὶ χεῖρες εἰς τὴν προσευχὴν, ἠρείδοντο καὶ πῆχεις, ἀλλ' εἰς τὴν δεήσιν. *

*

235-239 Cf. Lc. 2, 36-37 || 253 Cf. Arist. Plut. 600 = CPG II, 765 || 262-263 Cf. Ps. 118, 19; Ps. 38, 13

257squ. ση(μείωσαι) S in marg.

269 Gr. Naz. Or. 8 = PG 35, 797D || 270-277 Cf. Pr. 31, 18-19, 22 || 278-279 Gr. Naz. car mor., 904, 2 || 281 χερνήτιδος Cf. Hom. Il. 12, 433 || 284-285 Cf. Gr. Nyss. De creat. hom. 1, 34, 11; 34a, 12 || 288 Pr. 31, 23

24. Ποῦ γὰρ ἐκείνη τοσοῦτον διὰ φροντίδος ἰστός τ' ἠλακάτη τε καὶ ἄτρακτος καὶ λίνος καὶ τάλαρος, γυναικὸς ἀσχολίαι φαύλης καὶ τῆ ἐργάνῃ θουούσης καὶ ταπεινῆς καὶ χερνήτιδος κἀπὶ μόνοις δακτύλοις τὰς τῶν ἐπιτηδείων σαλευούσης ἐλπίδας; Ποίω δὲ καὶ ἀνδρὶ τὰς χλαίνας ἂν εἰργάσατο καὶ τὰ περιβόλαια γυνὴ τὸν ἄζυγα βίον καὶ τὸ παρθενεύειν ζηλώσασά τε καὶ κατορθώσασα, μήτε ἀνδρὶ κατὰ τὴν κοινὴν καταδίκην κυριευθεῖσα καὶ τὸ ἐλευθέριον καὶ δοκιμώσασα καὶ ἀνύσασα, εἰ μὴ τις, ὡσπερ ἡ παρὰ τῷ Σολομῶντι ἐκείνη χερνήτις τὰς ἐκ πορφύρας χλαίνας ὑφήνατο, δι' ὧν περίβλεπτος γίνεται φησιν, ἐν πύλαις ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, οὕτως ἀμέλει καὶ ταύτης τὰς ὀλονύκτως αἰρομένας χεῖρας εἰς προσευχὴν τὸ πορφυροῦν τοῦ ἀξιώματος ἄμφιον ἐξυ- | -φήνασθαί σοι ἀπισχυρίσαιτο, ὃ πρὸ βημάτων βασιλικῶν ἀμπισχόμενος καὶ ἐν πύλαις τῶν ἀνακτόρων εἰσιῶν τε καὶ ἐξῴων ὁ ἀδελφὸς ἐκείνης γίνῃ περίβλεπτος. Καὶ τοῦτο δέ σοι πάντως εἰς παραψυχὴν οὐ μικράν, ὅτι σε τοιοῦτον ἰδοῦσα, ἠλίκον τε ἰδεῖν ἦρα καὶ ἠτεῖτο παρὰ Θεοῦ, τοῦ κατ' ἔφεσιν πλήρης καὶ τοῦ κατ' εὐχὴν ἐπιτυχῆς ἀπελήλυθεν.* *

25. Ἡ γὰρ ἴσως οἶει ἐτέρως ἐν εὐκταίῳ θέσθαι ποτὲ καταλύσαι τὸ ζῆν ἢ ὡς νῦν κατέλυσεν, ἀδελφοῖς καλυφθεῖσα καὶ φιλτάτοις δακτύλοις ἀδελφῶν καὶ φίλτατα βλέφαρα καί, κατὰ τὴν ὀρῶσαν Μαριάμ ἐκείνην, δυεῖν ἀδελφῶν τυχοῦσα τῶν ἐνταφιαστῶν, Μωσέως ἄλλου καὶ Ἀαρών, ὧν τοῦ μὲν φέρεις τύπον αὐτὸς τοῦ Μωσέως, μηδὲν μείον ἢ ἐκεῖνος ὑπὸ Θεοῦ μεμαρτυρημένος τῷ αὐτοκράτορι, οὐχ οὕτως ὡς ὁ θεράπων μου, φράζοντι περὶ σοῦ, πιστὸς ἐν ὄλῳ τῷ οἴκῳ μου, στόμα κατὰ στόμα λαλήσω αὐτῷ· τὸν δὲ εἰκονίζει σοι ὁ γλυκὺς ὀμαίμων τὸν Ἀαρών, ἀρχιερωσύνη κατ' ἐκεῖνον τετιμημένος καὶ τὸν κροσσωτὸν περιβεβλημένος ποδήρη καὶ τὴν ἐπωμίδα καὶ τὸ ἐφοῦδ καὶ τὴν κίδαριν καὶ ὅσα λοιπὰ τὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν συναπαρτίζει ἐξαιρέτα. Τοιούτων ἐκείνη κυρῆσαι τῶν κηδησομένων ἐγλίχετο· καὶ δῆτα τυχοῦσα καὶ κατ' ἐπιθυμίαν θανοῦσα, πῶς οὐκ ἂν εἶη δικαία κεῖσθαί σοι παραψυχῆς ἀφορμὴ; Εἰ γὰρ τῆ Ἀπολλωνίδῃ ἐκείνη τῆ τοῦ βασιλέως Εὐμενοῦς καὶ τριῶν ἐτέρων μητρὶ τοῦτο μακάριον ἐδόκει καὶ ἐν εὐδαιμονίας μοίρᾳ λελόγιστο, ὅτι τοὺς τρεῖς υἱέας ὀρῶν δορυφοροῦντας τὸν πρεσβύτατον ἀδελφὸν καὶ τοῦτον περισταμένους καὶ τὸ σῶμα φυλάττοντας, πῶς οὐχὶ ταύτῃ μακαριώτερον τὸ καὶ νοσηλευομένης μὲν καὶ κλινήρους κειμένης, τοὺς τῶν ἀδελφῶν νεωτέρους τὸν σκίμποδα κυκλοῦν καὶ περίστασθαι τὸ κλινίδιον καὶ θανοῦσης δὲ τὴν

272 Ἰνά φησι S: correxi || 279squ. ση(μείωσαι) S in marg. || 286squ. ση(μείωσαι) εἰς τ S in marg.

σορόν ἀμφιέπειν καὶ τὸν ἐπιπωματίζοντα λίθον τῆ τῶν δακρῦων ἐνδεδελεχία
κοιλαίνειν φιλονεικεῖν; * *

26. Εἶπω τὸ μεῖζον; *Ἡκουσέ πη τῶν Εὐαγγελίων ἐκείνη ὅτι τοῖς
πατέρας καταλιποῦσι καὶ γυναῖκα καὶ τέκνα καὶ ἀδελφοὺς ἑκατονταπλασίω
λήψεσθαι καὶ ζωὴν αἰώνιον κληρονομήσειν ἐπήγγελται. Ἀμέλει καὶ αὕτη πρὶν
μὲν ἄνδρα καὶ τέκνα λιποῦσα, οὐχ ὅτῳ συναφθείη νόμοις σαρκὸς οὐδ' ἄπερ
ᾠδινῆσοι καὶ τέκνοι καὶ ἀγάγοι εἰς φῶς, ἀλλ' ὅ τὴν ἀρχὴν μήτε προσέσχεν
ὄλως τὸν νοῦν καὶ τῆς ἐκείνου πάντη τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀπήγαγεν ὄψεως, καὶ
οἷς τὴν πρώτην οὐδὲ μικρὸν ἐμειλίξατο, τούτους τοίνυν πρώην λιποῦσα, νῦν
ἀφῆκε καὶ αὐτοὺς ἀδελφούς. Ἄν οὖν σε τὸ πρᾶγμα λυπῆ, τὰ ἑκατονταπλασίω
παρηγοροῦντων καὶ ὁ τῆς αἰωνίου κληῖρος ζωῆς, ἅττα δὴ καὶ λήψεται σοι
πάντως ἡ ἀδελφὴ καὶ κληρώσεται.

27. Οἶμαι ὡς καὶ πάλιν δῆλος εἶ μὴ μετρίως οἴσων καὶ ἔοικας
Ἐπηνήνατο ἡ ψυχὴ μου παρακληθῆναι, ὑποβάλλειν μετὰ Δαυίδ. Ἀλλὰ τί μὴ
προσέθου καὶ τὸ ἐχόμενον ξυγκείμενον; Προσανάγνωθι καὶ τὸ λεῖπον καὶ
εὐθυμήσεις οἶδ' ὅτι, ἡ ἐγὼ καὶ τοῦτο ὑποφητεύσω σοι· ἐμνήσθην, φησί, τοῦ
Θεοῦ καὶ εὐφράνθην. Ἐκ τοῦ ῥάστου τὸ ἰαμά σοι τῆς ἀλγηδόνος καὶ τῶν
εὐπορίστων τὸ φάρμακον. Τί μνήμης ἕτερον ῥαδιώτερον; Μνήσθητι τοῦ
Θεοῦ καὶ εὐφρανθήσῃ. Τοῦτον αὐτόν σοι μαρτύρομαι· χαρὰ γὰρ πάντων Θεὸς
καὶ εὐφροσύνη καὶ ἀγαλλίασις. Ἀναλόγισαί μοι ὅπως μὴ κατὰ τοὺς πολλοὺς
τὸ πάντη ἀνάδελφόν σοι ἐπεψηφίσατο, ἀλλ' ἔδωκέ σοι ἐκ τοῦ σχεδὸν καὶ
γνήσιον εὐρίσκειν μετὰ Δαυίδ, τοῦτο μὲν τὸν ἐν τοῖς ἀβουλήτοις
συλλυπούμενον καὶ παρακαλοῦντα, τοῦτο δὲ καὶ τὸν ἐν τοῖς ἰλαρωτάτοις
συνεορτάζοντα· οἶδας τὸν ἐν ἱεράρχαις ὁμόγνιον, τὸν ὡς ἄνθρακα
πολυτίμητον λίθον ἐναρμοσθέντα τῆ χρυσῆ στεφάνῃ τῶν χρυσῶν Ἀθηνῶν.* *

28. *Ἔστι σοι καὶ ἄλλος οἶδα θεός, ὁ μετὰ τὸν φύσει καὶ πρώτως
δεύτερος καὶ φύσει καὶ χάριτι καὶ ὀνόματι, ὁ κραταιὸς φημι Βασιλεύς, οὗ
δῆτα δοῦλος αὐτὸς πιστὸς τε καὶ φρόνιμος, οὐχ ἥττον ἢ ἐκεῖνος ὃν ὑμνοῦσι
τὰ Εὐαγγέλια, καὶ ὃς ἀμὴν σοι λέγων ἐπὶ πᾶσιν αὐτοῦ τοῖς ὑπάρχουσί σε
κατέστησε. Καὶ τούτου τοίνυν εἰσελθέτω σε μνήμη καὶ ὅσας σοι θαλάσσας
ἀγαθῶν ἐξήντηλε· ξυμβαλοῦ καὶ | ὅσον ἐχαρίσατό σοι τὸ εὖνουν καὶ ὅπως
οὐ τῷ ἄλλῳ τῶν ἀπάντων ὡς ἄρα σοι μόνῳ προσφέρεται καὶ εὐφρανθήσῃ
πάντως οὐκ ἀπαρνήσῃ τὸ μὴ.

297 θέσθαι ποτε S: correxi || 299 ση(μείωσαι) ὠραῖον S in marg.

322-323 Cf. Mt. 19, 29 || 325 Cf. Is. 26, 18 || 334 Ps. 76, 3 || 337 Ps. 76, 4 || 342 Cf. Eur. Or. 310 || 348
Gr. Naz. Or. 43, 14, 1, 7 = PG 36, 513A

339 φάρ..... (lac. ca. 5 litt.) S: supplevi

29. Εἶπω τὸ ἰσχυρότερον; Ἐθεράπευσας τοῦτον ὡς οὐδεὶς τινα πώποτε· οὐδὲν οὐδαμῶς ἀξύμβατον αὐτοῦ τῇ καρδίᾳ ἐβουλεύσω ἢ ἔδρασας· οὐκ εἰς βραχὺ γοῦν λυπήσας ἐάλως τοῦτον ποτέ. Τί οὖν; Οἶει λήσειν ἐκεῖνον οὕτω δυσφόρως τῇ παρουσίᾳ χρώμενος συμφορᾷ; Οὐκ οἶμαί γε αὐτός. Ἄν οὖν τοῦτο γνοίῃ, τὰ φιλόφρονα σπλάγγνα τὰ περικαιόμενά σου, τῶν ἄλλων πλέον ἀναφλεγῆσεται καὶ στυγνάσει καὶ ἀνιάσεται· καὶ τάχα δόξεις, ὁ ἐν πᾶσι τούτου θεραπευτής, ὁ μηδὲν ἴχνος αὐτοῦ τῇ καρδίᾳ προστρίψας θλίψεως οἴασοῦν, νῦν αὐτὸν ἀνιᾶν καὶ θλίβειν καὶ εἰς αἴτιον λύπης τούτῳ καθίστασθαι; * *

30. Ἄλλ' οἶμαι, τὴν θλίψιν τῆς βασιλικῆς ψυχῆς φυλαττόμενος καὶ ἄκων ἐπίσχυς τοὺς στεναγμοὺς καὶ ἀπομόρξῃ τὸ δάκρυον καὶ σοι κατὰ μικρὸν διὰ τὸν σὸν δεσπότην καὶ βασιλέα τοῦ πένθους ἀφισταμένῳ καὶ τῶν σκυθρωποτέρων, ἐπέλθῃ τὰ εὐθυμότερα, ὡς καὶ τοῦτο τὸ μέρος μετὰ τῶν ἄλλων εὐεργετημένος εἴης ὑπ' αὐτοῦ, πάσχων εἶ τὸ μὴ τινα τῶν ἀπάντων· ὅτι μὴ μόνον Ἐκεῖνον πρόφασιν σοι γενέσθαι τῆς ἐπὶ τῷ πάθει παρηγορίας καὶ δι' αὐτὸν ἔσθ' ὅτε στραφῆναί σοι τὸν κοπετὸν εἰς χαρὰν καὶ τὸν τε ἀθυμίας σάκκον διαρραγῆναι καὶ εὐφροσύνην σε περιζώσασθαι.

351 Mt. 24, 45 || 352-353 Mt. 24, 47 || 362-363 Paul Monach. Aspile 22 || 369-370 Cf. Hom. Od. 17, 304; Il. 2, 269 || 373 Cf. Ps. 114, 7 || 375-377 Cf. Ps. 29, 12

⁵ Του <λογιότατου ρήτορα και Μεγάλου> Δρουγγαρίου κυρού Γρηγορίου του Αντιόχου λόγος παρηγορητικός στον Λογοθέτη εκείνο τον Αγιοθεοδωρίτη για το θάνατο της αδελφής του ⁵

1. Και ο Δαβίδ ανέβαινε, λέει κάπου το Βιβλίο των Βασιλειών, και ανηφόριζε στο όρος, και ανεβαίνοντας έκλαιγε, και όλος ο λαός μαζί του ανέβαινε, ανεβαίνοντας και κλαίγοντας. Και ο σοφός Λογοθέτης, τον γνωρίζεις αυτόν, φίλε μου, τον οποίο ο Βασιλεύς, δεύτερος θεός ως προς την χάρη και το όνομα, βρήκε ως άνδρα πιο κοντινό στην καρδιά του από τους υπόλοιπους της Γερουσίας, όχι λιγότερο από ό,τι ο κατά φύσιν πρώτος Θεός βρήκε εκείνον ανάμεσα στους προφήτες. Αλλά αυτός εδώ, ο ίδιος που χθες και προχθές ανέβαινε ακριβώς σαν σε όρος, στα υψηλά ανάκτορα της επουράνιας βασιλικής δόξας, σήμερα, κατεβαίνοντας από εκεί έως εμάς, έκλαψε με ολολυγμούς για τον χαμό της ωραιότατης αδελφής του και θρήνησε από τα μύχια της καρδιάς του και τα βλέφαρά του έχουν παραμορφωθεί από τα πολλά δάκρυα, που έμοιαζαν με πλημμύρα. Και όλοι οι οικείοι του και οι υφιστάμενοί του όλοι έμοιαζαν να μιμούνται τον βαρύ και σφοδρό χειμώνα, αφ' ενός μεν συγκέντρωναν στα πρόσωπά τους την πυκνή συννεφιά της θλίψης, αφ' ετέρου δε βροντούσαν με αναστεναγμούς και έβρεχαν με τα δάκρυά τους, όπως οι ραγδαιότερες των βροχών. Και η οικογένεια και οι απέξω γέμισαν κοπετούς και όλα παντού ήσαν σκυθρωπά.

2. Γιατί τότε είμαι εγώ εδώ; Ίσως νομίζετε ότι ήρθα για να πενήθσω και να ανανεώσω τους ολοφυρμούς και να καλέσω τις μοιρολογήτρες του Ιερεμία (όπως και αν πρέπει να τις εννοήσει κανείς): νομίζω όμως ότι οι αρετές που συντρόφευαν τη νεκρή από τη βρεφική της ηλικία και αφότου ενηλικιώθηκε, για τις οποίες αγαπήθηκε εξαιρετικά εκείνη και τις οποίες αγάπησε περισσότερο από ό,τιδήποτε άλλο, αν με κάποιο τρόπο αυτές παρουσιάζονταν μπροστά μας αυτοπροσώπως, όπως στο δράμα, θα πετούσαν τα σεμνά, τα ευπρεπή και τα ταιριαστά στις αρετές λιτά μαντίλια, όπως συνηθίζουν να κάνουν οι θρηνήτριες, και θα έλυναν τις πλεξίδες τους και, βάζοντας όλα τους τα δάκτυλα, θα τραβούσαν με μανία τις μπούκλες των μαλλιών τους.

3. Μα την αλήθεια, όχι, εγώ δε θα σταθώ απέναντί σας σήμερα ως ρήτορας γι' αυτό: ωστόσο, ο ομιλών δεν αρνείται τους ολολυγμούς επειδή εκ πεποιθήσεως είναι απαθής μπροστά στις λύπες και άτεγκτα άδακρυς μπροστά στους πόνους. Διότι, ποιος φθάνει σε τέτοιο βαθμό αναλγησίας; Ποιος είναι τόσο άτεγκτος, τόσο άκαρδος και πραγματικά φτιαγμένος από πέτρα ώστε, βλέποντας τον σοφό Λογοθέτη, την κοινή χαρά όλων, για τον

οποίο μάλιστα και μόνο, περισσότερο από τους άλλους, χαίρεται και η καρδιά του Βασιλέως και αγαλλιάζεται όλη η Σύγκλητος, βυθισμένο στη θλίψη, μια θλίψη χωρίς παρηγοριά, τίνος η ψυχή μπορεί να μην πονά για αυτό και να μη σκυθρωπάζει και δακρύζει μαζί του και, όσο το δυνατόν, να συντρέχει στην συμφορά;

4. Αλλά διαπιστώνοντας ότι οι μοιρολογήτριες δεν προκαλούν το δάκρυ σε τέτοιο βαθμό όσο ακριβώς ένας λόγος που θρηνεί τους εκλιπόντες και που έχει συντεθεί για να προκαλέσει το πάθος, δεν θεώρησα ότι πρέπει να αντιμετωπίσω τον σοφό Λογοθέτη με πένθιμα λόγια, μήπως προκαλέσω και πάλι το δάκρυ, αυτό που, αν και ίσως το συγκρατεί για λίγο, κάθεται προφανώς κοντά στις άκρες των βλεφάρων του και, αντί να παύσουν οι οδυρμοί, να αρχίσουν και πάλι· επειδή, ό,τι είναι για τη φωτιά το καλάμι και το χόρτο και όποιο άλλο φορτίο από εύφλεκτες ύλες και που ανάβουν εύκολα, το ίδιο είναι και για τις καρδιές που συσσωρεύουν τα κάρβουνα των θλίψεων για τις ίδιες ο λόγος με τη στυγερή έκφραση και τα λόγια τα θρηνητικά. Και αν καταλάγιαζε λίγο σε αυτές τις καρδιές ο βρασμός, αμέσως πάλι φουντώνει και αναπηδά προς τα ύψη, αντλώντας από τα μοιρολόγια την κατάλληλη ύλη προς μια καινούρια αναζωπύρωση.

5. Για να μη συμβεί και σε εμάς, λοιπόν, το ίδιο, ας αφήσουμε τα λόγια τα δακρύβρεκτα και τα πένθιμα. Γιατί, αν αναστήσουμε και πάλι στον Λογοθέτη το πένθος του, αφυπνίζοντάς το τώρα που είναι προσωρινά αποκοιμισμένο, και ανάψουμε πάλι, με ένα φύσημα, τη φωτιά που έχει σκεπάσει για λίγο η στάχτη, και τον απασχολήσουμε έτσι από τα κοσμικά του καθήκοντα με δεύτερους θρήνους, σύντομα αυτοί που χρειάζονται τούτον τον Προμηθέα, βρίσκοντάς τον λυπημένο και απασχολημένο με το θρήνο, με αποτέλεσμα να μην λάβουν την φροντίδα του, εμάς θα μας καταριούνται βαρύτατα επειδή ερεθίσαμε την πληγή της καρδιάς του και ανανεώσαμε στην ψυχή του τον πόνο τον Δαβιτικό, και έτσι αποσπάσαμε από την απασχόλησή του με τα κοινά το αποτελεσματικότερο και όντως δραστήριο χέρι που ο Βασιλεύς κρατά με εμπιστοσύνη για ό,τι και αν θελήσει να πραγματοποιήσει, και το ωθήσαμε στην απραξία, προσελκύοντας σε θερμότερα και πικρότερα δάκρυα το άγρυπνο μάτι στο οποίο έχει ανατεθεί η εποπτεία των πάντων. Απεναντίας, επιβάλλεται να χρησιμοποιήσουμε μάλλον λόγια που να τον παρηγορούν και να τον ανακουφίζουν από το βάρος της λύπης.

6. Γιατί, λοιπόν, πρέπει να θρηνείς, σοφέ Λογοθέτα; Προς τι οι στεναγμοί και τα δάκρυα; Επειδή έφυγε από τα μάτια σου, ή μάλλον μεταστάθηκε από τη γη στη χώρα των αγγέλων η πρώτη και καλύτερη από

τις αδελφές σου; Μα πραγματικά θα έπρεπε, παρά τον δυνατό πόνο σου, το γεγονός αυτό να είναι για σένα υποφερτό και όχι μισητό, ενεργώντας σύμφωνα και με τη γνώμη της νεκρής.

7. Πράγματι, για το όνομα της αδελφής σου, λέγε, πώς είναι δυνατόν αυτό ακριβώς που της άρεσε και ευχόταν όταν ζούσε, δηλαδή, το να είσαι πάντα χαρούμενος, δίχως λύπη, τώρα που έχει πεθάνει να μην το εκπληρώνεις αλλά τουναντίον -κάτι το ανεπιθύμητο για αυτήν και που το κατέτασσε ανάμεσα στα αντίθετα προς τη θέλησή της, δηλαδή το να δυσθυμείς και να υποφέρεις- να αλλάζεις τη στάση σου και να νικιέσαι και να κυριεύεσαι από αυτό; Νομίζεις ότι πλησιάζεις στη θέλησή της; Δεν ήθελε να υποφέρεις· ευχόταν η ψυχή σου να είναι γεμάτη γλυκύτητα και στην καρδιά σου να βασιλεύει ατέλειωτη χαρά. Έπειτα, μολονότι θα έπρεπε να χαιρέσαι, πράγμα το οποίο ακόμα και με την ψυχή της, αν χρειαζόταν, θα αντάλλασσε εκείνη όσο ζούσε, σκυθρωπάζεις, πράγμα που απευχόταν όπως ελάχιστα αρκούσε το να μη χαιρέσαι, πόσο μάλλον να λυπάσαι και να δυσανασχετείς απαρηγόρητα.

8. Και πράγματι, ενώ δεν είναι δυνατόν να χαιρέσαι αφού η συμφορά και η κακοτυχία είναι τεράστιες, όχι, δεν πρέπει να κατακρίνουμε κάποιον επειδή υποφέρει πολύ καιρό για μια τέτοια γυναίκα, όμως, δεν έπρεπε πάλι να αλλάξεις έτσι προς το εντελώς αντίθετο, και να προσφέρεις όλο τον εαυτό σου στο πένθος και να κόπτεσαι τόσο άμετρα, αλλά όφειλες να προσπαθήσεις να το υπομείνεις όσο το δυνατόν ελαφρύτερα και να μετριάσεις τη λύπη με παρηγοριά, αντιμετωπίζοντας τη συμφορά με μεγαλύτερη μετριοπάθεια, ώστε, από τη μια, στη σφοδρότητα του πάθους να δώσεις την κατήφεια και, από την άλλη, να χαρίσεις στη θανούσα, η οποία δεν ήθελε να υποφέρει, τη μετριοπαθή αντιμετώπιση της συμφοράς, και να κρατάς τη λογική και στα δύο ζητήματα.

9. Και αν τυχόν σε κυρίευε ένας φόβος, όχι αδικαιολόγητος, ότι δήθεν σου είχε αρπάξει την αδελφή σου ένα θηρίο, έτσι όπως γνωρίζουμε ότι ο Ιακώβ μοιρολογούσε τον καλό Ιωσήφ, αντλώντας αφορμή για το θρήνο του από το χιτώνα το λερωμένο από πιτσιλιές αίματος, και κλαίγοντας έτσι τον καλύτερο άνθρωπο που έζησε ποτέ στην υφήλιο, δε θα ήσουν καθόλου αξιόμემπτος αν, όπως εκείνος, πενθούσες επί πολλές ημέρες και παραδιδόσουν επί μακρόν στους οδυρμούς. Αλλά στην περίπτωση αυτή, ο θάνατός της απέχει τόσο πολύ από την αρπαγή θηρίου (η οποία ταιριάζει μάλλον στον ευτελή θάνατο των αμαρτωλών, των οποίων την ψυχή, λέει ο ιερός ψαλμωδός, είναι σα να την αρπάζει λιοντάρι), που μάλλον ειρηνικό ύπνο πρέπει να τον ονομάσουμε και όχι θάνατο, κάτι το οποίο είμαι σίγουρος ότι όντως

αποδίδεται ως οφειλή και σε όσους έχουν ζήσει σαν αυτήν, και, στην περίπτωση που θα αποκαλούσα το γεγονός ως αρπαγή, φαντάσου την είτε σαν τον Ηλία να ανυψώνεται στον ουρανό πάνω σε τέθριππο άρμα για τις αρετές της, είτε ότι μαζί με τον Παύλο αρπάζεται στον παράδεισο, αλλά εκτός σώματος, όχι μαζί με το σώμα.

10. Όσο γι' αυτό, όντως, δεν αμφιβάλλω, σύμφωνα με τα λόγια του Αποστόλου. Διότι φωνάζει σαφώς η επιτύμβια στήλη, κραυγάζει η πέτρα και βοά ο τάφος, μαρτυρώντας έτσι την παρουσία του ενταφιασμένου σώματος, και αυτό οπωσδήποτε, είναι για σένα παρηγοριά. Διότι σίγουρα δεν είναι ασήμαντο για την ανακούφισή σου και μπορεί κατά μεγάλο μέρος να σε παρηγορήσει, ώστε να βρεις εδώ το βάλαμο της λύπης σου, καθισμένος πλάι στη σορό, και να μην είσαι εντελώς απαρηγόρητος, ούτε ο πόνος σου να είναι απόλυτα αφόρητος, όπως συμβαίνει σε εκείνους που μαζί με την ψυχή έχουν χάσει και το σώμα των αγαπημένων τους προσώπων.

11. Εξάλλου, υπάρχουν πολλά παραδείγματα. Πλοία που έχουν ναυαγήσει άντρα και έχουν βυθιστεί στα βάθη της θάλασσας, σκορπώντας μαζί τα άψυχα και τα έμψυχα φορτία τους. Πολλοί άλλοι, κατασπαραγμένοι από δόντια θηρίων ή, πιο απλά, πολλοί που έχουν πεθάνει με φυσικό τρόπο στην αλλοδαπή, και των οποίων τότε δε γύρισε πίσω ούτε ένα κυπελάκι σκόνη από τα λείψανα του σώματός τους, ούτε έστω μια τρίχα, και οι συγγενείς τους ύψωσαν εκείνους τους άνεκρους, να πούμε έτσι, τύμβους και τα επώνυμα κενοτάφια. Πόσο καιρό νομίζεις χτυπιούνταν οι γιοι και οι θυγατέρες του Ενώχ; Πόσο καιρό στενοχωριόταν και ο Ελισσαιέ; Για ποιο λόγο, θαρρείς; Διότι δεν μπορούσαν να προσβλέπουν στα πτώματα, οι μεν του πατέρα τους, επειδή είχε μετασταθεί μαζί με το σώμα του, και ο άλλος του καθοδηγητή του, γιατί είχε μετά σαρκός ανυψωθεί στους ουραμούς με μια δίτροχη άμαξα, ώστε να μην μπορούν, γι' αυτό, να καταστείλουν το πάθος της καρδιάς τους και να αποφύγουν τη θλίψη. Εσύ, όμως, που έχεις ακόμα και τη σορό της αδελφής σου, υπόθεση καθόλου ασήμαντη για να σε παρηγορήσει, πώς, λοιπόν, να μην φέρεσαι ανάρμοστα παραβγαίνοντας στους οδυρμούς με εκείνους που έχουν χάσει τους αγαπημένους τους και μαζί τα πτώματά τους!

12. Εγώ σου λέω ότι και ο προπάτωρ εκείνος ο Ιακώβ δεν ήταν τόσο πολύ απαρηγόρητος επειδή πίστευε ότι το παιδί ήταν νεκρό· γιατί έλεγε ότι δεν ήθελε να παρηγορηθεί, περισσότερο επειδή ο φονέας τού αρνιόταν από ζήλεια ακόμα και τη σορό του γιου του, όπως νόμιζε. Διότι το χιτώνί του, το λερωμένο με αίμα και σκόνη, φάνέρωνε τη βεβήλωση πάνω στο

πτώμα, και για αυτό έκαιγε ακόμα περισσότερο η φωτιά στο καμίνι της καρδιάς του.

13. Για σένα, όμως, όχι μόνο αρκεί το σώμα της νεκρής για να περιορίσει το πένθος σου και για να ελαττώσει τα δάκρυά σου, αλλά ακόμα και αν κάποιος από τα κοσμικά ρούχα της έμεινε στην άκρη, κρυμμένο από τα χέρια της που έντυναν πολλούς γυμνούς, όχι, δεν πρέπει αυτό να αποτελέσει για σένα προσάναμμα της λύπης σου στον ίδιο βαθμό με τον Ιακώβ. Σκέψου το, μάλιστα, ως σβεστήριο της φλόγας της, ποια ενδύματα αντάλλαξε με ποια άλλα, τα κοσμικά με τα αγγελικά, τα φθαρτά και εφήμερα με εκείνα που δε γνωρίζουν φθορά.

14. Ωστόσο, εσύ, σαν να ήξερες μόνον αυτό, ότι δηλαδή, όπως ακριβώς κάποιος ποταμοί που απορρέουν από την ίδια πηγή και, χωρίζοντας και πάλι γυρίζοντας στην ίδια κοίτη, ενώνουν τα νερά τους στο ίδιο ρεύμα, έτσι και εσείς οι ίδιοι, ενώ έχετε γεννηθεί από μία κοιλιά διαφορετικοί -εννοώ, ο καθένας με το δικό του φύλο- έχετε χύσει και οι δύο τις καρδιές σας σαν σε ένα μοναδικό αγωγό, τη σύμπνοια, και έχετε γίνει ένα και το αυτό στη βούληση και στην ψυχή, εσείς που διαφέρετε τόσο πολύ στο σώμα· και για αυτό σου φαίνεται αφόρητη η απομάκρυνση από την αδελφή σου και δυσανασχετείς για τη διάσταση και δεν υποφέρεις το χωρισμό.

15. Πλην όμως, με τον ίδιο τρόπο που υποφέρεις επειδή το γνωρίζεις αυτό, έτσι όφειλες, συνειδητοποιώντας ταυτόχρονα και τα άλλα, να έχεις ένα λόγο ανακούφισης του υπέρμετρου πόνου σου και να νιώσεις χαρά, διότι η αδελφή σου είχε απομακρυνθεί από τον κόσμο πριν ακόμα πεθάνει και διότι, χωρίς να προσφέρει τη σάρκα και το αίμα της, μνηστεύθηκε τον Χριστό, επειδή η ψυχή της ήταν παρθένα, παρόμοια με το σώμα της· τέλος διότι, ποθώντας να λήξει η μνηστεία και να γίνει ο γάμος, τώρα συνάντησε τον Νυμφίο που επιθυμούσε και ικανοποίησε ολότελα τη θέλησή της.

16. Ήλιε που αλλάζεις συνέχεια, μήπως και στη ζωή, όταν εκείνη πονούσε, δεν πονούσες κι εσύ, και όταν χαιρόταν, μήπως δε χαιρόσουν και εσύ; Πώς λοιπόν, τώρα που μόλις δοκίμασε τη χαρά να απολαύσει την ποθητή για αυτήν απόσχιση από το σώμα της, εσύ, ενώ θα έπρεπε να μετέχεις στην ευτυχία αυτή και να δοκιμάζεις τη χαρά της, απεναντίας οδύρεσαι σαν να μην σου αρέσει η ευθυμία της; Δεν ξέρω πώς να συνδυάζω τα δύο αυτά γεγονότα. Οι στεναγμοί σου έχουν μεν πρόφαση την ανάμνηση της αδελφής αλλά στην πραγματικότητα θα έλεγε κανείς ότι πάσχεις από αμνησία όσον αφορά εκείνη, και μάλιστα πολύ σύντομα το μνημονικό σου γύρω από αυτή σύρεται με αυτόν τον τρόπο σε βαθύ ύπνο λήθης. Διότι με όσα θεωρείς ότι πρέπει να δυσφορείς και σκυθρωπάζεις και στενοχωριέσαι -

πράγμα που για εκείνη, όσο ζούσε, ήταν απολύτως θάνατος- και δε χαίρεσαι μαζί με εκείνη που αγάλλεται με την ενδοξότατη ένωσή της με τον Σωτήρα τον Νυμφίο Χριστό -πράγμα που ήξερες να κάνεις όταν ζούσε, και γιόρταζες μαζί της όταν χαιρόταν, και μοιραζόσουν μαζί της την ευφροσύνη-, πώς δε θα πιαστείς να την έχεις λησμονήσει, αφού αλλάζεις και μεταστρέφεται συνέχεια σχετικά με το θέμα;

17. Πράγματι, και ο δικός μου και μέγας Γρηγόριος (και αυτός που, σίγουρα, τον γνωρίζεις και δεν τον αγνοείς, πήρε το όνομά του από την Θεολογία), διακρίνοντας τον βίο μας στα δύο αυτά είδη, τον γάμο και την αγαμία, και λέγοντας ότι ο πρώτος είναι πιο ταπεινός και ασφαλής, η δεύτερη δε πιο υψηλή και θεϊκή, αλλά και πιο επίμοχθη και επισφαλής, δεν επαίνεσε την αδελφή του γι' αυτήν, αλλά προτίμησε να εκθειάσει τη σωστή της συμπεριφορά στο γάμο. Εσύ όμως, ενώ η δική σου αδελφή, η οποία ακολούθησε χωρίς να σφάλει αυτό ακριβώς που ο μεγάλος εκείνος άνδρας ονόμασε πιο επισφαλές και απεχώρησε με το πιο ποθητό και συνάμα το πιο υψηλό πράγμα γι' αυτήν, δηλαδή την αγαμία, δε σκιρτάς από χαρά, δεν ενθουσιάζεσαι, δε χαίρεσαι, δεν αγαλλιάζεσαι, αλλά αγανακτείς για την αποδημία της, την οποία εκείνη είχε προετοιμάσει μέχρι και την τελευταία μέρα;

18. Διότι, πραγματικά, το μεσονύκτιο ξύπνημά της μαζί με τον Δαβίδ και οι στροφές των αφιερωμένων στον Θεό υμνωδιών στη γλώσσα της, το αδιάκοπο σιγομουρμουρητό των χειλιών της και τα συχνά χτυπήματα των χεριών στο στήθος, η ακλόνητη ορθοστασία, όλα αυτά, δεν είναι δείγματα της διάλυσης της σύνθεσής της και πριν από την ώρα του θανάτου; Εσύ όμως, όπως ταιριάζει σε κάποιον που θα τα αγνούσε αυτά, υποφέρεις και λυπάσαι.

19. Θυμήσου το κατά κόσμον όνομα αυτής που θρηνείς και είμαι σίγουρος ότι αντιλαμβανόμενος κατά πόσο υπερτέρησε της ομώνυμης Άννας, της μητέρας του Σαμουήλ, και ποια νίκη είχε καταφέρει έναντι εκείνης όταν πέθανε, θα μπορούσες σε αυτό να βρεις την παρηγοριά. Διότι θα διαπιστώσεις ότι τα στοιχεία για τα οποία το βιβλίο των Βασιλειών τη δοξάζει, κοσμούν και την αδελφή σου· ακριβώς επειδή από τα μεσάνυκτα μέχρι την ημέρα και από την ημέρα μέχρι τα μεσάνυκτα εξίσου με εκείνη έλεγε στην καρδιά της λόγια που ταιριάζουν στον Θεό και τα χείλη της κουνιόνταν και η φωνή της δεν ακουγόταν. Γιατί, άραγε; Γιατί δεν ήθελε να διατυμπανίσει ότι προσευχόταν, όπως κάνουν οι άθλιοι υποκριτές, ώστε να το καταλάβουν (μόνο) οι άγγελοι. Ακόμα και σε σύγκριση με τα εγκώμια της νεκρής -που το αγαθό της παρθενίας και η αγνότητα του σώματος της

προσέφεραν- εκείνη η Άννα, η πιο παλιά, θα μπορούσε να καυχηθεί λιγότερο. Και πώς θα μπορούσε να είναι αλλιώς; Αυτή και με άνδρα συνοικούσε και καθόταν και προσευχόταν συνήθως όχι όπως η νεκρή, από αρετή, αλλά εξαιτίας του πάθους της για την μητρότητα. Εγώ, εξάλλου, τα λόγια που εκτόξευε κατά εκείνης ο άνδρας της, κατακρίνοντας την θλίψη της που ήταν άτεκνη, όταν της έλεγε 'δεν σου είμαι εγώ πολυτιμότερος από δέκα παιδιά;', τούτο ακριβώς είμαι πεπεισμένος εκ των έσω ότι σκεφτόταν η νεκρή για σένα τον αδελφό της, και ότι σε θεωρούσε όχι μόνο πολυτιμότερο από δέκα παιδιά, αλλά σαν πολύτιμο άνδρα εκτιμούσε εσένα, τον αδελφό της.

20. Δοξάζουν τα Ευαγγέλια και την άλλη ομώνυμή της Άννα, την προφήτιδα εκείνη, την κόρη του Φανουήλ, η οποία έζησε μεν επτά χρόνια με τον άνδρα της, αλλά, μετά από εκείνον και για όλη της τη ζωή, δεν απομακρύνθηκε από το ναό και αφοσιώθηκε με καθημερινές νηστείες και ολονύκτιες προσευχές. Εγκωμιάζω κι εγώ την εκλιπούσα γιατί συναγωνίστηκε μεν την ομώνυμή της στο να μην απέχει και αυτή από το ιερό του σπιτιού της, καθώς και στις νηστείες και προσευχές κάθε μέρα και κάθε νύχτα λατρείας, ωστόσο την νίκησε γιατί δεν έζησε με άνδρα, διαλέγοντας την αγνότητα και ζώντας ανυποχώρητα αποστρεφόμενη τον άνδρα.

21. Αλλά, πώς χρησιμεύουν αυτά στη μετατροπή του πένθους και στην παρηγοριά σου; Για να καταλάβεις ότι, γι' αυτό που έγινε με την αδελφή σου, πρέπει να πανηγυρίζεις και όχι να θρηνείς, διότι πραγματικά, από τη μια, συναγωνιζόμενη τις συνονόματές της, τόσο εκείνη της Παλαιάς Διαθήκης όσο και την άλλη που αναφέρεται στην Καινή, και από την άλλη, υπερέχοντας έναντι εκείνων σε πολλά από τα υπόλοιπα, απεβίωσε με το πλεονέκτημα της αγαμίας· επίσης, για να μην παρουσιάζονται λογικές οι αφορμές των οδυρμών σου, ότι δήθεν σου έτυχαν κάποιες καταστάσεις απροσδόκητες και τις οποίες δεν περίμενες ποτέ να συμβούν· διότι δε θα μπορούσες ποτέ να πεις, και ακόμα και αν το έλεγες δε θα έπειθες, ότι κάθε φορά που την έβλεπες να διώχνει το δεσμό του γάμου, δεν γνώριζες πως ετοιμαζόταν για την έξοδο και φαινόταν ακριβώς ότι φρόντιζε γι' αυτό, δηλαδή, να είναι όντως έτοιμη και ελεύθερη, χωρίς ούτε κωλύματα ούτε εμπόδια, για τη φυγή της από τον κόσμο.

22. Και αν κανείς υπέθετε ότι δεν τα γνώριζες αυτά, το όνομα που πήρε κατά την ένδυση του αγγελικού σχήματος τώρα στο τέλος, ποιος στον κόσμο θα μπορούσε να παραδεχθεί ότι δεν αποδόθηκε σε αυτήν από την επακριβή βεβαίωση της δικής της ζωής; Γιατί, από όσα διαπίστωσες ότι ήταν ξένη για τον κόσμο, ξένη ανάμεσα στα φθαρτά, πάροικος στη γη μαζί

με τον Δαβίδ, έπηλυσ ανάμεσα στους ανθρώπους και περαστική, είναι απόλυτα σαφές ότι απέδωσες σε αυτήν το όνομα της ξένης επειδή κατάλαβες ότι είχε αποξενωθεί από τα γήινα και πριν από το θάνατο. Άρα, πώς μπορείς, σαν να διέψευδες τον εαυτό σου, εφόσον ήσουν μάρτυρας της αποξένωσής της από τη ζωή ακόμα και όσο ζούσε, να κλαις και να πενθείς απαρηγόρητα για εκείνην σαν να αποξενώθηκε τώρα από τη ζωή;

23. Υμνεί και ο Σολομών μια γυναίκα νοικοκυρά και εργατική, η οποία ούτε που έσβηνε το λυχνάρι όλη τη νύχτα, απλώνοντας τα χέρια στο εργόχειρό της και στηρίζοντας τα μπράτσα στο αδράχτι. Αλλά προς ποιο όφελος η αγρυπνία και το γνέσιμο; Για να ετοιμάσει, λέει, για τον άνδρα της ενδύματα από πορφύρα. Δεν έσβηνε ούτε της αδελφής σου το λυχνάρι όλη νύχτα, αλλά για την επικοινωνία με τον Θεό και την ερμηνεία των ιερών ψαλμών. Απλώνονταν και εκείνης τα χέρια στην προσευχή, στηρίζονταν και τα μπράτσα της, αλλά σε στάση δέησης.

24. Γιατί, πώς να είναι για αυτήν άξια φροντίδας ο αργαλειός και η ρόκα, το αδράχτι και το λινάρι και το καλάθι, απασχολήσεις γυναίκας ασήμαντης και αφοσιωμένης στην εργασία, ταπεινής και δουλεύτρας, που εναποθέτει τις ελπίδες των απαραίτητων για τη ζωή μόνο στα δάχτυλά της; Και για ποιον άνδρα να κεντούσε τάχα τους μανδύες και τα πανωφόρια μια γυναίκα η οποία πόθησε και πέτυχε τον άγαμο βίο και την παρθενία, και δεν κυριεύθηκε από άνδρα, σύμφωνα με την κοινή τιμωρία, αλλά δοκίμασε και έφερε εις πέρας την ελευθερία της, εκτός αν κάποιος ισχυριζόταν ότι, όπως η υφάντρα εκείνη του Σολομώντα ύφαινε τους πορφυρούς μανδύες για να δείχνει περίβλεπτος ο άνδρας της στις Πύλες, όπως έλεγε, έτσι πράγματι και αυτής εδώ τα χέρια, υψωμένα ολονυκτίς στην προσευχή, εξύφαιναν για σένα την πορφυρή στολή του αξιώματός σου, που εσύ, ο αδελφός της, φορώντας την μπροστά στους βασιλικούς θώκους και εισερχόμενος ή εξερχόμενος από τις πύλες των ανακτόρων, γίνεσαι περίβλεπτος. Και ένα πρέπει οπωσδήποτε να σε παρηγορήσει πολύ, ότι, αφού σε είδε έτσι όπως αγαπούσε και ζητούσε από τον Θεό να σε δει, έφυγε νιώθοντας ότι εκπληρώθηκαν οι επιθυμίες της και ότι πραγματοποιήθηκαν οι ευχές της.

25. Ή ίσως νομίζεις πραγματικά ότι είχε ποτέ τη θέληση να τελειώσει τη ζωή της διαφορετικά απ'ό,τι έγινε τώρα, που την περιτύλιξαν οι αδελφοί της και τα πολυαγαπημένα δάχτυλα και τα γεμάτα φροντίδα βλέφαρά τους και, όπως έβλεπε εκείνη η Μαριάμ τον Μωσή και τον άλλο, τον Ααρών, έχοντας δύο αδελφούς για να την ενταφιάσουν· από αυτούς, φέρεις και εσύ το χαρακτήρα του ενός, του Μωσή, στο ότι, στον ίδιο βαθμό που την απέκτησε εκείνος από τον Θεό, έχεις κερδίσει την απόλυτη

εμπιστοσύνη του Αυτοκράτορα, ο οποίος είπε για σένα έμπιστος σε όλο το σπίτι μου, όχι σαν να ήταν ο υπηρέτης μου, αλλά σε αυτόν θα μιλήσω στόμα προς στόμα· τον άλλον, τον Ααρών, τον αντικατροπτίζει ο γλυκός ο αδελφός σου, που τιμήθηκε σαν και αυτόν με την αρχιεροσύνη, ντύθηκε τον κροσσωτό ποδήρη χιτώνα και την επωμίδα και το εφούδ και την κίδαρι και όσα άλλα βαρύτιμα εξαρτήματα απαρτίζουν την αρχιερατική στολή. Τέτοιους ανθρώπους ήθελε να βρει για να την κηδεύσουν· και εφόσον, όντως, τους βρήκε και πέθανε έτσι όπως επιθυμούσε, πώς να μην αποτελέσει αυτό μια δίκαιη αφορμή για να παρηγορηθείς; Αν της Απολλωνίδας εκείνης, της μητέρας του βασιλιά Ευμένη και τριών ακόμα παιδιών, της φαινόταν ευτυχισμένο γεγονός και λογάριαζε για ευδαιμονία τούτο, το να βλέπει τα τρία της παιδιά να φρουρούν τον μεγαλύτερο αδελφό και να τον περιβάλλουν, φυλάσσοντας το σώμα του, πώς να μην είναι για αυτή μεγαλύτερη ευτυχία το ότι, πρώτα, όταν ήταν άρρωστη και καθηλωμένη στο κρεβάτι, οι νεότεροι αδελφοί της περιέβαλλαν την κλίνη της και κάθονταν γύρω γύρω και, ύστερα, όταν πέθανε, ότι συνόδευσαν τη σορό της και φιλονικούσαν με την αφθονία των δακρύων τους ώστε να δημιουργηθεί κοίλωμα πάνω στην πέτρα που κάλυπτε τον τάφο;

26. Να πω το πιο σημαντικό; Εκείνη γνώριζε ότι τα Ευαγγέλια υπόσχονται κάπου για όσους εγκαταλείψουν τους γονείς τους και την γυναίκα και τα παιδιά και τα αδέρφια τους πως θα κερδίσουν εκατό φορές όσα έχασαν και θα κληρονομήσουν την αιώνια ζωή. Πράγματι και αυτή, αφού πριν εγκατέλειψε άνδρα και παιδιά -όχι εκείνον που είχε δεθεί με τους νόμους της σάρκας, ούτε αυτά που θα κοιλοπονούσε και θα γεννούσε και θα έφερνε στον κόσμο, αλλά τον άνδρα στον οποίο ποτέ καθόλου δεν έστρεψε την ψυχή της και από το βλέμμα του οποίου απέστρεφε οπωσδήποτε τα μάτια της, και τα παιδιά που από την αρχή διόλου δεν την συγκινούσαν- αφού εγκατέλειψε λοιπόν, πριν καιρό, τούτα τα πράγματα, τώρα άφησε και τους ίδιους τους αδελφούς της. Αν, λοιπόν, το πράγμα σε κάνει να λυπάσαι, τα εκατονταπλάσια ας σε παρηγορήσουν και η κληρονομιά της αιώνιας ζωής, τα οποία η αδελφή σου πράγματι θα κερδίσει και θα κληρονομήσει οπωσδήποτε.

27. Μου φαίνεται πως και πάλι δεν τα υπομένεις με μετριοπάθεια και μοιάζεις 'Αρνιόταν η ψυχή μου να παρηγορηθεί' να σιγομουρμουρίζεις μαζί με τον Δαβίδ. Αλλά, γιατί δεν προσθέτεις και το κομμάτι που έρχεται αμέσως μετά; Διάβασε και το υπόλοιπο και είμαι σίγουρος ότι θα χαρείς, ή, καλύτερα, εγώ θα σου το ερμηνεύσω και αυτό, που λέει: *θυμήθηκα τον Θεό και ευφράνθηκα. Πολύ εύκολη η θεραπεία του πόνου σου και πρόχειρο το*

φάρμακο. Τι πιο εύκολο από την θύμηση; Θυμήσου τον Θεό και θα ευφρανθείς. Αυτόν μαρτυρώ για σένα: γιατί ο Θεός είναι η χαρά, η ευφροσύνη και η αγαλλίαση όλων μας. Σκέψου ότι δεν επέλεξε για σένα, όπως για πολλούς άλλους, να μείνεις εντελώς χωρίς αδέρφια, αλλά σου έδωσε, όπως έδωσε σχεδόν στον Δαβίδ, να έχεις ένα γνήσιο αδελφό, αυτόν που λυπάται μαζί σου και σε παρηγορεί στις δύσκολες περιστάσεις, αυτόν που γιορτάζει μαζί σου στις πιο χαρούμενες στιγμές· γνωρίζεις ποιον εννοώ, τον αδελφό σου τον αρχιερέα, ο οποίος τοποθετήθηκε πολύτιμος λίθος σαν άνθρακας στο χρυσό στέμμα των χρυσών Αθηνών.

28. Γνωρίζω ότι υπάρχει για σένα και άλλος θεός, μετά από τον φυσικό και πρώτιστο, δεύτερος και προς τη φύση και προς τη χάρη και το όνομα, εννοώ τον κραταιό Βασιλέα, του οποίου είσαι όντως και πιστός και φρόνιμος δούλος, όχι λιγότερο από εκείνον που υμνούν τα Ευαγγέλια, και ο οποίος, λέγοντας γένοιτο σε έβαλε υπεύθυνο για όλα του τα υπάρχοντα. Ας έρθει, λοιπόν, η μνήμη σου σε αυτόν και στις θάλασσες από δώρα που εξάντλησε για σένα· πρόσθεσε και πόσο σου χάρισε την εύνοιά του και ότι σε κανέναν άλλο, παρά μόνο σε εσένα, δε φέρεται έτσι, και θα ευφρανθείς οπωσδήποτε και δε θα αρνηθείς να παρηγορηθείς.

29. Να πω το πιο σπουδαίο; Τον υπηρέτησες όπως δεν το έκανε ποτέ κανείς με κανέναν άλλο· δεν αποφάσισες ούτε έκανες απολύτως τίποτα που να ήταν ασυμβίβαστο με την καρδιά του· ποτέ δεν κατηγορήθηκες ότι τον λύπησες έστω λίγο. Τι δηλαδή; Νομίζεις ότι εκείνος θα σε λησμονήσει, ενώ υποφέρεις με τόση στενοχώρια την παρούσα συμφορά; Εγώ πιστεύω πως όχι. Αν, δηλαδή, μάθαινε για τα φιλόφρατα σπλάχνα τα διάπυρά σου, θα ανησυχούσε, θα στενοχωριόταν και θα πονούσε περισσότερο από τους άλλους· και, θα σου φαινόταν άραγε σωστό, εσύ που τον φρόντιζες σε όλα, που δε ράγισες την καρδιά του ούτε με ένα ίχνος θλίψης όποιας φύσεως και αν ήταν, τώρα να τον στενοχωρείς, να τον θλίβεις και να γίνεσαι γι' αυτόν αιτία λύπης;

30. Αντιλαμβάνομαι όμως ότι, προκειμένου να προφυλάξεις τη βασιλική ψυχή, θα πνίξεις τους στεναγμούς σου και θα σκουπίσεις το δάκρυ, ακόμα και χωρίς τη θέλησή σου, και ότι αφού φύγει σιγά σιγά από σένα το πένθος και τα πιο θλιβερά αισθήματα για χάρη του κυρίου σου και βασιλέα, θα σε συνεπάρουν τα αισθήματα τα πιο χαροποιά, ώστε και ως προς αυτό το ζήτημα, μαζί με τα άλλα, θα ευεργετηθείς από αυτόν και θα ευτυχήσεις όπως κανένας από όλους τους άλλους, διότι δε θα είναι μόνο Εκείνος η αφορμή για την παρηγοριά του πόνου σου, αλλά και χάρη σε

αυτόν, κάποια στιγμή το πένθος σου θα μεταμορφωθεί σε χαρά και ο
χιτώνας της οδύνης σου θα σχιστεί και θα σε σκεπάσει η ευφροσύνη.

II.7. Σχόλια.

7 οἷσθα δὲ τοῦτον, ὦ φίλ' ἑταῖρε: Αποστροφή. Ο ρήτορας στρέφεται στο ακροατήριο ή στον αποδέκτη του λόγου, για να αποσπάσει την προσοχή του. Ως υφολογικό μέσο, ο Αντίοχος προστρέχει στην άφθονη χρήση της ρητορικής αποστροφής, συχνά σε μορφή ερώτησης.

8 ἄνδρα πρὸς τῆς καρδίας αὐτῶ: Η πρόθεση προς +γεν. αντικαθιστά εδώ το κατά +αιτιατ. του αντίστοιχου χωρίου της ΚΔ. (Πράξ, 13, 22): εὖρον Δαυιδ τὸν τοῦ Ἰεσσαί, ἄνδρα κατὰ τὴν καρδίαν μου, ὃς ποιήσει πάντα τὰ θελήματά μου. Η BÖHLIG, *Untersuchungen*, σσ. 153 τονίζει την τοπική έννοια του προς +γεν., στα ὄψιμα ελληνικά, την έννοια του σημείου από όπου: κατά μέρος της καρδιάς του, από την καρδιά του (βλ επίσης, SCHWYZER, *Griechische Grammatik II*, σ. 516 και BLASS-DEBRUNNER, *A Greek Grammar*, σ. 125, § 240).

7-10 Ο Γρηγόριος Αντίοχος αναφέρεται πιθανότατα με αυτά τα λόγια στο λειτούργημα του μεσάζοντα που ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης ανέλαβε γύρω στο 1166, όπως και στο χωρίο 68-70 οὕτω τὴν ἀνυσιμωτάτην χεῖρα καὶ σφόδρα δραστήριον, ἣν ὁ βασιλεὺς ἴσχει τὰ πάντα καταπραττομένην.

8-10 ὁ δεύτερος εὔρε καὶ κατὰ χάριν καὶ τοῦνομα θεὸς βασιλεὺς οὐχ ἦττον ἢ τὸν ἐν προφήταις ἐκεῖνον ὁ κατὰ φύσιν καὶ πρότερος. Πρβλ. 349-351: *Ἔστι σοι καὶ ἄλλος, οἶδα, θεὸς ὁ μετὰ τὸν φύσει καὶ πρώτως, δεύτερος καὶ φύσει καὶ χάριτι καὶ ὀνόματι, ὁ κραταῖός φημι Βασιλεὺς. Η παρομοίωση του αυτοκράτορα προς τον Θεό είναι συνηθισμένη στους βυζαντινούς ρήτορες (βλ. ΜΠΙΟΝΗΣ, *Εὐθύμιος Μαλάκης II*, σσ. 716 και 148, H. HUNGER, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Βιέννη 1964, (WBS 1), σσ. 49 κ.ε.). Ο αυτοκράτορας θεωρείται δεύτερος Θεός, και προσομοιάζεται με τον πρώτιστο Θεό μέσω κάποιων μοτίβων που επαναλαμβάνονται σε πολλά από τα κείμενα, όπου γίνεται εγκώμιο του αυτοκράτορα. Αυτά τα μοτίβα αποκαλούν τον βασιλέα είτε μιμητή ή εικόνα του Θεού, είτε ένθεο ή ακόμα και θεό ή δεύτερο θεό. Επίσης προσομοιάζονται προς εκείνα του Θεού, το όνομα και ο νους (ή η ψυχή) του αυτοκράτορα, σε αντίθεση με το ανθρώπινο σώμα του.

9 καὶ τοῦνομα θεὸς βασιλεὺς: Ο Μανουήλ Α' Κομνηνός (αναφορά στην ομωνυμία του με τον Χριστό-Εμμανουήλ).

10 τὸν ἐν προφήταις ἐκεῖνον: Περίφραση (= τὸν προφήτην ἐκεῖνον). Η εμπρόθετη δομή αντικαθιστά ουσιαστικά, επίθετα και ρήματα. Πρβλ. χαίρειν καὶ ἐν ἀλύπῳ καθεστάναι (84), ἐν ἀπευκταίοις ἐτάττετο (86), τοῦ κατὰ κόσμον τῆς θρηνουμένης ὀνόματος (214) (=τοῦ κοσμικοῦ), οἶων οἶα

περιβλημάτων ἠλλάξατο, τῶν κατὰ κόσμον τὰ κατ' ἀγγέλους (160) (= τῶν κοσμικῶν τὰ ἀγγελικά), τοῦ κατ' οἶκους ἱεροῦ (240), ἢ παρά τῷ Σολομῶντι ἐκείνη χερνήτις (286) τὰς ἐκ πορφύρας χλαίνας (287), ἐκ τοῦ ῥάστου τὸ ἱμά σοι τῆς ἀλγηδόνος (338), τῆς ἐπὶ τῷ πάθει παρηγορίας (374).

11 ἀναβαίνων...καταβαίνων: Αντίθεση. Πρβλ. εὐκταίοις...ἀπευκταίοις (83-86), χαίρειν δέον...σκυθρωπάξεις (89-90), ἐπηύχετο ...ἀπηύχετο (88-91), τῶν κατὰ κόσμον τὰ κατ' ἀγγέλους (160), μνήμην...ἀμνησίαν (184-185), ἀναλύσεις τοῦ συνθέτου (212), πανηγυριστέον...θρηνητέον (246).

10-11 ἐκεῖνος οὗτος: Πλεονασμός. Πρβλ. τίς ἂν τῶν ἀπάντων (259-260), οὐ τῷ ἄλλῳ τῶν ἀπάντων (356), ὡς ἄρα σοι μόνῳ (356), οὐδὲν οὐδαμῶς (359).

11-12 ἀναβαίνων χθὲς καὶ τρίτην ἡμέραν ὡσπερ εἰς ὄρος: τα ανάκτορα. Αὐτὴ ἡ αναφορά στο βιβλικὸ χωρίο Ησαΐα 40, 9 χρησιμοποιεῖται συχνά ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ρήτορες, λ.χ. για να δηλώσουν ὅτι κάποιος προβιβάζεται και αναλαμβάνει ἕναν ἀπὸ τοὺς διδασκαλικοὺς θρόνους τοῦ Πατριαρχείου (Βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 98.11). Ἐδῶ ἀπεικονίζει ἀναμφίβολα τὴν ἀνοδο τοῦ Μιχαὴλ Ἀγιοθεοδωρίτη στὴν κλίμακα τῶν βασιλικῶν ἀξιωματῶν.

12 τὰ ὑψηλὰ τῷ μεταρσίῳ τῆς βασιλείου δόξης ἀνάκτορα: Κλειστό Σχήμα. Πρβλ. οἱ ἐπὶ γλώττης τῶν ἐκείνης πρὸς Θεὸν ὑμνωδιῶν ἐλιγμοὶ (209), αἱ τῶν χειρῶν θαμιναὶ τοῦ στέρνου καταφοραὶ (210-211).

16 ἀποσχεδιάσας ἔχει τὰ βλέφαρα: Διαφαίνεται μια προτίμηση τοῦ Ἀντιόχου για τις ρηματικές περιφράσεις. Πρβλ. ἔχει ζηλώσασα (242), οὐκ ἂν ἔχης εἰπεῖν (253), εὐεργετημένος εἷης (373).

17 τὸ ὑπὸ χεῖρα: Για τὴν μετάφραση *υφιστάμενοι*, βλ. ΜΑΝΑΣΣΗΣ, *Μιχαὴλ Ἀγιοθεοδωρίτης IX*, σ. 180. 225: οὕτω δὴ καὶ αὐτὸς ἐκ βασιλέως καὶ τῆς ἐκείνου μεγάλης ψυχῆς καὶ ἀγαθουργάτιδος τὰς πλουτοδοτείας ἀκτῖνας τοῖς ὑπὸ χεῖρα διαπορθμεύει, λαοῦ καὶ βασιλέως μέσον ἰστάμενος.

Ἐλλειψη: τὸ ὑπὸ χεῖρα (πλήθος): Πρβλ. ἦν καὶ τῆς τελευταίας ἐκείνη προμεμελέτηκεν; (206), τὴν τήμερον (34) (ἡμέρα), ὑπὸ τὴν ὑφήλιον (107) (γῆ), οὐκ ἀναλύσεις τοῦ συνθέτου (212) (εἰμί), ἰστός (278) (ἀργαλεῖος).

20-21 τὰ ἔ ἔνδον τὰ τε θύραζε : Γι' αὐτὸ το προσφιλές στους βυζαντινοὺς ρήτορες χωρίο παρμένο ἀπὸ τον Ευριπίδη, βλ. ἄλλα παραδείγματα: ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Ἐπιτάφιος στον πατέρα του 3*, σ. 139, 16-17. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μιχαὴλ Ἀγιοθεοδωρίτης VIII*, f. 360v.

21-22 κοπετοῦ γέγονε πλήρη καὶ πάντα πάντοθεν σκυθρωπά: Παρήχηση. Πρβλ.: (π) ὅς τὴν ἀπάντων ἐποπτεῖαν καταπεπίστευται (72-73), περὶ ἀπαρακλήτου ποιεῖσθαι τὸ ξυμπεσόν (148-149), (λ) Πολλοὶ τινες

πολλάκις μύλοις κατηλοιμένοι θηρῶν, (131-132), (φ) τὸ πορφυροῦν τοῦ ἀξιώματος ἄμφιον ἐξυφήνασθαί σοι (290), ἀδελφοῖς καλυφθεῖσα καὶ φιλότατοις δακτύλοις ἀδελφῶν καὶ φίλτατα βλέφαρα (298-299), (ι) ἡλικὸν τε ἰδεῖν ἦρα καὶ ἡτέϊτο (294), (σ) σχέτλια πάσχειν (88), παρακαλεῖσθαι ὅσον διὰ τὸ καὶ τοῦ σκήνους αὐτῶ φθονῆσαι τὸν θανατώσαντα (150-151).

25 ὑποληπτέον: Τα ρηματικά επίθετα προτιμώνται σε απρόσωπο σχηματισμό (δεν συμφωνούν σε πτώση, γένος και αριθμό με το ουσιαστικό), το οποίο χρησιμοποιεί αποκλειστικά εδώ ο Αντίοχος, με ἔλλειψη πάντα του εἰμί: παρετέον (58), ἐπιβλητέον (74), θρηνητέον (76, 246), πανηγυριστέον (246).

28 ἐς μέσους (αντί για το πιο κοινό ἐς μέσον). Πρβλ. ΕΥΡΗΠΙΔΗ, *Κύκλωψ*, 671. Βλ. άλλα παραδείγματα σε κείμενα του Γρηγορίου Αντιόχου:

WIRTH, *Untersuchungen*, σ. 25: πρότερον μὲν γὰρ, καὶ οὐ πολὺ πρότερον, ἐς μέσους εἶχέ με καταστάντα τῆς γερουσίας ὁ σύλλογος...

ANTIΟΧΟΣ, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης*, σ. 400 ὅπου ο Σπ. Λάμπρος μεταγράφει ἐς μέσον -πιο κοινός τύπος- ἀπὸ το *Scorialensis* Υ-Π-10, f. 396^v: τὸν φάκελλον εἰς μέσους τιθεῖς...

29 τὰ σεμνά τε καὶ εὐπρεπὴ καὶ ἀρεταῖς ἐοικότα: Συνωνυμία. Πρβλ. λύπαις ἀπροσπαθῆς καὶ πόνους ἀνένδοτον ἄδακρυς (35), ἀτεγκτος καὶ ἀκάρδιος καὶ ἀτεχνῶς ἀντιτύπου πέτρας (37), χαίρει ἐπιγέγηθεν (40), χαίρειν καὶ ἐν ἀλύπῳ καθεστάναι (83-84), δυσθυμεῖν καὶ παθαίνεσθαι (86), εἰς παραψυχὴν ... εἰς παράκλησιν (124), τοῦ τῆς καρδίας οἰδήματος καταστέλλοιεν καὶ ὑφαιροῖντο τῆς θλίψεως (142), διαίρεσιν ... διάστασιν ... χωρισμόν (169-170), εὐλυτος ... ἄφετος (156), εἴργοντος κατέχοντος (257), ξένην ... πάροικον ... ἔπηλυν ... παρεπίδημον (262-263), τὸν ἄζυγα βίον ... τὸ παρθενεύειν (283-284), τοῦτο μακάριον ἐδόκει καὶ ἐν εὐδαιμονίας μοῖρα λελόγιστο (313), χαρὰ γὰρ πάντων Θεὸς καὶ εὐφροσύνη καὶ ἀγαλλίασις (340).

29-30 Πολυσύνδετον: 29-30, 42, 96-97, 208-211, 279, 306-308 κλπ., που συνδυάζεται -λίγες φορές- με το ασύνδετον: 261-263, 205, 358-361

36 Τίς γὰρ ἐς τοσοῦτον ἀναλγησίας ἀφῖκται; Συναίνεση του ρήτορα με το ακροατήριο. Δηλώνει ὅτι καταλαβαίνει τὴν στάση του κοινού, για να κερδίσει τὴν εὐνοιά του. Εἶναι ἕνας κοινός τόπος στα προοίμια.

40 Ο Αντίοχος χρησιμοποιεῖ πλήθος ουδετέρων ουσιαστικῶν με αφηρημένη ἔννοια ἀντί για τις πιο κοινές μορφές του αρσενικού ἢ του θηλυκού γένους: τὸ Γερούσιον (= ἡ Γερουσία) (40), τὸ ζυμπεσόν (149, 247), τὸ σύμπνουν (= ἡ σύμπνοια) (166), τὸ σύνθετον (= ἡ σύνθεση) (212), τὸ παραμύθιον (= ἡ παραμυθία) (217), τὸ ἄτεκνον (230), τοῦ εἴργοντος ἄτερ καὶ τοῦ κατέχοντος (257), τὸ ἄγρυπνον (272), τὸ ἐλευθέριον (285), τὸ πάντη ἀνάδελφον (342), τὸ εὐνουν (355).

43 συνδιένεγκαί οί τήν συμφοράν: Ετυμολογικό σχήμα. Πρβλ.: τῷ τῆ συμφορᾷ μετρίως προσφέρεσθαι (101)

47 τήν εἰς τόν σοφόν λογοθέτην ἐντυχίαν ποιήσασθαι: Ὑπερβατόν. Πρβλ. ἐπιτηδεΐας εἰς ἑτέραν ἀναψιν ὕλης (56), οἱ τοῦ Προμηθέως τούτου καταδεεῖς ἄσχολον ... εὐρίσκοντες (63-65), ἐκ τῆς τῶν κοινῆ συμφερόντων συνεργίας ἀπαγαγοῦσι (70-71), τὸ πυκνὸν τοῦ χείλους ὑπόψαλμα (210) καὶ σποράδην.

51-52 ὃ γὰρ τῷ πυρὶ καλάμη καὶ χόρτος καὶ ὀπόσον ἕτερον τῆς εὐαναλώτου καὶ εἰς δαπάνην: Πρόκειται για διασκευή του χωρίου Κορ. Α', 3, 12-13. Η λέξη δαπάνη θυμίζει το χωρίο του ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *hom. 6 in eccl.* 385, 8, που αναφέρεται στο ίδιο απόσπασμα της ΚΔ.

60-63 διαναστήσαιομεν ... ἀνάψαιομεν ... ἀπασχολήσαιομεν: Ομοιοτέλετον. Πρβλ.: εὐρίσκοντες ... ἀποτυγχάνοντες (65-66), ἐπιτρίψαιο ... ἀνακαινήσασιν (67-68), παρηγοροῦσι ... ἀνακουφίζουσι (74-75), συνεξεχέετε ... ξυνεστάκατε (167), εὐλυτός τε εἶη καὶ ἄφετος καὶ τοῦ εἴργοντος ἄτερ καὶ τοῦ κατέχοντος (256-257).

75 λύπης ἄχθος: Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *de anim. et resur.* 12, 20.

76 Διὰ τί γάρ σοι καὶ θρηνητέον, σοφὲ λογοθέτα; Αποστροφή, μέσω ερώτησης, του ρήτορα προς τον άμεσο αποδέκτη του Λόγου.

110-112 Παρένθεση. Πρβλ. 133-135, 195-196, 165-166, 188-189, 191-193.

116-119 ὡς μὲν μετὰ Ἡλιοῦ καὶ ταύτην εἰς οὐρανὸν ἀναλαμβανομένην λογίζου ἔποχον τετρώρω ταῖς ἀρεταῖς, ὡς δὲ καὶ μετὰ Παύλου ἀρπαζομένην εἰς τὸν παράδεισον: Για το πρωτοχριστιανικό σύμβολο του άρματος του Ηλία, βλ. DANIÉLOU, *Symboles*, σσ. 77 κ.ε. Η αλληγορία του άρματος του Ηλία συνδέεται με τις αρχαίες παραστάσεις του άρματος του Ἡλιου (βλ. LECLERCQ, *Dicc. d'Arch. Chrét. et de Liturg.*, λήμμα Helios). Από την άλλη, η ιδέα της ανύψωσης του νου από φτερωτά άλογα (που συμβολίζουν την ψυχή, ως όχημα του νου) προέρχεται από τον Πλάτωνα, *Φαίδρος* 246 A (DANIÉLOU, στο ίδιο, σ. 79). Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός και ο Γρηγόριος Νύσσης χρησιμοποίησαν την αλληγορία της αναλήψεως του Ηλία για να εκφράσουν τις ιδέες της πνευματικής ανύψωσης και της Ενσάρκωσης του Χριστού, και ο Κύριλλος Αλεξανδρείας συγκρίνει το άρμα του Ηλία με ένα υποτιθέμενο άρμα που ανέβασε τον Χριστό στους ουρανούς (*PG* 33, 857b, πρβλ. DANIÉLOU, στο ίδιο, σ. 84).

Στον Ιουδαϊσμό και στον πρώιμο Χριστιανισμό συναντάμε αναπαραστάσεις όπου ο θεός ή δαίμονας Ἡλιος οδηγεί ένα άρμα δύο ή τεσσάρων αλόγων (DANIÉLOU, στο ίδιο, σ. 91) ως αλληγορία της Ανάληψης

του Χριστού, με την εσχατολογική σημασία (η μεταθανάτια ζωή, η ανάσταση των νεκρών) που σε αυτή την βιβλική διήγηση αποδίδεται από την χριστιανική παράδοση (βλ. LECLERCQ, στο ίδιο, στ. 2148).

Οι προφήτες Ηλίας και Ενώχ (και οι δυο ανελήφθησαν στον ουρανό - Ηλίας: 4 Βασιλ. Δ', 2, Ενώχ: Γέν. 5, 24 και Σοφ. Σειρ. 44.16, 49, 14) πέρασαν μαζί στο Ευχολόγιο της Εκκλησίας και από εκεί στις αναπαραστάσεις σε τάφους και χώρους λατρείας (βλ. LECLERCQ, στο ίδιο, και Anton BAUMSTARK, "Eine parallele zur Commendatio animae in griechischer Kirchenpoesie", *Oriens Christianus* 4 (1914), σσ. 298-305). Ο Κύριλλος Αλεξανδρείας, ό.π., τους αναφέρει μαζί στο έργο του *Κατήχησις ΙΔ' Φωτιζομένων* για να ερμηνεύσει την Ανάσταση και την Ανάληψη του Χριστού.

118-119 έκτος μέντοι σώματος, οὐκ ἐν σώματι: Αρχίζουν στο σημείο αυτό τα παραδείγματα για το μοτίβο της παρουσίας του σώματος των νεκρών ως λόγου παρηγοριάς. Πρβλ. το ίδιο μοτίβο στα ANTIOXOS, *Επιτάφιος στον πατέρα του 3*, σσ. 155.23 κ.ε., 156.25 κ.ε. και, του ίδιου, *Μονωδία ἐπὶ τῷ υἱῷ τοῦ πρωτοσεβαστοῦ ἰππεύοντι καὶ ἀποκυλισθέντι τοῦ ἵππου καὶ παρ' αὐτοῦ ἐλκυσθέντι καὶ ἀποθανόντι*, έκδ. SIDERAS, *Unedierte Grabrede*, σσ. 77-87, σ. 83.25 κ.ε. Η Μονωδία αυτή έπεται αμέσως, στο χειρόγραφο *Scorialensis* (265) Υ-II-10, του Παρηγορητικού στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. Είτε ο Αντίοχος συνέθεσε και τα δύο κείμενα σχεδόν ταυτόχρονα, είτε βιαζόταν, το μοτίβο της παρουσίας του σώματος των νεκρών στο παρηγορητικό μέρος του λόγου για τον Πρωτοσεβαστό εκφράζεται όχι μόνο με τα ίδια μοτίβα αλλά και με αποσπάσματα που αποτελούν αντίγραφα των αντίστοιχων παραγράφων του Παρηγορητικού αυτού.

121 φωνάσκει: Στο χειρόγραφο διακρίνεται σαφώς ο τονισμός στο α, είτε ο Αντίοχος το χρησιμοποιεί σύμφωνα με τον μεταγενέστερο ρηματικό τύπο του φωνῶ, φωνάζω, είτε ο αντιγραφείς του χειρογράφου συγχέει το ρήμα φωνασκῶ με το ρήμα φωνάζω. Τα ρήματα με κατάληξη -άζω απαντούν τόσο στην ΚΔ όσο και καθ' όλη την βυζαντινή ιστορία (βλ. PSALTES: *Grammatik*, σσ. 331-333). Μεταξύ άλλων, τον 8ο ή 9ο αιώνα, το φωνάζω χρησιμοποιεί ο Βαρθολομαίος ο ΕΛΕΣΣΗΝΟΣ, **Ελεγχος Ἀγαρηνοῦ*, στο PG 104, 1428 B (Πρβλ. PGL, λήμμα Φωνάζω) και μάλιστα σε χωρίο που θυμίζει αντίστοιχα χωρία του Γρηγορίου Ναζιανζηνού όπου αυτός χρησιμοποιεί το φωνασκῶ : καὶ οἱ λαϊκοὶ μετὰ τῶν παίδων αὐτῶν κρούουσι τὰς ἑαυτῶν χεῖρας, καὶ ἀναιδῶς φωνάζουσι...

121-122 καὶ ὁ λίθος κρᾶζει καὶ βοᾷ τὰ ἐντάφια: Χιαστό σχήμα. Πρβλ.: ἐκ μέσων νυκτῶν ἐς αὐτὰς ἡμέρας καὶ ἐς μέσας νύκτας ἐξ αὐτῶν ἡμερῶν (219-220), ἀρχιερωσύνη κατ' ἐκείνον τετιμημένος καὶ τὸν κροσσωτὸν περιβεβλημένος ποδήρη (306-307), τὸν σκίμποδα κυκλοῦν καὶ περίστασθαι τὸ κλινίδιον (317-318), καὶ τὰς χεῖρας εἰς ἔργον ἐκτείνουσαν καὶ εἰς ἄτρακτον τοὺς πῆχεις ἐρείδουσιν (270-271).

133 τὸ ζῆν: Ουσιαστικοποιημένο απαρέμφατο. Πρβλ. 298, τό γε μὴ ζῆσαι μετὰ ἀνδρός (242), ἐν τῷ βιοῦν (266), τὸ παρθενεύειν (284).

137-141 Πόσα οἶει τοὺς υἱεῖς Ἐνώχ καὶ τὰς θυγατέρας κόψασθαι; ...: Για τὴ μετάθεση τοῦ Ἐνώχ καὶ τὴν ἀνάληψη τοῦ Ἡλία, ποὺ στέρησαν σ ἀπὸ τοὺς δικούς τοὺς τὴ δυνατότητα νὰ κηδεύσουν τὰ σώματά τοὺς, βλ. Γέν. 5, 24, Σοφ. Σειρ. 44, 16, Εβρ. 11, 5. καὶ Βασιλ. Δ', 2 ἀντίστοιχα.

Ἀξιοσημείωτες εἶναι οἱ τρεῖς ρητορικές ἐρωτήσεις ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ρητορική ἀποστροφή τοῦ ρήτορα πρὸς τὸν Μιχαὴλ Ἀγιοθεοδωρίτη.

157 Ὁ Γρηγόριος Ἀντίοχος γράφει γυμνιτεύοντας ὅπως μὰς ἔχει παραδοθεῖ σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τὸ χωρίο τῆς Α' Ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου πρὸς τοὺς Κορινθίους, 4. 11, ἀντὶ γιὰ τὸ ἀναμενόμενο καὶ κοινῆς χρήσης σὲ ὅσους συγγραφεῖς δανεῖζονται τὸ βιβλικὸ χωρίο γυμνητεύοντας. Δὲν εἶναι λάθος τοῦ ἀψογοῦ κατὰ τὰ ἄλλα ἀντιγραφέα τοῦ χειρογράφου, ἀλλὰ, πιθανόν, οὔτε καὶ ἓνας παλιότερος ἰωτακισμὸς, ἐφόσον μπορεῖ ἡ λέξις νὰ σχηματίστηκε κατὰ τὸ ὀπλίτης καὶ ὄχι κατὰ τὸ γυμνήτης, σύμφωνα μὲ τοὺς BLASS-DEBRUNNER, *A Greek Grammar*, σ. 14, § 24. Πρβλ. ΟΡΙΓΕΝΗΣ, Or. 11, 2.16 καὶ *in evang. Joann.* 2, 12.3 (Πρβλ. PGL, στὸ λήμμα). Βλ. ἐπίσης ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μιχαὴλ Ἀγιοθεοδωρίτης* (ΠΙΙ), σ. 149.2.

159-160 οἶων οἶα: Πρβλ. Σοφοκλ. *Τραχ.* 994, Ξεν. *Κύρου Παιδ.* 4, 5, 29.

176 μνηστρα: μνηστεία. Πρβλ. Ἰωάννης ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Hom. de capto Eutropio* 52, 408.31: Ὡς μνηστρα ἔδωκεν ἡμῖν τὰ παρόντα ὁ Θεός· μνηστρα ἐστὶ τὰ παρόντα, ἀρραβῶν ἐστίν.

181-182 δέον μερίτην εἶναι τῆς εὐφροσύνης καὶ κοινωνῶν τῆς χαρᾶς: Τὴν ἐκφραση μὲ τὸ οὐσιαστικὸν κοινωνῶν χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ΣΤΙΑΒΗΣ, *Προοίμιον*, σ. 44 (Πρβλ. CRESCI, "Sulla fortuna", σ. 12): οὐκ ἂν ὑπανέπνευσα καὶ ἀθροίσας πνεῦμα χαρᾶς καὶ τοὺς συνήθεις ἐκεῖθεν μεθ' ὑψηλοῦ συνήγαγον τοῦ κηρύγματος τῆς ἀγαλλιάσεως κοινωνοῦς... Καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς προσαρμόζουν γιὰ τοὺς δικούς τοὺς σκοποὺς ἓνα χωρίο τοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ, Or. 38, 14 = PG 36, 328b: καὶ συγκαλεῖ τὰς φίλας αὐτῷ δυνάμεις ἐπὶ τῇ τῆς δραχμῆς εὐρέσει, καὶ κοινωνοῦς ποιεῖται τῆς εὐφροσύνης ...

195 Ὁ μὲν οὖν ἐμὸς καὶ μέγας Γρηγόριος (καὶ τὸν ἐκ τῆς Θεολογίας ἐπωνομασμένον οἶσθα πάντως οὐδ' ἀγνοεῖς): Ὁ Γρηγόριος Ἀντίοχος δὲν παραλείπει ποτέ στα κείμενά του νὰ υπογραμμίζει, κάθε φορὰ ποὺ χρησιμοποιεῖ μιὰ σκέψη τοῦ Ναζιανζηνού, τὴν ὁμωνυμία του μὲ αὐτόν, μὲ ἐκφράσεις ὅπως 'τοῦ ἐμοῦ Γρηγορίου τὸ θεολόγημα' (ANTIOXOS, *Βασίλειος Καματηρός*, σ. 93.809, WIRTH, *Untersuchungen*, σ. 10), 'τὴν τοῦ ἐμοῦ Γρηγορίου...φωνήν' (REGEL, *Fontes* II, σ. 185. 5, WIRTH, *Untersuchungen*, σ. 10)

και ANTIOXΟΣ, Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης II, σσ. 401.29: ὁ ἐμὸς Γρηγόριος, ὁ πολὺς τὴν Θεολογίαν οἶδε τυραννηθεῖς.

Ἡ ευρεία επιρροή του Γρηγορίου του Θεολόγου στην χριστιανική γραμματεία γενικά και ειδικά στους συγγραφείς της Ανατολικῆς Εκκλησίας ἔχει τονιστεῖ συχνά, αν και δεν ἔχει ερευνηθεῖ επαρκῶς. Κάποιοι ἔχουν ισχυριστεῖ ὅτι οι αναφορές στο ἔργο του εἶναι οι πιο προσφιλεῖς μετὰ ἀπὸ αὐτές που γίνονται στην ἴδια τὴν Βίβλο (PREVIALE, “Teoria e prassi”, σ. 86, J. NORET “Grégoire de Nazianze, l’auteur le plus cité après la Bible, dans la littérature ecclésiastique byzantine”, στο *II Symposium Nazianzenum*, τ. 2, Louvain-la-Neuve, 25-28 Août 1981 (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums), σσ. 259-268).

Κυρίως ἀπὸ τον 11ο αἰώνα, τα κείμενα του Ναζιανζηνού ἔγιναν στο Βυζάντιο αντικείμενο μελέτης, ὄχι μόνο ὅσον ἀφορὰ το περιεχόμενο, ἀλλὰ και για το υφολογικό τους επίπεδο, τὴν ρητορική τέχνη και το κρᾶμα χριστιανικού και ελληνικού πολιτισμοῦ που συναντάμε σε αὐτά (CRESCI, “Sulla fortuna”, σ. 3).

Ὁ Γρηγόριος Αντίοχος δεν ἀποτελεῖ, λοιπόν, ἐξαίρεση στην προτίμησή του προς τον εν λόγω Πατέρα της Εκκλησίας. Οι αναφορές του ὅμως σε αὐτόν, ὅπως και τα ἄλλα ξένα χωρία που δανεῖζεται ο Αντίοχος, γίνονται συνήθως κατὰ λέξη και κάπως βεβιασμένα (βλ. LOUKAKI, *Antiochos*, σ. 7, και πρβλ. Bernard COULIE, “Méthode d’amplification par citation d’auteurs dans le discours IV et V de Grégoire de Nazianze”, στο *II Symposium Nazianzenum*, τ. 2, ὁ.π.).

200-202 οὐκ ἐξ αὐτῆς δὴ ταύτης ἀποσεμνύνειν ἔσχε τὴν σφετέραν ὁμόγνιον, ἀλλὰ τὴν ἐν γάμῳ καλὴν ἐκείνης ἀναστροφὴν ἀποθειώσας ἠγάπησε: Πρόκειται για τὴν ἀδελφὴ του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Γοργονία. Εκείνος της ἀφιέρωσε τον ἐπιτάφιο λόγο στον οποίο ἀνήκει αὐτὴ ἡ σκέψη για τα δυο εἶδη ζωῆς, τον γάμο και τὴν ἀγαμία -βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, *Γοργονία*, (Or. 8, 797, 5-7) = PG 35, 797 A. Στον λόγο αὐτό, ο Ναζιανζηνός, μέσω του παραδείγματος της ζωῆς της ἀδελφῆς του, ἐπαινεί και τους δυο τρόπος ζωῆς, ἐγκωμιάζοντας τὴν παρθενία ἀλλὰ και τον ἐντιμο γάμο (βλ. Κ. ΜΠΟΝΗΣ, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἦτοι τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τοῦ Γρ. Ναζιανζηνοῦ καὶ ὁ πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου συγγενικὸς αὐτοῦ δεσμός*, Ἀθήνα 1953, σσ. 89 κ.ε.).

Ἡ Γοργονία ἐγκωμιάζεται ἀπὸ τον ἀδελφὸ της ως ὑπόδειγμα συμπεριφορᾶς μιας παντρεμένης χριστιανῆς γυναίκας στο γάμο (ἀλλὰ τὴν ἐν γάμῳ καλὴν ἐκείνης ἀναστροφὴν ἀποθειώσας ἠγάπησε): Ὅυ γὰρ ἐπεὶ σαρκὶ συνήφθη, διὰ τοῦτο ἐχωρίσθη τοῦ πνεύματος· οὐδ’ ὅτι κεφαλὴν ἔσχε τὸν ἄνδρα, διὰ τοῦτο τὴν πρώτην κεφαλὴν ἠγνόησεν· ἀλλ’ ὀλίγα λειτουργήσασα κόσμῳ καὶ φύσει καὶ ὅσον ὁ τῆς σαρκὸς ἐβούλετο νόμος, μᾶλλον δὲ ὁ τῆ σαρκὶ ταῦτα νομοθετήσας, Θεῷ τὸ πᾶν ἑαυτῇ καθιέρωσεν...’ (PG. 35, 797 B).

Ὁ Γρηγόριος Αντίοχος συγκρίνει τὴν Ἄννα Αγιοθεοδωρίτισσα με τὴν ἀδελφὴ του Ναζιανζηνού: Ἡ Γοργονία εἶχε διαλέξει τὴν μὲν ταπεινότερη ἀλλὰ και ἀσφαλέστερη ζωή, τον γάμο, ἐνὼ ἡ Ἄννα ἀκολούθησε τὴν ὑψηλότερη μὲν και θεϊότερη, ἀλλὰ και ἐπιπονότερη και σφαλερότερη, τὴν ἀγαμία, και ὅμως, τὴ διένυσε ἐπιτυχῶς. Και θεωρεῖ ὅτι αὐτό θα ἔπρεπε να

είναι ένας παραπάνω λόγος περηφάνειας και παρηγοριάς για τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη.

212 ταῦτα οὐκ ἀναλύσεις (εἰσί) τοῦ συνθέτου καὶ πρὸ ὥρας τῆς διαζεύξεως; Ἐλλειψη του ρήματος εἰμί.

229-230 τὴν διὰ τὸ ἄτεκνον ἀθυμίαν: Λιτότης. Πρβλ. εἰς παραψυχὴν οὐ μικράν (293-294), μηδὲν μεῖον ἢ ἐκεῖνος (302), οὐδὲ μικρὸν ἐμειλίξαστο (328), οὐχ' ἤττον ἢ ἐκεῖνος (352), οὐ τῷ ἄλλῳ τῶν ἀπάντων (356), οὐκ εἰς βραχὺ γοῦν λυπήσας ἐάλως (360).

249-250 πῆ δὲ καὶ πολλῶ τῷ περιόντι ταύτας νικήσασα, τῷ ἀγαμίας συναπεβίω πλεονεκτήματι: Σύγκριση. Ἡ Ἄννα Αἰγιοθεοδωρίτισσα συγκρίνεται μετὰ τὴν Ἄννα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὴν μητέρα τοῦ Σαμουὴλ (§ 19), καὶ μετὰ τὴν προφήτιδα τῆς Καινῆς Διαθήκης (Λουκ. 2, 36-37) (§ 20): ἡ Ἄννα υπερτερεῖ καὶ τῶν δύο σε ἀρετῇ, χάριτι καὶ ἀσθενείᾳ τῆς.

255 ἐφίκει: 3ο πρ. υπερσυντέλικου τοῦ *εἶκω (Παρακ. εἶκα), μετὰ σημασία παρατατικῆς (ἀττ. ἤκει).

261 Οἷς γὰρ ξένην ἠκρίβωσας κόσμου, ξένην τῶν βέροντων...: Το ὄνομα μοναχῆς τῆς Ἄννας Αἰγιοθεοδωρίτισσας ἦταν Ξένη, ὡς δηλώνεται ἀπὸ αὐτὸ το χωρίο. Ὁ Γρηγόριος Ἀντίοχος πραγματοποιεῖ ἓνα λογοπαίγνιο μετὰ τὴν λέξιν 'ξένη' -που ὡς κύριον ὄνομα (Ξένη ἢ Ξένια), χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερον ὡς ὑποκοριστικὸν τοῦ Πολυξένης καὶ ὡς ὄνομα που υἱοθετοῦν συχνὰ οἱ γυναῖκες που ἀφιερώνονται στὸν μοναστικὸν βίον- καὶ μετὰ τὸ οὐσιαστικοποιημένον ἐπίθετον 'ξένος'. Γι' αὐτὸ, παραμορφώνει τὴν ἐτυμολογικὴν ἐννοίαν τοῦ ὀνόματος Πολυξένης-Ξένης, που δὲν ἔχει νὰ κάνει μετὰ τὴν ιδιότητα τοῦ ξένου ἀλλὰ τοῦ φιλόξενου (πρβλ. Ξένιος Ζεὺς).

Τὸ ὄνομα Ξένη που ἐκεῖνη πῆρε ὡς μοναχὴν δηλώνει, σύμφωνα μετὰ τὸν Ἀντίοχον, ὅτι ἡ Ἄννα Αἰγιοθεοδωρίτισσα ἦταν ξένη στὸν κόσμον. Κάποιες βυζαντινὲς αυτοκράτειρες, που ἐγένον, -ὡς ἦταν ἐθιμο- μοναχῆς στὸ τέλος τῆς ζωῆς τους, υἱοθέτησαν τὸ ὄνομα Ξένη, τὸ ὁποῖον ἔκανε συνήθως ἀναφορὰ στὴν ἀλλοδαπήν τους προέλευσιν:

Ὁ Βασίλειος ΑΧΡΙΑΗΝΟΣ, (Ἐπιτάφιος, 324.3) ἀποκαλεῖ τὴν αυτοκράτειραν Εἰρήνην (Bertha Sulzbach, †1160), πρώτην σύζυγον τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, ξένην καὶ ἑπὶ πηλὺς, ἀλλοδαπήν τε καὶ μέτοικον (Πρβλ. Ψ. 118, 19 καὶ 38, 13), λόγῳ τῆς Γερμανικῆς καταγωγῆς τῆς. Βλ. SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*, σ. 164.

Ὁ Θεόδωρος ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ συνέθεσε ἓνα μικρὸν ἐπιτάφιον, ὡς ἀπὸ τῆς κειμένης, δηλαδὴ, μιλά τὴν ἴδιαν τὴν νεκρὴν) στὴν Εἰρήνην τὴν Ουγγρικὴν, μητέρα τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (PG 133, 1396 = HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, σσ. 229 κ.ε., 335-338). Ουγγρικῆς καταγωγῆς, πῆρε τὸ ὄνομα Ξένη ὡς μοναχὴν. Βλ. SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*, σ. 156, σημ. 8.

Ὁ Νικηφόρος ΓΡΗΓΟΡΑΣ ἐγράψεν ἓναν παραμυθητικὸν στὸν Ἀυτοκράτορα Ἀνδρόνικον Γ' Παλαιολόγον (1328-1341) μετὰ τὴν ἀφορμὴν τοῦ

θανάτου της βασιλομήτορος Rita-Maria της Αρμενίας, η οποία υιοθέτησε ως μοναχή το όνομα Ξένη. Ενέταξε τον λόγο αυτό στην Ιστορία του (βλ. Νικηφόρου ΓΡΗΓΟΡΑ, *Βυζαντινή Ιστορία* 10, 6 = I 490-495 (CSHB, έκδ. SCHOPEN) και R. GUILLAND, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'Homme et l'oeuvre*, Παρίσι 1926, σσ. 156 κ.ε.). Βλ. SIDERAS, *Byzantinischen Grabreden*, σ. 61.

278-279 *ἰστός τ' ἡλακάτη τε καὶ ἄτρακτος καὶ λίνος*: Πρβλ. Ευρ. Ορ. 1431.

284-285 *μήτε ἀνδρὶ κατὰ τὴν κοινὴν καταδίκην κυριευθεῖσα*: ο Αντίοχος δανείζεται τον όρο καταδίκη από τον ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *de creat. hominis* 1, 34, 11: 34a, 12 για να αναφερθεί στο βιβλικό χωρίο Γέν. 3, 16.

300-301 *δυεῖν ἀδελφῶν τυχοῦσα τῶν ἐνταφιαστῶν*: για την χρήση της γενικής δυϊκού *δυεῖν* αντί για *δυοῖν* σε βυζαντινά κείμενα, βλ. BÖHLIG, *Untersuchungen*, σ. 69. Πρβλ. R. BROWNING, "A New Source", σ. 205.

306-308 *τὸν κροσσωτὸν περιβεβλημένος ποδήρη καὶ τὴν ἐπωμίδα καὶ τὸ ἐφοῦδ καὶ τὴν κίδαριν*: Τα εξαρτήματα από τα οποία αποτελείται η αρχιερατική στολή, σύμφωνα με την ΠΔ. (βλ. Έξ. 28.4 και 29.5-6, Κριτ. 15.5, 18.17, 18.18, 18.20 και Βασιλ. Α', 2.18).

311-315 *Εἰ γὰρ τῇ Ἀπολλωνίδῃ ἐκείνῃ τῇ τοῦ βασιλέως Εὐμενοῦς καὶ τριῶν ἐτέρων μητρὶ ...*: Βλ. ΠΟΛΥΒΙΟΣ, *Ἱστορίαι*, έκδ. W.R. PATON, LOEB Class. Libr., τ. 6, σ. 246, XXXII, 8, 6-7.

Η μητέρα του Βασιλιά Ευμένη Β' (του αποκαλούμένου *Σωτήρα*) της Περγάμου, ο οποίος βασίλευσε το διάστημα 197-158 π. Χ. (βλ. *The Oxford Class. Dict.*, σσ. 567-568, *The Cambridge Ancient History*, τ. VIII, σσ. 324-334 και R.E. ALLEN, *The Attalid Kingdom*, Οξφόρδη 1983). Εγκώμιό της πλέκει ο ΠΟΛΥΒΙΟΣ, XXII,20. Και ο ΣΤΡΑΒΩΝ πραγματοποιεί μια σύντομη γενεαλογική περιγραφή της οικογένειας του Βασιλιά: οι γονείς του ήταν ο Ἄτταλος Α' και η Απολλωνίς, τα αδέλφια του τρία: ο Ἄτταλος Β', ο Φιλέταιρος και ο Αθήναιος (έκδ. H.L.JONES, LOEB, τ. 6, σ. 164, XIII,4,2. Βλ. γενεαλογικό δένδρο των Ατταλιδών στο ALLEN, στο ίδιο, σ. 181). Ο Ευμένης ο Β' αναφέρεται και στην Αγία Γραφή, Μακκαβ. Α', 8, 8, όπου γίνεται μνεία των διαφόρων χωρών που οι Ρωμαίοι έθεσαν υπό την δικαιοδοσία του ως δώρο για την στρατιωτική βοήθεια που εκείνος τους παρείχε (βλ σχετικά ALLEN, στο ίδιο, σσ. 86 κ.ε.).

323 *ἑκατονταπλασίω*: βλ. BLASS-DEBRUNNER *A Greek Grammar*, σ. 34, § 63 (3), PSALTES: *Grammatik*, σ. 160.

325 *ἅπερ ὠδινήσοι καὶ τέκοι*: Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, 63, 22.

343 ἔδωκέ σοι ἐκ τοῦ σχεδὸν καὶ γνήσιον εὐρίσκειν μετὰ Δαβίδ: τον Ιωναθάν (Βλ. Βασιλ. Β', 1, 26).

346 Οἶδας τὸν ἐν ἱεράρχαις ὁμόγνιον, τὸν ὡς ἄνθρακα πολυτίμητον λίθον ἐναρμοσθέντα τῇ χρυσῇ στεφάνῃ τῶν χρυσῶν Ἀθηνῶν: πιθανή αναφορά στον τίτλο του Ὑπερτίμου που ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης εἶχε δεχθεῖ μέχρι τον Ιούλιο του 1173.

Οι ρήτορες χρησιμοποιοῦν διάφορα λογοπαίγνια και ποικιλότητες υπαινιγμούς για να αναφέρονται στον Νικόλαο ως Ὑπερτίμο μεταφορικά, ὅταν η αναφορά δεν εἶναι ρητή: συχνά ο τιμητικός αὐτός τίτλος παρομοιάζεται με κόσμημα ἢ με πολύτιμο λίθο.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης VIII*, f. 358r: εἶχε δὲ καὶ τὴν τιμὴν παραθέουσιν, ὡσεὶ καὶ σκιὰν σώματι καὶ συμμετρομένην ταῖς ἀναβάσεσι κἀντεῦθεν καὶ εἰς τὸ τῆς τιμῆς ἐξήρθη μέγιστον ὅτι καὶ εἰς τὸ τῆς ἀρετῆς. *Ἐδει γάρ τῇ μὲν ἀρετῇ τὸ τίμιον ἔπεσθαι, τῷ δὲ ἐν ἀρεταῖς ὑπερέχοντι τὸ ὑπερτίμον.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης I*, σ. 35.4 κ.ε.: ὦ τῆς τῶν λόγων μητροπόλεως κοσμητορ! ςΩ πάντιμον σοφίας ἀνάθημα! ςΩ εὐκλείας ἀπάσης ὑπερθεν καὶ ἀληθῶς Ὑπερτίμε!

Στο ἴδιο, σ. 39. 18 κ.ε.: ἀναβοησάμενοι μέγαν ἐκεῖνον εἶναι καὶ ἀρχιερωσύνης ἐπάξιον καὶ ὄντως τίμιον ἄνθρωπον.

Στο ἴδιο, σ. 41.25 κ.ε.: τὸν ἀγιότητος ἥλιον ἀρχιερέα, τὸν ὑπὲρ τὴν καθ' ἡμᾶς τιμὴν.

Στο ἴδιο, σ. 43.29 κ.ε.: Αἰ λιπαραὶ καὶ χρυσαῖ Ἀθῆναι καὶ ἰοστέφανοι; Ἄλλὰ ταῦτα μὲν πρό μικροῦ· νῦν δὲ καὶ αὐχμὸς βαθύς αὐτάς ἔχει διὰ τὸ πένθος καὶ οὐδὲ στιλπνὸν αὐγάζουσι καὶ τὸν ἀνθηρὸν δὲ τῆς εὐκοσμίας στέφανον περιήρηται. (Το στέφανο της ευκοσμίας εἶναι ο Νικόλαος, που ἔχει πεθάνει).

ΜΑΛΑΚΗΣ, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης IV*, σ. 161: Ἀθῆναι, μηκέτι χρυσαῖ καλεῖσθε· τὸν γάρ ὄλβον τὸν πολύτιμον ἀπώλεσατε καὶ νῦν ὁ θησαυρὸς ὑμῶν ἄνθρακας, ἐξ ὧν καὶ τὸ τοῦ πένθους πῦρ ὑπανάπτεται.

ΜΑΚΡΕΜΒΟΛΙΤΗΣ, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης V*, σ. 247. 8: καὶ σῆς γλωττῆς ὑπερτίμου πολυχεύμονος ποταμοῦ, Σολομώντειος λίθος ὑπερτίμος.

Στο ἴδιο, σ. 247. 18 κ.ε.: *Ὄντως χρυσαῖ τὰς Ἀθήνας εὐρίσκω τῆς σῆς ἀγιωσύνης, ἐν ταύταις γράμμα μεταλλευσάμενος χρυσοῦ τιμιώτερον, λίθων σαπφείρων πολὺ τιμιώτερον...

ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης II*, σ. 407.2-5: Πῶς ἐπὶ σοι καὶ μόνῳ σαλεύοντα τὰς ἐλπίδας ἐς τοὺς πάντη ἀποκρίνεις ἀνέλπιδας, κἀν ἐάλων ἴσως καὶ παροινήσας; Ἄλλ' ὑπὲρ τὴν παροινίαν τὸ ἐπιτίμιον καὶ μακροῦ πλεῖον τοῦ ἀγνοήματος μεμαστίγωμαι.

ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης III*, f. 403r: ἀλλὰ μὴ σύ γε, πάντιμε κεφαλή...

360-361 οὐκ εἰς βραχὺ γοῦν λυπήσας ἐάλως τοῦτον ποτέ. Διατηροῦμε τον τονισμό τοῦτον ποτέ του χειρογράφου (ἀντὶ του κανονικοῦ τονισμού)

τοῦτόν ποτε) επειδή είναι φανερό ότι ο Αντίοχος τον προτιμά για τις ανάγκες του ρυθμού. Πρβλ. παραπ. II.5 Ρυθμός.

